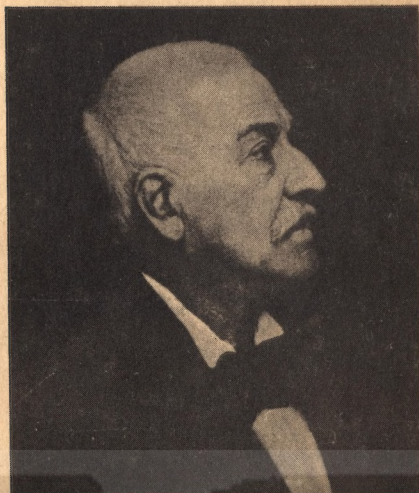

jakob burckhardt

504

«Fiul patricienilor din Basel, orașul vechilor tipar-
nițe și al tradițiilor umaniste, moștenitorul unor cre-
dințe protestant-individualiste, cultural-cosmopolite,
artistul cu vocație incontestabilă și gust cultivat pînă
la rafinamentul subtil al unui estete, umanistul de
solidă cultură clasică, bărbatul ce-și găsea temeiurile
existenței într-o încredere neșovăielnică în demni-
tatea umană, individualistul din stirpea lui Goethe și
a umaniștilor renascentiști, contemplatorul nu lipsit
de luciditate, nici de fantezie, personalitate încreză-
toare în progresele culturii, în reușitele omului, Jakob
Burckhardt era un istoric predestinat al Renașterii.»

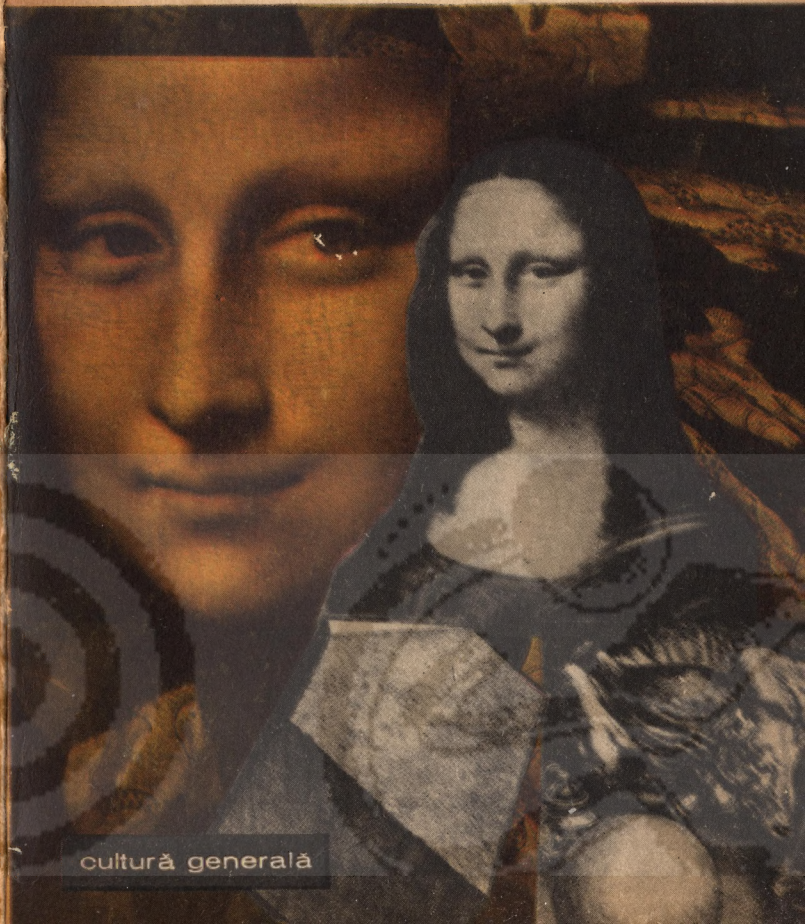
Nicolae BALOTĂ

jakob burckhardt

**cultura renașterii
în italia** ★

jakob burckhardt

cultură generală

Vol. I și II lei 10

editura pentru literatură

Ilustrația copertei : *I. Florescu*

Jakob burckhardt

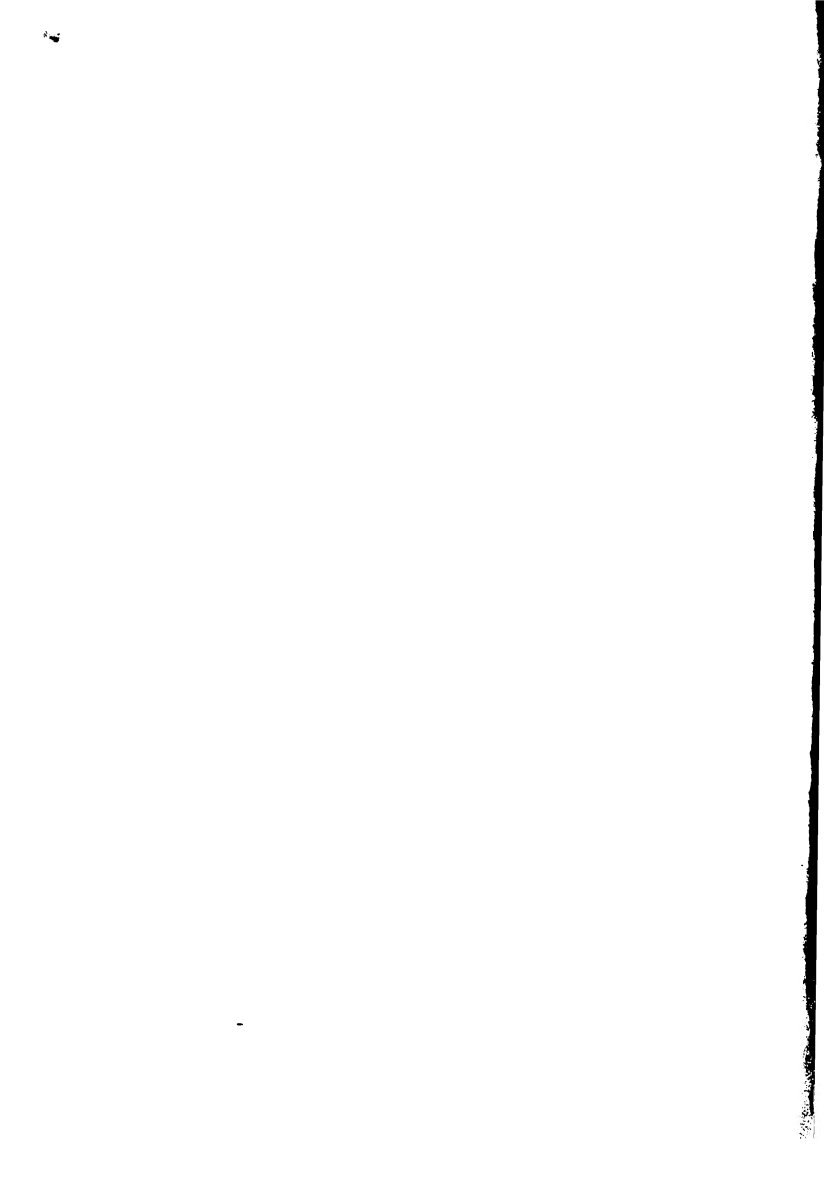
cultura renașterii în italia

TRADUCERE DE
N. BALOTĂ ȘI GH. CIOROGARU
PREFAȚĂ, TABELE CRONOLOGICE,
NOTE ȘI INDICI
DE NICOLAE BALOTĂ

1969

EDITURA PENTRU LITERATURĂ

JAKOB BURCKHARDT ȘI PROBLEMA RENĂȘTERII

Precursorii : de la Erasmus la Jules Michelet

Problema Renașterii a apărut o dată cu Renașterea însăși. S-ar putea spune că sensul primordial al acestui fenomen istoric rezidă tocmai în conștiința tot mai clară a unei *treziri* dintr-un somn prealabil, a unei resurecții, a unui nou început, conștiință pe care indivizi izolați și grupuri din ce în ce mai mari de oameni au dobândit-o, într-o anumită perioadă. Dacă nu putem decît să surîdem cînd auzim corul unei operete cu subiect istoric, intonînd naivele cuvinte ale unui marș : „noi cavalerii din Evul-Mediu !“, în schimb, ni se pare cu totul firesc să întîlnim în textele renașcentiste, imagini ale reînnoirii, mărturii ale *conștiinței de a renaște*. Desigur, nu toți italienii din quattrocento au trăit sentimentul exuberant al participării la zorile unei lumi noi. Dar, după cum sfîrșitul unor civilizații este marcat prin apariția unei conștiințe agonice, spirite sensibile presimțind cutremurele viitoare și prăbușirea unei societăți, a unei lumi, tot astfel începuturile unui cv nou (și Renașterea constituie începutul evului modern) trezesc o sensibilitate aurorală.

Multă vreme s-a crezut că teza tradițională în ce privește Renașterea a apărut chiar în timpul Renașterii, că este identică cu această conștiință a aurorii pe care o putem depista la unii din reprezentanții de seamă ai timpului. Însă, așa cum au arătat unii cercetători ai evoluției concepțiilor privitoare la Renaștere (printre care Wallace K. Ferguson în *The Renaissance in historical thought*, Boston, 1948), umaniștii au furnizat doar anumite ele-

mente pentru o interpretare a fenomenului renescentist. De fapt nici nu putem vorbi despre o singură interpretare, ci despre o multiplicitate caleidoscopică a interpretărilor care s-au succedat în decursul veacurilor. Vom încerca să schișăm o evoluție a *problemei* Renașterii, până la apariția lucrării lui Burckhardt, pentru a înțelege în ce sens în sinteza acestuia se poate recunoaște aportul unor curente diverse.

Opiniile primilor umaniști asupra propriei lor epoci, concepțiile, uneori prejudecățile, protestante, catolice, raționalist-iluministe, viziunea despre Renaștere a lui Voltaire, a lui Goethe, a lui Hegel, contribuțiile istoricilor influențați de romantism, ale discipolilor *Historismus*-ului, ale pionierilor germani ai istoriei culturii (*Kulturgeschichte*), atâtea teze, uneori divergente, atâtea date filtrate prin lentilele aparținând unor sisteme optice diferite, și-au adus contribuția la elaborarea edificiului impunător al *Renașterii* lui Burckhardt. Deși, fără îndoială acest edificiu reprezintă creația originală a unui istoric excepțional și a unui mare artist, el nu este o creație *ex nihilo*, din nimic.

Umaniștii au fost, cum am arătat, cei dintâi literați care, conștienți de a trăi într-o perioadă de resurrecție a culturii, a literelor și artelor, au încercat (cu toate limitările pe care o epocă le impune celor trăind într-însa) să-și explice coordonatele timpului lor. Printre ei au fost, de altfel, câțiva inițiatori ai istoriografiei moderne. Burckhardt și, după el, alți cercetători au remarcat, însă, că umaniștii ca istoriografi nu ne oferă prea multe date privind istoria culturii medievale ori a culturii din vremea lor. Ceea ce îi interesa era, mai presus de orice, istoria politică, iar modul lor de a o prezenta nu era lipsit de artificii, de scheme. Stilul unei narațiuni istorice literare, puritatea frazei latine îi interesa mai mult decât adevărul celor narate. Dacă Burckhardt deplînge studiile acestor imitatori ai lui Tit-Lăviu și Salustiu, lipsa unor preocupări mai riguroase în ce privește cronologia evenimentelor, abuzul de retorism, de aprecieri moralizatoare, nu e mai puțin adevărat că umaniștii (cum arată, între alții, W. K. Ferguson) îl

depășesc pe cronicarii medievali prin coerența perspectivei istorice pe care o deschid, prin simțul lor critic. Esențial e, de altfel, faptul că acești precursori ai istoriografiei moderne înlocuiesc *Providența* în care medievalii vedeau primul motor al istoriei, prin activitatea *Omului*. Chiar dacă obiectivitatea lor lasă de dorit, subiectivismul istoricilor umaniști, reprezentanți ai unor partide ori clase, este semnificativ, constituind în sine un document al istoriei culturii din Renaștere. Cronicarii Evului Mediu au crezut — au vrut să creadă — într-o continuitate a imperiului roman, în ficțiunea unei *translatio imperii ad Francos* sau *ad Teutonicos* (o transmitere a imperiului de la romani la franci sau teutoni). Unii din acești cronicari (de ex. Otto de Freising) constatau o decădere a imperiului roman, universal, în care — sub forma nouă a unei *respublica christiana* — mai socoteau că trăiesc. Decăderea are însă un sfârșit, o renaștere este posibilă. Aceasta este ideea care, izvorînd din sentimentul unei reveniri, a unei înălțări din tenebre la lumină, începe să modifice perspectiva cronicarilor asupra istoriei. Și nu numai a cronicarilor. Petrarca este, poate, unul dintre cei dintâi scriitori care fac o distincție între o epocă *antiqua* (anterioară apariției creștinismului) și o epocă modernă, *nova*. După el „*timpurile obscure*“ ale descompunerii imperiului roman încep să ia sfârșit. Desigur, pentru marele poet, istoria adevărată, înaltă, este numai aceea a Romei. El nu crede în continuitatea Imperiului (*translatio imperii*), dar socotește că o renaștere a unei *virtus romana* este posibilă și chiar de dorit. Teza aceasta, a unei *reparări* a Imperiului, va apare la istoricii umaniști. Ei vor înțelege că disoluția imperiului roman nu este un dezastru ireparabil. Pentru florentinul Leonardo Bruni, autorul *Istoriei poporului florentin* (*Historiarum florentini populi libri XII*), declinul imperiului, început prin pierderea libertăților politice, sub despotismul imperial, a încetat în urma întăririi comunelor libere italiene. Această ascensiune a comunelor care „după ce au supraviețuit valului barbar, au început să se dezvolte, să

înflorească, să-și redobândească puterea lor originală¹, este un prim simptom al „renașterii“ pe care-l observă Bruni. Flavio Biondo de Forlì este și el, ca și Petrarca ori Leonardo Bruni, un mare admirator al Romei. În *Istoria decadentei imperiului roman* (*Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*, 1483) după ce descrie decăderea Italiei invadată de barbari, Biondo de Forlì — ca și Bruni de care e influențat — atribuie comunelor italiene misiunea redeșteptării virtuților romane. În *Istoriile florentine* (*Storie fiorentine*, 1532) Niccolò Machiavelli propune o teorie ciclică a ascensiunii și declinului istoric, din care se poate deduce că, după epoca de disoluție și ruină a Evului Mediu, începe o eră nouă, glorioasă, de ordine și prosperitate. Pentru umaniști, ruina care a urmat după căderea imperiului roman a afectat nu numai organizația statală, ci, în mod evident, literele și artele. Viețile scriitorilor și artiștilor, pe care încep să le scrie unii precursori ai Renașterii, încep să indice o cotitură în istoria culturii, o resurrecție a poeziei sau a picturii. Boccaccio, în cunoscuta sa *Viață a lui Dante* (*La Vita di Dante*) îl prezintă pe marele poet ca pe unul care a reînviat poezia moartă. De asemenea, într-un pasaj din *Decameron* îl salută, în treacăt, pe Giotto ca pe artistul care a redescoperit pictura. Istoricul florentin Filippo Villani, de atâtea ori citat de Burckhardt, scrie, la sfârșitul secolului al XIV-lea, *Cartea cetățenilor faimoși ai cetății Florenței* (*Liber de civitatis Florentiae famosis civibus*) în care înțelnim, repetată de mai multe ori, ideea apariției unei arte noi, după secole de întunecime artistică. Poezia, afirmă Villani, a dispărut în secolul al V-lea, o dată cu Claudian; ea este „rechemată la lumină“ de Dante. Același merit, de a fi restaurat pictura, de a fi „reînălțat artele anemiaste și aproape stinse“, aparține pictorilor florentini, unui Cimabué, unui Giotto.

¹ Bruni, *Historiarum*, în Muratori XIX, cit. de Ferguson, *La Renaissance*, p. 20.

O adevărată pasiune pare să-i fi cuprins pe istoricii italieni, pe umaniștii ca și pe artiștii din *quattrocento*, pentru depistarea izvoarelor resurecției artistice la care asistau. Același declin, pe care Leonardo Bruni îl recunoștea în destinul politic al imperiului roman, a afectat, după el, destinul literaturii latine. După ce și-a atins apogeul, în timpul lui Cicero, ea a intrat (datorită tiraniei, socoate cetățeanul florentin) într-o decădere continuă. Umanistul regretă, îndeosebi, coruperea treptată a stilului, pînă la decadența totală, sub „*națiunile barbare*”. Dar „*vigoarea literară*” se redobîndește în cetățile Toscaniei, observă Bruni cu oarecare orgoliu. *Viețile lui Dante și Petrarca* (*Vite di Dante e del Petrarca*) pe care le scrie sînt un elogiu al poezilor prin al căror geniu s-a aprins din nou „*lumina vechii eleganțe a stilului*”. Aceeași satisfacție la Flavio Biondo, a cărui *Italia ilustrată* (*Italia illustrata*, 1474) prezintă aceeași schemă a decadenței și „*trezirii*” poeziei și elocinței. Ameliorarea treptată a stilului clasic e considerată de acești mari amatori ai retoricii ciceroniene, drept un simptom capital al renașterii, al reînfloririi unei republici a literelor. De altfel secolul al XV-lea italian, acel *quattrocento* divers și exuberant, e plin de exclamații entuziaste privind progresele recente ale artelor. S-ar putea spune că metaforele resurecției, trezirii, restaurării, ale reînnoirii, reînălțării, renașterii dintr-o moarte prealabilă, tot ce indică un contrast între întuneric și lumină, se referă, în primul rînd, la zorile noi ale culturii. Incepe să se distingă la capătul unei lungi perioade întunecate, care a urmat luminii antice, o nouă eră luminoasă. „*Nu încapă nici o îndoială că o epocă de aur a readus la lumină artele liberale care erau odinioară aproape distruse*” — exultă Marsilio Ficino, gînditorul neoplatonician — enumerîndu-le apoi : gramatica, elocința, pictura, arhitectura, sculptura, muzica. „*Și toate acestea la Florența*” — adaugă el. Iar Lorenzo Valla, umanistul, filologul admirator al eleganței limbii latine (*De linguae latinae elegantia*, Lyon, 1538) nu uită să atragă atenția asupra faptului că, alături

de literatură, artele plastice, multă vreme înmormântate, reînvie și trăiește din nou o epocă de glorie.

Expresia „*renașterea literelor*“ apare în Franța și îi aparține lui Jacques Amyot, celebrul traducător al lui Plutarh. Dedicând traducerea *Vieșilor paralele* regelui Henric al II-lea, el îl amintește pe Francisc I, care „a întemeiat“ cu succes literatura („*les bonnes lettres*“), făcând-o „să renască și să înflorească în acest nobil regat“¹. Umaniștii francezi (de pildă Georges Budé) ca și cei germani, ceva mai târziu decât italienii, constată, cu un sentiment de mândrie, triumful adevărului asupra tenebrei medievale, atribuindu-și meritul de a fi sfărâmat disciplina asupritoare a scolasticii. Mai mult decât italienii, ei vedeau în Erasmus pe acela care „cel dintâi a ridicat literele în epoca în care ele erau pe cale să renască (*renascentes tum jam bonas litteras*) și să iasă din mîlul lor barbar“². De altfel nordicii — cum îi numea Burckhardt pe francezi, germani și englezi, raportîndu-i la italieni — privesc spre peninsula italică pe care o cercetează nu o dată în viața lor, ca spre tărîmul privilegiat al reînnoirii vieții și culturii. Johann Reuchlin, umanistul și reformatorul, își amintea cu neînmurită plăcere peisajele mediteraniene și, îndeosebi, lumina pe care artele renăscute o revărsau în cetățile Italiei. Printre acestea, Florența „în care cele mai bune arte s-au întors la viață (*renascebantur*)“³.

În formarea concepțiilor despre Renaștere, un rol important îl joacă atitudinea mișcărilor de reformă religioasă, față de resurrecția cultural-istorică. Știm că numeroși umanisti, îndeosebi la nord de Alpi, s-au angajat activ în lupta pentru reformarea Bisericii.

¹ Jacques Amyot, *Les vies des hommes illustres... par Plutarque de Chaeronée*, Paris, 1582, I, a III.

² Erasmus, *Adagia*, ed. J. Charon, Paris, 1571, f° a. III, cit. în Ferguson, *La Renaissance dans la pensée historique*, p. 39. — Cuvintele îi aparțin lui Jacques Charron.

³ J. Reuchlin, *Briefwechsel*, ed. L. Geiger, Tübingen, 1875, p. 104, cf. Ferguson, op. cit., p. 45.

Aproape toți susțineau necesitatea întoarcerii la izvoarele credinței, la mesajul evanghelic. Cel mai de seamă dintre aceștia, Erasmus din Rotterdam, asocia în programul său purificarea credinței cu o purificare cultural-filologică. În *Cartea împotriva barbarilor* (*Antibarbarorum liber*, Basei, 1520), lucrare începută în tinerețe, după ce elogiază în termeni superlativi literatura antică, deplînge „*imensa calamitate*” a decăderii ei. Erasmus a contribuit, fără îndoială, la încredințarea opiniei despre „întunecatul” Ev Mediu, opinie care va domina multă vreme istoriografia. Pentru el, între amurgul antichității și timpul său, în care se văd renăscînd „*bonae literae*”, au stăpînit peste o masă incultă barbarii, „gotii”, călugării ignoranți. *Elogiul nebuliei*, *Colocviile*, toate operele umanistului din Rotterdam sînt pline de atacuri la adresa puterii întunericului, împotriva barbariei. Pentru acest cărturar, istoria universală se reduce, am putea spune, la o istorie a elocinței. Etapele mari sînt: înflorirea ei în antichitatea clasică, decăderea, moartea retoricii și a stilului în secolele „barbariei” și renașterea limbii ciceroniene (cf. *Dialogul intitulat Ciceronian — Dialogus cui titulus Ciceronianus sive de optimo genere dicendi*, 1528). Restaurarea literelor, a stilului, a unei latine pure, ciceroniene, e una din condițiile restaurării adevăratei credințe. Căci religia trebuie și ea — după Erasmus — reînnoită, curățită de aluviunile „gotice” care s-au depus, veacuri de-a rîndul.

Studiul limbilor vechi — elina, latina, ebraica — e absolut necesar într-o asemenea operație de purificare și întoarcere la surse. Unul din reformatorii germani, Filip Melanchton, după ce atacă „barbarii” în lecția sa de deschidere a cursului la Universitatea din Wittenberg, în 1518, declară: „*Ferice de noi, dacă, din mila lui Dumnezeu, studiile adevărate vor renaște!*” El recomandă studenților să cultive literatura, „*ac renascentes Musae*”¹. Istoriografii protestanți vor prezenta, de altfel, întreg efortul umanisti-

¹ Ph. Melanchton, *Declamatio de corrigendis adolescentiae studiis*, cf. Ferguson, op. cit., p. 51. Citat în Andrei Oțetea, *Renașterea*, p. 23.

lor, ca pe un ajutor prețios adus în slujba Reformei religioase. Ei vor vedea în Renaștere o trezire din somnul dogmatic, o mișcare inspirată, plină de har, care a contribuit la refularea forțelor conservatoare ale Bisericii, și la epurarea, la reîmprospătarea credinței.

Avînd o altă perspectivă asupra fenomenului istoric-cultural, primii istorici ai artelor oferă o interpretare a Renașterii, diferită de aceea a umaniștilor angajați în mișcarea de reformă. Cel mai de seamă dintre autorii unor „vieți” ale oamenilor care s-au ilustrat pe tărîmul artelor, Giorgio Vasari, a prezentat, pentru înția oară, o concepție unitară asupra artei renascentiste. Pentru artistul-biograf, dezvoltarea literelor și artelor se aseamănă cu aceea a organismelor naturale; creșterea și descreșterea, nașterea, moartea și renașterea sînt momente mari ale vieții. Numai cunoscînd aceste legi ale dezvoltării artelor, cercetătorul va putea „*recunoaște progresele renașterii (rinascita) artelor, și perfecțiunea pe care au atins-o în timpul nostru.*”¹ Schema istorică a lui Vasari e, în mare, identică cu aceea a contemporanilor săi umaniști: înflorire a artelor în antichitate, declin, distrugere, în urma invaziilor barbare și a furiei iconoclaste creștine, apoi Ev Mediu întunecat, pînă în secolul al XIII-lea cînd începe resurecția artistică, îndeosebi la Florența. Artiștii toscani sînt cei care „*au știut să distingă binele de rău*”. E interesant de remarcat că Vasari, care a botezat epoca nouă: *la rinascita*, Renașterea, nu înțelegea prin aceasta o resurecție din morți a antichității, ci o redeșteptare a artei prin contactul cu natura. Giotto era, pentru el, pictorul care, imitînd natura, „*redeșteaptă și reînvie arta aproape moartă*”². Termenul pe care l-a folosit Vasari într-un mod atît de fericit, a avut o splendidă carieră. Istoricii artelor îl vor aplica tot mai des epocii artistice care se întinde, aproximativ, de la Giotto la Tizian. Un istoric german al artelor din secolul al XVII-lea,

¹ G. Vasari, *Opera*, I, 243, cit. Ferguson, p. 66.

² Cf. A. Oțetea, *Renașterea*, p. 23.

Joachim von Sandrartva, traduce *rinascita* lui Vasari prin „*Wiedergeburt der Malerkunst in Italien*“ (*Teutsche Akademie*, Nürnberg, 1675).

Paralel cu noțiunea de sorginte italiană a unei „*rinascita*“, privind resurecția artelor plastice, apare în Franța concepția unei „*renaissance des lettres*“, a renașterii literare. Dacă Fontenelle, în secolul al XVII-lea, vorbește despre o reînviere a rațiunii și bunului gust în *Digresiune asupra celor vechi și a celor moderni* (*Digression sur les anciens et les modernes* — 1688), Pierre Bayle este cel care, câțiva ani mai târziu, în *Dicționarul istoric și critic* (*Dictionnaire historique et critique*), fixează conceptul de renaștere literară, pe care îl va adopta iluminismul secolului al XVIII-lea. Bayle socotește că redeşptarea literară și-a avut originea în tezaurul lingvistic și filozofic adus de refugiații greci care au părăsit Constantinopolul după ce a fost cucerit de turci în 1453. Teză eronată pe care o vor adopta generații de cercetători. Pentru scepticul Bayle, care nu mai împărtășea nici entuziasmul proaspăt al umaniștilor pasionați ai stilului ciceronian, nici fervoarea promotorilor Reformei, Renașterea e o epocă de ateism militant, de luptă împotriva nedreptăților pontificale, o încercare de restaurare a creștinismului „primitiv“.

În secolul „luminilor“ un Voltaire, un David Hume, ori un Gibbon vor dezvolta tezele lui Bayle referitoare la Renaștere. Se formează astfel, ulterioară tradițiilor umaniste și protestante ori catolice, o tradiție raționalist-iluministă referitoare la Renaștere. La disprețul umaniștilor pentru latina coruptă medievală, filozofii liber-cugetători din secolul al XVIII-lea adăugau ura lor împotriva Bisericii, a filozofiei scolastice împotriva întinericului „gotic“. Voltaire este gânditorul și istoricul care a combătut cu mai multă înverșunare tot ce i se părea că provine din Evul Mediu. Imaginea Renașterii pe care ne-o oferă el, este foarte luminoasă. Pe de-o parte, gânditorul de la Ferney căuta să pună în contrast această imagine cu tenebrele medievale, pe de altă parte descoperea numeroși precursori ai iluminismului modern: ca și primele

simptome ale raționalismului. Deși folosește formula tradițională, *renașterea literelor și artelor*, Voltaire se referă la o epocă bine definită în istoria culturii europene. În această privință, sînt importante reflexiile sale din *Eseul asupra moravurilor și spiritului națiunilor* (*Essai sur les mœurs et l'esprit des nations...*, 1756) în care anticipa anumite teze pe care le vom întîlni în opera lui Burckhardt.

Cu un secol înainte de apariția lucrării profesorului din Basel, Voltaire procedează la o periodizare a istoriei europene, în care Renașterea ocupă un loc bine definit; el atribuie Italiei și, înainte de toate, Florenței, sub guvernarea casei de Medici, prioritatea față de celelalte țări europene; este cel care descoperă unele cauze ale întregului proces renașcentist, precum și contrastul între progresul culturii italiene și dezordinea morală, individualismul criminal. Atît de orgoliosul Voltaire înțelegea importanța individualismului din timpul Renașterii dar prea-raționalul gînditor nu admitea haosul moral, violența și crimele la care ducea același individualism exacerbât. De altfel, el atribuia imoralității lipsa unei „religii naturale”. Cu toate aceste scăderi ale Renașterii, Voltaire vedea într-însa o epocă splendidă, în care Florența întruchipa o nouă Atenă. Istoricul și gînditorul olandez Huizinga, vorbind despre problema Renașterii (cf. *Wege der Kulturgeschichte*, p. 89), regretă că Voltaire, care a presărat în cărțile sale (în afara *Eseului* amintit, în *Dicționarul filozofic* și în *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*) atîtea observații prețioase, n-a scris un *Secol al Renașterii*.

Observațiile lui au rămas nesistematizate; dintre cele patru epoci de înflorire a culturii pe care le prețuia Voltaire, și care vor constitui după el o schemă clasică a istoriei (epocile lui Pericle, August, Lorenzo de Medici și Ludovic al XIV-lea), numai ultima a fost analizată și descrisă de acela care rămîne unul din cei dintîi istorici ai culturii europene. Intuițiile sale, mai mult decît analizele fenomenelor istorice, sînt sugestive. Istorici de seamă ai secolului, Cellarius (care pentru întîia oară face o îm-

părțire metodică a istoriei europene în trei perioade mari — antichitate, Ev-Mediu și timpuri moderne) sau Gibbon care proiectează o istorie a Florenței sub guvernarea Casei de Medici și care, în alte lucrări (chiar în celebra sa *Decădere a imperiului roman*) vorbește despre resurecția științei, despre restaurarea culturii, nu aduc nimic nou în interpretarea fenomenelor renascentiste. Abia romantismul, cu noua sa filozofie a istoriei, va deschide alte perspective pentru considerarea și valorizarea Renașterii decât cele propuse de umaniști ori iluminiști.

Atitudinea romanticilor față de Renaștere nu este lipsită de ambiguitate. Redescoperind Evul-Mediu și reabilitându-l, scriitori, filozofi și istorici ai timpului răstoarnă, întrucîtva, perspectiva istorică stabilită încă pe timpul umaniștilor. Lumea medievală îi atrăgea pe romantici tocmai prin aspectele pentru care înaintașii lor o condamnaseră. Asemenea tînărului Goethe, ei admirau catedralele gotice, spontaneitatea, naivitatea legendelor. Tot ce e inform, brutal îi fascina, dar în același timp pietatea, fervoarea religioasă a creștinilor veacului de mijloc îi exalta. Se poate urmări în Franța ca și în Germania o reacțiune romantică, un reviriment în favoarea credinței și, în special, a catolicismului. Cele mai multe exemple care ilustrează „geniul creștinismului“ după Chateaubriand, provin din Evul-Mediu. Desigur, urmările secolului al XVIII-lea, raționalist și anticlerical, se mai făceau simțite dar anumite tendințe ale unui catolicism estetic sînt foarte pronunțate, determinînd mutații ale gustului artistic. Evul-Mediu pare unora un fel de vîrstă de aur, arta medievală cîștigă partizani fervenți. Dar, dacă istoricii romantici par să ignore adeseori Renașterea, nu e mai puțin adevărat că numeroși scriitori continuă să fie atrași de universul ei atît de colorat, de divers. De altfel, tocmai aspectul estetic al Renașterii este pus în lumină de acești literați. Amestecul celor mai nobile virtuți și al celor mai josnice crime, pitorescul orașelor italiene în care agresivitatea, pofta de a plăsmui, orgoliul individual, setea voluptăților se împleteau între ele, nu puteau să lase indiferent spiritul romantic. Seduși de

Italia condotierilor, a Veneției cu dogii ei, a Florenței condusă de principi iubitori de artă, scriitori și artiști dinafara Italiei fac dese pelerinaje la locurile sfinte ale artei renașcentiste. O tipică descriere romantică a Renașterii găsim în romanul lui Wilhelm Heinse, mult gustat pe vremuri, *ArdinghELLO și insulele fericite* (*ArdinghELLO und die glückseligen Inseln*, 1787). Pe acest tânăr emul al mișcării *Sturm und Drang* îl obseda energia brutală pe care o întrupa un Cezar Borgia. Eroul e un supraom, una din acele individualități dezvoltate dincolo de orice limită firească, necunoscând nici o opreliște etică. Heinse descrie „un secol al pasiunilor”, elaborând chiar o doctrină a „imoralismului estetic” pe care o atribuie omului Renașterii. Un „frison estetic” (Ferguson) trece prin toate narațiunile romantice în care ni se înfățișează Renașterea. Poziția lui Stendhal este — în această privință — asemănătoare cu aceea a lui Heinse. El e posedat de un cult al eroului, de un apetit cezaric care îl face atent la virtuțile excepționale ale câtorva mari personalități, ca cele ale lui Iuliu al II-lea, Cezar Borgia, Alexandru al VI-lea. În *Cronicile italiene* ale lui Stendhal ca și în dramele lui Hugo (*Lucreția Borgia*, *Angelo, tiranul Padovei*), în poemele lui Robert Browning, cu toate exagerările fatale ale imaginației romantice, întâlnim descrieri care anunță prin unele trăsături tablourile *Renașterii* lui Burckhardt. Căci istoricul care în adolescența lui gusta literatura romantică, studia cu râvnă poetica lui Wackernagel, scria un ciclu de poezii închinat *Dansului macabru*, a fost cuprins — după cum vom vedea — de febra romantică a generației sale. Unele din intuițiile care l-au făcut să contureze într-un anumit fel imaginea pe care ne-a oferit-o asupra Renașterii, au avut o rădăcină romantică.

Dintr-o asemenea sursă de inspirație a pornit tema individualismului exacerbat, exaltarea individualității pe care Burckhardt o atribuie Renașterii. Desigur, istoricul găsea în Renașterea italiană suficiente probe care să-i justifice teza. Dar el a devenit sensibil îndeosebi la acest aspect al umanității renașcentiste pentru că

spiritul revoluționar și cel romantic îl făcuseră sensibil la o asemenea structură umană. Figurile, atît de cunoscute lui, din opera poetic-dramatică a lui Goethe, personalități atît de pregnante ca Egmont, Tasso, Faust și Goetz von Berlichingen nu fac, oare, parte din acel frămîntat secol al XVI-lea? Acești eroi nu constituie obiectul studiilor lui Burckhardt. Dar dinamica goetheană a personalității lor, va inspira tezele burckhardtiene asupra individualismului renescentist. Să nu uităm că Goethe fusese, o dată, pe punctul de a scrie o istorie a Italiei și, îndeosebi, a Renașterii. Imaginea răzvrătitului care pendulează între cer și pămînt, între credință și necredință, sfidîndu-l pe Dumnezeu și privindu-și semenii cu semeție face parte din lumea descrisă de Burckhardt, după ce aparținuse universului romantic. Tot din acest univers spiritual provine ideea fecundă a poporului ca o unitate organică naturală. J. G. Herder, autorul *Ideilor asupra filozofiei istoriei umanității* (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784—91) considera poporul drept un organism dirijat de o forță creatoare culturală, de un „*spirit genetic*” care e prezent și determină toate manifestările sale. Acestui *spirit popular* (*Volksgeist*) i se datorește forma specifică a limbii, religiei, artei, științei și dreptului care alcătuiesc o cultură națională. Ideile lui Herder privitoare la *Volksgeist*, la cultură ca organism național, la funcția artistului, a omului de stat care nu face decît să dea expresie acestui spirit creator al națiunii, au jucat un rol decisiv în formarea concepției lui Burckhardt despre cultura Renașterii. Romanticii au fost cei care au incitat istoricii în direcția cercetării vieții de toate zilele; ei gustau pe lîngă marile tratate clasice de istorie ale trecutului, cronicile, memoriile, jurnalele personale, toate acele *novelle* savuroase care — în Italia mai cu seamă — erau mult mai reprezentative pentru sufletul națiunii decît sursele clasice ale istoriei. Să mai amintim predilecția romanticilor pentru lumea stăuțulețelor mărunte ca și înclinația lor spre pitoresc, spre detaliile stranii, colorate, sugestive.

Mișcarea romantică a dezvoltat, fără îndoială, obișnuința de a gândi istoric. Știința germană a spiritului (*Geisteswissenschaft*) are — în parte cel puțin — originea, în acest mod istoric de a studia problemele culturii. Istorismul romantic a apărut, de altfel, ca o reacțiune față de clasicul raționalism, anistoric. În ce privește istoria artelor, atât neoclasicii de tipul Winckelmann, cât și romanticii (W. H. Wackenroder, A. W. Schlegel, F. G. Waagen, A. F. Rio și mai târziu J. Ruskin) s-au aplecat cu mult interes, uneori cu o adevărată pasiune, asupra artei Renașterii. Credința lui Winckelmann în perfecțiunea absolută a artei antice stă la temelia tuturor ideilor sale cu privire la universul artistic. Anticipând asupra romantismului, acest neoclasic consideră arta ca un corp ideal; istoria trebuie să studieze, după el, arta și nu artiștii, iar arta este suverană, ea invadează întreaga lume și viața a omului. Atunci când Burckhardt studiază statul ca operă de artă, atunci când neglijează (chiar și în cercetările privind arta Renașterii ce nu sînt cuprinse în opera sa capitală) aspectele personale ale creației artistice, pentru a studia opere nu creatori, el urmează calea lui Winckelmann. Știm, de altfel, că apostolul antichității aprecia arta italiană de la începutul secolului al XVI-lea drept unica fesenție, trecătoare, a antichității. Perfecțiunea străveche a sculpturii eline a fost din nou atinsă în această scurtă perioadă, tocmai prin imitația operelor antice. Sub influența lui Winckelmann tînărul Goethe vede desăvîrșirea artistică întrupată în arta clasică a antichității, dar din nou atinsă în Italia renescentistă. Benvenuto Cellini întrupează, pentru el, arta acelei epoci. Gîndea astfel pentru că, în concepția sa estetică un oarecare imoralism estetic trebuia să se asocieze virtuților de temelie, acelei *humanitas* pe care niciodată n-o va părăsi. Spre deosebire de Winckelmann — și mai apropiat de romantici — Burckhardt va căuta în arta universală mai puțin tipuri umane ideale și, mai degrabă, caracteristicul. Artă poate constitui, însă, un model exemplar, o școală ideală. Atunci când Schlegel conferă artei renescentiste rolul de „a orienta gustul timpurilor moderne”,

el anunță ideea lui Burckhardt după care Renașterea a fost marele dascăl al evului modern. Dascăl bun după Winckelmann, Schlegel și Burckhardt, rău după J. Ruskin. Criticul prerafaelit, de tendință romantică, vede foarte bine în Renaștere o epocă în care toată energia oamenilor se precipită în cultivarea cu precădere a științei cuvintelor. Mania filologiei clasice face ca gramatica să dobândească pentru unii un sens existențial. Orgoliul și necredința sînt caracteristice pentru această epocă; orgoliul științific e mai virulent decît toate celelalte. Decadența artei moderne începe — afirmă ideologul prerafaeliților — o dată cu Raphael. Totuși, cu toate criticile pe care le aduce Renașterii (cf. *Stones of Venice*, 1853), Ruskin desemnează, prin acest termen, o perioadă bine definită din istoria artelor. El este, poate, cel dintîi care nu mai vorbește despre un fenomen al „renașterii literelor și artelor”, ci despre o categorie istorică necesară pe care de acum încolo nici o istorie a artelor n-o va mai putea neglija. Folosirea termenului — cum arată J. Huizinga (*Das Problem der Renaissance*, în *Wege der Kultur*., p. 100) — devine uzuală, fiind bine încetăținită, după 1830, în Franța, după 1845, în Anglia. Din clipa în care Renașterea ajunge să fie recunoscută ca o epocă artistică de sine stătătoare și nu ca un simplu curent reformator, conceptul își extinde sfera, începe să cuprindă și alte sectoare ale vieții și culturii. Curînd el va deveni o categorie esențială în periodizarea istoriei europene. Deocamdată, însă, în deceniul al patrulea din veacul trecut, este folosit în istoria artelor și a literaturii.

În general, istoriile literare ca și cele ale artelor, din prima jumătate a secolului al XIX-lea, instrumentele directe ale lui Burckhardt erau lucrări eclectice, dînd expresie atît tendințelor neoclasicе cît și celor romantice. Astfel e *Manualul de istoria picturii, de la Constantin cel Mare pînă la timpurile moderne* (*Handbuch der Geschichte der Malerei von Constantin dem Grossen bis auf die neuere Zeit*, 2 vol., Berlin, 1837) al lui Franz Kugler. Știm că Burckhardt el însuși a publicat ediția a II-a a acestui manual, revizuiind-o. Pentru Kugler ca și pentru Goethe ori

pentru Burckhardt, Renașterea clasică nu-și are originea într-un fenomen de mimetism, nu e o imitație a antichității, deși se poate vorbi despre o renaștere a antichității eline în care „*frumusețea a fost revelată*“, și „*ideea divină incorporată sub perfecțiunea formei*“. Cea mai desăvârșită artă a timpurilor moderne se naște printr-o „*reînnoire care a caracterizat viața spirituală a Italiei*“ din jumătatea a doua a secolului al XIII-lea. În următoarele două secole, eliberarea individualității artistului, ca și descoperirea și observarea naturii au fost factorii decisivi care au determinat progresele artei. Pentru un alt istoric al artelor, E. Kolloff (*Dezvoltarea artei moderne din antichitate pînă în epoca Renașterii — Die Entwicklung der modernen Kunst aus der antiken bis zur Epoche der Renaissance*, 1840) n-a existat o moarte artistică în timpul Evului-Mediu; Renașterea e o întoarcere la ordine. Între Ev-Mediu și Renaștere nu există o barieră severă; elemente renascentiste apar încă în timpul papei Grigore al VII-lea, detașarea de formele creștine producîndu-se încet, sub impulsul aspirației spre „*libertate și independență*“ al artiștilor italieni ce se sprijineau pe exemplul antichității. Dilema pe care o implică conceptul Renașterii — reînviere a antichității sau trezire a unor forțe originale — re apare în istoriile literare. În *Istoria literaturii antice și moderne* (*Geschichte der alten und neuen Literatur*, 1815), F. Schlegel, teoretician al romantismului, consideră restaurarea studiilor clasice — latino-eline — drept un eveniment cultural nefast; pentru el, scriitorii care foloseau limba națională exprimînd spiritul religios și cavaleresc al Evului-Mediu erau infinit superiori umaniștilor latinizanți. Renașterea literară a fost o rătăcire, o erezie a culturii europene. O teză opusă celei romantice e prezentată de A. H. L. Heeren, în *Istoria studiului literaturii clasice, de la renașterea științelor* (1797—1801): resurecția limbii latine ca și a literaturilor clasice este fundamentul însuși al culturii moderne.

Precursorii cei mai apropiați ai lui Jakob Burckhardt, istoricii care au încercat să sintetizeze cunoștințele acumulate în decursul

secolelor, privitor la Renaștere, sînt : Karl Hagen, Georg Voigt, William Roscoe și J. C. L. Simonde de Sismondi. Lucrarea masivă a lui K. Hagen, *Condițiile religioase și literare ale Germaniei în epoca Reformației (Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter, 1841—43)* înfățișează un tablou amănunțit al Evului-Mediu, al motivelor decadenței sale, al umanismului, totul în raport cu mișcarea Reformei religioase. Renașterea apare ca o reacție naturalistă împotriva transcendentismului medieval și ca un rezultat al ascensiunii clasei burgheze. Tot umanismul constituie obiectul lucrării lui G. Voigt, *Resurrecția antichității clasice, sau primul secol al umanismului (Die Wiederbelebung des classischen Altertums, oder das erste Jahrhundert des Humanismus, 1859)*. Viziunea lui Voigt este aceea a unui protestant, admirator al clasicilor antichității care, dincolo de orice înfeudare la o credință, respectă *faptul* istoric, adevărul obiectiv. Biograf al lui Enea Silvio de Piccolomini (papa Pius al II-lea), Voigt este preocupat de condiția umaniștilor. Personalitatea lor îl fascinează. Istoricul protestant este atras însă, mai puțin de cultura clasică a umaniștilor cît de caracterul profan al atitudinii lor și de individualismul lor. Alcătuind o castă laică a oamenilor cultivați, ei erau, în general, liberi de orice etică ori religie. De aici amoralismul lor. Deși erau oameni de litere, cărturari, fiind imitatori servili ai anticilor, erau lipsiți de discernămint critic, de metodă filozofică. În mod cu totul bizar, Voigt atribuie Italiei din timpul Renașterii rolul „de a recapitula antichitatea și floarea deschisă a vieții creștine romantice, de a uni frumusețea formală și sensibilă care a fost partea de moștenire a popoarelor vechi, cu spiritul romantismului în artă”¹. Umaniștii credeau că, o dată cu ei, cu restaurarea literaturii și artelor, începe un nou secol al lui August. Gloria lor de altădată a pierit. Un caz cu totul excepțional, pe care îl analizează autorul pe larg, este

¹ G. Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Altertums, oder das erste Jahrhundert des Humanismus, 1859*, 3. — Cf. Ferguson, *La Renaissance*, p. 151.

acela al lui Petrarca. Într-însul vede Voigt personalitatea puternică a celui care a rupt legăturile corporației și a făcut din eul său, centrul lumii; Petrarca devine astfel profetul lumii noi, moderne. Descrierea individualismului renascentist, pe care o întreprinde Voigt în cartea sa, se apropie de viziunea burckhardtiană, asupra „dezvoltării individului” în Renaștere.

Spre deosebire de istoria artelor și a literaturii, în care întâlnim conceptul Renașterii aplicat unei perioade bine definite, încă la începutul secolului trecut, istoria generală continuă să folosească acest termen în sensul vag și limitat de trezire a spiritelor, pînă tîrziu, spre mijlocul veacului. Devenise convențională o împărțire a istoriei europene în trei mari perioade: antichitatea, Evul-Mediu și epoca modernă ale cărei începuturi se fixau în preajma anului 1500. Marii istorici din prima jumătate a secolului al XIX-lea, Ranke ori Guizot, n-au folosit termenul de Renaștere pentru a determina o perioadă anumită. Cei care au contribuit, prin lucrări speciale, la precizarea acestei categorii și, bineînțeles, la descrierea faptului istoric căruia i se aplică, au fost englezul William Roscoe, elvețianul J. C. L. Simonide de Sismondi și predecesorul imediat al lui Burckhardt, francezul Jules Michelet. Lucrările lui Roscoe (*Viața lui Lorenzo de Medici zis Magnificul* — 1796 — și *Viața și pontificatul lui Leon al X-lea* — 1805), adeseori citate în *Cultura Renașterii*, sînt construite cu multă acuratețe și erudiție, dar nu depășesc în privința concepției privitoare la epoca studiată, teza lui Voltaire. Exagerînd influența casei de Medici, Roscoe descrie rînnirea culturală italiană din secolul al XV-lea și al XVI-lea ca un proces în centrul căreia se află cunoscuta casă princiară din Florența. Dacă ipoteza de la care pleca istoricul englez, era aceea a unei tiranii luminate care poate să aibă o influență culturală binefăcătoare, marea lucrare a lui Sismondi *Istoria republicilor italiene în Evul-Mediu* (16 vol., Zürich și Paris, 1807—18) este scrisă în spiritul unui liberalism rousseauist. Ca și unii umaniști, Sismondi atribuie tiraniei împăraților romani decadența imperiului. Renașterea începe pentru el (ca și pentru

Leonardo Bruni) în clipa în care comunele italiene își redobîndesc libertatea. De aceea, era comunelor (sec. XII—XIII) în care domină „*energia libertății*“, constituie adevărata renaștere. Teza lui Sismondi anunță anumite concepții post-burckhardtiene.

Pornind de la o idee preconcepută, ea nu poate să dea socoteală de ecloziunea culturală din secolele XIV—XVI. Desigur, Sismondi recunoaște existența unor personalități viguroase, de mare talent în aceste secole. Dar — cu excepția Florenței care și ea va cădea sub despotismul casei de Medici — Italia și-a pierdut libertatea. În ochii lui Sismondi e condamnată la decadență, pierderea libertății antrenînd după sine decăderea moravurilor. Cum se explică, totuși, dezvoltarea surprinzătoare a artelor? Ecloziune tardivă, pe un plan minor, estetic, al unei libertăți care agoniza. Burghezia progresistă a dat naștere comunelor libere italiene. Analizele mișcărilor sociale în republicile italiene, pe care le înțîlnim în volumele lui Sismondi, nu sînt lipsite de interes. Să nu uităm, apoi, că istoricul elvețian a suferit influența romantismului (făcea parte din curtea literară a doamnei de Staël). De aici anumite vederi ale sale tipic romantice : afirmarea superiorității morale a secolelor medievale, condamnarea ateismului, a imoralității, a pasiunilor și a egotismului renascentist ; de aici disprețul pentru redeşptarea studiilor clasice, pentru imitarea anticilor, fenomene atît de însemnate în Renaștere.

Ca și Sismondi, Michelet este un spirit liberal-democratic ; ca și al istoricului elvețian spiritul său a fost marcat prin experiența romantică. Înfrîurire a atmosferei timpului care a afectat sensibilitatea gînditorului mai degrabă decît gîndirea sa. Romantismul aprinsese într-însul dragostea pentru trecut, un patriotism foarte specific generației de la 1830, și îi deşteptase curiozitatea pentru tot ce este pitoresc, exotic, caracteristic pînă la excentricitate, în istoria mondială. Teoria romantică a spiritului național o preia de la germani. Influențe diverse l-au format, de altfel, pe acest istoric, curios de idei ca și de fapte ; Vico și Voltaire, Herder și Kant,

Sismondi și Guizot și-au disputat spiritul său. Concepția lui istorică este, însă, subiectivă, chiar liric-poematică. „*Primul mare istoric democrat*” — cum îl numește Ferguson, este cel care, înaintea lui Burckhardt, ne-a dat prima sinteză istorică a Renașterii, ca perioadă distinctă în istoria europeană. „*Pătrunderea halucinantă*”, acel dar special al lui Michelet, prin care „*a luminat istoria prin fulgurații*” (Huizinga), i-a permis să izoleze și să cristalizeze, ca într-un precipitat, datele, tradițiile diverse privitoare la Renaștere. În 1855 apare volumul al VII-lea din *Istoria Franței (Histoire de France*, Paris, 1833—1862; ed. def., Paris, 1898), cu titlul *La Renaissance*. După Huizinga (cf. *Wege der Kulturg.*, p. 89 u.), perspectiva lui Michelet asupra Renașterii e aceea a iluminismului preluat de liberalism. Dar ca și în cazul, similar, al lui Sismondi, democratul-liberal elvețian, prieten al doamnei de Staël, Michelet nu este adept al iluminiștilor raționaliști din secolul al XVIII-lea, ci un fidel al școlii romantice. De aceea, nu putem afirma împreună cu Huizinga: Michelet este un iluminist liberal. Cercetările recente ale lui Roland Barthes (cf. *Michelet par lui-même* — ed. du Seuil, 1964) ne-au prezentat o față ascunsă, mult mai autentică a istoricului-profet. Înțelegem, astfel, că pentru Michelet, Renașterea nu era, ca pentru raționaliștii secolului al XVIII-lea, doar lumină; „*lumina în beznă barbară a Evului-Mediu*” (Huizinga). Cele două mari descoperiri ale secolului al XVI-lea, descoperirea lumii, și a omului („*la découverte du monde et la découverte de l'homme*”) nu înseamnă doar lumina rațiunii care înlocuiește beznă barbariei iraționale: O transformare a viziunii cosmologice, o metamorfoză a concepțiilor despre lume și viață implică o mutație mai profundă a umanului decât aceea pe care ar fi putut-o bănuî cugetătorii din „secolul luminilor”. Ori, Michelet a înțeles prea bine că secolul al XVI-lea, secolul care merge „*de la Columb la Copernic, de la Copernic la Galileu*”, în care omul se regăsește pe sine, în care Vesalius și Michel Servet descoperă unele taine ale vieții, în care Luther, Calvin dar și Cujas, Rabelais, Montaigne, Shakespeare și Cervantes pătrund în straturile adânci ale naturii

umane, este timpul unei „noi credințe”. Antichitatea nu este decît unul din pilonii de susținere a noii credințe. Omul Renașterii se recunoaște ca într-o oglindă ideală în omul antichității. Dar sursa principală a înnoirii nu e în antichitate, ci în descoperirea lumii, deci într-un nou contact cu natura, și în revelarea rațiunii cercetătoare. „*Arta și rațiunea reconciliate* — spunea Michelet — *iată Renașterea, cununia frumosului cu adevărul.*” Tot astfel ar fi putut spune că arta renașcentistă apare la răscrucea dintre frumos și natură. Renașterea, după Michelet, este așadar o redescoperire a naturii, a naturii umane ca și a Cosmosului.

Istoric genial dar, întrucîtva rapsodic, Michelet a avut o intuiție a fenomenului renașcentist, mai mult decît o concepție elaborată în ce privește Renașterea. Jakob Burckhardt va fi cel care, folosindu-se de feluritele tradiții, va da Renașterii, acestei prodigioase epoci din istoria și cultura europeană, într-o amplă sinteză, tabloul pe care-l merita.

Destinul unui european

Casa în care s-a născut Jakob Burckhardt, la 24 februarie 1848 era una din acele vechi clădiri ale orașului Basel, care adăpostise multe generații de burghezi ce-și treceau din tată în fiu averea, virtuțile și prejudecățile. În secolul al XV-lea casa servise drept domiciliu pentru Arhidiaconul domului în preajma căruia fusese construită. Viitorul istoric era descendentul unei familii de patricieni înstăriți; spița paternă Burckhardt, ca și cea maternă Schorndorff, erau dintre cele mai vechi, mai bine cunoscute în oraș. Un străbunic, Daniel Schorndorff fusese deputat, altul, Don Emmanuel Burckhardt, ajunsese vicerege în Sicilia. Juriști și teologi s-au succedat în familia protestantă, luterană, puritană. Între strămoși existaseră însă și unii care părăsiseră orașul de baștină, emigrînd în Italia sau Franța. Printre aceștia fusese și acel Don Emmanuel, aproape legendar, rară pasăre aristocratică într-o stirpe

autentic burgheză. Tatăl lui Jakob Burckhardt studiasc la Heidelberg filologia și teologia. Filozoful și teologul Schleiermacher fusese unul din dascălii săi. Întorcându-se în țară devenise pastor în Lansen. Credincios, „pietist“, era un bun predicator și, îndeosebi, un pedagog plin de râvnă. Scria mici lucrări pentru elevi, catehisme, o istorie a orașului Basel, descoperea cronica lui Herman Offenburg și publica diverse studii de istorie și istoria artelor. Acasă, avea o frumoasă colecție numismatică (bani și medalii), primul tezaur istoric pe care îl cercetează Jakob Burckhardt în copilăria-i liniștită, petrecută între casa părintească, școala dascălului Munzinger și vacanțele din Rafzerfeld. Moartea mamei, apoi evenimentele care au dus la scindarea cantonului Basel, criza din 1830—1833 au tulburat pacea domestică a casei Burckhardt. Biserica luterană din Basel trece și ea prin momente grele, o atmosferă apocaliptică, sumbră se întinde peste oraș.

Copilul descoperă de timpuriu universul prodigios, plin de minunate ficțiuni, al istoriei. Imaginile de pe monezile și medalile vechi îl pasionează. Desenează decoruri la o dramă cu subiect din istoria Habsburgilor ; orașul Basel în Evul-Mediu e un capitol de istorie pe care-l are sub ochi în cronica de piatră a catedralei, în tezaurul din dom. Face primele schițe pentru o cosmografie istorică. Cercetînd cabinetul de antichități Johann Heinrich von Speyr, citind cu tot mai multă ardoare tratate de istorie, studii monografice, Burckhardt se pregătește, încă fără să știe, pentru viitoarea sa carieră. Dar adolescentul nu este sedus doar de monumentele trecutului, ci literatura și artele îl ispitesc ; are un caiet pe care-l intitulează *Composizioni di Giacomo Burcardo* (italienizat, numele său pare să-l apropie de condiția autentică a muzicantului). Mici piese, comentarii muzicale, variațiuni pe teme, uneori sinistre, de un romantism dezlănțuit : *Sărbătorea morții lui Ludovic al XVI-lea*, un coral pe textul : O, creștet plin de sânge și răni sau muzica la *Dies irae*. Compune o melodie pe cuvintele *Dies irae, dies illa...*, și cam tot în același timp scrie poezia *După judecata din urmă* ; meditează asupra unei comuni-

tăți a morților. Dar, totodată, lepădînd obsesia morții din *Dansul macabru*, scrie balade romantice. Italia, țara în care „înfloresc lămîi” exercită asupra sufletului său acel apel al „sudului” pe care atît de mulți nordici l-au auzit. Încă nu coborîse spre Mediterană dar Venetia, Dante și Tasso, fascinantă triadă, simbolică pentru el, îl robiseră. Italia e neîncetat prezentă în poeziile sale : *Cîntecele lui Tasso*, *Don Gennaro*, *Isola bella* etc. În această lume fantasmagorică a unei Italii visate, tînărul coboară cu uneltele unei poezii romantice. De altfel Italia sufletului său este, înainte de toate, patria Renașterii. Încă în copilărie urmărise peisaje ale acestui sud miraculos, joc cu un fel de lanternă magică, mai tîrziu însă făcuse cunoștință mai apropiată cu țara artei generoase. În biblioteca din Basel găsisese o ediție din 1575 a cărții lui Paolo Giovio, *Elogia virorum literis illustrium*. Citise viețile scriitorilor iluștri ca și *Viri bellicce virtute illustres* — *Viețile bărbaților care s-au ilustrat în război*. La originea încercărilor sale dramatice stătea geniul sumbru și greoi al lui Hebbel. Dar pe lîngă aceste exerciții particulare, divertismentele unui adolescent inteligent și sensibil, Jakob Burckhardt urma cursurile gimnaziului din Basel, străveche instituție pedagogică în care studiul limbilor alcătuija temelia instrucției. Spiritul dominant era acela al neoumanismului. La marile festivități, rectorul Rudolf Hanhart sau profesorul K. F. Lartoris țineau mari discursuri de aparat. După gimnaziu, Burckhardt frecventează un *Paedagogium* (1833—1836). Cursurile se țineau în colegiul Augustinian. Doi profesori au avut, se pare, o înrîurire asupra tînărului nostru : Franz Dorotheus Gerlach, latinist distins, destul de pedant, adversar al iluminismului ca și al pietismului, bun cunoscător al lui Sallustiu, și Wilhelm Vischer, elenist, fost elev al celebrilor profesori Niebuhr și Welcker. Profesorul de elină purta, ca pe o aureolă, ori o stranie investitură, amintirea unei călătorii în Elada. Alți dascăli care predau la *Paedagogium*, în acei ani, erau Friedrich Brömmel, profesor de istorie care păstra anumite relații cu Niebuhr, și Alexandre Vinet, care predă limba și literatura franceză, autorul elogiat de Sainte-

Beuve al unei *Crestomații*. Profesorul de germană era Wilhelm Wackernagel, cunoscutul scriitor romantic, proaspăt sosit din Berlin. Cu toată rezerva inițială a elevului Burckhardt — Köbi cum îi spuneau colegii și familia —, scriitorul și profesorul nu întârzie să-l remarce și să devină mentorul său în ce privește arta poetică și creația poetică propriu-zisă.

După ce urmează ca „*iuvenis humanissimus*” timp de trei ani cursurile la Paedagogium (distingându-se „*in studiis humanitatis ac literarum*”), Jakob Burckhardt părăsește școala, înscriindu-se la universitate. Ciudat, tânărul care strălucise pe băncile colegiului la istorie și filologie, care purta o corespondență savantă cu istoricul Schreiber, poetul și compozitorul din anumite ore intime, nu se înscrie la o facultate de litere ci la teologie. Criză interioară?

Ce l-a determinat pe Jakob Burckhardt să ocolească studiile sale preferate, să se înscrie abia peste trei ani la cursurile de istorie ale Universității din Berlin? Va recunoaște singur, mai târziu, că s-a lăsat influențat de tatăl său care dorea ca Jakob, întâiul născut, să urmeze calea sacerdotală; totodată, va mărturisi că n-a regretat niciodată studiile sale teologice. Paralel cu teologia, studiază istoria, face numeroase excerpte din lucrări asupra artelor; tratatul de *Istorie elină* al lui Brömmel îl umple de admirație. În același timp, poetul dintr-însul se exersează traducînd din Sophocle, Eschil. Numeroasele lui caiete cu versuri nu vor fi publicate niciodată.

Întorcîndu-se la Basel, după o scurtă ședere la Neuenburg, Burckhardt pătrunde într-un univers spiritual pentru care avea oarecare pregătire dar care, totuși, îi era necunoscut. Exegeza biblică, interpretările din Isaia, tezele dogmatice, problematica Bisericii protestante, relațiile polemice cu catolicismul, ebraica, toate acestea constituie, timp de cîțiva ani (1837—1839), obiectele sale de studiu și meditație. Într-un *Curriculum vitae*, conceput în latinește, va scrie, mai târziu: „*Cursurile de teologie pe care le-a urmat sub conducerea unor profesori ca De Wette și Hagenbach, nu le-a regretat niciodată, ci le-a considerat drept*

o pregătire de dorit pentru orice cercetător al istoriei". Totuși după câteva semestre de teologie, tânărul Burckhardt se hotărăște să părăsească această cale și să se înscrie la istorie. Ce l-a determinat să facă acest pas? Știm că disprețuia ortodoxia prea hăbotnică a clericilor, că prefera să rămână un eretic. Atitudinea etică pentru care, simțea pe atunci o atracție era ataraxia stoică, detașarea de orice pasiune. Dar sufletul înclinat spre exaltări al tânărului student nu se putea constrânge la rigorile stoice. În privința credinței, cea mai gravă probă a negativismului său din perioada studiilor este declarația pe care o face odată: „*Nu există revelație*". Repudiare a manifestării transcendenței în lumea umană. Un asemenea cuget răzvrătit nu putea să continue studiile teologice. Familia se lasă înduplecată, poate părăsi teologia. În timpul unei calme veri elvețiene face, împreună cu Aloys Biedermann, mici excursii; tinerii comunică în cultul lui Hegel.

Ca teolog, Burckhardt nu părăsise preocupările umaniste: gramatica comparată, poetica, retorica și stilistica. Romanticul Wackernagel, care îi fusese profesor continuase să-i supravegheze studiile. Tânărul, fermecat de artele liberale și mai ales de miraculoasa libertate, pe care o descoperă, după părăsirea facultății devorează de-a valma opere clasice (Pindar, Eschil etc.), de istorie (Niebuhr etc.), culege materiale pentru o istorie a Reformației, ba chiar asistă la niște săpături arheologice. Totuși, cu toată risipa tinereții, cu toate că e mulțumit de ceea ce face, tinjește spre o țară a preafericirilor. Italia, paradisul meridional îl atrage ca pe orice suflet nordic. În timpul studenției la Basel făcuse trei călătorii (1837—38—39) în sud. Lumea ideală, socoate el în tot acest timp, este Italia. Mai târziu, amintirile călătoriilor (pe care le va reface, cu mai multă grijă, mai atent la cele din jurul său) vor însemna pentru profesorul de istorie, tărîmul luminos al unor revelații miraculoase. Italia deșteaptă în el un demon al poeziei, care se va astîmpăra doar târziu, printre zăpezile elvețiene. Întors din prima călătorie scrisese o elegie de iarnă asupra Italiei pierdute. Dar Corpul ideal descoperit în pictura și sculptura italiană, cere să fie

reprodus, păstrat. Burckhardt observă și desenează. Stă multă vreme în preajma domului din Milano ; Leonardo da Vinci ajunge să îl obsedeze. Ca și orașele : Genova, Pisa, Florența, madonele din biserici, Capriccio la Uffizzi ! Rare zile de melancolică depresiune întrerup exaltarea călătoriei. Fiul austerilor patricieni din Basel scrie o elegie la Fiesole, descoperă Tessin-ul într-o vară. Întors în țară, în cantonul trist și mohorât, după explozia de lumină mediteraneană se simte exilat. Italia va rămâne întotdeauna patria sufletului său.

Bizară pedagogie dublă — atât de hotărâtoare pentru *formamentis* burckhardtiană : iarna semestre de severă teologie protestantă în Basel, vara peregrinări pasionate prin Italia. După terminarea semestrelor de teologie, întors din ultima călătorie în Italia (1839), Jakob Burckhardt își ia din nou rămas bun de la orașul natal, pentru a pleca, de astă dată cu un larg ocol, prin Germania de sud și Boemia, la Berlin. În realitate, cu excursia lungă pe care o face înainte de a se înscrie la facultatea de istorie a universității din Berlin, încep anii studentului rătăcitor. Va cutreiera Germania, apoi Franța, Belgia, Olanda și din nou Italia ; se va întoarce din când în când acasă, la Basel. Între plecarea la Berlin (1839) și întoarcerea definitivă la Basel, în 1858, sînt aproape nouăsprezece ani în care se formează istoricul, în centrele universitare, în marile biblioteci europene, și mai cu seamă prin contactul direct cu o întreagă umanitate europeană. Va studia marile etape ale istoriei și culturii din antichitatea greco-latină, prin Evul-Mediu, pînă la Renaștere și Reformă ; va medita asupra istoriei, asupra obiectivelor și metodelor ei. Când se va întoarce la Basel, Burckhardt va fi — la patruzeci de ani, bărbatul pe deplin format, încercat, știind ce are de făcut. Mai rămînea ca alții să-i ofere posibilitatea de a-și realiza proiectele.

Deocamdată, încep anii de studenție berlineză. Cerul Italiei e foarte departe ; fostul student în teologie traversează o gravă criză religioasă. Prietenii (Biedermann, Zwicky) îl ajută să treacă peste orele grele de tulburare a conștiinței. Poezia îi oferă

și ea mîngîierile ei. Dar o poezie mai înaltă găsește în istorie. Intr-adevăr, în primele luni ale șederii sale la Berlin, Burckhardt descoperă în studiul istoriei un mijloc de salvare prin cunoaștere. În 1839, într-o seară de noiembrie, azvîrle poemul lui Ariosto *Orlando furioso*, care nu-i mai produce acea stare de euforie pe care o căuta ca un împătimit al poeziei. În schimb, mărturisește el într-o scrisoare către prietenul său Tschudi, descoperă deodată că pînă atunci n-a iubit cu adevărat Istoria, Doamna aspirațiilor sale mai înalte. Iat-o însă acum în fața lui, ademenitoare. „*Sînt ferm hotărît, să o slujesc de acum încolo, să-i dedic viața mea, lipsindu-mă, poate, de fericirea familiei...*”¹ Iși ia rămas bun — bineînțeles nu pentru totdeauna — de la poezie. În luarea acestei hotărîri, tînărul e îndemnat de pilda marilor istorici, dascălii săi. Universitatea din Berlin avea în acea vreme o pleiadă de profesori, pe care Burckhardt îi audiază cu rîvna neofitului. Spiritul lui Hegel (mort cu cîțiva ani înainte) mai plutea încă în sălile de curs ale facultății de filozofie. Peste tot puteai întîlni admiratori, urmași fideli ai gînditorului. Facultatea de istorie nu era, desigur, întru totul de acord cu filozofia istoriei pe care o propovăduise Hegel. Savanți, specialiști în anumite domenii, istoricii nu puteau admite teoriile unuia care s-a apropiat de tărîmul lor prin poarta de acces a unor categorii abstracte și nu prin intermediul cercetărilor obiective. Printre specialiștii facultății se găsea și Franz Kugler, cel care va deveni prietenul lui Burckhardt și la al cărui *Manual de Istoria picturii (Handbuch der Geschichte der Malerei*, Berlin, 1837, ed. a II-a revizuită și adăugată, 1847) va colabora mai tîrziu; în acel an universitar, 1839—1840 Kugler predă un curs de *Istoria Arhitecturii*, publicat mai tîrziu de istoricul din Basel (*Geschichte der Baukunst*, republ. în 1868 sub titlul *Geschichte der Renaissance*), și citat de acesta în *Cultura Renașterii*.

¹ Scris. către Tschudi din 19 dec. 1839, cit. Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt, Eine Biographie*, vol. II, p. 23.

Profesori cunoscuți mai erau : Johann Gustav Droysen care ținea prelegeri despre Istoria antică, August Boeckh al cărui curs fusese de asemeni dedicat „antichităților eline“, precum și câțiva foști elevi ai școlii lui Savigny : Ernst Theodor Gaupp, George P. Phillips, Karl Gustav Homeyer. Cel mai de seamă istoric care putea fi audiat în acea vreme, la Berlin, era Leopold Ranke. Cursurile pe care le ținea acesta, în anii 1840—1843, vizau istoria Germaniei, a Evului-Mediu și istoria modernă. Atunci când impunătorul Ranke își începea prelegerile cu cuvintele „popoarele sînt ideile lui Dumnezeu“, Burckhardt nu se putea împiedeca să nu-l admire și în același timp să nu rămînă nedumerit. Bătrînul istoric îl remarcase curînd pe discipolul său helvet, îl recomandasese, ceva mai tîrziu, cu ocazia creerii unui post vacant la universitatea din München. Numirea nu s-a făcut, dar prietenia între magistru și elev a devenit mai strînsă. O depărtare oarecare se va produce mai tîrziu cînd în gîndirea istorică a lui Burckhardt va interveni o convertire. El își va spune la un moment dat, cu cuvintele lui Remigius către Clovis : „*incende quod adorasti et adora quod incendisti*“ — „arde ceea ce ai adorat și adoră ceea ce ardeai“.

Valorile istorice, perspectiva din care judecase pînă atunci istoria se vor modifica. Cultul lui Ranke pentru Europa medievală germanică, pe care studenții săi îl împărtășeau, se va desacraliza în viziunea maturității istorice a lui Burckhardt. Criza — mutația interioară în concepțiile sale — va avea loc abia în 1852. E interesant de notat că modificarea se petrece, înainte de toate, în sfera istoriei artelor. Atunci cînd (în 1846) descoperă, în cursul unei călătorii în Italia, însemnătatea *clasicității*, începe acel proces de convertire, asupra căruia vom mai reveni, convertire de la panteismul istoric la noi norme istorice, de la Germania la Italia, de la Evul-Mediu la Renaștere.

Burckhardt părăsește Berlinul pentru a audia unele cursuri ale istoricilor din Bonn. Alt oraș, alte prietenii. Căci tînărul savant nu este doar studiosul îngropat în fișe și excerpte ci un plăcut om

de lume, cu o adevărată pasiune a prieteniei. La Berlin îi cunoscuse pe Eduard și Hermann Schauenburg, la Bonn pe Gottfried Kinkel și cercul Cărăbușului (*Maikäferbund*). Călătoriile pe care în ultimii ani le făcuse în Italia, îi lăsaseră nu numai un orizont interior, îndepărtat, al seninei aduceri aminte, ci și o aură de lumină pe care — în ochii colegilor săi — o purta cu el. Recomandațiile primite la Basel îi deschiseseră saloanele berlineze și tînărul istoric elvețian găsea peste tot ceva din căldura la care rîvnea. Ar fi dorit, desigur, o prietenie în care el „să însemne totul“, în care dăruirea să fie deplină ; se mulțumea însă cu acea intimitate pe care o dă camaraderia, pe care o îngădesc convențiile, pe care o întrerupe despărțirea. Căuta îndeosebi acele case — și în Germania nu erau puține — în care se făcea muzică. Avea o voce plăcută și adeseori, la invitație, cînta. Prefera, însă saloanele în care putea să asculte un bun cvartet de coarde, un pianist ori o cîntăreață de lieduri. Astfel era casa lui Karl Vivigens von Winterfeldt, meloman rafinat, istoric al muzicii în orele de răgaz pe care i le permitea viața în înalta societate prusacă și funcția de consilier la Curtea supremă din Berlin. Din Italia, von Winterfeldt adusese peste o sută de volume in-folio, texte de muzică italiană, o adevărată comoară pe care o prelucra în explorări de muzicolog. În scrisorile sale, Burckhardt istorisește asemenea serate muzicale în casa consilierului unde venea întovărășind pe bătrînul maestru Ranke ; mai veneau sculptorii Rauch, poetul Tieck, romanticul cu înclinații spre fantastic, președintele von Kleist ; după ceai se prezentau tablouri vivante, cu doamne costumate apărînd într-o cameră învecinată pe un fond puternic luminat. Se executau *canzone* sau arii din opere, cu acompaniament de vioară. Dar, deși muzica italiană era preferată, se executau piese și din repertoriul german ; aici are Burckhardt revelația muzicii vechi bisericești prezentată de un „cor particular“, și descoperă grația patetică a muzicii lui Gluck.

Tot în același timp caietul de însemnări se îmbogățește cu peisaje care-i marchează etapele vagabondărilor : Bodetal, Hil-

desheim, domuri desenate în peniță — Mainz, Köln — Rinul văzut la Bingens, la Andernach...

Primele lucrări ale istoricului, studii sau prelegeri seminariale, aparțin perioadei berlineze. Era firesc ca Ranke să-i pretindă o lucrare de seminar cu subiect din epoca sa predilectă, Evul-Mediu. Tema, *Carol Martell*, presupunea cercetări în *Analele Carolingiene*, compulsarea colecției *Excerpta ex veteribus Germaniae annalibus*. Tot domeniului istoriei medievale îi aparține și studiul *Konrad von Hochstaden*. Burckhardt meditează pe marginea acestor lucrări (ca mărturie avem însemnările sale) la problema Europei ca unitate istorică, și la cultura gotică.

Pe marginea unui eseu despre *Operele de artă din orașele belgiene* tânărul istoric își pune, pentru întâia oară, problema Renașterii. El critică atribuirea unor opere epocii renascentiste, căci — după el — acest termen se aplică numai Italiei. În Nord „așa-zisa Renaștere“ nu este altceva decât ieșirea la suprafață, a „elementului decorativ-fantastic“ pe care goticul german l-a ținut multă vreme sub obroc. Bizară interpretare care nu anunță tezele burckhardtiene de mai târziu, decât într-un singur punct: Italia este țara autentică a Renașterii, în timp ce „nordicii“ sînt niște medievali întîrziți. Ne aflăm încă departe de viziunea ulterioară; istoricul nu are încă o părere proprie asupra Renașterii. Aceasta se formează încet și s-ar putea spune că vizita în Belgia nu a fost — în acest sens — zadarnică. Prin ciudate filiere îi parvin semne pe care abia mai târziu le va înțelege integrîndu-le într-un sistem.

Printre cunoștințele pe care le face la Berlin se numără Bettina von Arnim. Într-o scrisoare din 21 martie 1842 către Kinkel, notează: „Miine se împlinesc zece ani de la moartea lui Goethe, iar eu merg la Bettina.“ Copila de altădată, cu care bătrînul olimpic purtase o admirabilă corespondență, devenise între timp soția poetului Joachim von Arnim și pentru Burckhardt o verigă vie a lanțului care-l leagă de seniorul spiritului din Weimar. Goethe înseamnă pentru el geniul universal în sensul în care l-a

preconizat omul Renașterii. Prin Goethe, stabilește o legătură cu acel *uomo universale*, operele cu subiecte renascentiste ale poetului lăsându-i amintiri ce nu se vor șterge și care se vor lumina atunci când, întors în patrie, va scrie *Cultura Renașterii*.

Dar un îndemn în această privință avea să-i vină și din altă parte. Mișcarea preraphaelită în arta plastică a însemnat o reactualizare a problemei Renașterii. Știm că pictorul Overbeck și cercul *nazarenilor* din München repudiaseră — în numele unei arte creștine — pictura Renașterii. O întreagă dispută pornise atunci, în legătură cu arta italiană, cu valoarea stilului renascentist. Burckhardt participă la discuții și, firește, își pune și el întrebarea, cu care revista de artă *Kunstblatt* deschisese dezbaterea: „Ce este Renașterea?” Răspunsul avea să mai întârzie câțiva ani.

Privind de la oarecare distanță formarea unui spirit, evoluția sa pare să fie dirijată, un destin pare să se împlinească. Nu există hazard, întâlnire întâmplătoare. Atunci când urmărim itinerarul unui istoric, toate drumurile pe care le bate converg, aparent, spre punctele nodale pe care operele sale le închipuie. Desigur, Burckhardt n-a plecat de la Berlin cu un plan cert al lucrărilor de mai târziu. Vizita la Weimar, în orașul-templu al lui Goethe, încântarea pe care i-o oferă, la Bruxelles, spectacolele de balet ale lui Fanny Elssler sau dubla impresie pariziană a mormintelor regale de la Saint-Denis și a vestigiilor revoluției, toate acestea și altele încă, par să ofere experienței estetului și istoricului, pietre pentru templele sale de mai târziu. Contactul cu romantica franceză, întâlnirea cu Victor Hugo, cu pictura Renașterii la Luvru sînt, însă, experiențe divergente. Burckhardt a plecat de la Berlin ca un adept al școlii germane de istorie, ca un fervent medievist. Tendințe contrare au operat însă, într-însul; a auzit apelul Italiei și al clasicismului mediteranean.

Deși terminase studiile, prelungite dincolo de timpul obișnuit al studenției, întors la Basel, este departe de a fi devenit istoricul matur gata să purceadă la construirea monumentelor sale. Promovat doctor al Universității din orașul natal, are o îndoită acți-

vitare, didactică și publicistică. Docent al facultății de istorie, ține prelegeri libere, conferințe, despre „Germanism și creștinism“, despre „istoria Evului-Mediu“, despre „filozofia istoriei“. Redactor la *Basler Zeitung* (*Jurnalul din Basel*), istoricul care avea mai multe cunoștințe despre unele perioade ale Evului-Mediu decît despre timpul în care trăia, începe să privească mai atent la cele ce se petreceau în jurul său. Curente mari de opinie din Europa îl interesează mai puțin decît răsfrîngerea lor în viața micului canton elvețian.

Sub conducerea lui Andreas Heusler, *Basler Zeitung* era o publicație conservatoare de nuanță protestantă. Ostilă atît patricienilor reacționari cît și radicalilor, ea reprezenta interesele și concepțiile unei burghezii liberale, intelectuale. Atitudinea lui Burckhardt față de tulburările interne din *land*-ul Basel ca și față de criza germană, este semnificativă: e solidar cu liberalii germani și e de acord cu revendicările democraților din Basel. Dar, în același timp, dă dovadă de conservatorism: se opune introducerii votului universal. E mult mai la largul său atunci cînd i se cere să vorbească despre istoria artelor. Estetul nu se va putea interesa niciodată, mai îndeaproape, de mersul treburilor politice în lume. Pasiunea sa era alta. E fericit cînd i se dă o docențură în istoria artelor. Parafrizînd un cuvînt al lui Geibel, el declară: „Actualitatea nu este frumoasă, frumosul este însă întotdeauna actual“. Singură valoarea estetică o socotește eternă, înțelegînd printr-o asemenea valoare nu o entitate abstractă ci însuși conținutul concret al operei de artă.

Desigur, orice operă are un caracter temporal, este istorică. Raportul dintre perenitatea și caducitatea creației artistice conferă artei ambiguitatea și patetismul ei. Burckhardt — artist și istoric — cunoștea prea bine această ambivalență. Dovadă studiile sale din perioada 1843—1846, privind istoria arhitecturii, a stilurilor, arta antică, goticul. O asociație liberă, academică îi dă posibilitatea să țină un ciclu de conferințe despre evoluția picturii, din Evul-Mediu pînă în secolul al XIX-lea. Sint deosebit de intere-

sante conferințele despre Renaștere, analiza comparativă a artei italiene și nordice. Unele din trăsăturile pe care le va atribui Renașterii, își fac apariția în aceste prelegeri.

S-ar putea ca însăși ocupația aceasta a conferențiarului pregătindu-și expunerile și mapele cu ilustrații ajutătoare să fi declanșat într-însul dorul de sud, pofta după lumina Toscanei, după Mediterană. În 1846, după ce își dă demisia din funcțiile pe care le ocupa, pornește la drum. Nu s-ar putea spune — judecînd după anumite indicii — că pleacă cu conștiința împăcată. Într-o scrisoare adresată lui Hermann Schauenburg la 28 februarie 1846, în ajunul plecării, mărturisește: „*mi se pare că citesc în ochii d-voastră un reproș tăcut, pentru motivul că mă las atras, în mod atît de ușuratec, de mirajul sudului, de artă și antichitate, în timp ce lumea se zbate în chinurile făcerii, în timp ce totul se slărimă în Polonia...*”¹ Spirit sensibil la seismele veacului, Burckhardt nu putea să nu simtă, cu puțin timp înainte de izbucnirea revoluției din 1848, că echilibrul european (fals întreținut de moștenitorii Congresului de la Viena) este foarte șubred. Imanație vie, alimentată de viziunile unui Ev-Mediu romantic, de educația sa biblic-protestantă, Burckhardt prevede răsturnări spectaculoase, un adevărat apocalips. Călătoria în Italia este un refugiu; ca întotdeauna, țara sudului este pentru el tărîmul în care nordicul tulbure dintr-însul își redobîndește echilibrul. De astă dată, amenințarea care i se pare mai mare în nord decît în sud, îl face să se refugieze din fața valului eschatologic pe care îl prevede. „...*Putem să ne scușundăm cu toții: în ce mă privește știu că mă voi duce la fund, din pasiune pentru cultura străveche a Europei.*”²

Cultura în straturi a Italiei, de la ruinele templelor, prin basilica creștină la un palazzo al Renașterii, Como, Genova,

¹ Scrisoare către Hermann Schauenburg, din 5 mart. 1846, cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt*, vol. II, p. 582.

² Scrisoare către Kinkel din 11/12 sept. 1846, cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt*, vol. II, p. 583.

Civita Vecchia, apoi Roma; scrisorile, poeziile, desenele stau mărturie: istoricul-poet din Basel privește, *participă* ca un contemporan la tot ce s-a păstrat din trecut. Poeziile din Roma și Veneția sînt ale unui epicureu care — paradoxal — e în același timp un ascet. Jurnalul său de călătorie e al unui „*saltimbanc*” care, studios ca un clasic, nebun ca un romantic, cutreieră țara latină. Este un pierde-vară în înțelesul lui Eichendorff, face elogiul unei vieți de *dolce farniente*. Dar feeria are un sfîrșit. Inapoi la Basel, apoi la Berlin; munca la manualele de istoria artelor ale lui Franz Kugler. Italia nu poate fi însă uitată. Nu lucrează oare istoricul tocmai la volumul privind arta în Italia la sfîrșitul Evului Mediu? Nu încearcă el o pledoarie — cea dintîi! — pentru Renaștere? De altfel se va întoarce, în scurtă vreme la Roma, unde îl va surprinde furtuna de mult presimțită. Nu-l vom vedea pe Burckhardt revoluționar. Prietenul său Kinkel ia parte la răscoalele din Baden, este închis și condamnat. Istoricul estet din Basel suferă, e zdruncinat, dar preferă să rămînă departe de epicentrele cutremurului european. La Roma, în iarna lui 1847/48, meditațiile sale se rotesc neîncetat în jurul unui proiect. Pe încetul se cristalizează într-însul un plan de lucru, proiectul unui cosmos istoric pentru realizarea căruia ar fi trebuit să-și dedice întreaga viață. Moment crucial în existența acestui „*perde-vară*”. Întrucît e cărturar și încă unul trecut prin școala germană, universul istoric pe care îl întrevește, îi apare organizat, reprodus în cărți, într-o întreagă „*biblioteca de istoria culturii*”. Visează o serie de volume despre epoca lui Pericle, epoca Romei imperiale, secolul al VIII-lea, perioada Hohenstaufen, viața germană în secolul al XV-lea, epoca lui Rafael etc. Tulburarea sufletească pe care i-o pricinuesc evenimentele revoluționare din Europa nu-l poate împiedeca pe istoricul culturii europene să nu caute o consolare, dincolo de tirania aparent triumfătoare, în libertatea spiritului creator.

Universul istoric pe care-l întrevește în articulațiile sale principale, la începutul anului 1848, va rămîne desigur nerealizat. Din

volumele care ar fi urmat să alcătuiască istoria culturii, Burckhardt n-a scris decât câteva : *Epoca lui Constantin cel Mare* — care corespunde sfârșitului antichității, *Cultura Renașterii* — care va lărgi mult firida destinată „*Epocii lui Rafael*“. În studiile mai mici va explora epoca imperială romană, Evul-Mediu, perioada reformației și a contrareformei, domnia lui Frederic cel Mare regele Prusiei etc.

O istorie a culturii europene, acesta este cosmosul al cărui centru unic nu e nicăieri și la care medita Burckhardt în timpul revoluției de la 1848. Este în acest proiect o evidentă voință de reconstruire a unei lumi, poate și o compensare printr-o operă — în acele zile de istorică însingurare a Europei — a unei absențe din istorie. Burckhardt n-a fost prezent în clipele de răscruce ale veacului său. A căutat, însă, să salveze ceva din legatul altor veacuri.

An de răscruce. Istoricul știe ce are de făcut. Trebuie să aleagă însă între orașul natal și orașul studenției sale. I se oferă posibilitatea să meargă la Berlin, alege Basel-ul. Dar înainte de a se întoarce, de astă dată pentru totdeauna, acasă, va mai încerca o ultimă evadare în sud. E călătoria unui Cicerone, pe tărîmul clasicelor umbre.

Fuga în Italia, astfel s-ar putea numi călătoria lui Burckhardt, ajuns — în 1853 — „*nel mezzo del camin di nostra vita*“. Savantul fuge din lumea severă, dintre pereții înguști și austeri ai Helveției natale, înainte de a se închide între ei, atras de mormintele albe de marmură risipite între chiparoși sub cerul Mediteranei. Nu ceda pentru întâia oară apelului irezistibil al Italiei, țara artei și a naturii glorioase, care devenise de mult o adevărată patrie a sufletului său. Cel care se va numi mai târziu, „*un italian prin dor*“, caută din nou, în această patrie, împlinirea năzuinței esențiale : o *năzuință formativă*, un *nisus formativus*, în sensul clasic al termenului. Burckhardt vorbește odată într-o epistolă a sa, despre un „*Formengeist*“ — un duh plâsmuitor dintr-însul — care face ca „*întreaga sa ființă să fie numai și numai dor după o epocă de aur, după o armonie a lucrurilor*“.

Această frază ne amintește, întrucîtva, năzuința faustică, demonia strunită a personalității goetheene. Asemenea acestei personalități, natura burckhardtiană trădează o *voință de formă*, o tensiune bine temperată care dă o febrilitate romantică echilibrului clasic. Ca și marele său model, Burckhardt fugind în Italia e mînat de o năzuință formativă. El caută în afară, în opera de artă, desăvîrșirea, în peisajul clasic ceea ce vrea să realizeze în el înșăși : o armonie a tuturor celor ce sînt înăuntrul și în afara lui. Întreaga sa viață, din momentul primei plecări în Italia, a stat sub semnul formării, al *Formei*. Acel duh plăsmuitor care-l posedă a căutat felurite modalități de manifestare. Le-a găsit, mai presus de orice, în organizarea artistică a datelor istorice, și va găsi, nu peste mult, în formarea unor tineri, prin efectele pedagogice ale culturii istorice. „*Noi nu vrem să devenim prin experiență mai deștepți (în altă împrejurare) ci mai înțelepți (pentru totdeauna)*“ — va spune Burckhardt în *Considerații asupra istoriei universale*. Istoria — trăită sau cunoscută — este o școală; nu o disciplină plină de doctorală „*răceala obiectivă*“ ci „*un mijloc de formare și o desfătare*“. Ea este îndeletnicirea celui care năzuiește spre perfecțiune.

„*Tu ai vrut să trăiești viața unui om de acțiune, și de aceea a trebuit să te ocupi de tot ce e descompus și stricat ; eu vreau să privesc și cant armonia*“... Astfel îi scrie Burckhardt prietenului său Hermann Schauenburg, făcînd apologia divinului răgaz („*otium divinum*“) în care își construiește lucrările.

Înainte de a deveni profesorul de istorie al universității din Basel, Burckhardt ocupă un post de conferențiar la Polytechnikum-ul din Zürich. Abia întors din Italia unde scrisese *Cicerone* — ghidul amatorului de artă — el poartă încă într-însul lumina Mediteranei. Nu se poate despărți de *Mare nostrum*. De aceea vorbește despre Elada, despre antichitățile eline, despre idealul de viață elin, deși auditorul său preferă un ciclu de conferințe despre Evul-Mediu. Din conferințele ținute se alcătuieste primul text al cărții pe care Burckhardt o va redacta mai tîrziu într-o

versiune definitivă: *Istoria culturii eline (Griechische Kulturgeschichte)*. Dar tot la Zürich într-o excelență bibliotecă, începe să lucreze la *Cultura Renașterii în Italia*.

Din scrisori ca și din alte mărturii ni-l putem închipui pe Jakob Burckhardt, ajuns pe al doilea versant, scoborîtor, al vieții. După întoarcerea în orașul natal îi scrisese lui Paul Heyse, la 4 iulie 1858: „*Locuiesc din nou în casa noastră veche, lângă Rin; față de cel care eram în 1850—52 nu-mi mai lipsește nimic decît pianul, părul castaniu și... cîteva iluzii. Am în schimb mai multe cărți și principii mai solide.*”

Pentru locuitorii din Basel, celibatarul singuratic era o apariție familiară. Ei puteau să-l vadă, zi de zi, pe „Köbi” — așa cum îl numeau în limbajul lor plin de alintări șagalnice — trecînd pe lângă zidurile vechi ale caselor cu triple rînduri de ferestre la podurie înalte, traversînd piața Domului, cu același pas, hotărît și copilăros totodată, cu o pălărie mică, rotundă purtînd un costum ușor demodat, întotdeauna negru. Sub braț, într-o mapă albastră avea reproduceri după opere de artă. Omul nu era înalt de stat, iar spinarea, cu trecerea anilor se încovoiasă întrucîtva; înainta ca un drumeț care urcă o coastă alpină. Astfel urca treptele Universității, treptele care-l înălțau deasupra ascultătorilor săi. În picioare, lângă catedră, începea să vorbească, fără să gesticuleze dar cu o bogată gestică verbală. Un adevărat spectacol, într-atît de colorată, de plină de imagini era vorbirea profesorului.

Pentru întreg auditoriul, profesorul Jakob Burckhardt era bine cunoscutul Köbi. Pentru el însuși, cine era el? Poate că se oglindea în imaginea umanistului Pomponius Laetus pe care ne-o schițează în *Cultura Renașterii*. „*Ca docent era foarte conștiințios; înainte de a se face ziuă, îl vedeai coborînd de pe Esquilin, cu felinarul în mînă, iar sala lui de cursuri gemea de lume; și, fiindcă era gîngav, vorbea foarte îngrijit de la catedră, rostirea sa fiind frumoasă și armonioasă. De altfel puținele sale scrieri erau și ele întocmite cu grijă.*” Dacă însă vreunul din ascultătorii

săi s-ar fi gândit mai atent, și-ar fi dat seama că nici el, nici alții nu cunosc nimic din viața particulară a acestui bărbat, destul de greu accesibil, refuzînd prietenia colegilor, invitînd din cînd în cînd cîțiva studenți la el, în odaia sa modestă, plină de cărți, cu un pat de campanie într-un colț. Desigur, îl văzuseră cu toții îndreptîndu-se, seară de seară, spre Veltlinerhalle, sau instalîndu-se în berăria Glock din mahalaua Aschen. Puțini știau că trăiește o viață sever disciplinată, studiind, scoțîndu-și note, ținîndu-și cursurile cu multă grijă, scriind pînă seara cînd, la orele opt, părăsea masa de lucru și ieșea la plimbare. Duminică, după-masă își permitea cîte o excursie ceva mai lungă. Puțini l-au cunoscut cu adevărat. Poate nimeni. Nu știm care vor fi fost sentimentele lui Nietzsche, tînăr profesor numit la Basel, față de mai bătrînul profesor cu care prietenia a durat cîteva luni. Un alt apropiat al său, mult mai tînăr, Heinrich Wölfflin, autorul de mai tîrziu al *Principiilor fundamentale ale istoriei artei*, va vorbi despre întîlnirile cu profesorul, despre plimbările lor sub copacii din piața Domului, și își va aminti sfaturile acestuia: „Orice vei studia, fii atent înainte de toate la formarea cît mai armonioasă a propriei personalități. Cheltuiește jumătate din timpul de lucru cu lectura scriitorilor din antichitate. Nu citi nici-o carte fără să o conspectezi. Du-te însă, întotdeauna, la surse; de la ele vine binecuvîntarea. Esențialul în viață este îndeplinirea datoriei zilnice. Trebuie să-ți faci porția zilnică de muncă pentru ca să fii fericit.“

Același Heinrich Wölfflin ni-l înfățișează pe profesorul său în anii lungi ai unei senine senectuți, cînd „se obișnuise să nu mai ia lucrurile prea în serios“. Scepticism al experiențelor consumate? Zîmbitoare înțelepciune plutind deasupra lucrurilor? Bătrînul se plîngea, pare-se, destul de des, că treburile merg prost în omenire, își întrerupea nu arareori discursul, pentru a exclama cu o mină dezabuzată: „O vanitas, o vanitatum vanitas!“ Deșertăciune, deșertăciunea deșertăciunilor! Dar — nu uită să adauge Wölfflin — „în fond, în sufletul lui Burckhardt dom-

nea meren același sentiment clar și senin, universal deschis, sentiment pe care îl împărtășea tuturor celor care se aflau în preajma lui..."

Destinul unui om care a triumfat asupra demonului dintr-însul ! E adevărat : a reușit în lupta sa, de cele mai multe ori, evitînd ciocnirea violentă, neplecîndu-și urechea la șoapta ispititorului. Cel care a trăit ca un pustnic, ca un ascet laic, dedicat întru totul misiunii sale, cel care simțea o simpatie profundă pentru tot ce îl înconjură (înalță participare pe care o prețuia în figura unui Leon Battista Alberti), acest om care și-ar fi putut lua, asemenea altor, oameni mari ai Renașterii, deviza : „*a voi înseamnă a putea*", privea spre contemporaneitate, ca spre o epocă de criză, de neputință. Nu spunea el, vorbind despre timpul său : „*o caricatură a unui timp normal*" ? Care era misiunea pe care și-o asuma într-o asemenea vreme ? A salva spiritul în criză. Contemporan cu Burckhardt, Hölderlin, poetul greu încercat de demon, își punea întrebarea : „*la ce bun poetul în timp de secetă ?*" O similară întrebare și-a pus-o istoriograful în tăcerea cabinetului său. Răspunsul este aproape identic cu cel al lui Hölderlin. Pentru acesta din urmă Poetul e cel care rămîne, cel prin care spiritul, în noaptea timpului, durează. Tot astfel, Burckhardt e conștient că Istoriograful nu este doar depozitarul trecutului ci cel care se străduiește, în corupția universală a lucrurilor, să întrețină ca un foc sacru „*continuitatea spiritului*". Vocația poetului ca și aceea a istoricului are un caracter sacerdotal. Și unul și altul sînt canale ale harului, conștienți că menirea lor e de a păstra, revivifica și comunica cele ale Spiritului. Precizîndu-și poziția, Burckhardt ni se revelează : „*Privesc în urmă pentru a salva cultura timpurilor trecute, privesc înainte pentru a reprezenta senin și stăruitor spiritul*". Dublă față a unui Janus bifrons, privind în același timp spre trecut și spre viitor. Poziție hieratică a unui om convins că nu se poate rezista presiunilor unei lumi ce dușmănește spiritul decît printr-o viață ascetică. De aceea preferă să trăiască „*departe de orașele care au crescut enorm...*

pentru a da expresie spiritului național și adevăratului suflet popular". Asceză, ori, mai degrabă, disciplină; existența lui Burckhardt, îndeosebi în perioada sa cea mai fecundă, este aceea a cărturarului senin. Istoria este, pentru el, „o gaya scienza” — o știință surîzătoare; nu și-a scris cărțile la lumina lămpilor în „ruina nervilor” ci ziua „la lumina soarelui”.

Sistemul unui istoric nesistematic

Între spiritul unui istoric, când e mai mult decît un simplu arhivar al trecutului, și epocile pe care și le alege drept cîmp al experiențelor, investigațiilor, există corespondențe evidente. Nu ne vom mira văzîndu-l pe Burckhardt aplecîndu-se asupra omului Renașterii, apoi asupra omului din antichitate, știind în ce măsură se simțea chemat să realizeze în ființa lui acel „*bun suprem*” despre care vorbea Goethe : *Personalitatea*.

Pe burghezul din Basel îl atrăgeau culturile în care personalitatea umană s-a dezvoltat pînă dincolo de limitele ei, el însuși fiind un adevărat „*uomo universale*” așa cum îl descrie în capitolul *Desăvîrșirea personalității din Cultura Renașterii*. Perfect lucid în eforturile spre desăvîrșire, păstrează o blîndă ironie la adresa acelor „*multe desideria pe care le poartă în tăcerea inimii sale*” dar, suflet erasmic, e convins că în singurătatea deplină a conștiinței împăcate cu lumea, toate dorințele pot fi împăcate. Nu alungate, nu stinse, ci împlinite. Omul ca personalitate conștientă este *homo per se*. (Erasmus), este ființa întoarsă către sine, închizînd în sine universul întreg.

De aceea tumultul unei lumi în care mașinismul, civilizația tehnică, dezumanizantă, înainta cu pași rapizi, nu putea să-i placă acestui om iubitor de tihnă („*otium divinum*” !), care rîvnea spre o lentă rodire. De la înălțimea catedrei, omul în redingotă neagră, muștră ca un profet clamînd în deșert, pe cei ce cad pradă ispitelor civilizației, se lasă alienați de la autentică condiție umană. Pe măsură ce încărunțește, profesorul de istorie

— care nu se închisese într-un ȋanton al trecutului, ci trăise pînă atunci din plin, cu ochii deschiși, în realitatea timpului său, se ridică tot mai des, cu o tot mai înverșunată adversitate împotriva acestui timp contemporan. De unde aversiunea crescîndă, ostilitatea tot mai marcată față de actualitate, ostilitate de care docentul, apoi profesorul din Basel era — pe măsură ce treceau anii — din ce în ce mai conștient ? Burckhardt se trezise la viața spiritului, în atmosfera apăsătoare a unei Europe conformiste. Îndoit conformism în cantonul elvețian, de origine, al istoricului : acela al lumii Sfintei Alianțe, al Restaurării politice după seismele napoleoniene ; al universului mărunț, mic-burghez, helvetic.

Echilibrul european pe care Congresul de la Viena încercase, în 1815, să-l restabilească după înfrîngerea „monstrului“ corsican, se dovedea foarte precar. Într-o lume a convențiilor, nimeni nu avea încredere deplină în convenții. O burghezie emancipată lichida ultimele consensuri pe care se întemeiasă lumea feudală, în timp ce propriii fii începeau să atace noile consensuri burgheze. Vlăstar al unei familii de patricieni, Jakob Burckhardt trăiește, în copilărie, interesanta experiență moral-istorică a unei descompuneri. În urma mișcărilor populare inițiate de un partid radical, regiunea (*Land-ul*) Basel se desparte de orașul-reședință condus de un consiliu al patricienilor. Consternare în familia tînărului. Părea că ordinea însăși a lumii se zguduise. Desigur, tulburările intestinale ale cantonului au lăsat adolescentului o vie amintire, chiar dacă mai tîrziu istoricul își va da seama că erau de minimă importanță. Alte mișcări, de o cu totul altă anvergură, au tulburat viața — aparent calmă — a Europei din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Și, înainte de toate, revoluția pariziană din 1830, care s-a soldat cu alungarea lui Carol al X-lea și cu urcareă pe tron a regelui burghez Louis-Philippe. Furtuna din 1830 a stîrnit valuri revoluționare în Belgia, Germania și Polonia. Elvețienii, cantonați între munții lor, n-au rămas nici ei cu totul indiferenți. Scindarea violentă a provinciei Basel a avut loc cu trei ani mai tîrziu.

La Paris, în metropola care nu putea să uite, sub Restaurația regilor bourboni, marele incendiu al Revoluției, nici triumful, în cele din urmă zădărnicit, al epopeii napoleoniene, o tânără generație „romantică” suferea din pricina unui „*mal de siècle*” mai mult ori mai puțin real de care abundă toate „*confesiunile fiilor secolului*”.

Poștele cezarice deșteptate de exemplul marelui aventurier imperial, erau refulate într-o societate care prefera agonisirea chibzuită a avuției, riscului întreprinderilor nebunești. Tînuși sub obroc, într-o societate conformistă, unii se răzbună prin evaziuni imaginare.

Din cantonul, destul de izolat, al confederației helvetice, evaziunea n-a fost posibilă pentru fiul teologului și istoricului Jakob Burckhardt decît spre sudul mediteranian atît de viu, de cald și generos, și spre aceeași Mediterană proiectată în trecut — în Elada, în Quattrocento. Față de această luminoasă patrie imaginară, în care Burckhardt credea că personalitatea umană se poate împlini într-un mod mitic, Europa civilizată a secolului al XIX-lea îi apărea umbrită de norii rău prevestitori ai unor viitoare furtuni. Un sentiment al neputinței în fața puterilor unei civilizații străine de om, puneă tot mai mult stăpînire pe el. „*Nu putem schimba nimic*” — spunea el, cu un gest obosit. Dacă timpul său istoric nu-l mulțumea, tot istoria era cea care îi oferea o consolare. Istoria însă nu însemna pentru el *trecutul*. Burckhardt nu este un spirit romantic-paseist. Istoria este *prezentă*. Pentru istoric ea este prezentă în însuși efortul său de a o evoca. „*Esențialul e că opera de recreare a trecutului îmi dă o mare satisfacție... De aceea mă mulțumesc cu Istoria care nu mi-a fost niciodată necredincioasă și mi-a fost singura mîngîiere... De aceea nu mai pot și niciodată cu totul nefericit...*” — îi scrie în 1872 prietenului său Friedrich von Preen. Anul în care a refuzat invitația de a ocupa catedra lui Ranke la Berlin.

Concepția lui Burckhardt despre universul istoric, despre Istorie ca disciplină se formează în timpul studiilor la Berlin. El

nu adoptă o poziție fermă în interiorul unui sistem de filozofie a istoriei, nu precizează preceptele unei teorii a istoriei. E mai degrabă un practician — am putea spune, în termeni de clinică medicală, un diagnostician — al *faptului* istoric, decît un teoretician. Atunci cînd Benedetto Croce în lucrarea sa *Istoria ca gîndire și acțiune* (*La Storia come pensiero e azione*, Bari, ed. III, 1939) vorbește despre „istoriografia lipsită de probleme istorice” îl dă ca exemplu pe Burckhardt. Filozoful italian greșea, fără îndoială, atunci cînd îl considera pe autorul acelei cărți despre Renaștere pe care el însuși o admira, drept un istoric lipsit de idei. Dar nu încape îndoială că elevul lui Ranke și admiratorul lui Hegel, autorul de mai târziu al *Considerațiilor asupra istoriei universale* nu adera la o schemă conceptuală asemenea filozofilor sau istoricilor romantici. Sînt interesante, în acest sens, scrisorile și însemnările lui Burckhardt din perioada berlineză. „Am făcut un jurămint : să scriu cît timp voi trăi într-un stil clar și să caut mai puțin o perfecțiune factologică cît, o incitare a interesului.”¹ Declarația unui artist, mai degrabă decît a unui istoric. Semnificativă este eliminarea din planul „vieții” sale, a istoriei ca factologie.

Nu va face aride cercetări privind cronologia, critica textelor nu-l va interesa, culegerile de anale le va folosi, dar nu va colabora la alcătuirea lor. Pozitivismul nu va avea într-însul un adept. Pentru că, înainte de toate, Burckhardt vrea să se intereseze de *om* și să intereseze prin scrisul său *omul*. El nu e un istoric al instituțiilor, al conceptelor abstracte ori al elementelor tehnic-materiale, ci al *Omului*. „O istorie a sufletului omenesc !” notase odată Herder, într-un jurnal de călătorie (1769). Această exclamație, pe care Burckhardt n-a cunoscut-o, ar fi putut să-i aparțină. Nu va scrie el mai târziu în *Considerațiile* sale că istoria este pentru el, înainte de toate, prezentarea „omului care suferă, se zbate și acționează, a omului așa cum a fost dintotdeauna și cum

¹ Scris. către Kinkel din 21 mart. 1842, cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt*, vol. II, p. 185.

va fi de-a pururi ? O asemenea perspectivă umanistă nu implică o renunțare la reconstituirea faptelor, la critica surselor. Burckhardt era însă conștient că vocația sa este aceea a cercetării semnificațiilor pe care le au evenimentele în viața oamenilor. Ce transformări în concepțiile depre lume și viață aduce un fapt istoric și nu faptul însuși, iată un obiectiv nou pentru istoricul din jumătatea întâia a secolului trecut. Firește, Burckhardt nu este primul care se răzvrătește împotriva tiraniei istoriei politice, după cum nu este nici cel dintâi care renunță la forma narativă a expunerii. Înaintea sa, Voltaire (în *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*) studiasc cultura unui secol, mentalitatea oamenilor ; tot el se abătuse de la convenția narațiunii istorice. Dar tocmai pentru că studiază ecoul pe care-l au faptele, pentru că cercetează mutațiile în conștiință și este preocupat de ceea ce interesează omul dintr-o anumită epocă, Burckhardt este *altceva* decît un istoric în sensul tradițional al cuvîntului. Întorcîndu-ne la afirmația pe care o făcea Croce, trebuie să remarcăm, așadar, că departe de a reduce istoria la o expunere a faptelor nude, Burckhardt fuge de factologie. Construcțiile sale au la temelie un proces de idee, abilită mascat în țesătura lucrării însăși. El nu vrea să elaboreze o filozofie a istoriei ori o filozofie a culturii ci, mai degrabă, o istorie poetică. Să nu înțelegem prin aceasta un poem istoric, nici o istorie în genul vastelor desfășurări liric-romantice ale lui Michelet. Istoricul din Basel îngropase undeva, la temelii ființei sale, un poet ; acvarelistul, compozitorul, îndrăgostitul de meleagurile italiene era un estetic. Dar dacă obiectivul primordial al istoriei sale ținea de interioritatea umană, dacă rolul istoricului, așa cum îl concepea el, era, întrucîtva, analog cu acela al artistului creator, nu renunța la rigorile disciplinei. Presupunea ca un dat necesar tot ce nu voia să întreprindă, dintr-o concepție întrucîtva aristocratică despre muncă : critica de texte, descifrarea inscripțiilor, munca de arhivar. Istoricul creează un univers. El este poetul care — în sensul etimologic al cuvîntului — *face o lume*. „*Istoria*

este și rămîne pentru mine, în cea mai mare măsură poezie" declară Burckhardt. Nu este vorba de o lume fictivă; nici de o simplă predilecție pentru amănuntele exterioare pitoresc-multicolore ale realităților istorice. E adevărat că, cel care a scris *Cicerone* vorbește (într-o scrisoare adresată lui Beyschlag, din 14 iunie 1842) despre „*compozițiile picturale*" prin care istoricul descrie o epocă. Poezie narativă, pictură descriptivă? Nici una, nici alta. Istoriografia poetică este o modalitate de a surprinde faptele umane ale trecutului în felul în care au fost trăite de oamenii reali, pornind de la anumite intuiții ale istoricului. Căci, descrierea se face *ca și cum lucrurile s-ar fi petrecut în prezent*. Istoricul, ca un ochi al Providenței, pătrunde peste tot, planează *deasupra* evenimentelor dar pătrunde în situațiile pe care le prezintă. El narează evenimentele așa cum au fost trăite de contemporani și de *el însuși*, un fel de contemporan ideal al trecutului asupra căruia se apleacă.

Fără îndoială Burckhardt n-a avut idei preconcepute, n-a pornit de la o schemă prestabilită a istoriei. E semnificativă atitudinea sa față de marele filozof al istoriei și spiritului: Hegel. „*Nu pot crede într-un punct de vedere a priori; un asemenea punct îi aparține-spiritului universal nu omului istoric*". Această frază nu conține doar o ironie la adresa lui Hegel ci și un răspuns anticipat adus obiecției lui Croce, pe care am amintit-o mai sus. Este esențială respingerea unei teorii apriorice asupra istoriei. Filozoful istoriei (în speță Hegel, dar și Croce) pornește de la un anumit cadru teoretic, de la o schemă formală în care vrea să introducă, în mod obligator, faptele concrete. Dar acestea nu se lasă supuse unor categorii fixate în prealabil sau, dacă istoricul le vede desfășurându-se conform mecanismului născocit de el, se înșeală și substituie realității o ficțiune. S-ar putea spune, deci, că istoricul trebuie să stea la egală distanță de primejdia înecării într-o factologie lipsită de perspective și de ispita elaborării unei teorii anterioare oricărui contact cu faptele. „*Prezentarea istorică așa cum o concep eu*

— scrie Burckhardt în aceeași scrisoare către Beyschlag — *va fi cu timpul lizibilă, chiar plăcută, dar nu voi izbui în caz că nu voi fi în stare să aștern pe hîrtie o imagine... Studiile mele istorice ca și poșta de călătorie, ca și peisagistica mea și diferențele mele îndeletniciri artistice izvorăsc dintr-o sete enormă de contemplare* (*Anschauung*).

Contemplant, intuiție și năzuință formativă, la toate acestea face aluzie cuvîntul pe care-l folosește Burckhardt: *Anschauung*. Mărturie a unui estet? Impresionism literar transpus în istorie — așa cum afirmă Werner Kaegi în monografia sa? O asemenea formulă aplicată istoricului nostru, nu este decît parțial justificată. Într-adevăr, istoria pentru el e „în mare parte Poezie”, „compoziție picturală”. Dar asemenea expresii (folosite îndeosebi în corespondența din tinerețe) nu exclud altele. Intuiția nu trebuie să disprețuiască faptele sau teoria abstractă.

La 19 iunie 1842 istoricul îi scria lui Karl Fresenius: „Am izbutit printr-o neconținută tratare paralelă a faptelor — facta — (lucru care îmi stă în fire) să ajung prin abstractizare la anumite concluzii generale. Deasupra acestor generalizări diverse plutește — știu prea bine — o generalitate mai înaltă și voi atinge poate și această treaptă odată. Nu-ți poți închipui în ce măsură această înălțare tot mai sus deasupra faptelor istorice, a operelor, monumentelor din toate timpurile, mărturii ale unui stadiu depășit al evoluției spiritului, dobîndește o semnificație.” Se poate spune, deci, că intuiția poetic-istorică a lui Burckhardt se asociază cu o dublă tendință: una spre fapte („*Kleben am Stoff*”), alta spre generalizări abstracte. Estetismul său nu se poate complăce într-un diletantism impresionist. Fugind de teoriile preconceptuate ca și de înnămolirea în fapte, el caută să prezeve spiritului creator și cunoscător prerogativele sale. Istoricul nu se poate lipsi de fapte, nu teoretizează în abstracto ci abstracțiunile sînt rezultatul unor reducții și al generalizărilor succesive, iar atotstăpînitoare rămîne intuiția, ca instrument de cunoaștere.

În anii berlinezi de studiu și meditație se conturează, astfel, o concepție burckhardtiană privitoare la obiectivele și metodologia istoriei. Niciodată — nici chiar în anii de mai târziu, când va scrie *Considerațiile sale asupra Istoriei universale* n-a meditat mai intens asupra filozofiei istorice ca în timpul petrecut în Germania. Era firesc, de altfel, să fie așa. Știm că la Berlin, tânărul istoric a întâlnit dacă nu pe Hegel, dar spiritul filozofiei sale și pe urmașii săi. E adevărat că acești epigoni nu erau nici pe departe de talia maestrului lor. Burckhardt declară într-o scrisoare (cf. Werner Kaegi, *op. cit.*, p. 187) că a alcătuit un compendiu de istoria filozofiei. Textul acesta s-a pierdut. Știm însă că prelegerile de filozofia istoriei ale lui Hegel, n-au avut darul să-l convingă. El înclină mai degrabă spre un mod goethean de a privi metamorfoza omului în mediu și îndeosebi în mediul său autentic, în istorie.

Istoria în concepția lui e un proces metamorfic în care stările larvare ale spiritului și manifestările, ieșirile la suprafață, revelațiile se succed. El vorbește despre „*revelările spiritului*” („*Entthüllung des Geistes*”), despre o „*temelie originară a lucrurilor*” („*Urgrund aller Dinge*”) pe care cercetătorul trebuie să o descopere. Deși este ancorat în realitate, deși intuiția artistului și a istoricului dintr-însul are nevoie de forma concretă a lucrurilor, un anumit apetit metafizic, alimentat de filozofia idealismului german postkantian îl împinge să caute „*revelările spiritului*”. Deși înțelege prea bine că „*spiritul lumii*” (*Weltgeist*) este o entitate metafizică incompatibilă cu realitatea istorică (nu spunea el: „*aceasta aparține spiritului lumii nu omului istoric*”?) totuși considera istoria ca o manifestare a unui spirit, ca o evoluție — hegelian vorbind — a spiritului absolut. „*Cea mai înaltă determinare a istoriei omenirii: dezvoltarea spiritului spre libertate...*”¹ Ideea iluministă a libertății ca finalitate a condiției umane — idee

¹ Scrisoare către Fresenius, din 19 iunie 1842 — cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt*, v. II, p. 188.

care străbate secolul al XVIII-lea de la Montesquieu, Herder pînă la Kant, apoi trece în secolul al XIX-lea cu Schiller și Fichte — această idee care a înflăcărat spiritele în vremea Revoluției franceze, se asociază cu patosul hegelian al spiritului. Burckhardt trebuie să recunoască o contaminare a sa prin tezele filozofice ale timpului. Nu a trăit el în nemijlocita apropiere a unor cugetători, a unor poeți pentru care filozofia romantic-idealistică ținea loc de credință? Printre aceștia erau Ernst von Lasaulx și cercul său, Schelling, Clemens Brentano și alții.

Conceptul „potențialităților” care se manifestă subteran în istorie, care ies apoi la suprafață devenind actuale, este preluat de Burckhardt din sistemul filozofic al lui Schelling. Ernst von Lasaulx este și el, unul din cei care l-au influențat pe Burckhardt în *Considerațiile asupra istoriei universale*. Istoricul era însă mult prea lucid ca să sucumbe tuturor influențelor. Un sănătos empirism contrabalansa într-însul tendința spre evaziunile în transcendent. Și, chiar dacă exaltările unui suflet încă suficient de romantic îl făceau să prefere uneori realității, mitul, simțul său critic, veghea, restabilind adevărul launtric. Esențială rămîne eliminarea apriorismului teoretic și voința de a cunoaște formele concrete.

Dacă poate fi, într-un sens, acuzat de estetism, Burckhardt nu poate fi învinuit de eticism, deși antecedentele sale, educația, formația teologic-istorică la Basel, l-ar fi îndemnat să caute sensuri etice în istorie. După el, istoria ca și poezia, aparțin unei sfere neutre din punct de vedere etic. „*Justiția morală*” nu are nimic comun cu sfera „*real-fatalistă*” a istoriei. Cu alte cuvinte, conflictele istorice nu sînt conflicte etice. Pentru acest elev al lui Ranke, istoria este o luptă a puterilor. Succesul este singura valoare care decide. Spiritul care se manifestă în istorie este dincolo de bine și de rău. Numai cei care trăiesc în interiorul unui spațiu istoric, cei care participă la evenimente, cred că lucrurile au un sens etic. Numai pentru ei, faptul istoric are un „*înveliș etic*”. Conștiința modernă pretinde — în concepția lui Burckhardt — ca istoria să nu mai fie considerată sub specia binelui și răului ci

într-o perspectivă perfect obiectivă. Werner Kaegi numește eronat o asemenea atitudine un „panteism istoric”¹. În realitate, relativismul etic, desacralizarea normelor creștine, pozitivismul tot mai marcat al cercetărilor istorice au determinat un asemenea obiectivism istoric. După Burckhardt, cunoașterea istorică trebuie să fie perfect liberă, să nu stea în serviciul nici unei apologetici religioase, etice ori filozofice. E adevărat că, fostul student în teologie nu putea să îngăduie un relativism etic total, chiar dacă elimina etica din considerațiile istorice. O morală eternă, valori etice absolute există — după el — dincolo de orice relativism istoric.

Nimic preconcepțut ! Să nu-ți faci idoli din nici o concepție religioasă, filozofică, etică ori estetică, atunci când te apropii de fenomenul istoric : acesta pare să fie un fel de imperativ categoric căruia i se supune istoricul Burckhardt. Istorie organizată dar nesistematică. Ordinea istorică are mai multe relații cu ordinea artistică decât cu cea științific-filozofică. Istoricul din Basel preferă să se apropie de faptele pe care i le oferă trecutul cu sensibilitatea și uneltele unui artist, decât cu inteligența și abstracțiunile gânditorului. „Niciodată n-am gândit filozofic” — îi scrie el unui prieten.² Filozofia însemna — pentru el — în primul rând, Hegel. Or, deși influențat de marele gânditor, în perioada studiilor berlineze, opune gândirii acestuia, în care sistemul abstract primează, faptul concret, o istorie nesistematică. Nici un text nu este atât de clar, în această privință, ca afirmația din *Considerațiile asupra istoriei universale* : „Renunțăm la orice sistem ; noi nu pretindem nicidecum să prezentăm idei asupra istoriei universale ; ne mulțumim cu observația, permițându-ne să detașăm din țesătura istoriei secțiuni încrucișate, după mai multe direcții posibile ; înainte de toate, noi nu prezentăm nici un fel de filozofie a istoriei.”³ Dar a nu „prezenta” nici un fel de filozofie

¹ Cf. Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt*, v. II, p. 195.

² Text citat de W. Ferguson, *La Renaissance*, p. 173.

³ J. Burckhardt, *Gesammelte Werke*, vol. VII. *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, p. 1, cit. de Ferguson, *La Renaissance*, p. 173.

este tot un mod de a lua o atitudine filozofică. Burckhardt nu este un pozitivist care se refugiază în obiecte și urâte ipotezele teoretice. El este un istoric nesistematic.

Textul citat mai sus este esențial pentru înțelegerea metodei lui Burckhardt, metodă nu lipsită de originalitate. Înainte de toate, istoricul s-a eliberat de sub tirania narațiunii. Analiza structurală a fenomenelor de cultură are într-însul un strămoș și un model. O metodă „*topică*” ca să folosim cuvântul lui W. Ferguson. El studiază ansamblul unei culturi, analizând-o nu în felii dispuse conform ordinei cronologice de succesiune a evenimentelor, ci conform unei ordine a sferelor de existență. Cultura constituie o unitate în diversitatea fenomenelor. Diversele sectoare ale ei pot fi privite succesiv, fiecare revelînd anumite caractere ce țin de esența culturii respective. Istoricul va oferi un tablou coerent, prin expunerea succesivă a diferitelor planuri care nu sînt decît structurile aceleiași culturi, privită din perspective diferite. Metoda sa este aceea a desprinderii din complexul istoric al unor „*secțiuni încrucișate*”. Rezultatul: un caracter static. Burckhardt recunoștea că nu are talent de povestitor, că narațiunea, pe care alți istorici o preferă, îi este străină. De asemenea nu-i convine o expunere abstractă de tip hegelian, pentru că nu-l interesează prea mult problemele ce țin de originea și finalitatea faptelor istorice. Metoda sa este deci aceea a descrierii *structurilor* (cuvînt pe care Burckhardt nu l-a folosit) și aceea a interpretărilor intuitive. Nu este metoda unui istoric-filozof ci a unui istoric-artist, cum am mai spus, a unui revoluționar — la timpul său — care a avut curajul să renunțe la tradiția convențională-narativă.

S-a vorbit uneori despre o *fugă în trecut* a lui Burckhardt. Istoria ar fi însemnat pentru el o evaziune, izvorul unui miraj paseist. Nu este, fără îndoială, cu totul nejustificată o asemenea opinie. Dar dacă, incontestabil, Jakob Burckhardt a fost ispitit (ca și Winckelmann, ori Goethe, ori Nietzsche) de o lume a Mediteranei, a Sudului, dacă a fugit în Italia nu o dată, părăsind negurile Nordului, dacă a urmărit *fata morgana* a unei lumi cla-

sice, poetic închipuite, nu e mai puțin adevărat că frumosul care îl atrăgea nu se afla undeva într-un paradis pierdut, în *trecut*, ci în *prezent*. Nu se poate identifica dragostea pentru tezaurul cultural al trecutului, pentru frumusețea unor opere, cu nostalgia trecutului. Prin istorie Burckhardt nu fugea în trecut ci aducea trecutul în actualitate. Căci considera istoria, în anumite momente ale ei, perfect *actuală*. Această metodă este (și Ferguson îi aduce obiecția) în mod esențial *non-istorică*. Căci ea ignora cu intenție factorul fundamental evolutiv al desfășurării istorice. Succesiunea ține însă de natura fenomenelor istoriei. Romanticii, și după ei evoluționiștii, apoi, în mod științific, teoria marxistă a istoriei a înțeles aceasta.

Dar să nu uităm că Jakob Burckhardt este unul din fondatorii istoriei moderne a culturii. Ceea ce s-a numit în Germania *Kulturgeschichte*, acest gen nou al istoriei care nu privește doar seria evenimentelor politice ci desfășurarea întregii vieți a umanității dintr-o anumită epocă, de la economie la artă, de la viața cotidiană la toate formele vieții spirituale, a luat naștere înainte de apariția cărții lui Burckhardt. *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, vasta frescă a lui Voltaire, ca și *Decăderea imperiului roman* a lui Gibbon, precum și studiile lui Winckelmann în secolul al XVIII-lea, sau unele lucrări ca *Istoria civilizației în Anglia* a lui Buckle, apărută aproape concomitent cu *Cultura Renașterii*, sînt operele unor pionieri ai istoriei civilizațiilor. Dacă, în timpul nostru, un J. Huizinga declară, cu toată admirația pe care o are pentru istoricul nostru : „în anumite privințe istoria culturii (*Kulturgeschichte*) trebuie să se elibereze de Burckhardt“, aceasta înseamnă că influența sa (fastă sau nefastă) a durat un secol. Istoricul din Basel n-a fost, și n-a vrut să fie, un filozof al culturii. Totuși s-ar putea desprinde din textele sale o concepție subiacentă asupra culturii. El se detașează și sfîrșește prin a se opune concepției dominante, de origine romantică, a istoricilor de seamă din prima jumătate a secolului trecut. Pentru istoricii romantici (ca și pentru morfologii de mai târziu ai culturii — un Frobenius, un Spenn-

gler) cultura este un vast organism. Romanticii atribuiau această organicitate, îndeosebi, culturii naționale pe care o vedeau prezidată de un factor unificator: *spiritul național* (*Volksgeist*).

Poziția lui Burckhardt față de acel factor istoric pe care romanticii l-au pus în lumină sub numele de *spirit popular* sau *spirit național* (*Volksgeist*), nu este lipsită de echivoc. Vlăstarul patricienilor din Basel nu nutrea o deosebită simpatie pentru anumite tendințe democrat-liberale ale timpului. El privea cu îndoială accesul anumitor straturi ale societății la guvernare. Spiritul, atât de larg al istoricului, își vădea, astfel, limitările, intuiția sa justă în ce privește trecutul nu se dovedea clarvăzătoare atunci când era vorba de viitor. E adevărat că, în cazul său nu opera o prejudecată, ci o teamă — cu temeiuri psihologice și sociale — o teamă de anarhie. Ceea ce prețuia, mai presus de orice, autorul *Vieții lui Constantin cel Mare* era *ordinea*. Ori, în timpul său, el observă peste tot în lume, semnele unei grave dezordini. „*Aproape tuturor popoarelor europene, li s-a smuls de sub picioare ceea ce se poate numi temelie istorică*”, îi scrie, încă tânărul Jakob Burckhardt, prietenului său Gottfried Kinkel, la 13 iunie 1842. După „*negarea totală*” pe care Revoluția franceză a declanșat-o în lume, negare a statului, a Bisericii, a Artei, a Vieții, nu mai e cu putință să se restabilească vechea stare de lucruri. Omenirea a devenit *conștientă* de ceva nou. „*Arta și-a pierdut naivitatea și toate stilurile din toate timpurile apar în fața conștiinței estetice, avînd drepturi egale. „Orice Restaurație, oricît de bine intenționată, oricît ar părea să fie singura posibilitate de scăpare, nu mai poate uita faptul că secolul al XIX-lea a început prin a face tabula rasa, ștergînd orice fel de relații stabilite înainte.*”¹ Burckhardt era prea lucid ca să nu-și dea seama, în 1842, că lumea patricienilor, monarhia absolută și atîtea alte instituții ce țineau de vechiul regim, pieriseră definitiv. O Re-

¹ Scrisoare către Gottfried Kinkel, din 13 iunie 1842, cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt*, v. II, p. 197.

staurare a regalității în Franța, după eșecul lui Napoleon, dusesse la evenimentele sîngeroase din 1830 și avea să ducă la Revoluția din 1848.

Dar schimbările petrecute în lume nu țin doar de istoria politică; ele au afectat scrisul, artele, viața de toate zilele. În aceeași scrisoare către Gottfried Kinkel, Jakob Burckhardt își rezervă, asupra timpului său — conform preceptului care impune istoricului imparțialitatea. „*Nu laud, nici nu critic, dar e un fapt că Principii ar face mai bine dacă și-ar da seama în mod limpede, în ce măsură situația lor actuală se deosebește de aceea din trecut.*”

A înțelege semnele timpului în care trăiești este o calitate pe care Burckhardt o pretinde tuturor și, întâi de toate, oamenilor de stat și istoricilor. Cei mai de seamă eroi ai Renașterii sînt cei care s-au identificat pe deplin cu acest Zeitgeist — cu spiritul timpului lor. Cu douăzeci de ani înainte de publicarea cărții despre *Cultura Renașterii*, el descoperă în atmosfera timpului său acea tendință spre emanciparea individului în care, mai târziu, va vedea aspirația esențială a Renașterii. Dar individualismul energetic îi apare acum înfricoșător: „*Teribila justificare a individului*” rezistă în: „*cogito ergo regno*” („*cuget, deci domnesc*”).

Așadar, timpul lui Burckhardt e un timp de criză a spiritului, în care luptele în societate devin acerbe printr-o exaltare a individualității, în care cei mulți și mizeri luptă tot mai conștient pentru dreptul lor la viață, iar cei puțini — și privilegiați — se luptă să întoarcă vremile în urmă. Istoricul din Basel are o viziune întunecată a viitorului: „*Mă aștept la crize și mai teribile încă, dar omenirea le va depăși*”. El năzuiește spre un echilibru, o ordine cosmică. Ce trebuie să facă individul care nu se supune dar nici nu vrea să împileze? „*Dacă e o minte liberă și onestă, curentul spiritual care domină atmosfera timpului îi va deveni un postulat filozofic, și el trebuie să transpună în viață acest postulat. Un lucru nu i-l poate răpi nici o Revoluție: adevărul său lăuntric. Trebuie să devină tot mai deschis, mai cinstit, pentru ca*

inbirea să întemeieze pe ruinele vechiului stat un nou imperiu." Regăsim în aceste cuvinte un ecou al filozofiei hegeliene. Geniul sau *spiritul unei națiuni (Volksgeist)* lucrează prin intermediul indivizilor, chiar independent de voința, de intenția lor conștientă. Curentul spiritual dominant într-o perioadă anumită, acel spirit al timpului (*Zeitgeist*) pe care un om trebuie să-l „*transpună în viață*" va fi cu atât mai fecund cu cât nu ne stăpânește ca pe niște automate, ci îl luăm — în mod conștient — în posesiune, devine *adevărul nostru launtric*. Deși Burckhardt declară că nu vrea să laude ori să blameze pe mai marii timpului său, îi *judcă* atunci când le pretinde să se supună imperativelor timpului, să asculte de acel *Zeitgeist* care s-a manifestat prin revoluții. A te întoarce în urmă, a încerca să restaurezi trecutul după ce a fost dărâmat asemenea Bastiliei, înseamnă a te opune unui *spirit al timpului* care se va dovedi mai puternic și te va zdrobi, căci el își realizează propriul adevăr, în mod implacabil.

Pe măsură ce trec anii, Burckhardt pare tot mai mult un izolat, un istoric de modă veche, în lumea „specialiștilor". El nu are un sector al său în istoria universală, un domeniu în care să stăpânească în mod absolut peste un popor de fișe, note și date de tot soiul. Dimpotrivă, simte o adevărată repulsie față de „*munca la microscop*", față de disecarea istoriei în fișii mărunte. Nu este istoric al economiei, ori al artelor, nu e specialist în republicile italiene din cutare secol. În ce privește sursele la care îl îndemna pe elevul său Wölfflin să facă neîncetat apel, acele surse pe care el însuși le cerceta neîncetat (documente, inscripții, cronici etc.) era de părere că „*un unic izvor fericit ales*" poate să suplinească o masă „*infinită*" de documente. Are o încredere mai mare în intuiția sa decât într-o analiză sau o sinteză laborioasă. Nu încetează să elogieze „*fericita capacitate de a presupune*" acea funcție simplă a spiritului prin care poți „*afla și simți generalul în particular*". Desigur, avea maniere năstrușnice și sălbătice de a-și trata sursele. Știm că se prezenta pe sine drept unul din ultimii mari „*diletanți*" ai secolului al XVIII-lea.

De altfel declarațiile îi sînt orgolios-sfidătoare atunci cînd e vorba de obiectul studiilor sale. „*Vorbesc în cărți numai despre ceea ce mă interesează pe mine...*“ îi scrie prietenului său Kugler. Subiectivismul unei personalități prepotente? Nicidecum. Burckhardt știe că pentru un istoric, sau, mai exact, pentru oricine vrea să-l cunoască, adevărul nu poate fi atins decît prin angajarea întregii ființe în procesul cunoașterii. „*A fi universal* — spunea el — *nu înseamnă a cunoaște multe, ci a iubi mult.*“ Admirabilă definiție a universalității unui spirit care, conform adagiului latin, nu vrea să îmbrățișeze *multa* ci *multum*. Ajungem la înțelegerea lucrurilor prin participarea noastră subiectivă la ele, mai degrabă decît prin obiectivitatea lor. Numai printr-o asemenea participare totală a ființei sale, profesorul din Basel a putut face să *renască* Renașterea.

Căci era chemat să devină un istoric și, în special, un istoric al Renașterii.

Fiul patricienilor din Basel, orașul vechilor tiparnițe și al tradițiilor umaniste, moștenitorul unor credințe protestant-individualiste, cultural-cosmopolite, artistul cu vocație incontestabilă, și gust cultivat pînă la rafinamentul subtil al unui estetic, umanistul de solidă cultură clasică, bărbatul ce-și găsea temeiurile existenței într-o încredere neșovăielnică în demnitatea umană, individualistul din stirpea lui Goethe și a umaniștilor renascentiști, contemplatorul nu lipsit de luciditate, nici de fantezie, personalitate încrezătoare în progresele culturii, în reușitele omului, era un istoric predestinat al Renașterii.

„Concepția noastră despre Renaștere este creația lui Jakob Burckhardt“

Unul din elevii lui Jakob Burckhardt, Heinrich von Geymüller, mărturisește că pentru el ca și pentru alți cîțiva discipoli „chilia“

profesorului din Basel, părea să fie „centrul pământului, de care noi cetățeni și slujitori ai Renașterii eram atrași”.

Un creator — poet, istoric sau filozof — e demn de acest nume atunci când făurește o lume în care alții se simt acasă. Sînt puține opere istorice care să ne dea impresia cosmotică, de univers particular, pe care ne-o oferă Burckhardt în *Cultura Renașterii*. Cu toate că înainte de apariția ei, secole de-a rîndul, problema Renașterii a fost dezbătută în toate sensurile, cu toate că un Michelet a ajuns să vadă în Renaștere perioada istorică bine definită care îmbrățișează mai mult decît fenomenul redeșteptării literare și artistice, Jakob Burckhardt este cel care creează conceptul modern de Renaștere. S-ar putea spune, împreună cu Karl Brandt : „Concepția noastră despre Renaștere este creația lui Jakob Burckhardt”.

Desigur teza aceasta trebuie amendată. Concepția noastră nu mai este doar aceea a lui Burckhardt, deși în cea mai mare măsură ea poartă amprenta gândirii marelui istoric. Pe de altă parte, am văzut că o asemenea concepție s-a format treptat, că Burckhardt a avut un mare număr de precursori. În sinteza pe care o reprezintă *Cultura Renașterii în Italia*, tendințe diferite se împletesc ca într-o țesătură bogată. Măiestria țesătorului face ca firele diverse să fie perfect integrate în unitatea lucrării. Nici o disonanță, nici o contradicție. Epoca în care — dincolo de toate preaumanele ei contradicții interne — vedem o atît de perfectă armonie, nu putea să fie mai armonios prezentată decît în tabloul pe care ni-l oferă Burckhardt. *Cultura Renașterii în Italia* este, repetăm — cu cuvintele lui W. K. Ferguson, eruditul cercetător al prezenței Renașterii în gîndirea istorică — „o creație originală, capodopera unui mare artist istoric” (op. cit., p. 167).

În cele ce urmează ne vom opri asupra genezei acestei lucrări, apoi vom cerceta articulațiile ei mai importante pentru a ne da

seama de valoare dar și de limitele concepției burckhardtiene despre Renaștere

Cartea despre Renaștere este rodul maturității istoricului, clădirea pe care o visează în tinerețea sa studioasă și rătăcitoare. În timpul petrecut la Zürich, Burckhardt adună, în mare parte, materialul pe care îl va folosi la elaborarea lucrării. Dintr-o afirmație făcută în 1895, cu doi ani mai înainte de moarte aflăm că ideea unei cărți în legătură cu Italia din timpul Renașterii i-a venit încă în 1847, la Roma. Burckhardt împrumutase pentru o zi biografiile unor oameni celebri din secolul al XV-lea scrise de Vespasiano da Bisticci (*Vita di uomini illustri del sec. XV*). „Atunci mi-a venit pentru întâia oară ideea de a scrie *Cultura Renașterii în Italia*.”¹ Vespasiano da Bisticci îi va fi întotdeauna drag lui Burckhardt căci va găsi în lucrarea acestuia un tezaur de documente despre omul Renașterii.

Înainte de 1846, Italia apăruse în viața sa, prin lectura lui Goethe și Platen, o descoperise în călătoriile din tinerețe (1837, 1838), pătrunsese în versurile și studiile sale. În iarna lui 1847—1848 are ideea unui studiu asupra Renașterii, studiu care constituie în proiectul său, capitolul terminal al unei lucrări asupra Evului-Mediu. Astfel, *Cultura Renașterii* trebuia să fie legată printr-o vastă punte de *Viața lui Constantin cel Mare*. Într-o scrisoare, din 19 ianuarie 1848, tânărul Burckhardt îi comunică lui Andreas Heusler intenția de a elabora o întreagă *Bibliotecă de Istoria culturii*, lucrare de popularizare, în care avea să-și aibă locul „*epoca lui Rafael*”. Așadar, istoria culturii despre Renaștere nu este axată inițial pe „Omul”, pe individualitatea umană care o reprezintă, ci pe artistul renașcentist. După întoar-

¹ Ludwig Pastor, *Tagebücher, Briefe, Erinnerungen*, Heidelberg, 1950, p. 273, cit. in Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt, Eine Biographie*, vol. III, p. 647.

profesorului din Basel, părea să fie „centrul pământului, de care noi cetățeni și slujitori ai Renașterii eram atrași”.

Un creator — poet, istoric sau filozof — e demn de acest nume atunci când făurește o lume în care alții se simt acasă. Sînt puține opere istorice care să ne dea impresia cosmotică, de univers particular, pe care ne-o oferă Burckhardt în *Cultura Renașterii*. Cu toate că înainte de apariția ei, secole de-a rîndul, problema Renașterii a fost dezbătută în toate sensurile, cu toate că un Michelet a ajuns să vadă în Renaștere perioada istorică bine definită care îmbrățișează mai mult decît fenomenul redeșteptării literare și artistice, Jakob Burckhardt este cel care creează conceptul modern de Renaștere. S-ar putea spune, împreună cu Karl Brandt : „Concepția noastră despre Renaștere este creația lui Jakob Burckhardt”.

Desigur teza aceasta trebuie amendată. Concepția noastră nu mai este doar aceea a lui Burckhardt, deși în cea mai mare măsură ea poartă amprenta gândirii marelui istoric. Pe de altă parte, am văzut că o asemenea concepție s-a format treptat, că Burckhardt a avut un mare număr de precursori. În sinteza pe care o reprezintă *Cultura Renașterii în Italia*, tendințe diferite se împletesc ca într-o țesătură bogată. Măiestria țesătorului face ca firele diverse să fie perfect integrate în unitatea lucrării. Nici o disonanță, nici o contradicție. Epoca în care — dincolo de toate preaumanele ei contradicții interne — vedem o atît de perfectă armonie, nu putea să fie mai armonios prezentată decît în tabloul pe care ni-l oferă Burckhardt. *Cultura Renașterii în Italia* este, repetăm — cu cuvintele lui W. K. Ferguson, eruditul cercetător al prezenței Renașterii în gîndirea istorică — „o creație originală, capodopera unui mare artist istoric” (op. cit., p. 167).

În cele ce urmează ne vom opri asupra genezei acestei lucrări, apoi vom cerceta articulațiile ei mai importante pentru a ne da

seama de valoare dar și de limitele concepției burckhardtiene despre Renaștere

★

Cartea despre Renaștere este rodul maturității istoricului, clădirea pe care o visează în tinerețea sa studioasă și rătăcitoare. În timpul petrecut la Zürich, Burckhardt adună, în mare parte, materialul pe care îl va folosi la elaborarea lucrării. Dintr-o afirmație făcută în 1895, cu doi ani mai înainte de moarte aflăm că ideea unei cărți în legătură cu Italia din timpul Renașterii i-a venit încă în 1847, la Roma. Burckhardt împrumutase pentru o zi biografiile unor oameni celebri din secolul al XV-lea scrise de Vespasiano da Bisticci (*Vita di uomini illustri del sec. XV*). „Atunci mi-a venit pentru întâia oară ideea de a scrie *Cultura Renașterii în Italia*.”¹ Vespasiano da Bisticci îi va fi întotdeauna drag lui Burckhardt căci va găsi în lucrarea acestuia un tezaur de documente despre omul Renașterii.

Înainte de 1846, Italia apăruse în viața sa, prin lectura lui Goethe și Platen, o descoperise în călătoriile din tinerețe (1837, 1838), pătrunsese în versurile și studiile sale. În iarna lui 1847—1848 are ideea unui studiu asupra Renașterii, studiu care constituie în proiectul său, capitolul terminal al unei lucrări asupra Evului-Mediu. Astfel, *Cultura Renașterii* trebuia să fie legată printr-o vastă punte de *Viața lui Constantin cel Mare*. Într-o scrisoare, din 19 ianuarie 1848, tânărul Burckhardt îi comunică lui Andreas Heusler intenția de a elabora o întreagă *Bibliotecă de Istoria culturii*, lucrare de popularizare, în care avea să-și aibă locul „*epoca lui Rafael*”. Așadar, istoria culturii despre Renaștere nu este axată inițial pe „Omul”, pe individualitatea umană care o reprezintă, ci pe artistul renașcentist. După întoar-

¹ Ludwig Pastor, *Tagebücher, Briefe, Erinnerungen*, Heidelberg, 1950, p. 273, cit. in Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt, Eine Biographie*, vol. III, p. 647.

au fost publicate mai târziu de Hans Trog (*Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien*, 1898) iar Heinrich Wölfflin edita, în 1934, unele texte privind sculptura (*Opere complete*, vol. XIII, scrieri postume).

Așadar, în cartea sa Burckhardt va cerceta doar cultura, excluzând artele. Regretabilă eliminare tocmai a celui mai bogat sector al culturii renascentiste. Cele 18 plicuri de note (împărțite pe categorii : „Războiul“, „Politica“, „Papalitatea“, „Faima și individualismul“, „Omul Renașterii“ etc.) sînt reordonate și istoricul începe să-și scrie opera.

În aprilie 1860 semnează un contract de editare. Momentele de exaltare alternează cu cele de depresiune. Viața însăși nu-l cruță pe istoricul Renașterii. Moartea tatălui, îndatoririle tot mai mari, mai grave, la Universitate, războiul din Italia (1859-Solferino). La 1 august 1860 lucrarea este terminată, predată la tipografie. Triumf calm al autorului, mulțumit de proporțiile nu prea mari ale lucrării. Nu mai e vorba de un op cam dezlinat cum e *Cicerone*, ci de o operă rotundă, bine articulată, perfectă. În 576 pagini un tablou unitar al Renașterii, un univers bine înche-gat. Burckhardt îi scrie lui Heinrich Schreiber, la 1 august 1860, cu un orgoliu abia reținut : „Cred că ceea ce mai poate fi lăudat la această lucrare e faptul că ea ar fi putut să iasă de trei ori mai mare. Ar fi fost lucrul cel mai simplu din lume și mi-aș fi cîștigat respectul multora prin asta.“ La 16 septembrie îi trimite lui Heyse primul exemplar al cărții. Curînd pleacă la Londra într-o călătorie de odihnă bine-meritată.

Vorbind despre sursele cărții, Burckhardt își recunoștea da-toriile — numeroase, fără îndoială — față de înaintași ceea ce nu-l împiedică să sublinieze că lucrarea sa „e o plantă care a crescut în sălbăticie, care nu se sprijinea pe nimic existent“¹. În realitate, *Cultura Renașterii în Italia* este rodul creației artistice

¹ Scris. din aug. 1860 către Heinrich Schreiber, cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt, Eine Biographie*, vol. III, p. 673.

și al efortului de cunoaștere, reflectînd atît puternica personalitate a autorului-cît și elementele pe care le-a preluat din diversele tradiții ale concepției despre Renaștere. El s-a supus „*voicii lăuntrice*”, „*inconștientului care se manifestă într-o formă artistică conștientă*”¹. În privința precursorilor, a dascălilor, a tezelor pe care le-a admis sau împotriva cărora s-a ridicat, nu mai avem decît puțin de adăugat la cele arătate în capitolul anterior. Termenul însuși de Renaștere, despre care Konrad Burdach spune că a fost încetățenit în terminologia istorică de Burckhardt, a fost preluat de acesta de la F. Kugler a cărui istorie a artelor a reeditat-o. În acest manual cuvîntul era folosit într-o accepțiune restrînsă, aplicat la fenomenul redeșteptării artistice. Cartea lui Burckhardt lărgeste sfera noțiunii aplicînd-o istoriei și culturii unei epoci, și chiar modalităților umane așa cum s-a configurat în acea epocă.

În prefața, de o pagină, a primei ediții, istoricul își definește modest lucrarea drept un „*eseu*”, o încercare și adaugă că „*dispunînd de mijloace și forțe cu totul limitate, a luat asupra sa o sarcină peste măsură de grea*”.

Burckhardt n-a avut intenția să scrie un compendiu al Renașterii, un tratat care să epuizeze subiectul și nici o culegere sistematică de date, un fel de repertoriu al documentelor privind Renașterea, ceva în sensul eforturilor de mai tîrziu ale lui Ludwig Geiger. Și-a considerat întotdeauna, cu o anumită autoironie, „*încercările*”. Cu oricît de mult avînt ar fi pornit la lucru, oricît de conștient ar fi fost de rostul înalt al misiunii istoricului, nu se putea împiedeca să nu surîdă cu oarecare scepticism în fața propriilor eforturi. Astfel, nu putea să-i scape un anumit caracter fragmentar al cărții. Mulți critici o vor acuza mai tîrziu de a nu fi decît un mozaic abil de note, lipsit „*de o idee călăuzitoare*”,

¹ Scris. din 24 mai 1856 către Albert Brenner, cit. de Werner Kaegi, op. cit., p. 673.

de „probleme” — cum va spune Benedetto Croce. În realitate „frământarismul” lucrării este desmințit prin viguroasa sa unitate. „Construcția acestui model incomparabil al oricărei sinteze de istoria culturii este asemănătoare în soliditate și armonie cu o operă a Renașterii însăși”¹. Nu se putea elogiu mai nimerit adus istoricului care a știut să afle corespondențe intime cu obiectul istoriei sale. Lectura cărții lasă o impresie de neuitat: aceea a unei clasice simplități. Construcția, pe care Huizinga o socotea demnă de aceea a operelor Renașterii, are câteva articulații vizibile. O arhitectonică clasică: șase părți dintre care prima și ultima se referă la două mari „puteri” — Statul și Religia. Între aceste părți liminare, alte patru alcătuiesc corpul propriu-zis al „culturii” renescentiste: *Dezvoltarea individului, Redestepțarea antichității, Descoperirea lumii și a omului, Viața socială*. Fiecare parte corespunde câte unei perspective prin care ne apare viața, cultura, plasma umană a Italiei în perioada dintre începutul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XVI-lea.

În spiritul tezelor lui Burckhardt, Renașterea nu este în mod esențial o redestepțare a antichității, așa cum era considerată conform unei tradiții ce deriva de la umaniști. Procesul Renașterii implică o reînnoire mult mai profundă a conștiinței umane, o modificare de *Welt-und Lebensanschauung* — a concepțiilor despre lume și viață. Tema clasică a „redestepțării antichității clasice” („*Historia palingenesis litterarum*”, „*La renaissance des lettres*”) apare abia în partea a treia a cărții. O modificare atât de profundă a structurilor psiho-sociale nu poate fi derivată numai din influența umanismului literar. În mod esențial fenomenul Renașterii ar fi fost același, chiar și în afara redestepțării antichității clasice. Știm că Hegel, Hagen și, în parte chiar Michelet, au văzut în apariția cultului antichității, în studiile clasiciste, doar unul din aspectele Renașterii. Burckhardt vede

¹ F. Huizinga, *Wege der Kulturgeschichte*, München, 1930, p. 104.

Însă această resurrecție a clasicismului ca un rezultat și nu ca o cauză în jocul tendințelor renașcentiste. Epoca, atât de diversă, de bogată în manifestări, nu poate fi derivată din umanismul literar. De altfel, Burckhardt nu ne prezintă nici măcar o sumară istorie a umanismului și a acelei „*Wiederbelegung*” a antichităților. Nu vorbește aproape de loc despre studiul textelor antice, critica lor, istoria ideilor așa cum reiese din tratatele și opusculele umaniste. Se mulțumește cu o mică biografie a unui umanist și apoi cu procesul umaniștilor *in corpore*, cîntărind „vinovăția” acestei tagme de intelectuali. Găsim, în schimb, în *Cultura Renașterii* o prezentare a antichității ca mediu spiritual, ca atmosferă generală a întregii existențe. Antichitatea nu e un obiect de studiu, regăsit de cîțiva învățați. Este supraviețuirea ruinelor antice în Roma, e cultul unor strămoși, al unor ilustre personalități a căror amintire reapare peste tot în Italia, e credința într-o origine romană a familiilor, nevoia de a trăi asemănător — în unele privințe — cu romanii, la triumful princiar, sînt numele latine date copiilor, clădirilor, inscripțiilor, mania limbii latine, educația conform idealurilor romane etc. Viața sacerdotală, princiară, chiar și cea a omului de rînd se îmbibă cu elemente antice. Nici reînvierea limbii latine, retorica puristă, ciceronianismul nu constituie — după Burckhardt — factorul esențial al Renașterii. El vorbește despre „*un nou mediu spiritual*” care apare în Italia și devine mediul de cultură al lumii moderne.

Numai prin unirea cu geniul poporului italian (*Volksgeist*), reînvierea antichităților săvîrșită de cărturari, a dus la instaurarea unei lumi noi, unei mentalități noi. Dar Burckhardt își dădea seama că acest *Volksgeist* este un produs al lumii medievale. El citează pe larg scrisoarea lui Pico della Mirandola către Ermolao Barbaro, în care gînditorul neoplatonic recunoaște meritele cugetătorilor medievali. El știa, de asemenea, cît de periculoasă a fost în unele domenii influența antichității. Regretă cronicarii din trecento, atât de savuroși, în comparație cu umaniștii-istorici, cu ciceronienii din quattrocento. Sînt admirabile, ca perspicacitate

a analizei, paginile în care ne este descrisă decăderea, eșecul umaniștilor. În secolul al XVI-lea se ridică împotriva acestora un cor al învinuirilor. Procesul lor e dramatic; vinovăția — pe tripla linie etică a orgoliului, a vieții deșănțate și a necredinței — pare evidentă. În realitate se produce însă (cum au arătat istoricii mai noi dar cum a indicat deja Burckhardt) o descompunere a umanismului prin alunecarea mișcării în ireal. Sfetnicii umaniști, cancelari ai republicii florentine în 1400, aveau o reală utilitate, un rost pozitiv. Umanismul contemplativ, estetic, mistic, al școlii neoplatoniciene din Florența celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea, nu mai trăia într-o actualitate prea stringentă. Activitatea ultimilor umaniști e de-a dreptul deșartă, ca aceea a cugetătorilor scolastici în perioada de amurg a Evului-Mediu. Cu atât mai frumoasă pare imaginea unui Pomponius Laetus, umanist de bună calitate, figură îndrăgită de Burckhardt, cu care, întrucâtva, în unele trăsături, se simțea poate asemănător.

Dacă „redeșteptarea antichității” e o idee ce ține de conceptul inițial al Renașterii (tradiția: umaniști, Erasmus, Pierre Bayle), o altă teză privind geniul italian („*Le génie des Toscans*”) aparține tradiției Voltaire-Sismondi. Ea este neîncetat discutată și admisă (sub forma unui spirit popular, național — *Volksgeist* — italian) de Burckhardt. Partea întâia a cărții *Statul ca operă de artă* îi este — în mare — rezervată. Spre deosebire de lucrarea lui Sismondi în care republicile (comunele libere italiene) joacă rolul principal, la Burckhardt tiraniile sînt cele care apar pe primul plan al Renașterii. Fenomenele la care se referă Sismondi (lupta pentru libertate a comunelor) aparțin secolelor XI—XIII, faptele pe care le discută istoricul din Basel aparțin secolelor XIV—XV. Burckhardt închide Renașterea între două limite cronologice, între două hegemonii imperiale (hohenstaufeni și imperialism spaniol). Un interregnum în care oamenii politici din micile state italiene au nevoie de aptitudini excepționale și de o înaltă școală pentru a se menține. Unificarea Italiei era o imposibilitate în condițiile acelor timpuri, socoate Burckhardt. Rela-

țiile între state erau extrem de complexe ; echilibrul forțelor greu de menținut. „*Statul ca operă de artă*“ — această formulă a lui Burckhardt nu implică din partea sa — mult prea lucid, prea pesimist — o admirație estetică pentru formațiile statale italiene din acele timpuri. Nici o venerație de estet pentru oameni de tipul Cesare Borgia. Italia Renașterii e un câmp al luptelor intestinale. Un fel de selecție naturală (Burckhardt e contemporanul lui Darwin) îi face pe cei mai apți, mai lipsiți de scrupule, să supraviețuiască. Istoricul nu judecă, deși participă foarte activ la cele expuse de el, știe să dea o întorsătură dramatică evenimentelor (dramatice, de altfel). Desigur, în lumea marilor și micilor tiranii, a condottierilor care mișunau și se decimau între ei Burckhardt preferă republicile : Veneția și, îndeosebi, Florența. El însuși „*republican sceptic*“ — cum îl numește biograful său, Werner Kaegi — se simte mai la el acasă în Florența.

Statul în Renaștere este „*o operă de artă*“. Trebuie să înțelegem prin aceasta nu ipostazierea estetică a formațiilor statale, ci considerarea lor ca *artificii*, realizări tehnice ; „arta“ la care face aluzie Burckhardt este aceea a meșteșugarului iscusit, a unui artifex. Werner Kaegi a arătat (op. cit., vol. III, p. 709) că trebuie să înțelegem prin „*opera de artă*“ în acest caz „*mașina*“. Termenul amintește felul în care Hegel a caracterizat cultura greacă. În manuscrisele autorului cuvântul pe care l-a folosit la început a fost acela de stat-mașină („*Maschinenstaat*“) ; el amintește mecanismul orologiului („*Uhrwerk*“ în text). E vorba, deci, de statul ca creație artificială, opus de Burckhardt statului ca organism natural, așa cum considera el formațiile Evului-Mediu. Avem în față nașterea statului modern, organizat, premeditat — am putea spune — în care calculele, statistica, au un rol de seamă (vezi paragrafele interesante despre statistica la Florența sau Veneția), în care inteligența și energia individuală sînt sollicitate la maximum. Desigur crimele cele mai odioase apar într-o asemenea lume în care voința de putere a unora nu are margini. O lume a pasiunilor individuale și de clan : papi, principi, dogi,

condotieri apar într-o vastă frescă în culori vii. O expunere cinematică, rapidă, atât de rapidă încît ai impresia că autorul ar fi vrut să-ți înfățișeze totul, deodată. Aceasta, pentru că artistul ar fi vrut să dea o imagine ușor de cuprins, iar istoricul ar fi vrut să aducă în prezent toate evenimentele caracteristice care s-au încrucișat în lumea italiană din acele timpuri.

Acea lume era *originală*, în cel mai deplin sens al cuvîntului, pentru că omul Renașterii era un om nou. Teza cea mai importantă a cărții lui Burckhardt, centrul sistemului său este acela al „*Dezvoltării individualității*“. Nu redeșteptarea antichității ci nașterea individualității face ca Renașterea să fie cu adevărat epoca unui nou început. Burckhardt cercetează *conștiința* pe care oamenii unei epoci o aveau despre evenimentele epocii sau, în general, despre tot ce ține de lumea lor. Or, tocmai conștiința de sine a omului prezintă o metamorfoză prodigioasă în Renaștere. Oameni interesanți, mari originali au existat și în Evul-Mediu. *Conștiința propriei originalități* apare — după Burckhardt — în Renaștere. Conștiința originalității înseamnă conștiința singularității omului care nu se mai sokoate reprezentant al unui grup, al unui tip. Această conștiință implică un accent deosebit pus pe noțiunea de glorie individuală la care omul Renașterii rîvnește prin firea sa, gloria fiind o consacrare exterioară a originalității. Huizinga se întreabă mirat: „Cum i s-a putut atribui numai Renașterii individualismul, cînd dincolo de linia de demarcație (cu Evul-Mediu, n.n.) sînt figuri ca Abelard, Guibert de Nogent, Johannes de Salisbury, Bertran de Born, Chrestien de Troyes...“¹. Partea a doua a lucrării lui Burckhardt, închinată „dezvoltării individului“ este precedată de studiul individualismului politic, și continuată în partea a treia, prin analiza individualității emancipate, „dezlănțuite“, a umaniștilor. Emanciparea aceasta implică o eliberare interioară, de sub opreliști, interdicții,

¹ J. Huizinga, *Wege der Kulturgeschichte*, München, 1930, p. 130.

o devalorizare a preceptelor unei morale constrângătoare. În descrierea acestei eliberări istoricul urmează unele căi deschise de Hegel, și opune individul emancipat spiritului de corp care, după Voigt, caracterizează umanitatea Evului-Mediu. Tot Voigt urmărise, în cazul lui Petrarca, ecloziunea unei conștiințe individuale. Dar Burckhardt nu cunoștea *Die Wiederbelebung des classischen Altertums*, care apăruse la Berlin în 1859, când propria sa carte era sub tipar. Pentru el, totul, în Renaștere, contribuie la apariția individualismului. Pe plan politic, individul renașcentist e conștient de resursele sale și, în general, de faptul că nu poate să supraviețuiască în lumea frământată, traversată de multiple interese, decît prin propriile mijloace. Cel care rămîne indiferent la conflictele politice e un „om particular“, ocupațiile sale fiind cele ale unui „diletant“. Autonomia morală, detașarea de Biserică, de autorități, de norme, contribuie la adoptarea atitudinilor individualiste. Fie că vorbește despre satiră sau morală sexuală, despre pretinsul declin al superstițiilor în secolul al XVI-lea, despre cosmopolitism, despre artă, autorul găsește peste tot motive pentru emanciparea individului. Capitolele despre gloria modernă, despre farse și glume sînt tipice în acest sens. Conștiința nouă a unei libertăți spirituale este esențială în formarea unei personalități complexe cum este aceea a lui Leon Battista Alberti. Dar ea aparține și tiranilor, secretarilor papali, condottierilor, poezilor de curte sau umaniștilor. Leon Battista Alberti sau Leonardo da Vinci sînt cazuri limite, modele exemplare ale personalității umane desăvîrșite. Conceptul de individualitate pe care-l folosește Burckhardt provine, se pare, din paragrafele despre arta Renașterii din *Manualul* lui F. Kugler. Dar el apăruse și în textele hegeliene, în legătura cu omul modern. Originea cea mai sigură a termenului (din punctul de vedere al lui Burckhardt) este însă la Goethe (care-l primise de la Herder, Leibniz și Shaftesbury). Figurile renașcentiste din opera lui Goethe (care l-a tradus pe Cellini și voia — cum știm — să scrie o carte despre Renaștere) sînt asemenea personalități emancipate.

Wilhelm Dilthey a adus critici tezei lui Burckhardt după care acest om al Renașterii, individul „*pe deplin dezvoltat*”, ar fi primul om modern. Asemenea individualități anarhice ar fi cunoscut — după Dilthey — atât antichitatea cât și Evul-Mediu¹. Fără îndoială. Și totuși — chiar evoluția omului modern ne-o arată — individualismul renascimental este un fenomen caracteristic pentru întreaga cultură a unei întregi epoci, avînd urmări în evoluția istoriei culturii din secolele următoare, pe cînd individualismul antic și medieval e sporadic, excepțional.

Individualismul este un factor explicativ de prim ordin al fenomenelor Renașterii. Dar el nu-și dobîndește deplina semnificație decît dacă înțelegem procesul „*dezvoltării individului*” în cadrul mai larg al „*descoperirii lumii și omului*”. Acestei probleme îi dedică Burckhardt cartea a patra a lucrării. Formula „*La découverte de l'homme et du monde*” îi aparține lui Jules Michelet. Tema apare însă mai de mult. Romanticii opuneau Renașterea ca o epocă a reabilitării imanentei, după Evul-Mediu, epoca de primat al transcendenței. Reabilitarea naturii, progresele științelor naturale fuseseră mai demult atribuite Renașterii. „Descoperirea” despre care vorbește Burckhardt e mai puțin aceea la care și-au adus contribuția oamenii de știință și mai degrabă acea explorare a naturii, pe care călători, amatori, colecționari, simpli curioși o fac oarecum la voia întâmplării, mînați de un imbold esențial: dragostea de natură. Această bucurie a contactului cu cele naturale este semnificativă pentru Renaștere. Umanismul n-a adus prea mari servicii științelor naturii, deși Alexander von Humboldt, în lucrarea sa *Kosmos* (al cărui volum al II-lea a apărut în 1847 sub titlul *Istoria concepției despre lumea fizică* — carte cunoscută de Burckhardt) arăta contrariul. Cercetători mai noi (Lynn Thorndike și George Larton) au dovedit că umanismul a părăsit chiar și acele cercetări în domeniul fizicii și matematicii

¹ Cf. Wilhelm Dilthey, *Gesammelte Schriften*, vol. XI, 1936, p. 75.

pe care le întreprinsese scolastica. Totuși, în această epocă apare setea tot mai intensă a descoperirilor (Burckhardt nu vorbește despre descoperirile geografice); se descoperă frumusețea peisajului în literatură; încep să abunde descrierile. De la botanistul amator (care poate fi chiar papa Pius al II-lea) până la filozoful observându-se pe sine și scrutându-și semenii (ca Pico della Mirandollo în *De homine*), omul Renașterii are o înclinație spre tot ce e nou: sentimentul unei aurore îl posedă, și, ca unul care se simte nou venit într-o lume necunoscută, începe să o exploreze.

Un studiu despre *Cultura Renașterii* ar fi trebuit să cuprindă o incursiune mai atentă în viața socială a epocii și să prezinte un tablou al literaturii și artelor. În locul unui asemenea tablou, Burckhardt schițează un capitol plin de sugestii și imagini grațioase asupra vieții mondene și a festivităților. În schimb, ultima parte a cărții cuprinde — privitor la religie și moralitate — unele din cele mai profunde observații cu privire la umanitatea Renașterii. Teza lui Pierre Bayle privind ateismul renescentist este refutată. E adevărat că la începutul secolului al XV-lea Italia trece printr-o gravă criză morală. Temelia etică este șubrezită. Clasele superioare dau frâu liber pasiunilor și imaginației. O anumită religiozitate medievală continuă să existe în plină Renaștere. Un admirabil portret al lui Savonarola ne convinge. În schimb, un anumit egotism este specific renescentist. Burckhardt se înscrie — în acest punct — pe linia Heyse-Stendhal. Dar nici moralitatea sa protestantă, nici seriozitatea detașată a istoricului, nu-i permit să elogieze individualismul etic. Istoricul Renașterii n-a aprobat niciodată concluziile privind o morală a supraomului pe care nefericitul său prieten dintr-o scurtă perioadă a vieții, Friedrich Nietzsche, le-a tras, între altele, din meditarea egotismului renescentist. Burckhardt a văzut viciul fundamental al acestei epoci, răul care-i mina pe oameni a căror fantezie o admira ca poet. De altfel, el nu făcea apologia Renașterii ci istoria

ci. Și nici cel mai frumos elogiu nu învie o epocă așa cum o luminează adevărul.

În anii care au urmat după publicarea cărții lui Burckhardt despre Renaștere, nimeni n-ar fi putut să prevadă prodigiosul destin pe care urma să-l aibă opera istoricului. Nici chiar autorul însuși. Căci *Cultura Renașterii* zăcea în librăriile din Basel ca și în cele din Germania; savanții n-o recenzau, publicul nu voia s-o citească, iar Burckhardt, dezamăgit, după anii de fervoare pe care îi investise în opera sa, nu mai voia să știe de ea. La Basel chiar, Charlotte Kästner, fiica celebrei Lotte Buff, iubirea „tînărului Werther”, îl întreba, la multă vreme după apariția studiului său, dacă a publicat vreo cercetare istorică și ce anume. Cel care declara, în modesta prefață a volumului că a scris doar un eseu o „încercare” asupra Renașterii, mărturisește acum că îi e „rușine” de lucrarea sa. O simte depășită. Acest fiu al suferințelor sale („*Schmerzenskind*”) cum își denumea opul în timp ce lucra la el, este și acum, un obiect al amărăciunilor lui. Ediția a doua apare cu nouă ani mai târziu, iar alte patru la intervale tot mai mici. Căci, pe încetul, cartea își croiește un drum. Poate că această indiferență a unui public inert, mai mult decît propria comoditate, l-a determinat pe Burckhardt să renunțe atît de ușor la îngrijirea reeditării cărții sale. El cedează această sarcină întîi lui Franz Kugler (fiul prietenului său), apoi lui Ludwig Geiger. Pe măsură ce cartea se răspîndește în lume, e tradusă în toate țările, este tot mai cunoscută, mai discutată, mai admirată, Jakob Burckhardt pare că se simte tot mai puțin părintele ei. De altfel, prin intervențiile erudite ale lui Ludwig Geiger, cartea devenise aproape de două ori mai mare. Lucrarea elegantă a estelui din Basel devenise un op greoi și stufos. Totuși sub acest aspect rebarbativ se mai putea recunoaște construcția de o clasică simplitate a originalului. Atunci cînd Carl Spitteler, delicatul poet german,

Îi scrie lui Jakob Burckhardt o scrisoare în care mărturisește că întreaga sa poezie epică purcede din *Cultura Renașterii* istoricul își amintește că a fost și el odinioară în *Arcadia* lirică. Atunci însă când Pastor, istoricul papilor, îi cere o analiză critică a lucrării pe care tocmai o publicase asupra papalității din perioada Renașterii bătrînul Burckhardt îi răspunde că această perioadă „i-a devenit cu totul străină”.

Posteritatea lui Jakob Burckhardt, sau Renașterea continuă

Jakob Burckhardt, elvețian ordonat, profesor apărat de tentațiile pedanteriei prin harul fanteziei, a fost într-un totu potrivnic unei idolatrizări a obiectului, unei supuneri la faptul istoric brut. Cronicarul nu se află *sub* vremile pe care le studiază ori în care trăiește, ci *deasupra* lor; el dispune de evenimente. Ca un artist el dă un *chip* istoriei; făurind-o, se făurește pe sine. Într-adevăr, omul care a vorbit despre statul renescentist ca despre o „*operă de artă*”, cel care a descoperit peste tot, în lumea Renașterii, o aspirație spre Forma desăvîrșită, a căutat să se formeze pe sine ca un *uomo universale*. Burckhardt a evocat acest „*om universal*”, idealul uman al Renașterii, „*ca pe un ilustru păcătos din Inferno, demonic prin orgoliul său neînfrînt, mulțumit de sine și cutezător, un uomo singolare*”. Desigur, nu este vorba de o apologie a unei condiții umane. Profesorul Burckhardt n-a fost niciodată de acord cu cei care i-au deformat ideile ipostaziind figura condotierului, a cinicului amoral, sau a estetului practicînd crima ca o artă. Între explorările lor pline de fervoare și ardoarea fanatică a nietzscheenilor, a tuturor partizanilor unui renescentism considerat ca o doctrină de viață, este o prăpastie. Istoricul din Basel ar fi putut să-și intituleze cartea: *Geneza omului modern*. Dar omul Renașterii, ființa prometeică pe care acest admirator al Personalității — în sens goethean — a descris-o cu pasiune, care-l

interesa mai mult decît orice în lumea atît de viu colorată a Italiei din secolul al XV—XVI-lea, nu era posedatul unei vitalități iraționale ci individualitatea înzestrată cu o conștiință de sine pe care veacurile anterioare n-au cunoscut-o.

Burckhardt n-a păcăuit aproape niciodată prin exces. *Cultura Renașterii în Italia* are, firește, lipsuri, dintre care unele se datoresc concepției sale despre istoria culturii, altele faptului că autorul este, uneori, excesiv de econom în ilustrarea argumentelor. Unele lacune sînt evidente. Astfel, din această istorie a civilizației lipsește tot ce s-ar fi putut spune despre tehnica din timpul Renașterii. Prea sumar este analizată economia statelor italiene; despre începuturile capitalismului, „forța care a înlocuit o ordine statică cu alta esențial dinamică și a transferat de la țară la oraș centrul de gravitate al vieții, forța care a aruncat în aer toate îngrădirile societății medievale...”¹, nu ni se spune aproape nimic. Foarte puțin ne vorbește autorul despre literatură ca și despre artele plastice; aproape nimic despre filozofie. Am văzut că atunci cînd a hotărît să treacă la elaborarea cărții, Burckhardt a renunțat la toate însemnările pe care le strînsese în legătură cu evoluția artelor în secolele al XIV—XV-lea. Gravă lacună într-o carte despre Renaștere, la un autor care accentuează tocmai caracterul artistic-creator al activității omului din acele timpuri. Burckhardt, el însuși, și-a dat seama de aceasta. În ediția întâia a cărții el anunță o lucrare despre arta Renașterii pentru a umple „cea mai mare lipsă” a studiului său. În ediția a doua (1869) renunță cu amărăciune la proiectul acesta și declară că n-a realizat decît o istorie a arhitecturii renascentiste (apărută în 1867). La aceste lipsuri li se adaugă unele erori de perspectivă. Astfel, în *Cultura Renașterii* ni se prezintă evenimente petrecute în Italia, în epoca — lungă — dintre căderea Hohenstaufenilor și începutul dominației spaniole; or, în aceste secole ce pot fi denumite ale Renașterii italiene, s-a petrecut o evoluție a instituțiilor, a mora-

¹ Andrei Oșetea, *Renașterea*, Edit. științ., București, 1964, p. 49.

vurilor etc. care nu permite atribuirea unor caractere, unor trăsături identice *întregii* perioade. Burckhardt nu prezintă evoluții ci diferențiază, individualizează; cartea sa este o galerie bogată în deosebiri individuale. Nimic însă despre trecerea de la comunele libere la principate, ori despre decadența oligarhiei florentine. Mod de prezentare în același timp vetust (căci nu folosește perspectiva evolutivă cu care istoria ne-a obișnuit din secolul trecut), dar și foarte modern. Modernitatea aceasta rezidă în analiza structurilor Renașterii, în secțiunile transversale pe care le face prin fluxul evenimentelor, în intenția de a oferi, în același timp, o viziune statică și una dinamică a epocii. Nu încapе îndoială că Burckhardt „prezintă *Renașterea cum ar descrie geniul unui om de seamă, de aceea ea ne apare una și indivizibilă, aproape fără rădăcini în Evul-Mediu, fără prelungiri în baroc, fără evoluție interioară, fără influențe ale străinătății și fără o adevărată pluralitate a tendințelor.*”¹ Nu putem fi de acord cu opinia lui Eugenio Garin după care, cartea lui Burckhardt reprezintă o „*negație totală a istoriei umane*”². *Cultura Renașterii* nu este o descriere atemporală a unui tărîm mitic, a peisajului clasic. Autorul ei n-a avut de loc intenția de a prezenta un fel de tărîm ideal anistoric, el care nu pierdea niciodată din vedere continuitatea culturii, istoricitatea ei. Nu e mai puțin adevărat că, prin metoda de prezentare, Burckhardt creează iluzia unei izolări paradigmaticе a Renașterii italiene. De altfel, criticii au adus, uneori, o obiecție contrară celei ridicate de Garin. Cartea lui Burckhardt — după aceștia — n-ar jertfi istoria anistoricului ci, dimpotrivă, ar reduce totul la o temporalitate istorică, ar face să depindă toate evenimentele de un *spirit al timpului* (*Zeitgeist*). Într-adevăr, ideea lui Hegel (preluată de Taine și, mai târziu, de Hegel) este o axiomă pe care se întemeiază sistemul burck-

¹ Robert Klein, pref. la J. Burckhardt — *La Civilisation de la Renaissance en Italie — essai*, Paris, 1966, vol. I, p. XIII.

² Eugenio Garin, introd. la *Jakob Burckhardt, La Civiltà del Rinascimento in Italia*, Firenze, 1955, p. XX u.

harduan. Numai simțul critic al istoricului, luciditatea sa îl face să evite exagerările evidente la care putea să-l ducă aplicarea abuzivă a unei asemenea axiome. Căci explicarea Renașterii prin conlucrarea între spiritul antic și Volksggeist-ul italian nu este îndeajuns de convingătoare. Cum ar fi putut duce un atare amalgam la formarea lumii și omului modern, rămîne un mister. Artă lui Burckhardt este uneori, ca orice artificiu, înșelătoare. Tezele lui ne seduc și nu-și revelează inconsistențele decît în urma unor analize mai atente.

Interpretarea burckhardtiană a Renașterii este dominată de conceptele-cheie ale individualismului și modernității. În plin secol al XIX-lea, istoricul elvețian vedea Renașterea legată de epoca modernă și ruptă, aproape întru totul, de Evul-Mediu. Dubla opoziție pe care o pune în evidență — pe de o parte între luminosul quattrocento italian și tenebroasele veacuri anterioare, pe de alta între Italia și țările „nordice” — este exagerată. N-a fost oare cavalerismul medieval, un factor al emancipării individului? Aproape toți cei care au adus amendamente tezelor lui Burckhardt sau au încercat să le înlocuiască, și-au concentrat atacurile în acest sens: faptele desmint contrastul integral între Evul-Mediu și Renaștere, între Italia din secolul al XV-lea și celelalte țări ale Europei. Astfel, sub formele culturii „moderne”, umaniste din quattrocento, s-au descoperit mentalități, structuri de comportament, tipice pentru Evul-Mediu. Elanul mistic al tiranicizilor a fost asemănat cu entuziasmul cavalerilor cruciați. Iubirea idealizată din Renaștere se aseamănă cu iubirea curtenitoare din Evul-Mediu. Condottierii sînt urmașii șefilor de bande mercenare din secolele anterioare, între onoarea cavaleriească și gloria renașcentistă nu există prăpastia de netrecut pe care o presupunea Burckhardt. Dar, dacă se pot depista numeroase elemente „medievale” în Renaștere, cu atît mai mult s-au căutat formele de viață renașcentiste în Evul-Mediu.

Cum notează Huizinga¹, o operă care este atât de mult rezultatul unei concepții — ca lucrarea lui Burckhardt —, nu poate fi decât unilaterală. Ca un artist care concentrează într-o compoziție toate elementele pentru a crea o atmosferă, pentru a pune în lumină anumite valori, istoricul nostru a sacrificat unele fapte, a exagerat importanța altora, pentru ca tabloul său să aibă o unitate în spiritul în care a fost conceput. De aceea lipsește din el studiul structurilor social-economice ale Renașterii. Burckhardt „n-a înțeles, spune Andrei Oțetea, că, în condițiile unei societăți împărțite pe clase, toată ideologia, inclusiv literele și artele, e determinată de condițiile sociale ale epocii”². Fr. Engels afirmase în *Dialectica naturii*: „Cînd, după noaptea întunecoasă a Evului-Mediu, științele renasc dintr-o dată cu o vigoare nemaivăzută, începînd să se dezvolte miraculos de rapid, această minune se datorește tot producției”³. Pornind de la această constatare, A. Oțetea afirmă în valorosul său studiu închinat Renașterii: „marile transformări care au pregătit epoca modernă se datoresc apariției capitalismului...”⁴. În *Cultura Renașterii* vedem desfășurîndu-se aproape cu exclusivitate, viața claselor superioare ale Italiei. Totuși tabloul pe care ni-l prezintă autorul este atât de sugestiv, încît vedem desfășurîndu-se în fața noastră o întregă lume foarte pestriță. Ni se vorbește despre Medici, Visconti, Pius al II-lea ori despre Pomponius Laetus, dar simțim viața din străzile Florenței, de pe canalele venețiene.

E pasionant de urmărit destinul tezelor lui Burckhardt: drumul lent pe care și l-a croit cartea la început, avalanșa edițiilor, popularizarea, chiar vulgarizarea ideilor, stabilirea unui canon al Renașterii. S-a format în secolul trecut o tradiție burckhardtiană, au apărut însă și reacții, mai apoi o revoltă organizată. Desigur,

¹ J. Huizinga, *op. cit.*, p. 102 u.

² A. Oțetea, *Renașterea*, p. 29.

³ Fr. Engels, *Dialectica naturii*, Edit. Politică, București, 1959, p. 168, cit. de A. Oțetea, *Renașterea*, p. 41.

⁴ A. Oțetea, *op. cit.*, p. 45.

nu putem urmări soarta postumă a lucrării care a devenit un text clasic. W. K. Ferguson a studiat evoluția gândirii istorice în privința Renașterii, de la concepția umaniștilor italieni pînă la ultimele teorii din zilele noastre. El distinge în istoriografia ultimului secol o adevărată școală care se revendică de la „eseul” lui Burckhardt. *Cultura Renașterii* a inspirat atît cercetări de amănunt cît și sintezele lui John Addington Symonds, P. Villari, W. Goetz, Hans Baron etc. Gînditori ca W. Dilthey, G. Gentile, E. Cassirer pornesc în studiile lor, de asemenea, de la Burckhardt. Unele din tezele acestuia (și îndeosebi accentul pe care îl pune pe individualism) au fost dezvoltate ulterior în sensul unei actualizări a umanismului estetic. J.A. de Gobineau proclamă un adevărat mesaj al individualismului renascentist (cf. *La Renaissance, scènes historiques*, 1877). Nietzsche face și el apologia Renașterii ca veac exemplar al „supraomului”, al „transvaluării valorilor creștine”.

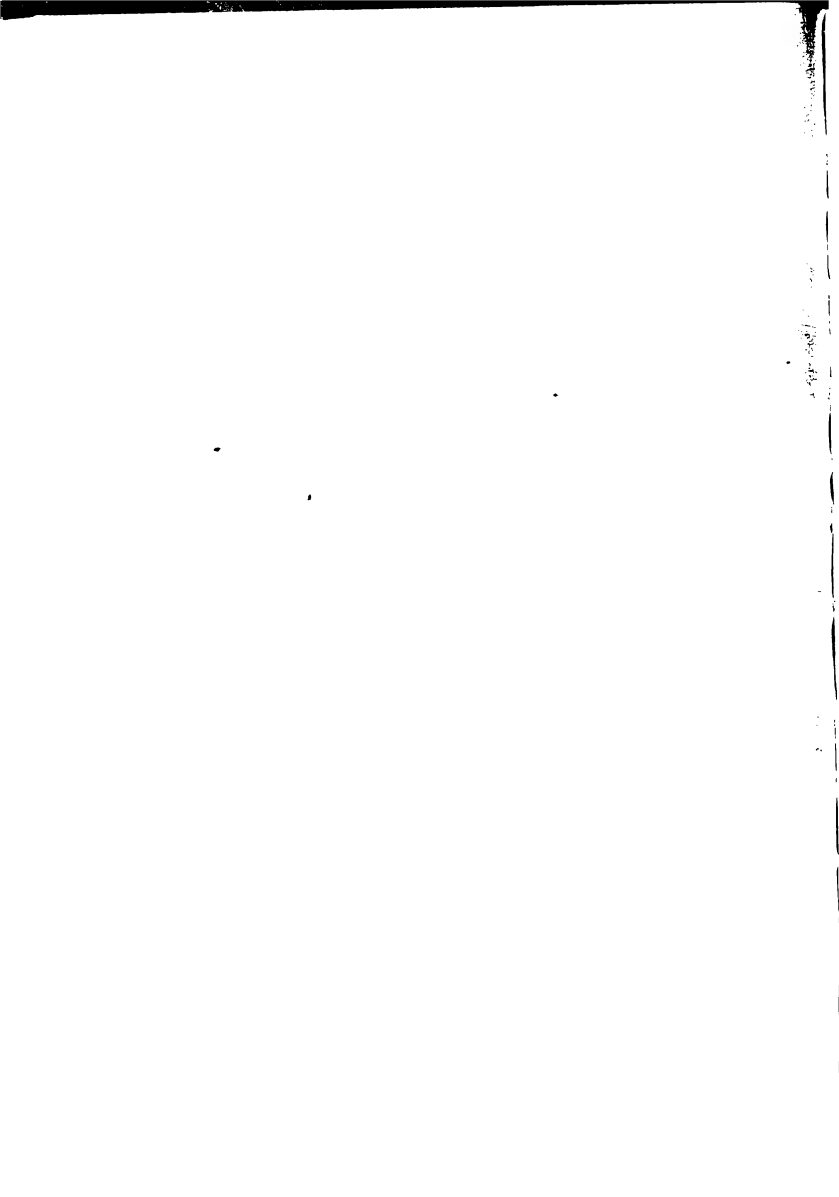
Tradiția burckhardtiană (mai ales în exagerările la care au ajuns individualiștii anarhici) n-a fost cruțată de critici. Cartea istoricului din Basel a devenit pentru mulți un fel de scriptură istorică, o versiune *ne varietur* a Renașterii. În realitate, tabloul era prea perfect și revizuirile, ereziile de la dreapta credință burckhardtiană n-au încetat să se producă. În a doua jumătate a secolului trecut, curente de gîndire neoromantică au început să manifeste o anumită ostilitate împotriva Renașterii. Ferguson distinge o reacție romantic-religioasă care caută sursa Renașterii în misticismul medieval (H. Thode, E. Gebhart etc.), o reacție romantic-naționalistă care descoperă originile ei în culturile naționale ale Evului Mediu (W. F. Peterson, Kuno Fracke, L. Woltmann, K. Neumann etc.). În fine, prin revolta totală a medievștilor, Renașterea ajunge să fie interpretată ca o continuare sau chiar o descompunere a Evului-Mediu. Elemente medievale sînt depistate în literatura, arta renascentistă, în mentalitatea omului Renașterii. Eforturile istoricilor și cugetătorilor de diverse orientări converg în acest sens (astfel : C. H. Haskins, J. Maritain,

E. Gilson, G. Toffanin, J. Nordström etc.). Dar, cum pe bună dreptate arată J. Huizinga : cu cît mai mult este lărgită sfera Renașterii cuprinzînd Evul-Mediu, cu atît mai mult este amenințat acest concept în propriul său conținut.

Măsura, una din virtuțile pe care Burckhardt le poseda în cel mai înalt grad, l-a împiedecat să cadă în feluritele curse pe care alți istorici, după el, n-au știut să le evite. S-ar putea spune despre *Cultura Renașterii* ceea ce autorul ei afirma în legătură cu *Istoriile florentine* ale lui Machiavelli : dacă fiecare trăsătură a cărții poate să fie contestată, valoarea întregii lucrări rămîne totuși intactă. Prin echilibru, cartea a devenit clasică. Prin arta lui Burckhardt, ea a dobîndit viață. O viață aventuroasă, desigur, nu lipsită de peripețiile prin care trece orice produs al spiritului uman. După un secol de la apariție *Cultura Renașterii* continuă să suscite entuziasme și adversități. Cartea are vitalitatea viguroasă a Renașterii însăși.

Istoricul este cel care salvează cultura omenirii de la o lentă coroziune a uitării. Jakob Burckhardt este unul dintre acei sacerdoți ai spiritului uman pentru care istoria este o renaștere continuă.

NICOLAE BALOTA

TABEL CRONOLOGIC

Burckhardt

1807 J. C. L. Simonde de Sismondi începe publicarea *Istoriei republicilor italiene în Evul Mediu (Histoire des républiques italiennes au Moyen-âge)*. Până în 1818 se tipăresc 16 volume.

1814 Saint-Simon publică *Despre reorganizarea societății europene (De la réorganisation de la société européenne)*.

1815 Bătălia de la Waterloo, abdicarea lui Napoleon; Congresul de la Viena.

F. Schlegel publică *Istoria literaturii antice și noi (Geschichte der alten und neuen Literatur)* reeditată în *Sämtliche Werke*, 1846.

1817 Stendhal publică *Istoria picturii în Italia (Histoire de la peinture en Italie)*.

1818, 24 februarie. Se naște la Basel Jakob Burckhardt, fiul lui Jakob Burckhardt și al Susanei Maria Schorndorff.

1819 Arthur Schopenhauer publică *Lumea ca voință și reprezentare (Die Welt als Wille und Vorstellung)*.

P. Daru publică *Istoria republicii venețiene (Histoire de la république de Venise)*.

1820 Byron publică *Marino Faliero*.

1822 Moare scriitorul romantic E. T. A. Hoffmann. Delacroix expune *Barca lui Dante*, triumf al romantismului în pictură.

1823 Charles Lamb își publică primul volum de eseuri (printre care unele pe teme istorice). Walter Scott publică *Quentin Durward*, roman istoric, apologie a Evului-Mediu. Ludwig van Beethoven termină *Simfonia a IX-a*.

1825 Urmează școala primară la dascălul Munzinger.

1826 Se înscrie la gimnaziul din Basel.

1827 Moare poetul, pictorul și gravorul romantic englez William Blake.

1828 F. Schlegel publică *Filozofia istoriei* (*Philosophie der Geschichte*).

J. Görres publică *Sfântul Francisc de Assisi, un trubadur* (*Der heilige Franz von Assisi, ein Troubadour*).

1829 Vacanță în Rafzerfeld. Călătorie la Zürich.

Se semnează tratatul de la Adrianopole.

Charles Fourier începe să publice *Noua lume industrială* (*Le Nouveau monde industriel*).

H. Leo începe publicarea *Istoriei statelor italiene* (*Geschichte der italienischen Staaten*).

F. Guizot începe publicarea *Istoriei civilizației în Europa* (*Histoire de la Civilisation en Europe*).

1830 Moare mama lui Jakob Burckhardt.

Rășcoala din Varșovia.

În Franța izbucnește revoluția din iulie. Carol al IX-lea izgonit. Se urcă pe tron Ludovic Filip, „Regele burghez”.

Seară *Hernani* la Paris. Scandalul romantic.
Berlioz compune *Simfonia fantastică*.

1831 Goethe publică *Faust* (partea a doua).
Stendhal publică *Roșu și Negru* (*Le Rouge et le Noir*).
Edgar Allan Poe publică *Poeme* (*Poems*).

1832 Tulburări în cantonul Basel.

Moare Goethe.

Johann Gustav Droysen publică *Istoria lui Alexandru cel Mare*.

1833 Termină cursurile gimnaziului din Basel. Se înscrie la „*Paedagogium*” — liceul din Basel. Profesori : W. Vischer, F. D. Gerlach, A. Vinet, W. Wackernagel.

Se publică prelegerile lui Hegel despre *Istoria filozofiei*.
Sciziune în Land-ul Basel.

Prima revoluție carlistă în Spania.

Jules Michelet începe să publice *Istoria Franței* (*Histoire de France*) (opera va fi publicată integral în 1862).

1834 Compune imnuri religioase (text și melodie).
Pictează decoruri pentru o dramă istorică. Lecturi istorice ; cercetarea tezaurului din domul orașului.

Robert de Lamennais publică *Mărturiile unui credincios* (*Paroles d'un croyant*), criticînd structura medievală a Bisericii.

1835 Scribe poemul romantic *După judecata din urmă*.

Georg Büchner publică tragedia *Moartea lui Danton*.
Victor Hugo publică *Angelo, tiran al Padovei*, dramă istorică în proză.

1836 Absolvent al liceului (*Paedagogium*).

aprilie-august. Urmează timp de un semestru cursurile facultății de istorie și filologie la universitatea din Basel (interpretări Eschil, Sofocle etc.).

septembrie. Pleacă la Neuenburg. Studii clasice (Ovidiu, imnuri orfice, *Timaei Locri De anima mundi*, Platon, Sofocle).

Traduce fragmente din Sofocle. Scrie poemul *Napoleon după bătălia de la Austerlitz*. Schițează o cosmografie istorică.

Ralph W. Emerson publică *Natura*.

- Apare lucrarea lui A. F. Rio *Despre poezia creștină în principiul ei, în materia și în formele ei*.

1837 Călătorii de studiu prin Elveția. Scrie *Observații asupra catedralelor elvețiene (Bemerkungen über schweizerische Kathedralen)*. Prima călătorie în Italia. Perioadă de creație poetică (*Elegia italiană*); desenează peisaje. Întorcându-se la Basel, se înscrie la facultatea de teologie (profesori: W. L. M. De Wette, K. R. Hagenbach); studiază istoria bisericii, dogmatica, limba ebraică, face exegeză biblice etc.

Elevii lui Hegel publică *Prelegerile de Filozofia istoriei (Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte)* ale maestrului lor.

Franz Kugler publică *Manualul de istoria picturii de la Constantin cel Mare pînă în zilele noastre (Handbuch der Geschichte der Malerei von Constantin dem Grossen bis auf die neuere Zeit)*.

1838 A doua călătorie în Italia (studiază domul din Milano); Genova, Pisa, Florența; scrie *Elegia din Fiesole*.

Lamartine publică poemul *Căderea unui înger* (*Chute d'un ange*).

Chateaubriand editează o culegere din cugetările moralistului Joseph Joubert.

1839 Termină studiile de teologie la universitatea din Basel. Cercetare arheologic-istorică la catedrala din Basel.

A treia călătorie în Italia (în Tessin). Întorcându-se la Basel scrie poezii cu subiect apocaliptic (ciclul *Dansul macabru*), nuvele (*Moartea neagră, Nero*).

Septembrie: Părăsește orașul natal; face o călătorie prin Bavaria, Boemia.

18 noiembrie: Revelația misiunii sale. Istoria este, pentru el, o salvare. Aruncă volumul de poezii al lui Ariosto care nu mai poate însemna „nici pe departe un port în care se poate afla fericirea și echilibrul” (scrisoare către Tschudi).

Stendhal publică *Mănăstirea din Parma* (*La Chartreuse de Parme*).

Macaulay începe să scrie *Istoria Angliei*.

Răscoală socialistă la Paris.

1840 *ianuarie* La München adună material pentru studii istorice; desenează peisaje, clădiri. Se înscrie la facultatea de litere a universității din Berlin (secția istorie). Profesori: Franz Kugler, Johann Gustav Droysen, August Boeckle, Leopold Ranke, Jacob Grimm etc.

Primăvara. Începutul prieteniei cu Conrad Leberecht Zwicky. Gravă criză religioasă ; corespondență în acest sens cu Luiza, sora lui, și cu prietenul său Friedrich von Tschudi. Excursie în Harz.

Proudhon publică *Ce este proprietatea ? (Qu'est-ce que la propriété ?)*.

Augustin Thierry publică *Povestirile din timpurile merovingiene (Récits des temps mérovingiens)*.

1841 *Primăvara.* Călătorie prin Germania (Leipzig, Wartburg, Fulda, Frankfurt a.M., Mainz, Köln). *Vara.* Semestru la Bonn (profesori : F. G. Welcker, Chr. A. Brandis etc.). Îi cercetează pe Ernst Moritz Arndt și pe August Wilhelm Schlegel. Scurtă călătorie în Belgia.

Toamna. Întorcându-se la Berlin, audiază cursurile filozofului Schelling. Face cunoștință cu von Lassaulx și cercul său, cu Bettina von Arnim, W. Beyschlag, familia Schauenburg etc. Scrie lucrări pentru seminarul lui Leopold Ranke despre : *Carol Martell, Konrad von Hochstaden, Operele de artă din orașele belgiene, Bisericile de pe Rinul inferior.*

Carlyle publică : *Despre eroi și cultul eroilor (On Heroes and Hero Worship)* insistând asupra rolului personalităților în istorie.

Louis Blanc publică în *Revue du Progres*, eseul : *Organizarea muncii (L'Organisation du travail)*.

K. Hagen începe publicarea *Condițiilor religioase și literare ale Germaniei din epoca Reformăției (Deutschlands litterarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter)*.

- 1842 Ia legătura cu cercul prerafaeliților berlinezi. Călătorie la Weimar, Bonn, apoi Bruxelles și alte orașe din Belgia. Publică *Operele de artă din orașele belgiene (Kunstwerke der belgischen Städte)*.
- 1843 *Paris*. Cercetează mormintele regilor la Saint-Denis ; studii la Luvru (pictura Renașterii, Murillo etc.). Întoarcere la Bonn. Relații cu asociația *Cărăbușul*. Termină studiile de istorie la Berlin. Întoarcerea la Basel. Își dă doctoratul. Susține teza de doctorat *Despre situația Franței în timpul campaniei Armagnac 1444*. Începe să scrie articole pentru enciclopedia Brockhaus. Publică un studiu monografic *Conrad von Hochstaden*.
- 1844 Docent al universității din Basel. Conferințe despre istoria picturii în secolul al XV—XVI-lea. Redactor la *Jurnalul din Basel (Basler Zeitung)*. Scrie editoriale despre unele probleme locale de actualitate. Întreprinde cercetări în domeniul contrareformei elvețiene. În calitate de docent al universității, ține prelegeri despre istoria Evului Mediu.
- Fr. Engels publică *Situația clasei muncitoare în Anglia (Die Lage der arbeitenden Klassen in England)*.
- 1845 Conferințe la universitate despre pictura în secolul al XVI—XVIII-lea precum și asupra artei romantice. Comunicări despre Matthias Grunewald. Are o polemică de presă în *Basler Zeitung* cu *National Zeitung*. Conflicte cu conducerea ziarului *Basler Zeitung* ; își dă demisia de la ziar.

Adună material pentru o istorie a culturii elvețiene.

Vara. Călătorie în Italia (Como, Genova, Civita-Vecchia, Roma, Neapole, Florența, Ravenna, Veneția). La Roma ocupându-se de umanistul Vespasiano da Bisticci, are, pentru întâia oară, ideea unei lucrări despre Renaștere.

Toamna. Întoarcerea la Basel. Reia conferințele la Universitate. Termină lucrările pentru articolele de istorie ale enciclopediei Brockhaus. Adună date pentru un studiu asupra încreștinării Alemanilor. Pleacă la Berlin pentru a colabora cu Franz Kugler la *Manualul de istoria picturii*.

Se reprezintă opera lui Richard Wagner *Tannhäuser*. Proudhon publică *Filozofia mizeriei* (*Philosophie de la misère*).

G. Keller, scriitor elvețian își publică primul volum de poezii.

Pius al IX-lea este ales papă.

1847 ianuarie. Întoarcere la Basel.

Primăvara. Peregrinări prin Elveția.

Toamna. Călătorie în Italia (Roma); proiectul unei istorii a culturii europene, din antichitate până în secolul al XIX-lea, sub forma unor lucrări de popularizare.

K. Marx publică o replică la lucrarea lui Proudhon sub titlul *Mizeria filozofiei*.

Jules Michelet începe să publice *Istoria Revoluției franceze* (*Histoire de la Révolution française*).

Se publică ediția a doua a *Manualului de istoria artei* de Franz Kugler, revăzută și adăugită de Burckhardt.

1848 La Basel conferințe despre istoria Contrareformei.

Revoluția în Europa.

Apare *Manifestul Comunist* redactat de Marx și Engels. Începe publicarea *Istoriei Angliei* de Macaulay (*The History of England from the Accession of James II*).

1849 Conferințe la Universitatea din Basel despre „perioada imperială romană” și despre „epoca de înflorire a Evului-Mediu”.

Lucrează la *Epoca lui Constantin cel Mare*.

John Ruskin publică *Cele șapte lumini ale Arhitecturii* (*The Seven Lamps of Architecture*).

Ch. Dickens începe publicarea romanului *David Copperfield*.

1850 Ține conferințe de istoria artelor (arta antică, medievală).

Dante Gabriel Rossetti, H. Hunt și J. P. Millais alcătuiesc *Frăția preraphaelită* (*The Preraphaelite Brotherhood*) și pretind o revenire la tehnica și modul de reprezentare din pictura premergătoare lui Raphael.

Cavur e ales prim-ministru în Piemont.

1851 J. Ruskin publică *Pietrele Veneției* (*The Stones of Venice*).

1852 Théophile Gautier publică *Emailuri și camee* (*Emaux et Camées*).

1853 Călătorie în Italia (Roma, Paestum, Salerno, Amalfi, Florența, Genova).

Matthew Arnold publică *Poeme (Poems)* cu o prefață în care își expune principiile antiromantice.

Publică *Epoca lui Constantin cel Mare (Die Zeit Constantins des Grossen)*.

1854 Călătorește în Italia (Bologna, Padova, Veneția). Lucrează la *Cicerone*.

1855 Ciclu de conferințe la Basel despre istoria antică.

Jules Michelet publică volumul al VII-lea din *Istoria Franței*, intitulat *La Renaissance (Renașterea)*.

Publică *Cicerone, o călăuză pentru savurarea operelor de artă ale Italiei (Der Cicerone, eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens)*.

1856 E numit profesor la Politehnica din Zürich.

G. Voigt începe publicarea lucrării sale *Enea Silvio de Piccolomini*.

1857 Conferințe la Zürich despre arheologie (antichitatea greco-romană). Adună materiale pentru un studiu asupra Renașterii.

Charles Baudelaire publică *Florile Răului (Les Fleurs du Mal)*.

1858 Lucrează la *Cultura Renașterii*. E numit profesor de istorie la Universitatea din Basel. Moare tatăl lui Jakob Burckhardt.

1859 Termină *Cultura Renașterii în Italia*.

Charles Darwin publică *Originea Speciiilor* (*The Origin of Species*).

Victor Hugo publică *Legenda secolelor* (*La Légende des Siècles*).

Se străpunge Canalul de Suez.

G. Voigt publică *Redeșteptarea antichităților clasice, sau primul secol al umanismului* (*Die Wiederbelebung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*).

Războiul italo-austriac. Bătăliile de la Magenta și Solferino.

Tratatul de pace de la Zürich.

P. Villari începe publicarea lucrării: *Istoria lui Girolamo Savonarola și a epocii sale* (*La storia di Girolamo Savonarola e de'suoi tempi*).

Abraham Lincoln este ales președinte al Statelor Unite.

Garibaldi la Neapole.

1860 Publică *Cultura Renașterii în Italia* (*Die Cultur der Renaissance in Italien*).

1861 Incepe războiul de Secesiune în Statele Unite.

Proclamarea regatului Italiei.

1862 Victor Hugo publică *Mizerabilii*.

Otto von Bismarck devine cancelar al Prusiei.

1863 Henrik Ibsen publică drama istorică *Pretendenții la coroană*.

Taine începe publicarea *Istoriei literaturii engleze* (*Histoire de la littérature anglaise*).

1864 Conferințe la Universitate despre istoria modernă.

Ia ființă Internaționala I.

1865 Lev Tolstoi începe publicarea romanului *Război și pace*.

1866 Algernon Charles Swinburn publică volumul de *Poeme și balade (Poems and Ballads)*.

Paul Verlaine publică *Poeme saturniene (Poèmes saturniens)*.

F. M. Dostoievski publică *Crimă și pedeapsă*.

Vaine publică *Filozofia artei în Italia (Philosophie de l'art en Italie)*.

1867 Adună date pentru istoria culturii antice.

John Ruskin publică *Time and tide (Timpul și marea)*.

Karl Marx publică *Capitalul*.

Ibsen publică *Peer Gynt*.

Apare lucrarea lui Franz Kugler despre *Istoria Arhitecturii (Geschichte der Baukunst)* în care capitolul despre Renaștere este redactat de Burckhardt (titlul cap. : *Die Renaissance in Italien*).

1868 Începe un ciclu de conferințe despre filozofia istoriei.

Scrie *Despre studiul istoriei*.

Octombrie : Proiectul unei lucrări despre istoria culturii antice.

Robert Browning publică *Inelul și Cartea (The Ring and the Book)*.

F. M. Dostoievski publică *Idiotul*.

Premiera operei *Aurul Rinului* de R. Wagner, prima din trilogia *Inelul Nibelungilor*.

1869 *Februarie*. Începe să pregătească un ciclu de conferințe despre *Spiritul antichității*.

G. Flaubert publică *Educația sentimentală* (*L'Éducation sentimentale*).

Conciliul de la Vatican.

1870 *Decembrie*. Planul definitiv al unei lucrări despre istoria culturii antice. Scrie și ține conferința *Despre fericire și nefericire în istoria universală*.

Izbucnește războiul franco-prusian.

F. de Sanctis publică *Istoria della letteratura italiana*.

1871 Termină ciclul de conferințe despre filozofia istoriei universale.

Comuna din Paris.

Wilhelm I proclamat împărat al Germaniei.

1872 Conferințe la Universitate, despre cultura antică.

Proclamarea republicii în Spania.

F. Nietzsche publică *Considerații inactuale* (*Unzeitmässige Betrachtungen*).

1874 Alfons al XII-lea rege în Spania.

1875 Începe publicarea lucrării lui J. A. Symonds, *Renașterea în Italia* (*Renaissance in Italy*).

1876 A. Bartoli publică *Precursorii Renașterii* (*I precursori del Rinascimento*).

1877 Apare ediția a III-a din *Cultura Renașterii*, revăzută și adăugită de Ludwig Geiger.

P. Villari începe publicarea lucrării *Niccolò Machiavelli și epoca sa* (*Niccolò Machiavelli e i suoi tempi*).

1878 Congresul de la Berlin.

Leon al XIII-lea este ales papă.

F. Nietzsche publică *Uman-preauman* (*Menschliches-Allzumenschliches*).

W. Windelband publică *Istoria filozofiei moderne* (*Die Geschichte der neueren Philosophie*).

1879 H. Janitschek publică *Societatea Renașterii în Italia și Arta* (*Die Gesellschaft der Renaissance in Italien und der Kunst*).

1880 Începe să lucreze la *Istoria culturii antice*.

1881 Prelegeri la universitate despre istoria antică.

1882 Ludwig Geiger publică *Renașterea și Umanismul în Italia și Germania* (*Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland*).

1883 Prelegeri la Universitate despre istoria artelor în antichitate și Evul-Mediu.

1884 E. Renan publică *Noi studii de istoria religiei* (*Nouvelles études d'histoire religieuse*).

1885 Prelegeri la Universitate despre istoria Romei.

H. Thode publică *Francisc de Assisi și începuturile Artei Renașterii în Italia* (*Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien*).

E. Gebhart publică în *Revue des deux mondes* (an LXXI), *Renașterea italiană și filozofia istoriei* (*La Renaissance italienne et la philosophie de l'histoire*).

1886 Conferințe despre istoria artelor.

1889 Ludwig von Pastor, autorul *Istoriei Papilor*, îi cere un examen critic al lucrării sale. „*Această epocă mi-a devenit cu totul străină...*” îi răspunde Burckhardt.

F. Nietzsche publică *Amurgul idolilor* (*Götzendämmerung*). Eugène Muentz începe publicarea unei *Istori a artei în timpul Renașterii* (*Histoire de l'art pendant la Renaissance*).

1894 Apare lucrarea lui Paul Sabatier, *Viața Sfântului Francisc de Assisi* (*Vie de saint François d'Assise*).

1897 Jakob Burckhardt moare la Basel.

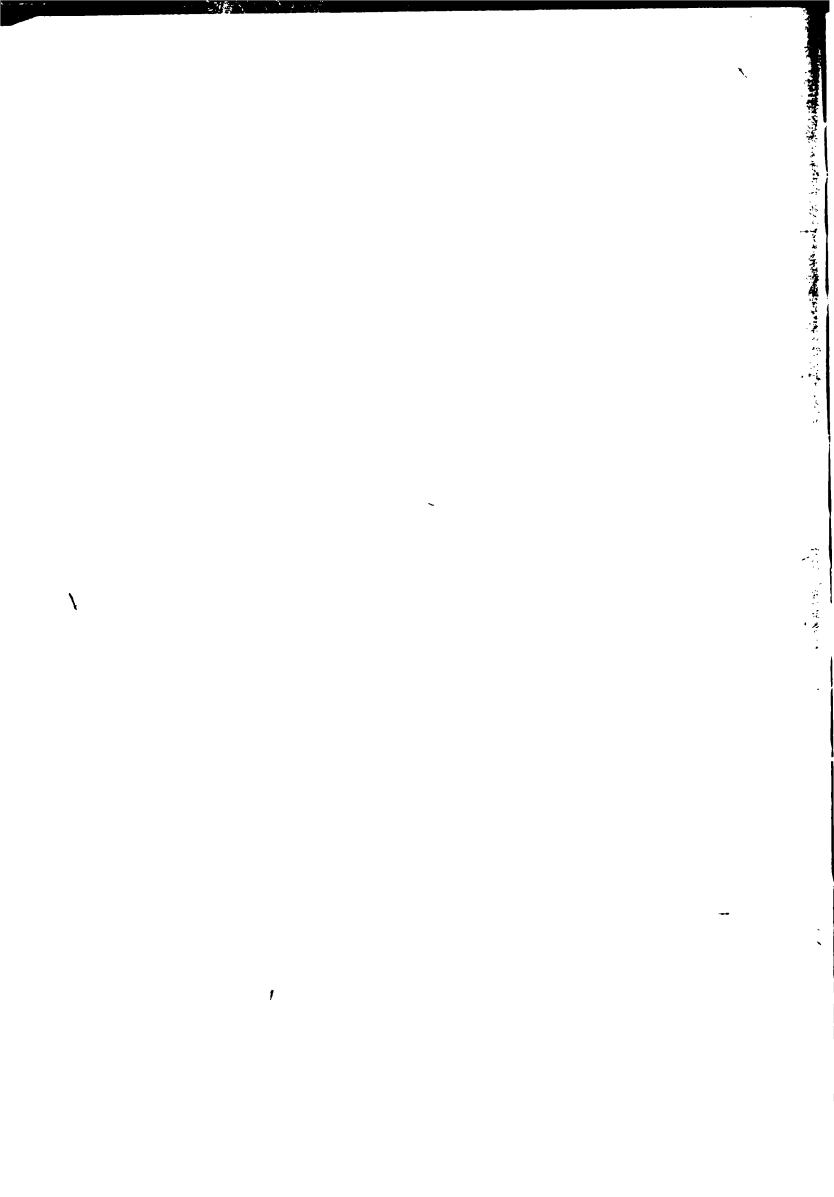

1898 Începe publicarea lucrării lui Burckhardt *Istoria culturii eline* (*Griechische Kulturgeschichte*). Cele patru volume vor fi publicate în ediția princeps la Stuttgart până în 1902.

1899 Brandi publică *Renașterea la Florența și Roma* (*The Renaissance in Florence and Rom*).

1905 Apar prelegerile lui Burckhardt despre filozofia istoriei, sub titlul *Considerații asupra istoriei universale* (*Weltgeschichtliche Betrachtungen*).

N.B.

CRONOLOGIA RENĂȘTERII

1265 Se naște Dante Alighieri.

1304 Se naște Petrarca.

1313 Se naște Giovanni Boccaccio.

1321 Moare Dante Alighieri.

1337 Moare pictorul Giotto de Bondone.

1341 Petrarca e încoronat pe Capitoliu.

1346 Bătălia de la Crécy.

1348 Populația Angliei este evaluată la aproximativ patru milioane de locuitori.

Ciuma neagră bîntuie în Europa.

1354 Moare arhiepiscopul Giovanni Visconti.

1356 Bătălia de la Poitiers.

1360 (aprox.) Se naște pictorul Gentile da Fabriano.

1374 Se naște pictorul Jacopo della Quercia.
Moare Petrarca.

- 1375 Moare Giovanni Boccaccio.
- 1377 Se naște pictorul Pisanello.
- 1378 Florența produce 24.000 valuri de stofă.
„Tumultul ciompilor“ la Florența.
Artiștii plastici din Florența obțin permisiunea
de a forma o secție independentă a corporației
medicilor și farmaciștilor.
Se naște sculptorul Lorenzo Ghiberti.
- 1385 Complotul lui Giangaleazzo Visconti.
- 1387 Se naște sculptorul Donatello.
Se naște pictorul Fra Angelico.
- 1392 Se descoperă opera istorică a lui Tacitus.
- 1397 Manuel Chrysoloras e numit profesor de greacă
la „Studio“ din Florența.
Se naște pictorul Paolo Ucello.
- 1399 Mantova, Ferrara, Padova rup alianța cu Florența
și recunosc suzeranitatea ducilor de Milano.
Se naște sculptorul Luca della Robbia.
- 1401 Se naște Nicolaus Cusanus, elenist, matematician,
filozof și teolog, autorul lucrărilor *De docta ignorantia* și *De quaerendo Deum*.
Se naște pictorul Masaccio.

1402 Jean de Béthencourt ocupă insulele Canare pentru regele Castiliei.

Moare Giangaleazzo Visconti.

1404 Florența pornește un război de exterminare împotriva Pisei (războiul se încheie în 1405).

1405 Se naște Leon-Battista Alberti.

1406 Se naște pictorul Fra Filippo Lippi.
Moare Coluccio Salutati, umanist, autor al tratatului *De tyranno* (născ. 1330).

1412 Moare Giovan Maria Visconti.

1413 Ladislau, regele Neapolului, ocupă cetatea Vaticanului și o prădează.

1414 Împăratul Sigismund I-ul în Italia.
Moare Ladislau, rege al Neapolului.
Conciliul de la Constanța își începe lucrările.

1415 Bătălia de la Azincourt.

1416 Leonardo Bruni începe să scrie *Istoria poporului florentin*.

Se naște pictorul Piero della Francesca.

1420 Vine în Italia învățatul grec Gh. Trapezuntius.
Se naște pictorul Benozzo Gozzoli.

1421 Ia ființă la Florența un azil de copii *Ospedale degli Innocenti*.

- 1423 Filip Maria Visconti ocupă Forlì.
Moare dogele Mocenigo.
- 1424 Se termină *Palatul Dogilor* din Veneția.
- 1425 Tratatul dintre Veneția și Florența.
- 1427 Se naște pictorul Alessio Baldovinetti.
Moare pictorul Gentile da Fabriano.
În Florența se votează *il catasto* (cadastrul).
Mai. Bătălia de la Ottolengo. Moare Nanni degli Strozzi.
- 1428 Moare pictorul Masaccio.
- 1429 Se naște pictorul Gentile Bellini.
Brunelleschi începe construcția capelei Pazzi (lucrările vor dura pînă în 1446).
- 1431 Se naște pictorul Andrea Mantegna.
- 1432 Se naște sculptorul Antonio Pollajuolo.
- 1435 Cetățenii din Fabriano ucid familia tiranului Chiavelli.
Se naște sculptorul Andrea Verrocchio.
- 1436 Gutenberg descoperă imprimăria cu caractere metalice.
- 1437 Moare Niccolò Niccoli, colecționar celebru de manuscrise rare (născ. 1364).
- 1438 Moare sculptorul Jacopo della Quercia.

- 1440 Laurențiu Valla publică *De falso credita et ementita Constantini donatione* (Despre fals presupusa și desmințita donație a lui Constantin).
Se naște pictorul Domenico Veneziano.
- 1441 Theodor Gaza e numit profesor de greacă la universitatea din Ferrara.
- 1444 Moare Pier Paolo Vergerio, umanist, autor al lucrării *Despre moravurile nobile și despre studiile liberale* (născ. pe la 1370).
Moare Leonardo Bruni, umanist, istoric, autorul lucrării *De studiis et literis liber*.
Umanistul Leonardo Bruni termină *Istoria poporului florentin*.
Se naște Bramante, primul mare arhitect al Renășterii.
- 1445 Se naște Giuliano da Sangallo, arhitect, constructor al bisericii Madona delle Carceri.
Se naște pictorul Sandro Botticelli.
- 1446 Moare Vittorino da Feltre, umanist (născ. — 1378).
Se naște pictorul Pietro Vanucci, zis Perugino.
- 1447 Devastarea Piacenței.
Moare Filip Maria Visconti, duce de Milan.
Domenico Veneziano pictează *Incoronarea Fecioarei*.
Alegerea papei Nicolae al V-lea (+ 1455).
Moare Gemisthos Plethon, învățat grec refugiat în Italia.

1448 Frederic al III-lea de Habsburg împărat al Germaniei
(+ 1483).

1449 Se naște pictorul Domenico Ghirlandajo.

1450 Se naște pictorul Luca Signorelli.

1452 Ferdinand devine rege al Aragonului.

Se naște Leonardo da Vinci.

Finiguerra (Florența) descoperă gravura în metal.

1453 Francezii recuceresc orașul Bordeaux.

Conjurația lui Stefano Porcario contra papei Nicolae al V-lea.

1454 Se încheie pacea de la Lodi sub egida lui Laurențiu Magnificul.

Primele tipărituri ale lui Gutenberg apar la Mainz.

1455 Moare sculptorul Lorenzo Ghiberti.

Moare pictorul Pisanello.

Moare pictorul Fra Angelico.

1456 Arghiropulos, învățat grec, e numit profesor la Florența.

1457 Moare dogele Francesco Foscari.

Moare umanistul Laurențiu Valla, autorul lucrării de erudiție *De elegantia linguae latinae* (născ. 1405).

Apare *Biblia* lui Gutenberg.

1458 Matei Corvinul, rege al Ungariei, se urcă pe tron.
Moare Alfons de Aragon regele Neapolului.

1459 Congresul din Mantova.

Moare Giannozzo Manetti, umanist, cunosător al limbii ebraice (născ. 1365).

George de Trapezunt e numit profesor de greacă în Veneția.

1460 Se instituie, la Anvers, prima bursă internațională de comerț, deschisă negustorilor „de orice națiune și limbă”.

Se descoperă minele de alaun de la Tolfa; exploatarea începe cu 4000 de muncitori, fiind finanțată de băncile Medici și Chigi.

Moare umanistul Guarino da Verona (născ. 1374).

Pomponius Laetus înființează Academia din Roma.

1461 Moare pictorul Domenico Veneziano.

Eduard al IV-lea se urcă pe tronul Angliei (+ 1483).

Ludovic al XI-lea, rege al Franței, se urcă pe tron.

1463 Moare Flavio Biondo, istoriograf din Forlì, autorul *Istoriei decadenței Imperiului roman* (472—1440).

1464 Moare Cosimo il Vecchio (cel Bătrîn) de Medici, principe în Florența.
Moare Nicolaus Cusanus.

1466 Moare Francesco Sforza.
Moare sculptorul Donatello.

1467 Se naște Dezideriu Erasmus de Rotterdam, umanist, autor al *Colocviilor*, *Adagiilor* și al *Elogiului Nebuniei*.

1467 Moare Sigismondo Malatesta.

1469 Moștenitorul Aragonului, Ferdinand, se căsătorește cu moștenitoarea Castiliei, Isabella.

1469 Se naște Niccolò Machiavelli.
Moare pictorul Fra Filippo Lippi.
Împăratul Frederic al III-lea în Italia.

1470 (aprox). Descoperirea cristalului (Veneția).

1471 Moare Borso d'Este, duce de Modena și de Reggio.

Navigatori portughezi trec peste Ecuator.

Sixt al IV-lea e ales papă.

Se naște Albrecht Dürer.

1472 Se naște pictorul Luca Cranach.

1472 Moare Leon-Battista Alberti.
Florența ocupă Volterra.

1473 Moare Alessandro Sforza.

Papa Martin al V-lea atribuie Portugaliei privilegiul exclusiv al descoperirilor geografice.

1475 Se naște Michelangelo.
Moare pictorul Paolo Uccello.

1476 Moare Galeazzo Maria Visconti.

Moare Regiomontanus (Johann Müller) astronom, matematician, autor al *Efemeridelor*.

1477 Carol Temerarul, duce de Burgundia, e ucis la Nancy.

1478 Moare papa Sixt al IV-lea.

Ferdinand Catolicul și Isabella înstătuie tribunalul Inchi-
ziției în Castilia, apoi în Aragon.

Conjurația Pazzi împotriva lui Lorenzo și Giu-
liano de Medici.

Se naște pictorul Giorgione.

1480 Se naște Thomas Morus, gânditor și om de stat en-
glez, autorul lucrărilor : *Despre statul republicii și despre
noua insulă a Utopiei și Utopia*.

1480 Se construiește Palatul Cornei Spinelli.

1481 Moare Francesco Filelfo, umanist, autor al unei
opere de erudiție : *Convivia mediolanensia* (născ.
1398).

1482 Bramante începe construirea bisericii *Santa Ma-
ria* din Milano.

Moare Federigo de Urbino.

Moare Roberto Malatesta.

Moare sculptorul Luca della Robbia.

1483 Moare Ludovic al XI-lea, rege al Franței.

Se urcă pe tronul Franței Carol al VIII-lea (+ 1498).

Se naște Martin Luther.

1483 Se naște Raffaello Sanzio.

1484 E asasinat Girolamo Forlì.

Se naște Francesco Guicciardini.

Se publică traducerea integrală în latinește a
operelor lui Platon.

Se naște Ulrich Zwingli.

1485 Se naște Tiziano Vecellio.

1488 Moare sculptorul Andrea Verrocchio.

1489 Răscoală țărănească în Franța.

1489 Benedetto da Majano începe construirea *Palatului Strozzi* (Florența).

1490 Moare Matei Corvinul rege al Ungariei.

1492 Moare Lorenzo de Medici (Laurențiu Magnificul).

Alexandru al VI-lea Borgia e ales papă.

5 mai : Franța încheie un tratat de alianță cu Milanul.

3 august : Cristofor Columb părăsește portul Palas (Spania), cu trei caravele, îndreptându-se spre Indii. Descoperă Cuba. Se întoarce la 15 martie 1493 în Spania.

Ferdinand Catolicul și Isabella ocupă Grenada, ultimul oraș arab în Spania.

3 noiembrie : Tratatul de la Étapes.

Se publică traducerea integrală a *Enneadelor* lui Pilotin în latinește.

Ioan Lascaris aduce din Orient două sute de manuscrise.

Se începe construirea bisericii *Santa Maria delle Grazie* din Milano.

Moare pictorul Piero della Francesca.

Se urcă pe tron împăratul Maximilian I.

19 ianuarie : Tratatul de la Barcelona.

23 mai Tratatul de la Senlis.

1493 septembrie A doua expediție a lui Columb. Se întoarce în iunie 1496 după ce descoperă insule din micile Antile și Jamaica.

Hartmann Schedel publică *Cronica din Nürnberg*.

Se naște Paracelsus.

1494 Fra Luca Pacioli publică primul tratat de contabilitate în limba italiană
Moare Cosimo de Medici.

7 iunie Se încheie Tratatul de la Tordesillas stabilindu-se o linie de demarcație între posesiunile portugheze și spaniole.

Moare umanistul Angelo Poliziano, editorul *Pandectelor* (născ. 1454).

Se naște François Rabelais.

Expediția lui Carol al VIII-lea în Italia.

Se naște pictorul Antonio Allegri, zis Correggio.
Moare pictorul Domenico Ghirlandajo.
Izgonirea familiei Medici din Florența.
Moare Pico della Mirandola, gânditor, autorul celor 900 teze, introduse printr-un discurs *Despre demnitatea omului* (născ. 1463).

1495 Bătălia de la Taro.

22 februarie Carol al VIII-lea își face intrarea triumfală în Napoli

Liga de la Veneția, a Spaniei, Germaniei, Veneției, Milanului și Romei, împotriva Franței.
Moare prințul Djem.

1496 Apare lucrarea lui Johann Reuchlin: *De verbo mirifico*.

1497 7 iunie Vasco de Gama părăsește Lisabona cu trei corăbii pilotate de Bartholomeo Diaz.

Prima călătorie a lui Amerigo Vespucci în America. În-
toarcerea în 1498.

Se naște Philipp Schwartzerd-Melanchton.

Se naște Hans Holbein cel Tânăr.

1498 Moare Vespasiano da Bistici, umanist, autorul
unor *Vite di nomini illustri del secolo XV* (născ.
1421).

Moare sculptorul Antonio Pollajuolo,

Moare pictorul Benozzo Gozzoli.

mai : A treia expediție a lui Columb. Descoperă continen-
tul Americii de Sud. Se întoarce în noiembrie 1500.

Se urcă pe tron Ludovic al XII-lea rege al Franței.

1499 Moare pictorul Alessio Baldovinetti.

A doua călătorie a lui Amerigo Vespucci în America.

Întoarcerea în 1500.

Iulie : Expediția lui Ludovic al XII-lea în Italia.

1500 Alvarez Cabral cu o escadră portugheză debarcă pe
coasta Braziliei pe care o numește *Santa Cruz*.

Constituirea Consiliului de regență imperială (*Reichsregi-
ment*) în Germania.

1500 Lodovico Moro recucerește Milanul.

11 noiembrie : Tratatul de la Grenada, între Franța și
Spania

1501 1 august : Frederic al II-lea de Aragon, rege al
Neapolului capitulează în fața armatelor franco-
spaniole.

1502 mai: A patra expediție a lui Columb. Explorarea litoralului Americii centrale. Întoarcerea în noiembrie, 1504.

1503 Pius al III-lea e ales papă.

Bătălia de la Barletta.

Iuliu al II-lea della Rovere este ales papă (+ 1513).

1504 Erasmus publică *Manualul creștinului militant* (*Enchiridion militis christiani*).

1504 Neapole devine viceregal al Spaniei.

1505 Expediția lui Francisco Almeida în Indii.

1506 Moare Cristofor Columb.

1506 Moare Giovanni al II-lea Bentivoglio.

Moare pictorul Andrea Mantegna.

1507 Moare pictorul Gentile Bellini.

Liga de la Cambrai împotriva Veneției.

1508 Lodovico Moro moare prizonier în Franța.

Se naște Andrea Palladio, arhitect.

Michelangelo începe decorarea *Capelei Sixtine*.

1509 Expediția lui Alfonso Albuquerque în India, peninsula Malacca, arhipelagul malaiez. Se întemeiază imperiul colonial portughez

Se naște Ioan Calvin.

Henric al VIII-lea devine rege al Angliei (+ 1547).

1510 Moare pictorul Sandro Botticelli.

Moare pictorul Giorgione.

1511 4 octombrie : Papa Iuliu al II-lea semnează cu Veneția și cu Spania (mai târziu cu Anglia) *Liga sfântă*. Erasmus publică *Elogiul Nebuniei*.

1512 19 februarie : Francezii sub conducerea lui Gaston de Foix iau cu asalt Brescia.

11 aprilie : Gaston de Foix, înfrânge pe spanioli lângă Ravenna.

Ferdinand Catolicul cucerește Navarra desăvârșind unitatea Spaniei.

Michelangelo termină decorarea *Capelei Sixtine*. Întoarcerea familiei de Medici la Florența.

1513 Moare papa Iuliu al II-lea.
Se urcă pe tronul papal Leon al X-lea (+ 1521).

1514 Se naște André Vésele, întemeietorul anatomiei moderne.

1514 Moare Bramante.

1515 Moare Ludovic al XII-lea, regele Franței.

Se urcă pe tronul Franței Francisc I-ul.

Bătălia de la Marignan. Victoria lui Francisc I-ul asupra elvețienilor.

Sistemul lui Copernic.

1515 Moare Aldo Manuzio, editor din Veneția (în perioada 1493—1515 au fost editați 27 clasici greci).

Încep să apară *Epistolae obscurorum virorum*, lucrarea unor umaniști germani (Crotus Rubianus și Ulrich von Hutten, între alții).

Michelangelo face planul fațadei bisericii *San Lorenzo*.

1516 Carlos, fiul lui Filip cel Frumos și al Ioanei celei Nebune e proclamat rege al Spaniei (va domni ca împărat al Sfântului Imperiu).

Moare Giuliano da Sangallo.

August : Franța încheie cu Spania tratatul de la Noyon.

29 *noembrie* : Franța semnează tratatul de la Freiburg sau „Pacea eternă” cu treisprezece cantoane elvețiene.

16 *decembrie* : Leon al X-lea și Francisc I semnează concordatul de la Bologna.

1517 Luther se opune vînzării indulgențelor.

Apare lucrarea lui Johann Reuchlin *De arte cabalistica*.

1518 Se naște pictorul Jacopo Robusti, zis Tintoretto.

1519 Moare împăratul Maximilian I.

Carol Quintul e ales împărat al Sfântului Imperiu romano-german. Va domni pînă în 1555 cînd abdică (+ 1558).

20 *septembrie* : Magellan părăsește portul San Lúcar cu cinci corăbii.

1519 Moare Leonardo da Vinci.

1520 Moare Raffaello Sanzio.

Primul cartel patronal. Principii de Saxa se unesc cu proprietarii de mine din Boemia pentru a-i împiedica pe muncitori să treacă de la o mină la alta.

1521 Moare papa Leon al X-lea.

Adrian al VI-lea este ales papă.

Martin Luther excomunicat.

Dieta din Worms.

Michelangelo începe construirea *Capelei Medici* din biserica San Lorenzo.

Februarie : Robert de la Marck, duce de Bouillon, atacă Luxemburgul.

12 august : Cortez ocupă și distruge Mexicul.

1522 Moare Johann Reuchlin, filolog, erudit, elenist, cunosător al limbii ebraice (născ. 1455).

8 septembrie : Corabia Vittoria sub conducerea lui Sebastian del Cano care l-a înlocuit pe Magellan în conducerea periplului în jurul pământului se întoarce la Sevilla.

Octombrie : Cortez guvernator al Noii Spanii.
Francezii siliți să evacueze Milanul.

1523 Moare Papa Adrian al VI-lea.

Clement al VII-lea e ales papă (+ 1534).

Moare pictorul Luca Signorelli.

1524 Moare pictorul Pietro Vanucci, zis Perugino.

1525 24 februarie : Francis I-ul cade prizonier în bătălia de la Pavia.

Se naște Pierre Ronsard.

Moare Jacob Fugger cel Bogat, om de afaceri (născ. 1459).

Producția de aur, argint, aramă și alte metale a Imperiului german este evaluată la 2.000.000 florini aur.

1526 Tratatul de la Madrid.

Dezastrul de la Móhács ; turcii ocupă Ungaria.

Liga de la Cognac împotriva lui Carol Quintul.

Ianuarie : Se încheie tratatul de la Madrid între Francisc I-ul și Carol Quintul.

1527 6 mai : Armata imperială ocupă Roma. *Sacco di Roma* (devastarea Romei).

18 august : Tratatul din Amiens.

Alungarea familiei de Medici din Florența. Moare Niccolò Machiavelli, istoric, gânditor și om politic din Florența. Autorul *Istoriilor florentine* și al *Principelui*.

1528 Moare Albrecht Dürer.

1529 Guillaume Budé publică *Comentarii linguae graecae*. Tratatul din Cambrai.

1530 Francisc I-ul, la propunerea lui Budé înființează *Colegiul lectorilor regali*.

1530 Familia Medici se instaurează definitiv în Florența.

22 februarie : Papa Clement al VII-lea îl încoronează la Bologna pe Carol Quintul, rege al longobarzilor, apoi ca împărat.

Melanchton redactează Confesiunea din Augsburg.

1531 Moare Ulrich Zwingli.

1532 Octombrie : Francisc I-ul are, la Bologna, o întrevedere cu Henric al VII-lea.

Apare lucrarea lui Robert Etienne (1503—1559) *Thesaurus linguae latinae*.

1533 *Octombrie* : Francisc I se întâlnește la Marsilia cu papa Clement al VII-lea.

Se naște Michel de Montaigne, autorul *Eseurilor*.

1534 Apare corabia cu zbaturi.
Moare pictorul Correggio.
Cronaca termină *Palatul Strozzi* (Florența).

1535, 18 ianuarie : Francisco Pizarro întemeiază orașul Lima (Peru).

1536 Ambroise Paré, chirurg francez, face primele operații moderne.

Apare lucrarea lui Ioan Calvin, *Institution Chrétienne*.

1536 Apare cartea lui Guicciardini, *Istoria Italiei*
Moare Francesco Sforza duce al Milanului.
Pedro de Mendova întemeiază colonia Buenos-Aires.
Moare Erasmus de Rotterdam.

1538 Proecția Mercator (cartografie).
Francisc I-ul și Carol Quintul semnează pacea de la Misa.

1539 Ordonanță regală în Franța prin care limba franceză e declarată limbă oficială.

1540 Moare Guillaume Budé, umanist francez, autorul unui tratat despre monedele antice (*De Asse*) și *Adnotări la Pandecte* (născ. 1468).

1540 Moare Francesco Guicciardini, autorul unei *Istории a Italiei*.

1541 Soliman al II-lea năvălește în Ungaria și ocupă Buda.
Se înființează la Florența *Accademia fiorentina* pentru „apărarea și ilustrarea limbii toscane”.
Moare Paracelsus.

1543 Moare Hans Holbein cel Tânăr.

Se publică opera lui Copernic : *De revolutionibus orbium caelestium*

1544 Pacea din Crépy între Franța și Imperiu.

Carol Quintul înfrînt de Francisc I la Cérisolles.

1545 Decembrie : Se întrunește conciliul de la Trento (se încheie în 1563).

Se descoperă minele de argint de la Potosi.

1546 Moare Étienne Dolet, umanist francez, autorul unor *Commentarii linguae latinae* (născ. 1509).

Moare Martin Luther.

1547 Henric al II-lea rege al Franței (+ 1559).

1550 Se naște El Greco.

1552 Primul laminor (Nürnberg).

Carol Quintul asediază orașul Metz.

1553 Moare François Rabelais.

Michel Servet e ars pe rug la Geneva din ordinul lui Calvin (născ. 1511).

Moare pictorul Luca Cranach.

1555 Acordul din Augsburg. Carol Quintul acordă libertate de conștiință luteranilor din Sfîntul Imperiu german. Filip al II-lea fiul lui Carol Quintul devine rege al Spaniei (+ 1598).

1555 Pietro Strozzi înfrînt de spanioli și Siena capitulează. Florența își întinde stăpînirea peste întreaga Toscana.

Moare Georgius Agricola, umanist.

1556 Carol Quintul se retrage în mînăstirea Juste.

1558 Englezii părăsesc orașul Calais, ultima lor posesiune din Franța.

Carol Quintul moare.

1559 3 aprilie : Pacea de la Cateau-Cambrésis, între Franța și Imperiul Habsburgilor.

Francisc al II-lea rege al Franței.

1560 Carol al IX-lea fiul lui Henric al II-lea și al Caterinei de Medici devine rege al Franței (+ 1574).

1563 Se înființează la Florența *Accademia del Disegno* care unește pe toți artiștii de seamă ai Toscaniei.

1564 Moare André Vésale.

1564 Se naște Galileo Galilei.
Moare Michelangelo.

Moare Ioan Calvin.

1565 Creionul cu mină de plumb (Anglia).

1570 Apare tratatul lui Andrea Palladio : *Quattro libri dell'Architettura*.

1571 Se naște astronomul Johann Kepler.

1572 Henri Estienne (1528—1598) publică *Thesaurus linguae graecae*.

1576 Apare *Republica* lui Jean Bodin.

1576 Moare Tiziano Vecellio.

1580 Portugalia se unește cu Spania. Pierderea independenței durează pînă în 1640.

Spania anexează Portugalia.

Moare Andrea Palladio.

1583 Se naște Hugo Grotius autor al tratatului *De jure Belli ac Pacis*.

1585 Moare Pierre Ronsard.

1588 *Invincibila Armada*, flota spaniolă este distrusă.

1590 Zacharias (Olanda) descoperă microscopul.

Moare Jacques Cujas, jurist francez (născ. 1522).

1591 Moare Hugues Doneau, jurist francez (născ. 1527).

1592 Moare Michel de Montaigne.

1594 Moare pictorul Tintoretto.

1606 Moare Justus Lipsius, umanist, istoric (născ. 1547).

1614 Moare El Greco.

1625 Hugo Grotius publică tratatul *De jure Belli ac Pacis*.

1630 Moare Johann Kepler.

1642 Moare Galileo Galilei.

1645 Moare Hugo Grotius.

N.B.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Ediția originală a cărții lui Jakob Burckhardt a apărut sub titlul *Die Cultur der Renaissance in Italien, ein Versuch* la Basel în 1860. Ediția a II-a revăzută de autor, a apărut la Leipzig în 1868. Următoarele patru ediții care au fost publicate în timpul vieții lui Burckhardt (mort în 1897) n-au mai fost revizuite de autor. În 1875 istoricul „cedase” *Cultura Renașterii* profesorului Ludwig Geiger. Acesta avea dreptul, prin autorizație scrisă, să aducă textului original „revizuirile, modificările și adăugirile pe care le va crede de cuviință”. Astfel, de la ediția a III-a pînă la ediția a XII-a (1919) cartea pe care Burckhardt o concepușe ca pe un „eseu” a crescut neîncetat prin adăugirile, notele, observațiile erudite ale lui Ludwig Geiger. Abia după moartea editorului s-a revenit la textul original al lucrării lui Burckhardt. Ediția a XIII-a scoasă sub îngrijirea lui Walter Goetz la Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, reprezintă așadar textul autorului. Printre note s-au păstrat (evident, în afară de indicațiile bibliografice, observațiile și trimiterile lui Burckhardt) un număr de „adausuri Geiger” precum și cîteva note ale aceluiași Geiger și ale noului editor, Walter Goetz. În anii care au urmat, la aceeași editură au continuat să apară retipăriri ale acestei ediții în care opera lui Jakob Burckhardt a fost restabilită în forma ei autentică. Trebuie să adăugăm că, în cadrul operelor complete ale lui Jakob Burckhardt (*Gesammelte Werke*, 10 volume, Benno Schwabe, Basel-Stuttgart) a apărut aceeași formă originală a *Culturii Renașterii* avînd în subsol exclusiv notele lui Burckhardt.

Pentru traducerea de față am folosit o retipărire a ediției originale, în textul restabilit și revăzut de Walter Goetz și anume :

Die Kultur der Renaissance in Italien — ein Versuch von Jakob Burckhardt, durchgesehen von Walter Goetz, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1940.

Am tradus textul cu întreg sistemul de note al ediției grupându-le pe câteva categorii :

1. Notele (observații, indicații bibliografice etc.) lui Jakob Burckhardt. Fiind cele mai multe și reprezentînd indicațiile autorului, nu poartă nici o specificație.

2. Notele lui Ludwig Geiger — indicate prin *n. Geiger*.

3. Adausurile lui Ludwig Geiger (tot la note) indicate prin *Adaos Geiger*.

4. Notele lui Walter Goetz, reprezentînd editura Kröner, specificate prin *n. Kröner*.

5. Notele traducătorului specificate prin *n. tr.* (s-au tradus din limba latină, italiană și franceză unele citate și s-au dat câteva note explicative. La traducerile din latină a colaborat D. Nicolescu)

În cuprinsul notelor s-au folosit următoarele abreviațiuni :

Adn.	— adnotare
ap.	— la
append.	— apendice
c.	— carte
cf.	— vezi
cod.	— codice
col.	— coloana
fol.	— foaie
l., lib.	— cartea
loc. cit. (locum citatum)	— locul citat
nov. (novella)	— nuvela
str.	— strofa
u.	— următoarele

N-au fost trecute în lista de abreviațiuni, prescurtările întrebuițate în mod curent în prezenta colecție.

Unele nume de autori și titlurile de opere, citate în note, le-am transcris prescurtat, conform originalului. Pentru aceasta punem la dispoziția cititorilor la sfârșitul volumului al II-lea un indice alfabetic al operelor și autorilor mai des citați în cuprinsul lucrării.

Pentru studiul introductiv am folosit următoarea bibliografie :
Brandt, Karl — *Das Werden der Renaissance*, Göttingen, 1908.
Burdach, Konrad — *Reformation, Renaissance, Humanismus*, Berlin — Leipzig, 1926.

Fergusson, Wallace K. — *The Renaissance in historical thought, Five Centuries of interpretation*, Cambridge Mass., 1948, tr. franc. Jacques Marty — *La Renaissance dans la pensée historique*, Paris, 1950.

Frey, D. — *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*, Augsburg, 1929.

Huizinga, J. — *Das Problem der Renaissance in Wege der Kulturgeschichte*, München, 1930.

Huizinga, J. — *Im Bann der Geschichte : Betrachtungen und Gestaltungen*, Akad. Verlagsanstalt Pantheon, Basel, 1943.

Joël, K. — *Jakob Burckhardt als Geschichtsphilosoph*, Basel, 1918.

Kaegi, Werner — *Jakob Burckhardt — Eine Biographie*, vol. I. *Frühe Jugend und baslerisches Erbe* ; vol. II. *Das Erlebnis der geschichtlichen Welt* ; vol. III. *Die Zeit der klassischen Werke*, Benno Schwabe, Verl. Basel, 1947—1956.

Kristeller, P. V. — *Studies in Renaissance Thought and letters*, Roma, 1956.

Marx, Robert — *Nachwort la Jakob Burckhardt — Griechische Kulturgeschichte* — vol. III, Kröner, Stuttgart, 1941.

Meinecke, F. — *Die Entstehung der Historismus*, 2 vol., München 1936.

Oțetea, Andrei — *Renașterea*, București, 1964.

- Rothacker, E. — *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, Tübingen, 1920.
- Thode, H. — *Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien*, Wien, 1934.
- Toffanin, G. — *Che cosa fu l'umanesimo. Il risorgimento dell'antichità classica nella coscienza degli italiani fra i tempi di Dante e la riforma*, ed. II, Firenze, 1929.
- Toffanin, G. — *La fine dell'umanesimo*, Milano, 1920.
- Vianu, Tudor — *Studii de literatură universală și comparată*, București, 1960.
- Wölfflin, A. — *Renaissance und Baroque*, München, 1888.

N.B.

Partea I

STATUL, CA OPERĂ DE ARTĂ

**Introducere ● Tiranii secolului al XIV-lea ● Tiranii
secolului al XV-lea ● Micile tiranii ● Marile case
domnitoare ● Adversarii tiraniei ● Republicile :
Veneția și Florența ● Politica externă a statelor
italiene ● Războiul, ca operă de artă ● Papalitatea
și primejdiile ei ● Italia patrioților.**

CAPITOLUL I

INTRODUCERE

Această lucrare poartă, în adevăratul înțeles al cuvântului, titlul de eseu ; autorul ei e perfect conștient că, dispunând de mijloace și forțe cu totul limitate, a luat asupra sa o sarcină peste măsură de grea. Dar chiar dacă ar putea să-și considere cercetarea cu mai multă încredere, el tot n-ar fi, prin aceasta, mai sigur de aprobarea cunoscătorilor. S-ar părea că trăsăturile spirituale ale unei epoci de cultură, oferă fiecăruia ochi o imagine diferită, iar dacă, pe deasupra, este vorba de o civilizație care e modelul cel mai apropiat al propriei noastre civilizații, pe care continuă să o influențeze, e firesc ca părerile și impresiile personale, atât ale autorului cât și ale cititorului, să intervină în fiecare clipă. Încumetându-ne să pornim în larg, ni se oferă nenumărate direcții și itinerarii posibile, astfel încât aceleași studii care au fost făcute pentru lucrarea de față, ar fi putut, nu numai să capete cu ușurință, în mâinile altuia, o întrebuințare diferită, să fie supuse unui alt mod de tratare, ci chiar să ducă la concluzii esențial deosebite. Subiectul în sine ar fi destul de important, pentru ca să facă necesare mai multe prelucrări ale materialului existent, și cercetători reprezentând cele mai diverse puncte de vedere să fie îndemnați să-și spună cuvântul. Deocamdată am fi

mulțumiți dacă, fiind ascultați cu răbdare, această carte ar fi considerată ca un tot unitar. Căci o dificultate esențială a istoriei culturii constă în faptul că ea e nevoită să sfîșie continuitatea unui imens proces spiritual, fragmentîndu-l în categorii separate, ce pot să pară deseori arbitrar, numai pentru a putea expune acel proces într-un fel oarecare. Nădăjduiam odinioară să completăm lipsurile cele mai mari ale acestei cărți printr-o lucrare specială consacrată artei Renașterii — un proiect ce nu s-a putut realiza însă decît în prea mică măsură¹.

Lupta dintre papi și Hohenstaufeni a lăsat în Italia o situație politică care se deosebea, în mod esențial, de aceea din restul Occidentului. Dacă sistemul feudal evoluase în Franța, Spania și Anglia în așa fel încît, după ce și-a pierdut rațiunea de a fi, a căzut sub tutela statului monarhic unitar, dacă același feudalism contribuisese în Germania la menținerea unității exterioare a imperiului, Italia izbutise să i se sustragă aproape în întregime. Aci, în Italia, împărații secolului al XIV-lea nu erau primiți și considerați, în cazul cel mai favorabil, ca suzerani feudali, ci ca suverani, șefi ai unor state deja încheiate; dar papalitatea prin reprezentanții ei, ca și prin punctele ei de sprijin, era îndejuns de puternică, pentru ca să împiedice orice unitate viitoare, fără a fi totuși în stare să întemeieze ea însăși una. Între cele două puteri — Vatican și Imperiu — se aflau o mulțime de formațiuni politice — orașe și tirani —, parte mai vechi, parte apărute de curînd, a căror existență nu reprezenta decît o

¹ Franz Kugler — *Geschichte der Baukunst* (prima jumătate din volumul patru privind arhitectura și arta decorativă a Renașterii italiene, sub titlul *Istorie a Renașterii*, Leipzig, 1868).

simplă stare de fapt¹. Aici, în aceste formațiuni politice, a apărut spiritul modern al statului european, desfășurându-și pentru întâia oară, liber, propriile sale tendințe; ele au oferit adeseori spectacolul egoismului dezlănțuit, în aspectele sale cele mai teribile, disprețuind orice drept, înăbușind în germene orice cultură sănătoasă. Dar acolo unde această pornire a fost învinsă, ori neutralizată, în vreun fel oarecare, ceva nou apăru și prinse viață în istorie: statul ca o creație conștientă, voită și chibzuită, statul ca artificiu iscusit, ca operă de artă. În orașele-republici, ca și în statele tiranice, această nouă formă de viață s-a manifestat în sute de feluri, determinând forma lor interioară precum și politica lor externă. Ne vom mulțumi să o examinăm în tipul ei cel mai împlinit, mai clar exprimat, în statul despotice, cunoscut sub numele de *tiranie*.

Situația internă a ținuturilor conduse de tirani amintea de faimosul model pe care-l constituise regatul normand din Italia de Sud și Sicilia, așa cum îl transformase cândva împăratul Frederic al II-lea². Crescut în preajma sarasinilor, în mijlocul trădărilor

¹ Domnitorii și acoliții lor alcătuiau împreună ceea ce se chema *lo stato* — statul —, și această denumire urma să se extindă ulterior, cuprinzând întreg teritoriul statului.

² Höfler, *Kaiser Friedrich II*, p. 39. (Tatăl lui Frederic al II-lea, împăratul Henric al VI-lea, fiul lui Barbarossa, moștenise, prin căsătoria sa cu Constanța de Sicilia, regatul normand din Italia de Sud. Jumătate german, jumătate normand, Frederic al II-lea s-a simțit, toată viața lui, italian de cultură arabă. El a neglijat grosul imperiului și și-a stabilit curtea la Palermo. Sub influența culturii arabe (Sicilia fusese două veacuri sub stăpânire arabă) regatul a ajuns la o mare strălucire. Născut la Ancona în 1194, Frederic se încoronase în 1228 și ca rege al Ierusalimului. Moare în 1252 ca ultim hohenstaufen, urmându-i „*Marele Interregn*” până la 1273 când se urcă pe tron Rudolf de Habsburg. (*n. tr.*).

și al primejdilor de tot felul, acest principe se obișnuise de timpuriu să judece și să trateze lucrurile cu obiectivitate, devenind astfel cel dintâi om modern pe tron. De mare folos i-a fost cunoașterea profundă, intimă a stărilor dinăuntru statelor sarasine, a administrației musulmane, precum și experiența conflictului cu papii, în care cele două părți erau nevoite să aducă în arena de luptă toate mijloacele și resursele imaginabile. Măsurile luate de Frederic (îndeosebi după 1231) urmăreau totala nimicire a statului feudal, transformînd poporul într-o masă inertă și dezarmată, bună doar de a fi stoarsă de biruri pînă la ultima vlagă. El a centralizat întreaga putere judecătorească și administrativă într-un fel nemaivăzut pînă atunci în Occident; a interzis orice numire în funcțiuni pe cale electivă; orașele care cutezau să recurgă la alegeri populare erau amenințate cu devastarea iar cetățenii reduși la starea de șerbie. Dările, bazate pe un cadastru foarte amănunțit și pe rutina musulmană, erau strînse fără cruțare, folosindu-se cele mai îngrozitoare sisteme de constrîngere, fără de care, de altfel, cu greu se putea obține banul din mîinile orientalului. Nu mai era vorba de un popor, ci de o turmă de supuși, ușor de controlat, cărora, între altele, nu le erau îngăduite nici măcar căsătoria sau învățătura în afara locului de baștină, fără o anume dezlegare. Universitatea din Neapole exercita cea mai veche constrîngere în materie de studii, pe care o cunoaștem, în vreme ce Orientul, cel puțin în această privință, lăsa tineretului toată libertatea. În schimb, Frederic se manifesta ca un adevărat mahomedan în privința comerțului, rezervîndu-și monopolul unui șir întreg de produse, făcînd trafic pe cont propriu cu mai multe porturi ale Mediteranei, stînjinînd, fără scrupule, co-

merțul supușilor. Califii fatimiți, cu doctrina lor secretă ateistă, fuseseră (cel puțin la început) toleranți față de religiile supușilor lor; Frederic, dimpotrivă, își încunună sistemul de cîrmuire printr-o închiziție împotriva ereticilor, care apare cu atît mai vinovată, cu cît între acești eretici erau persecutați și purtătorii ideilor liberale din viața orașelor. În sfîrșit, pentru a-și alcătui poliția internă precum și sîmburele armatei sale, el se folosi de sarasinii care părăsiseră Sicilia și se stabiliseră în Luceria și Nocera, și care erau surzi la vaietele mulțimilor și nepăsători la blestemele bisericii. Mai tîrziu, supușii, care pierduseră obișnuința armelor, asistară, lipsiți de voință, la căderea lui Manfred¹ și la ocuparea statului de către Carol de Anjou, care moșteni întreg sistemul de guvernare de pînă aci, folosindu-l mai departe pe seama lui.

Alături de împăratul centralizator, Frederic al II-lea, se ivise și un uzurpător de cea mai josnică speță: loțiitorul și ginerele său, Ezzelino Dá Romano. Acesta nu reprezintă un sistem de conducere și administrare, căci activitatea sa se mărginește la simple lupte pentru domnie în părțile nord-estice ale Italiei². Totuși, el rămase pentru posteritate un exemplu politic nu mai puțin important decît protectorul său împăărătesc, Frederic al II-lea. Pînă atunci, toate cuceririle și uzurpările medievale avuseseră ca pretext

¹ Fiu natural al lui Frederic al II-lea, s-a încoronat, la cîțiva ani după moartea acestuia, ca rege al Siciliei, la Palermo (1258), a stăpînit și o parte din Toscana după lupta de la Montapertio (1260) și a fost omorît în lupta cu Carol de Anjou, la Benevent (1266) (*n. tr.*).

² Născut la Onara în 1194, cam de aceeași vîrstă cu socrul său, Ezzelino a exercitat la Verona, apoi (1236—37) în Padua, Treviso și Vincența o tiranie groaznică; a murit într-un atac împotriva Milanului (1259) (*n. tr.*).

fie un drept de ereditate, pretins ori real, fie alte drepturi, ori fuseseră urmarea luptelor duse împotriva infidelilor sau excomunicațiilor. Ezzelino, dimpotrivă, este primul care încearcă să-și întemeieze un tron pe ucideri în masă și cruzimi fără sfârșit, adică prin orice mijloace, fără a avea în vedere altceva decât atingerea scopului. Nici unul din cei care-i urmară nu-l întrecu pe Ezzelino în numărul crimelor, nici chiar Cezar Borgia. Pilda fusese însă dată, iar căderea lui Ezzelino nu aduse restabilirea dreptului pentru popor și nici nu constitui un avertisment pentru viitorii nelegiuiți.

În zadar, într-o asemenea epocă, Toma de Aquino, născut ca supus al lui Frederic al II-lea, își dezvoltă teoria guvernării constituționale, în care principele se sprijinea pe un senat numit de el și pe o cameră a reprezentanților aleși de popor. Astfel de teorii și idei răsunau doar în sălile de cursuri, iar Frederic și Ezzelino erau, și rămâneau, pentru Italia, cele mai impresionante figuri politice ale secolului al XIII-lea. Imaginile lor, aproape legendare, oglindite în timp, formează simbul celor *O sută de vechi nuvele*, a căror primă redactare își are originea în acest secol ¹. Ezzelino este zugrăvit încă de pe atunci cu un amestec de respect și groază, pecetea oricărei impresii puternice. O întreagă literatură, de la cronicile martorilor oculari, pînă la tragedia pe jumătate mitologică, se brodează în jurul persoanei sale ².

¹ *Cento novelle antiche*, 1525. Pentru Frederic, nuvelele 2, 21, 22, 23, 24, 30, 53, 59, 90, 100; pentru Ezzelino, nuvela 31 și mai ales 84.

² Scardeonius, *De urbis Patav. antiq.* (Despre vechiul oraș Padova) în *Thesaurus* al lui Grävius, V, partea a treia, p. 259.

Îndată după dispariția acestor doi oameni, au apărut un mare număr de tirani mărunți, a căror acțiune de uzurpare a fost ușurată în primul rînd de certurile dintre guelfi și ghibelini. De obicei șefii ghibelinilor puneau stăpînire pe putere ; dar împrejurările în care se produc uzurpările sînt atît de numeroase și variate, încît este imposibil să nu recunoști, că în toate aceste fapte predomină trăsătura generală a fatalității. În ce privește mijloacele întrebuintate, tiranii vor merge pe urmele partidelor, adică vor exila, vor ruina, vor ucide pe cei ce le stau în cale.

CAPITOLUL 2

TIRANII SECOLULUI AL XIV-LEA

Atît tiraniile mai mari cît și cele mai mici din secolul al XIV-lea vor demonstra adeseori că trăsăturile de acest gen dăinuiau. Nelegiuirile lor erau strigătoare la cer, iar istoria le-a înregistrat cu migală ; dar cînd examinăm mecanismul politic al acestor state ce se bazau pe ele însele, organizîndu-se în consecință, nu putem să nu recunoaștem că studiul prezintă un interes superior.

Calcularea conștientă a tuturor mijloacelor de care un principe străin de Italia n-avea pe atunci idee, legată de puterea, aproape absolută în interiorul statului, pe care principii Peninsulei o exercitau, au produs oameni și forme de viață cu totul deosebite, cum nu se vedeau în alte părți ale Europei ¹. Pentru cei mai iscusiți dintre tirani, secretul principal al conducerii consta în a lăsa, pe cît posibil, dările, așa cum le găsiseră venind la domnie, sau așa cum fuseseră așezate la început, adică un impozit funciar bazat pe un cadastru, taxele determinate pe consum și taxele vamale pe import și export, la care se adăugau, apoi, veniturile particulare ale casei domnitoare ; singura urcare posibilă a dărilor depindea de prosperitatea ge-

¹ Sismondi, *Hist. des. rép. italiennes* IV, p. 420 ; VIII, p. 1 u.

nerală și de circulația bunurilor. Nici nu putea fi vorba, aici, de împrumuturi, cum se obișnuia în orașele libere ; mai degrabă se aranja, din cînd în cînd, cîte o lovitură de forță, bine condusă, cu condiția ca starea generală să nu se zdruncine, de pildă destituirea și apoi jefuirea înalților slujbași ai tezaurului, ceea ce amintea de procedeele cunoscute ale sultanilor ¹.

Cu aceste resurse, principele căuta să facă față cheltuielilor în așa fel încît să-și poată întreține mica sa curte, garda personală, armata de mercenari, funcționarii precum și pentru a-și plăti bufonii și oamenii de talent ce făceau parte din anturajul său. Nelegitimitatea, mereu împresurată de primejdii, izola pe suveran ; cele mai onorabile relații ce le putea întreține erau legăturile cu oamenii înzestrați cu mari calități intelectuale, indiferent de originea lor. În secolul al XIII-lea, liberalitatea, bunăvoința principilor din afara Italiei se mărginea la cavaleri, la servitori și cîntăreți proveniți din nobilime. Altfel se comportă tiranul italian, pătruns de gustul pentru monumental și setos de glorie, care caută și prețuiește talentul ca atare. Trăind în mijlocul poezilor și savanților, el se simte pe un teren nou, este aproape în posesia unei noi legitimități.

Cunoscut lumii în această privință, este tiranul din Verona, Can Grande della Scala, care întreținea o întreagă Italie prin iluștrii intelectuali refugiați pe care-i adăpostea la curtea sa. Scriitorii erau recunoscători : Petrarca, ale cărui vizite la aceste curți au fost atît de aspru criticate, zugrăvește figura ideală a unui prin-

¹ Franco Saccheti, *Novelle* (61, 62).

cipe din veacul al XIV-lea¹. El cere seniorului din Padua, căruia i se adresează, lucruri multe și mari, dar într-un fel care dovedește încrederea pe care i-o acorda: „*Tu nu trebuie să fii stăpînul supușilor tăi, ci părintele patriei tale; și să-ți iubești supușii ca pe propriii tăi copii — ba chiar — ca însăși mădularele trupului tău. Poți îndrepta împotriva dușmanilor arme, trabanți și mercenari; pentru cetățenii tăi ajunge bunăvoința; desigur, mă gîndesc numai la acei cetățeni care iubesc orînduirea existentă, căci cel care zilnic visează schimbări este un rebel și un dușman al statului, iar unuia ca acesta i se cade aspră judecată.*” Urmează apoi amănunte asupra ficțiunii moderne a puterii de stat. Principele trebuie să se îngrijească de toți și de toate: de biserică, de zidirea și întreținerea clădirilor publice, de organizarea poliției străzii²; să sece mlaștinile, să favorizeze producția vinului și a cerealelor, apoi să așeze dările cu dreptate, să sprijine pe săraci și pe bolnavi, să asigure protecția sa învățașilor cu faimă, adunîndu-i în jurul său, în vreme ce aceștia se vor îngriji de gloria lui postumă.

Dar oricare ar fi fost părțile luminoase ale acestor regimuri tiranice, precum și meritele deosebite ale unora din ele, se cunoștea, încă din secolul al XIV-lea, lipsa de garanție și de durată a celor mai multe din-

¹ Petrarca, *Epistolae seniles*, lib. XIV, către Francesco di Carrara (28 nov. 1373). Scrisoarea e publicată uneori ca o scriere separată sub titlul *De Republica optime administranda, ad Franc. Carraram* (*Despre republica bine cîrmuită, către Franc. Carrara*), de ex. ed. Berna, 1602.

² Totodată își exprimă dorința ca principele să interzică staționarea și tăvălirea porcilor pe ulițele din Padua, lucru care pe lîngă că oferă o priveliște dezgustătoare, mai sperie și caii.

tre ele. Deoarece din motive interne asemenea organisme politice erau cu atît mai durabile cu cît teritoriul statului era mai întins, era firesc ca autocrațiile mai mari și mai puternice să tindă a înghiți pe cele mai mici. Ce hecatombă de principii mărunți a fost adusă, în acea vreme, numai Visconților ! Dar acestui pericol din afară îi corespundea, aproape de fiecare dată, primejdia tulburărilor interne, al căror efect copleșitor asupra puterii morale a suveranului era de cele mai multe ori funest. Falsa atotputernicie, imboldul spre plăceri și egoismul sub toate formele pe de o parte, dușmanii și conspiratorii pe de alta, făceau din el, în mod aproape inevitabil, un tiran în cel mai rău sens al cuvîntului.

Dacă, cel puțin, principii s-ar fi putut încrede în cele mai apropiate dintre rudele de sînge ! Dar în atari situații, cînd totul era nelegitim, nu se putea forma un drept succesoral stabil, nici pentru succesiunea la domnie, nici pentru împărțirea bunurilor, iar în momente de mare criză, un unchi sau un văr mai hotărît înlătura — în interesul casei domnitoare însăși — pe fiul minor sau incapabil al principelui care nu mai era în viață. Existau, de asemenea, certuri neîncetate pentru excluderea sau recunoașterea bastarziilor. Așa se face că un mare număr din aceste familii aveau în sînul lor membri nemulțumiți și dornici de răzbunare, situația aceasta ducînd la izbucnirea unor trădări pe față și la asasinat sălbatice în cadrul familiei. Alții, trăind în exil, se resemnau și priveau totul cu răceală, ca de pildă acel Visconti, care pescuia liniștit cu plasa pe lacul Garda¹. Întrebat de emi-

¹ Petraca, *Rerum memorandar*, lib., III, p. 460. — E vorba de Matteo I-ul Visconti și de adversarul său, Guido della Torre, care domnea pe atunci în Milano.

sarul rivalului său, cînd are de gînd să se întoarcă la Milano, îi răspunde : „*nu înainte ca fărădelegile și crimele lui să le fi întrecut pe ale mele*“. Uneori, însăși rudele suveranului îl jertfeau pe acesta pe altarul moralei publice prea mult ofensate, numai spre a salva astfel întreaga clasă domnitoare ¹. Ici și colo, se-ntîmplă ca autoritatea conducerii să se sprijine pe familia domnitoare în ansamblul ei, iar capul familiei să fie constrîns a lucra în consiliu. Dar și în acest caz, împărțirea de atribuții, de influențe și bunuri da naștere la cele mai aprinse certuri.

La autorii florentini ai timpului întîlnim o ură continuă și profundă față de toată această stare de lucruri. Cortegiile pompoase, fastul și costumele scumpe, prin care suveranii căutau să-și satisfacă propria vanitate, dar mai cu seamă să impresioneze fantezia poporului, trezeau întreg sarcasmul scriitorilor florentini. Vai de parvenitul care le cădea în mîină, ca proaspătul doge Agnello de Pisa (1364), care obișnuia să iasă călare cu sceptrul de aur în mîină, arătîndu-se apoi din nou acasă la fereastră „*cum se arată moaștele*“ ; tolănit pe covoare și pe perne de stofă aurită, punea să fie servit în genunchi ca un papă sau ca un împărat. ² Însă, adeseori acești bătrîni florentini vor-

¹ Matteo Villani, V, p. 81 : misterioasa ucidere a lui Matteo al II-lea Visconti de către frații săi.

² Filippo Villani, *Istorie* XI, 101. — Și Petrarca găsește că tiranii sînt împodobiți ca „*altarele în zile de sărbătoare*“. Intrarea triumfală, după moda antică, a lui Castracani în Lucca o găsim descrisă amănunțit în viața acestui principe, scrisă de Tegrino Murat., XI, col. 1340.

besc pe un ton grav și serios. Dante¹ descoperă și prinde minunat în cuvînt tot ceea ce este josnic și lipsit de noblete în lăcomia și ambiția principilor apăruiți de curînd: „Ce altceva răsună în trompetele lor, în clopoteii, în goarnele și flautele lor decît : aici, la noi, voi călăilor ! Voi păsări de pradă !”

Castelul tiranului e înfățișat pe o înălțime, izolat de orice altă locuință, plin de temnițe și țevi de pîndă² ca o cetate a groazei și a mizeriei. Alții prezic nenorocire oricui intră în serviciul tiranului³, iar pînă la urmă îl deplîng pe tiranul însuși care, în mod inevitabil, este dușmanul tuturor celor buni și destoinici, care nu se poate bizui pe nimeni și care citește pe fața fiocărui supus nădejdea și așteptarea prăbușirii sale. „Așa cum se ridică tiranii, cum se-nalță și se-ntăresc, așa crește, ascuns în făptura lor, simbul care le va aduce cutremurare și pieire”⁴. Cel mai profund dintre contraste, care nu este însă pus în lumină cu destulă evidență : pe vremea aceea Florența cultiva dezvoltarea individualităților, în timp ce tiranii nu îngăduiau altă individualitate decît pe a lor proprie și a slujitorilor lor cei mai apropiați. Controlul cel mai

¹ *De vulgari eloquentia* (Despre vorbirea vulgară), I, c. 12 : „...qui plebeo sequuntur superbiam etc. (care nu după obiceiul eroic, ci după cel plebeu, urmează trufia etc.).

² Aceasta apare — e adevărat — de abia în scrierile din secolul XV-lea dar, desigur, după închipuiri mai vechi : L. B. Alberti, *De re aedif.*, V, 2 — Francesco di Giorgio, *Trattato, Della Valle, Lettere sanesi*, III, 121.

³ Franco Sacchetti, *Nov.* 61.

⁴ Matteo Villani, VI, 1.

riguros se exercita asupra cetățenilor, mergîndu-se pînă la supravegherea foarte atentă a pașapoartelor¹.

Caracterul misterios și blestemat al unei asemenea existențe căpăta în imaginația contemporanilor o culoare deosebită, datorită superstițiilor astrologice și a necredinței unora dintre suverani. Cînd ultimul Carrara, în Padua pustiită de ciumă (1405) nu mai putea stăpîni zidul și porțile, în vreme ce venețienii încercuiseră orașul, garda sa personală îl auzea, deseori, în timpul nopții, invocînd pe diavol și cerîndu-i să-i ia viața !

Dezvoltarea cea mai completă și mai instructivă a tiraniei din secolul al XIV-lea o găsim, fără îndoială, la Visconții din Milano, după moartea arhiepiscopului Giovanni (1354). Foarte curînd se observă, în persoana lui Bernabò, o flagrantă asemănare de familie cu cei mai feroși dintre împărații romani². Scopul suprem al politicii de stat este vînătoarea de mistreți a principelui ; cine îndrăznește să încalce drepturile augustului vînător, pierе în chinuri de martir ; poporul, tremurînd, e obligat să hrănească pentru el cinci mii de cîini de vînătoare, răspunzînd cu capul de buna stare a acestora. Impozitele sînt stoarse prin toate mijloacele de constrîngere ce le poate oferi închipuirea ; cele șapte fete ale tiranului sînt înzestrate cu cîte 100.000 de guldeni-aur fiecare ; un enorm tezaur a fost astfel strîns. La moartea soției sale (1384) apără o notificare a principelui către „supușii săi“,

¹ Biroul pașapoartelor din Padua, pe la mijlocul secolului al XIV-lea, denumit de Franco Sacchetti (*Nov.* 117) ca : *quelli delle bullette* (cei de la buletine). În ultimii zece ani ai lui Frederic al II-lea, cînd domnea cel mai riguros control al persoanelor, sistemul pașapoartelor trebuie să fi fost deja perfecționat.

² Corio, *Storia di Milano*, Fol. 247.

cerîndu-le ca, precum altădată bucuria, să împartă acum cu el și durerea, purtînd doliu un an de zile. Extrem de semnificativă este lovitura de stat a nepotului său, Giangaleazzo (1385), care va pune mîna pe tiran, unul din acele comploturi izbutite, a cărui descriere va face să bată inima istoriografilor de mai târziu ¹.

La Giangaleazzo apare, cu violență, simțul tiranului pentru colosal. Cu o cheltuială de 300.000 de galbeni, întreprinsese construirea unor uriașe diguri, abătînd, după voința sa, cursul apelor Mincio la Mantua și Brenta la Padua, lipsind aceste orașe de mijlocul lor de apărare ²; n-ar fi fost de mirare să se fi gîndit chiar la secarea lagunelor venețiene. El a întemeiat ³ „cea mai minunată dintre mănăstiri” — la Certosa din Pavia —, apoi a construit domul din Milano, „care întrecea în mărime și splendoare toate bisericile creștinătății”, iar palatul din Pavia, început încă de tatăl său, Galeazzo, și isprăvit mai târziu de el, poate să fi fost, la acea vreme, de departe cea mai minunată reședință princiară din Europa. Aici își aduse Giangaleazzo celebra lui bibliotecă și marea colecție de moaște și relicve pe care o strînsese și căreia îi dedica o ciudată venerație.

Ar fi fost straniu ca un astfel de principe, cu asemenea vederi, să nu fi încercat și în domeniul politic să-și însușească cele mai strălucite coroane. Împăratul Venceslav îl făcu în 1395 duce — el însă nu visa mai

¹ Ca de pildă a lui Paulus Jovius, *Elogia virorum bellica vir-tute illustrium*, Basel, 1575, în *Vita* lui Giangaleazzo.

² Corio, fol. 272, 285.

³ Cagnola, în *Archiv. stor.*, III, p. 23.

riguros se exercita asupra cetățenilor, mergîndu-se pînă la supravegherea foarte atentă a pașapoartelor¹.

Caracterul misterios și blestemat al unei asemenea existențe căpăta în imaginația contemporanilor o culoare deosebită, datorită superstițiilor astrologice și a necredinței unora dintre suverani. Cînd ultimul Carrara, în Padua pustiită de ciumă (1405) nu mai putea stăpîni zidul și porțile, în vreme ce venețienii încercuiseră orașul, garda sa personală îl auzea, deseori, în timpul nopții, invocînd pe diavol și cerîndu-i să-i ia viața !

Dezvoltarea cea mai completă și mai instructivă a tiraniei din secolul al XIV-lea o găsim, fără îndoială, la Visconții din Milano, după moartea arhiepiscopului Giovanni (1354). Foarte curînd se observă, în persoana lui Bernabò, o flagrantă asemănare de familie cu cei mai feroși dintre împărații romani². Scopul suprem al politicii de stat este vînătoarea de mistreți a principelui ; cine îndrăznește să încalce drepturile augustului vînător, pierе în chinuri de martir ; poporul, tremurînd, e obligat să hrănească pentru el cinci mii de cîini de vînătoare, răspunzînd cu capul de buna stare a acestora. Impozitele sînt stoarse prin toate mijloacele de constrîngere ce le poate oferi închipuirea ; cele șapte fete ale tiranului sînt înzestrate cu cîte 100.000 de guldeni-aur fiecare ; un enorm tezaur a fost astfel strîns. La moartea soției sale (1384) apărură o notificare a principelui către „supușii săi“,

¹ Biroul pașapoartelor din Padua, pe la mijlocul secolului al XIV-lea, denumit de Franco Sacchetti (*Nov.* 117) ca : *quelli delle bullette* (cei de la buletine). În ultimii zece ani ai lui Frederic al II-lea, cînd domnea cel mai riguros control al persoanelor, sistemul pașapoartelor trebuie să fi fost deja perfecționat.

² Corio, *Storia di Milano*, Fol. 247.

cerîndu-le ca, precum altădată bucuria, să împartă acum cu el și durerea, purtînd doliu un an de zile. Extrem de semnificativă este lovitura de stat a nepotului său, Giangaleazzo (1385), care va pune mîna pe tiran, unul din acele comploturi izbutite, a cărui descriere va face să bată inima istoriografilor de mai târziu ¹.

La Giangaleazzo apare, cu violență, simțul tiranului pentru colosal. Cu o cheltuială de 300.000 de galbeni, întreprinsese construirea unor uriașe diguri, abătînd, după voința sa, cursul apelor Mincio la Mantua și Brenta la Padua, lipsind aceste orașe de mijlocul lor de apărare ²; n-ar fi fost de mirare să se fi gîndit chiar la secarea lagunelor venețiene. El a întemeiat ³ „cea mai minunată dintre mănăstiri” — la Certosa din Pavia —, apoi a construit domul din Milano, „care întrecea în mărime și splendoare toate bisericile creștinătății”, iar palatul din Pavia, început încă de tatăl său, Galeazzo, și isprăvit mai târziu de el, poate să fi fost, la acea vreme, de departe cea mai minunată reședință princiară din Europa. Aici își aduse Giangaleazzo celebra lui bibliotecă și marea colecție de moaște și relicve pe care o strînsese și căreia îi dedica o ciudată venerație.

Ar fi fost straniu ca un astfel de principe, cu asemenea vederi, să nu fi încercat și în domeniul politic să-și însușească cele mai strălucite coroane. Împăratul Venceslav îl făcu în 1395 duce — el însă nu visa mai

¹ Ca de pildă a lui Paulus Jovius, *Elogia virorum bellica virute illustrium*, Basel, 1575, în *Vita* lui Giangaleazzo.

² Corio, fol. 272, 285.

³ Cagnola, în *Archiv. stor.*, III, p. 23.

CAPITOLUL 3

TIRANIA SECOLULUI AL XV-LEA

În secolul al XV-lea tirania prezintă un caracter cu totul deosebit. Mulți dintre micii tirani, și chiar unii dintre cei mari ca cei din familiile Scala și Carrara, au încetat să mai existe. Cei puternici și-au rotunjit stăpînirile și le-au dat o organizare mai savantă. Neapolul, prin noua dinastie de Aragon, dobîndi o conducere mai energică. Dar ceea ce caracterizează în mod deosebit acest secol, este strădania condotierilor de-a ajunge la suveranitatea independentă, ba chiar la coroană : un nou pas pe drumul unei politici concrete, o mare tentație pentru omul de talent, ca și pentru scelerat. Micii tirani, spre a se pune la adăpost, intrară voluntari în slujba statelor mari și deveniră condotieri ai acestora, ceea ce urma să le aducă ceva bani și, desigur, și o impunitate pentru nelegiuirile săvîrșite, poate chiar o extindere a teritoriului lor. Privind lucrurile în general, atît cei mari cît și cei mici, trebuiau, de acum încolo, să-și dea mai multă osteneală, procedînd mai calculat și mai chibzuit, abținîndu-se de la omoruri în masă, să nu facă mai mult rău decît era strictă nevoie pentru scopurile lor, adică atît cît putea să pară scuzaibil chiar și în opinia neutrilor. Cît despre venerația de care se bucurau casele princiare legitime din Occident nici urmă aici : cel mult o popula-

ritate limitată la orașul de reședință. Ceea ce îi trebuia principelui italian ca să izbutească, erau talentul și raționamentul la rece. Un caracter ca al lui Carol Temerarul, care se avîntă cu pasiune turbată urmărind scopuri absolut nepractice, era pentru italieni o adevărată enigmă. „*Elvețienii nu sînt decît niște simpli țărani și chiar dacă i-am omorî pe toți, asta n-ar da nici-o satisfacție magnaților burgunzi, care ar pieri în luptă ! Chiar dacă ducele ar ocupa Elveția fără rezistență, veniturile sale anuale n-ar crește nici măcar cu cinci mii de ducați etc*“¹. Pentru ceea ce era medieval la Carol Temerarul, pentru idealurile și fanteziile lui cavaleresti, Italia nu mai avea, de multă vreme, nici o înțelegere. Principele care-și pălmuia² cîteodată subalternii, păstrîndu-i totuși mai departe în serviciul său, care-și pedepsea uneori trupele pentru un insucces oarecare și care, mai apoi, făcea aspre muștrări consilierilor săi intimi în fața trupelor, era, pentru diplomații sudului, un om pierdut. Ludovic al XI-lea, însă, care printr-o politică vicleană depășea chiar și pe principii italieni și se considera un admirator al lui Francesco Sforza rămîne, pe tărîmul culturii, prin natura sa vulgară, mult în urma modelului.

În statele italiene din secolul al XV-lea binele și răul se amestecă într-un mod foarte ciudat. Personalitatea principelui este atît de cultivată și adeseori atît de remarcabilă, atît de caracteristică pentru situația

¹ De Gingsins : *Dépêches des ambassadeurs milanais*, Paris și Geneva, 1858, II, p. 200 u. (Nov. 213). Cf. II, 3 (Nov. 144) și II, 212 (Nov. 218).

² Paul Jovius, *Elogia*, p. 156 u.

și rolul său¹. Încît cu greu poate fi judecat după preceptele unei morale. Substratul și temeiul puterii sînt și rămîn nelegitime, un blestem original de care nu se mai poate dezbăra. Recunoașterile și investiturile imperiale nu aduc nici o schimbare căci poporul nu ia în seamă o bucată de pergament pe care principele a procurat-o dintr-o țară îndepărtată sau a cumpărat-o de la un străin în trecere prin țara lor². Dacă împărații ar fi fost buni de ceva, nu i-ar fi lăsat pe tirani să se ridice — aceasta era logica omului neștiutor. De la expediția lui Carol al IV-lea la Roma, împărații n-au făcut în Italia decît să *sanctioneze* stările de forță care se creaseră, fără totuși a le putea *garanta* cîtuși de puțin, decît prin documente lipsite de valoare. Purtarea împăratului Carol al IV-lea în Italia a fost una din cele mai rușinoase comedii politice care s-au văzut vreodată. Se poate citi în Matteo Villani³ cum Visconții l-au plimbat prin diverse locuri ale teritoriului lor, escortîndu-l pretutindeni pînă la ieșire, cum împăratul, ca un negustor de bîlci, se grăbea să-și strîngă banii pentru marfa sa, adică pentru privilegiile vîndute cetățenilor, ce figură jalnică a făcut la Roma și cum, în sfîrșit, trecu Alpii cu sacul plin de bani fără să fi

¹ Acest amestec de forță și talent este ceea ce se cheamă la Macchiavelli „virtù”, ceea ce poate fi conceput ca fiind comparabil cu „sceleratezza”, de ex. *Discorsi*, I, 10, vorbind de Sept. Severus.

² Vezi Franc. Vettori, *Arch. stor.*, VI, p. 239 : „Investitura dată de un om care-și are reședința în Germania și nu are de la împărații romani decît titlul vanitos — nu este în stare să facă dintr-un scelerat adevăratul Signore al unui oraș”.

³ M. Villani, IV, 38, 39, 56, 74, 76, 92 ; V, 1, 2, 14—16, 21, 22, 36, 51, 54.

dat o singură lovitură de spadă¹. Sigismund a venit, cel puțin prima dată (1414), cu bune intenții de a îndemna pe Ioan al XXIII-lea să participe la Conciliul său ; atunci s-au urcat împăratul și papa în turnul din

¹ Un italian, Fazio degli Uberti (*Dittamondo*, L. IV, cap. 5, aprox. 1360) îi atribuia împăratului Carol al IV-lea o cruciadă în Țara Sfântă. În poemul respectiv, partea care se ocupă cu acest subiect este cea mai bună și de altfel caracteristică. Poetul este îndepărtat de la mormîntul sfînt de către un turcoman dirz :

*„Coi passi longhi e con la testa bassa
Oltre passai e dissi : ecco vergogna
Del Cristian che'l Saracin qui lassa.
Poscia al Pastor (papa) mî volsi per rampogna.
E tu ti stai, che sei Vicar di Cristo
Cò frati tuoi a ingrassar la carogna ?
Similmente dissi a quel sofisto (Carol IV)
Che sta in Buemme (Boemia) a piantar vigne e fichi
E che non cura di sì caro acquisto :
Che fai, perchè non segui i primi antichi
Cesari de Romani, e che non segui
Dico, gli Otti, i Corradi i Federichi ?
E che pur tieni questo Imperio in tregui ?
E se non hai lo cor d'esser Augusto,
Chel non rifiuti ? o che non ti dilegui ?” etc.*

*(„Cu pași lungi și cu capul plecat
Trecui mai departe și zisei : ce rușine
Pentru creștin, că-l lasă aici pe sarasin
Apoi mă întorsei spre Păstor (Papa)
Și tu stai, tu care ești Vicarul lui Cristos
Cu frații tăi să-ți îngrași boitul.
Tot astfel îi spusei aceluï sofist (înzlător), (Carol al IV-lea)
Care stai în Boemia să plantezi vii și smochini
Și care nu te îngrijești de o comoară atît de scumpă
Ce faci, de ce nu-i urmezi pe primii antici
Cezarii Romei, și de ce nu-i urmezi
Ii zic, pe Otoni, Conrazi, Frederici ?
De ce mai ții acest imperiu în pace
Și dacă nu ai inimă pentru a fi August,
De ce nu renunți ? De ce nu te retragi ? etc.*

Cremona și au savurat de la înălțime panorama Lombardiei, în vreme ce gazdei lor, Gabrino, tiranul orașului, îi venise pofta să-i arunce jos pe amândoi. A doua oară, Sigismund apăru pur și simplu ca un aventurier ; mai bine de o jumătate de an rămase în Siena ca într-o închisoare și numai anevoie a putut să ajungă la Roma pentru încoronare.

Ce să mai zicem, în sfârșit, de Frederic al III-lea ? Vizitele lui în Italia sînt un fel de excursii de vacanță sau călătorii de plăcere pe cheltuiala acelor care doreau de la el drepturi scrise, sau a acelor care-și făceau o mîndrie din a găzdui un împărat cu toată pompa cuvenită. Așa a fost cazul lui Alfons de Neapole, pe care vizita imperială l-a costat 150.000 de guldeni ¹. La a doua sa întoarcere de la Roma (1469), Frederic al III-lea se opri la Ferrara ² și rămase închis în cameră o zi întregă, contrasemnînd și distribuind înalte promoțiuni, optzeci la număr, și numind cavaleri, doctori, notari și conți înzestrați cu diferite privilegii : conte palatin, conte cu dreptul de a numi doctori pînă la numărul de cinci, cu dreptul de a legitima bastarzi, de a crea notari, de a reabilita notari căzuți în culpă etc. Numai cancelarul său ceru pentru confecționarea brevetelor onorarii ce fură considerate la Ferrara puțin cam exagerate ³. Ce-o fi gîndit atunci principele Borso, numit cu acel prilej duce de Modena și de Reggio, privind la binefăcătorul său imperial care semna documentele, prevăzînd cu titluri mica sa curte în întregime, nu se știe. Umaniștii care

¹ Amănunte găsim în Vespasiano Fiorentino, edit. Frati, I, 88, 89, II, 153 (Geiger : cf. Panormita, *De dictis et factis Alphonsi*, lib. IV, nr. 4).

² *Diario Ferrarese*, Murat XXIV, col. 217 u.

³ „*Haveria voluto scortigare la brigata*“.

aveau un cuvînt greu, erau și ei împărțiți după interese. În timp ce unii ¹ proslăveau pe împărat cu entuziasmul convențional al poezilor Romei imperiale, Poggio ² nu mai înțelegea nimic din ce ar trebui să semnifice încoronarea : la cei vechi, spunea el, se încoronau doar imperatorii victorioși, și anume, cu cununi de laur.

Cu Maximilian I-ul începe o nouă politică imperială față de Italia, în legătură cu intervenția directă a statelor străine. Începutul făcut prin investitura lui Ludovic Moro și înlăturarea nefericitului său nepot — n-a fost din cele mai binecuvîntate. Potrivit teoriei moderne a intervenției, cînd doi încearcă să sfîșie o țară, poate să apară și un al treilea, așa că și Imperiul era în drept să rîvnească la partea lui. Dar despre drept și alte considerații de acest gen, nu mai trebuia vorbit. Cînd Ludovic al XII-lea era așteptat în Genova (1502), și cînd de pe frontonul sălii principale din palatul dogilor era distrus vulturul imperial și peste tot se zugrăveau flori de crin, istoriograful Scenarega ³ se învîrtea de colo pînă colo întrebînd ce poate însemna acel vultur, care, de altfel, fusese cruțat în atîtea revoluții, și ce fel de pretenții mai putea să aibă imperiul asupra Genovei. Nimeni nu știa să-i răspundă decît prin fraza sacramentală : Genova este *una camera imperii*. Nimeni, în Italia întreagă, nu știa să răspundă precis la asemenea întrebări. De-abia cînd Coral Quintul ajunsese să stăpînească Spania și Imperiul, el a putut să-și impună, cu forțe spaniole, pretențiile imperiale. Însă, ceea ce a dobîndit el pe această

¹ *Annales Estenses*, Murat, XX, col. 41.

² Poggii, *Hist. Florent. pop.*, L. VII, la Murat, XX, col. 381.

³ Scenarega, *De reb. Genuens*, Murat, XXIV, col. 575.

cale, n-a revenit, după cum se știe, Imperiului, ci coroanei spaniole.

De ilegitimitatea politică a dinastiilor din secolul al XV-lea era legată și indiferența față de legitimitatea nașterii, o indiferență atât de bătătoare la ochi pentru străini, între care se numără, de pildă, și istoriograful Comines. Una era consecința firească a celeilalte. În vreme ce în Nord — bunăoară în casa de Burgundia — bastarzilor li se atribuiau apanagii, episcopate etc. bine delimitate, în vreme ce în Portugalia o linie bastardă nu se putea menține pe tron decât cu prețul celor mai mari eforturi, în Italia nu mai era nici-o casă princiară, care să nu fi avut în ramura ei principală unele descendente nelegitime și pe care să nu le fi privit cu cea mai firească îngăduință. Aragonzii din Neapole erau din linia bastardă a casei, căci Aragonul fusese moștenit de fratele lui Alfons I-ul. Marele Federigo de Urbino nu era poate nicidecum un Montefeltro. Când Pius al II-lea plecă la Congresul din Mantova (1459), intrând în Ferrara, îl întâmpinară¹ călări cei opt bastarzi ai casei de Este, între care însuși suveranul, ducele Borso, împreună cu doi fii nelegitimi ai fratelui său, de asemenea nelegitim, Leonello, predecesorul său. Acesta avusese și o soție legitimă, Maria, care era la rândul ei o fiică nelegitimă a lui Alfons I-ul de Neapole cu o africană². Bastarzii erau tolerați deseori și din pricină că fiii legitimi erau minori, și existau unele primejdii iminente. Apăru astfel un fel de seniorat care nu mai ținea seama de legitimitatea sau nelegitimitatea nașterii. Necesitățile, valoa-

¹ Enumerați în *Diario Ferrarese*, Murat, XXVI, col. 203.

Cf. *Pii II Commentarii*, ed. Rom., 1854, II, p. 102.

² Marin Sanudo, *Vita de'duchi di Venezia*, Murat, XXII, col. 1113.

rea individului și talentul său sînt aici mai puternice decît legile și tradițiile din restul Occidentului. Erau doar timpurile cînd fiii papilor își întemeiau principate !

În secolul al XVI-lea, sub influența străinilor și a Contrareforme, care pornise, întreaga chestiune începu a fi privită cu mai multă severitate : Varchi găsește că succesiunea fiilor legitimi ar fi „*poruncită de rațiune, și dorită de voința Cerului, încă din timpuri imemorabile*”¹. Cardinalul Ippolito Medici își întemeia dreptul său la domnia Florenței pe faptul că era fructul unei căsnicii probabil legitime sau că, cel puțin, era fiul unei femei nobile și nu al unei servitoare² (ca ducele Alessandro). Astfel, începură acum căsătoriile de sentiment sau morganatice care, pentru rațiuni morale și politice, cu greu și-ar fi avut rostul în secolul al XV-lea.

Cea mai înaltă expresie a ilegitimității, și cea mai admirată formă a ei, în secolul al XV-lea, o constituie însă condotierul, care, indiferent de origina sa, poate — prin cuceriri — să devină principe suveran. În fond, luarea în posesie a Italiei de sud de către normanzi, în secolul al XI-lea a fost un asemenea proces ; acum însă proiectele de acest fel încep a ține Peninsula într-o stare de agitație permanentă.

Încăunarea unui condotier — această căpetenie de mercenari — ca domnitor, se putea întîmpla și fără uzurpare, atunci cînd stăpînul care-l plătea, din lipsă de bani și de oameni, se achita punîndu-i la dispoziție

¹ Varchi, *Stor. fiorent.*, I, p. 8.

² Soriano, *Relazione di Roma*, 1553, la Tommaso Gar, *Relazioni della corte di Roma* (în Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti*, Ser. II, vol. III, p. 281).

teritorii¹. Dar și altfel condotierul avea nevoie — atunci cînd își concedia oamenii, fie și pentru un timp cît de scurt — de o localitate sigură, unde să-și aibă cartierele de iarnă și să-și pună la adăpost proviziile. Primul exemplu al unui șef de bandă astfel înzestrat a fost John Hawkwood, care a primit de la papa Grigore al XI-lea, Bagnacavallo și Cotignola. Încă la sfîrșitul secolului al XV-lea, el îi apare unui nuvelist ca unul din indivizii de cea mai proastă speță, de asemănat cu diavolul. Cînd însă, cu Alberigo da Barbiano, armate întregi italiene și comandantii de armate intrară în arenă, se înmulțiră ocaziile de a cuceri principate, iar dacă condotierul era instalat undeva ca tiran, el putea acum să-și lărgească posesiunile dobîndite. Prima mare orgie a poftei frenetice de dominare a condotierilor avu loc în ducatul de Milano, după moartea lui Giangaleazzo (1402); cei doi fii ai săi își ruinară puterea în primul rînd încercînd să distrugă pe acești tirani războinici, iar cel mai puternic dintre ei, Facino Cane, fu moștenit de către casa donuitoare (Visconti) căreia îi lăsa un șir de orașe, 400.000 de guldeni și — cum am văzut mai înainte — propria soție rămasă văduvă; în plus, Beatrice di Tenda aduse cu ea și trupele soțului decedat², marele condotier Facino Cane. De atunci datează raporturile, imorale peste orice măsură, între guvernanții și condotierii lor, raporturi care dau secolului al XV-lea un caracter atît

¹ Cf. pentru ceea ce urmează Canestrini, în introd. la vol. XV din *Archiv. stor.*

² Cagnola, *Archiv stor.* III, p. 28: „et (Filippo Maria Visconti) da lei (Beatr.) ebbe molto texoro e denari, e tutte le gente d'arme del dicto Facino, che obedivano a lei” („și — Filippo Maria Visconti — avu de la ea — Beatr. — multe comori și bani și toți ostașii mînitului Facino, care ascultau de ea”).

de straniu. O veche anecdotă¹, una din acele anecdote care nu sînt nicăieri adevărate și totuși sînt pretutindeni aplicabile, zugrăvește situația cam așa : cîndva cetățenii unui oraș — e vorba probabil de Siena — aveau un general care-i salvase de la o mare primejdie din afară ; zilnic se sfătuiau între ei cum să-l răsplătească, hotărînd, în sfîrșit, că nici o recompensă care ar sta în puterea lor n-ăr fi îndeajuns de mare, nici chiar dacă l-ar face stăpînul orașului. În cele din urmă, se ridică unul dintre cetățeni și spuse : „*hai să-l omorîm și să-l adorăm, după aceea, ca sfînt patron al orașului !*” Și astfel se procedă cu el, cam în felul în care senatul roman procedase cu Romulus.

În realitate, de nimeni nu aveau să se teamă condotierii ca de stăpînii lor. Dacă luptau cu succes, deveneau periculoși și erau șterși dintre cei vii, asemenea lui Roberto Malatesta, îndată după victoria obținută pentru Sixtus al IV-lea (1482)² ; iar la primul eșec răzbunarea cădea asupra lor, cum au făcut venețienii cu Carmagnola (1432)³. Ceea ce caracterizează, de asemenea, situația în ce privește morala, este faptul că, descori, condotierul era obligat să-și dea soția și copiii ca ostateci, fără a se bucura totuși — cum nu

¹ Infessura, ed. Tommasini, 105. Pentru alternativa în fața căreia îl pune Machiavelli pe condotierul învingător, vezi *Discorsi*, I, 30.

² Această părere a lui Burckhardt e eronată. Malatesta a murit de o febră, după cum a dovedit Pastor, în *Päpste (Päpi)*, II, 553 (n. Geiger).

³ Dacă tot ei au otrăvit și pe Alviano (1516) și dacă motivele au fost întemeiate, vezi Prato, în *Archiv. stor*, III, p. 348. Republica a preluat de la Colleoni întreaga sa succesiune, iar după moartea lui, în 1475, a procedat și la o confiscare în toată regula, cf. Malipiero, *Annali Veneti*, în *Archiv. stor*, VII, I, p. 244. Veneția privea cu plăcere faptul că unii condotieri își depuneau banii în cetatea ei. *Ibid.*, p. 351.

se bucurau nici alții din partea lui — de vreo încredere. Ar fi trebuit să fie eroi ai abnegației, caractere ca Belizarie, ca să nu se adune în inima lor cea mai adâncă ură. Numai o bunătate interioară desăvârșită i-ar fi putut înfrîna să nu devină niște nelegiuiți. Și, ca atare, plini de dispreț față de tot ce e sacru, plini de cruzime și trădători față de semenii lor, pe cei mai mulți dintre ei îi vedem gata să moară nepăsători la excomunicarea papală. Dar în același timp, la unii dintre ei personalitatea și talentul se dezvoltară pînă la cea mai înaltă virtuozitate, fiind recunoscuți și admirați de soldații lor. Sînt primele armate ale istoriei moderne, în care valoarea personală a comandantului, independentă de orice alt considerent, este forța care pune totul în mișcare. Viața lui Francesco Sforza¹ ilustrează acest fapt pe deplin. N-a existat nici o prejudecată de castă, care să-l fi putut împiedica să devină idolul tuturor și să se servească de această popularitate în momente hotărîtoare. S-a întîmplat, uneori, ca dușmanii să-și depună armele la simpla lui privire, descoperindu-se și salutindu-l cu venerație, pentru că fiecare din ei vedea în el pe „tatăl tuturor războinicilor“.

Această familie Sforza merită un deosebit interes, deoarece credem că la ea se poate întrevădea, de la primele începuturi, cum își croiește treptat drumul către tron.² Temeiul norocului ei a constatat, în primul rînd, în marea ei fecunditate ; tatăl lui Francesco, Jacopo Sforza, care era deja un bărbat vestit, avea douăzeci de frați și surori, toți educați și instruiți cu severitate în Cotignola, lîngă Faenza, crescuți sub impre-

¹ Cagnola, în *Archiv. stor.*, III, p. 121 u.

² Cel puțin la Paul Jovius, în *Vita magni Sfortiae (Viri illustres) (Viața marilor Sforza)*, una din cele mai atrăgătoare biografii ale lui.

sia uaeia din acele nesfîrşite vendete romagnole între ei şi familia Pasolini. Toată casa nu era decît un arsenal şi un corp de gardă ; însăşi mamele şi fiicele erau nişte adevăraţi războinici. Jacopo avea doar treisprezece ani cînd fugi călare, în taină, spre a se uni, în apropiere de Panicale, cu condotierul pontifical Boldrino, acel condotier care şi după moarte îşi comanda trupele, parola fiind dată dintr-un cort împodobit cu drapele, în care zăcea trupul său îmbălsămat, pînă s-a putut găsi un succesor demn de el. Jacopo, după ce se ridică la situaţii şi ranguri din ce în ce mai înalte, aduse cu sine şi pe ceilalţi membri ai familiei, asigurîndu-şi avantajele pe care le are un principe cu o familie numeroasă. Această mulţime de fraţi şi surori au menţinut coeziunea armatelor, în vreme ce el era închis în Castelnuovo din Neapole, iar o soră de-a lui, în persoană, i-a salvat viaţa, oprind pe solii regali drept ostateci şi răscumpărîndu-l prin ei. Ceea ce dovedeşte intenţiile sale serioase şi de durată, era şi faptul că Jacopo, în materie de bani, îşi respecta cuvîntul cu scrupulozitate, găsind credit la bancheri chiar şi după înfrîngeri ; de asemenea, lua pretutindeni apărarea ţăranilor împotriva abuzurilor soldăţeşti şi nu-i plăceau distrugerile de oraşe cucerite. Iar ca o încoronare a acţiunilor sale, în acest sens, a fost hotărîrea lui de a-şi căsători celebra concubină, Lucia (mama lui Francesco), cu un alt bărbat, în scopul de a rămîne disponibil unei alianţe cu o familie princiară. Chiar şi căsătoriile rudelor sale erau supuse unui anumit plan. El se ţinu departe de viaţa de împietate şi destrăbălare în care trăiau ceilalţi condotieri. Pe fiul său, Francesco, îl lăsa să plece în lume cu trei învăţăminte : „*nu te atinge de soţia altuia ; nu bate pe nici unul din oamenii tăi — iar dacă ai făcut-o, trimite-l cît mai departe ;*

în sfârșit, nu călări pe cai nărăvași sau care-și pierd cu ușurință potcoavele“. Dar mai presus de orice, avea o personalitate — dacă nu de mare general — în orice caz de mare soldat ; un corp robust, călit în tot soiul de exerciții, un chip plăcut, popular, de țăran, o memorie prodigioasă care reținea figura tuturor soldaților, cunoscându-le caii și situația soldei fiecăruia în parte pe mulți ani în șir. Cultura lui intelectuală era numai italiană ; dar tot timpul liber îl dedica cunoștințelor de istorie, cerînd, pentru nevoile sale, să i se traducă din autori greci și romani.

Fiul său Francesco, care va fi mai celebru decît el, va tinde de la început, vizibil, spre o mare domnie și chiar va cuceri puternicul oraș Milano, printr-o strălucită iscusință militară și o nemaipomenită lipsă de scrupule (1447—1450). Exemplul său a fost molipsitor. Aeneas Sylvius ¹ scria la acea vreme : „*În Italia noastră, dornică de schimbări, unde nimic nu e durabil și unde nu există o putere seculară, valeții pot cu ușurință să ajungă regi*“. Unul însă, care se numea pe sine însuși „*bărbatul Fortunei*“, preocupa atunci fantezia întregii țări : Giacomo Piccinino, fiul lui Nicolò. Era o chestiune deschisă și arzătoare : dacă și lui îi va reuși sau nu să întemeieze un principat. Statele mai mari aveau un interes evident de a-l împiedica, iar Francesco Sforza găsea, de asemenea, că ar fi avantajos dacă lista condotierilor deveniți suverani s-ar încheia cu el însuși. Dar trupele și comandantii trimiși împotriva lui Piccinino, cînd voise, de pildă, să ocupe Siena, socotiră ² că este în interesul lor să-l susțină : „*dacă s-ar*

¹ Aeneas Sylvius, *De dictis et factis Alphonsi* (Despre vorbele și faptele lui Alfonso), ed. Basel, 1551, p. 475.

² *Pii II Comment.*, p. 46, cf. p. 69.

termina cu el, atunci ar urma ca și noi să ne întoarcem la plug". În timp ce îl țineau înconjurat la Orbittello, îl aprovizionau ei înșiși, așa că el izbuti să iasă onorabil din încurcătură. Dar pînă la urmă nu se putu sustrage destinului. În toată Italia se puneau rămașaguri : ce se va întîmpla cînd (1465), după o vizită la Sforza în Milano, va călători spre Neapole, la regele Ferrante ? Cu toate garanțiile solemne și cu toate relațiile lui înalte, acesta, de comun acord cu Sforza, dădu poruncă să fie asasinat în Castelnovo ¹.

Nici condotierii care stăpîneau state, obținute pe calea succesiunii, nu se simțeau mai siguri. Cînd Roberto Malatesta și Federigo da Urbino muriră în aceeași zi, unul la Roma, altul la Bologna (1482), se află că, fiecare, murind, oferise statul său celuilalt ² ! Față de o astfel de castă, care-și permitea atîtea, părea că orice era îngăduit. Francesco Sforza se căsătorise, încă destul de tînăr, cu o bogată moștenitoare calabreză, Polissena Ruffo, contesă de Montalto, care-i dăruise o fiică ; o mătușe otrăvi atît pe mamă cît și pe copilă — dobîndind astfel succesiunea ³.

După moartea lui Piccinino, formarea de noi state de către condotieri fu considerată, în mod deschis, ca

¹ Sismondi, X, p. 258 — Corio, fol. 412, unde Sforza e considerat complice la omor, deoarece popularitatea războinică a lui Piccinino îl făceau să se teamă de primejdii pentru propriii săi fii. (*Adios Geiger* : Această complicitate a lui Sforza a fost dovedită — după ce fusese negată — de D. Gianpietro, în *Arch. stor. delle prov. napol.*, VII). — *Storia Bresciana (Istoria bresciana)* *Archiv. stor.*, Murat. XXI, col. 902. — Despre felul cum marele condotier venețian Colleone a fost dus în ispită de un grup de exilați florentini (1466) povestește Malipiero *Annal. Veneti*, *Archiv. stor.*, VII, I, p. 210.

² Allegretti, *Diarii Sanesi*, Murat., XIII, p. 811.

³ *Orationes Philelphi*, ed. Venet., 1492, p. 9, în panegiricul lui Francesco.

un scandal ce nu mai poate fi tolerat ; cele patru „mari puteri“ — Neapole, Milano, Biserica și Veneția — păreau să formeze un sistem de echilibru, care nu mai suporta astfel de turburări. În statele pontificale, unde mișunau mici tirani care fuseseră cîndva condotieri, sau încă mai erau — începînd cu Sixtus al IV-lea —, nepoții acestuia și-au rezervat dreptul exclusiv al unor asemenea acțiuni. Dar îndată ce se ivea cea mai mică perturbare a situației, condotierii se iveau și ei din nou. Sub jalnica domnie a lui Inocențiu al VIII-lea, un oarecare Boccacino, fost căpitan de mercenari, în slujba burgunzilor, era cît pe aci să se predea turcilor ¹ împreună cu orașul Osimo, pe care-l cucerise ; lumea s-a bucurat că s-a putut debarasa de el, plătindu-i-se o sumă de bani, prin mijlocirea lui Laurențiu Magnificul, ca să se retragă. În anul 1495, în timpul perturbării generale care a urmat campaniei lui Carol al VIII-lea, regele Franței, un condotier cu numele de Vidovero de Brescia ² și-a încercat norocul ; el cucerise mai înainte orașul Cesena prin uciderea mai multor seniori și burghezi, dar castelul, bine fortificat, rezistase așa că fusese silit să renunțe ; acum, urmat de o bandă pe care i-o adusese un alt zurbagiu, Pandolfo Malatesta da Rimini, fiul mai sus-amintitului Roberto și condotier venețian, luă episcopului din Ravena orașul Castelnovo. Venețienii, care se temeau de ceva mai grav și care, de altfel, erau presați de papa, porunciră lui Pandolfo „cu bune intenții“, să-și aresteze prietenul la prima ocazie — ceea ce se întîmplă, deși cu oarecare „durere“ — după care

¹ Marin Sanudo, *Vite de Duchi di Venezia*, Murat, XXII, col. 1241.

² Malipiero, *Ann. Veneti*, *Archiv. stor.*, VII, I, p. 407.

sosi ordinul care-l condamna pe Vidovero la moarte prin spânzurătoare. Pandolfo avu delicatețea să-l gătuie mai întâi în închisoare și apoi să-l arate poporului. Ultimul exemplu mai însemnat de astfel de uzurpări l-a dat celebrul Castelan de Musso, care, în timpul dezordinilor din Milano după bătălia de la Pavia (1525), își improvază un principat pe malurile lacului Como.

CAPITOLUL 4

MICILE TIRANII

În general, se poate spune despre tiranii secolului al XV-lea că cele mai multe rele se petreceau îndeosebi în principatele mai mici, sau chiar în cele foarte mici. Aci, în numeroase familii, în care fiecare membru dorea să-și țină rangul, certurile pentru succesiune erau din cele mai frecvente. Bernardo Varano de Camerino făcu să dispară doi din frații săi ¹ (1432), deoarece propriii lui fii doreau să fie înzestrați cu moștenirea acestora. Când un simplu tiran local se distingea printr-o guvernare înțeleaptă, practică, măsurată, fără vărsări de sânge, dovedind în acelaș timp și un zel pentru cultură, acesta era, de regulă, unul dintre aceia care aparțineau vreunei case mari sau depindea în politica sa de una din aceste case. Din această categorie a făcut parte Alessandro Sforza ², principe de Pesaro, fratele marelui Francesco și socrul lui Federigo de Urbino (+1473). Ca un bun administrator, ca rege plin de echitate și foarte popular, s-a bucurat, după o lungă carieră militară, de o guvernare liniștită, colecționând o bibliotecă importantă și petrecându-și timpul liber în conversații savante, ori pioase. Gio-

¹ *Chron. Eugubinum*, Murat, XXI, col. 972. (cf. Feliciangeli în *Giorn. stor.*, 13, p. 1 u. — n. Geiger).

² *Vespasiano Fiorent.*, I, p. 326 u.

vanni al II-lea Bentivoglio de Bologna (1462—1506), a cărui politică depindea de casa Sforza și de cea de Este, poate fi și el enumerat printre acești domnitori. Dimpotrivă, ce cruzimi și sălbăticiii sîngeroase găsim în familiile Varani din Camerino, Malatesta din Rimini, Manfredi din Faenza și mai cu seamă în casa Baglioni din Perugia! Despre evenimentele din sînul acesteia din urmă, petrecute pe la sfîrșitul secolului al XV-lea, sîntem admirabil informați din sursele prețioase ale cronicilor Graziani și Matarazzo ¹.

Familia Baglioni era una din acele case, a căror putere nu se dezvoltase în direcția unui principat propriu-zis, ci consta, mai degrabă, dintr-un primat local, bazîndu-se pe o imensă bogăție, și pe influența reală în ce privește numirea demnitarilor. Înăuntrul familiei se recunoștea un cap suprem al întregii case; totuși, între membrii diferitelor ramuri, mocnea o ură adîncă. Lor li se împotriva un partid nobiliar, sub conducerea familiei Oddi. Atît unii cît și ceilalți nu părăseau locuința neînarmați, prin 1487 toate casele lor fiind pline de „bravi”. Zilnic se petreceau acte de violență; cu ocazia funeraliilor unui student german asasinat, două colegii se năpustiră cu armele, unul împotriva altuia; din cînd în cînd chiar „bravi” ai diferitelor case se luau la bătaie în plină piață publică. În zadar se tînguiau negustorii, guvernatorii și nepoții papali tăceau sau dispăreau pe nesimțite. În sfîrșit, cei de partea casei Oddi fură siliți să părăsească Perugia iar orașul deveni o cetate asediată sub domnia tiranică a Baglionilor, care făcură chiar din catedrală o cazarmă. Comploturile și atacurile neașteptate dădură loc la represalii teribile; în 1491, o sută treizeci de

¹ *Archiv. Stgr.*, XXI, Parte I et II.

inși care pătrunseseră în oraș, au fost măcelăriți și spânzurați la porțile palatului Baglioni — apoi au fost așezate în piață treizeci și cinci de altare și timp de trei zile s-au ținut slujbe religioase, s-au făcut procesiuni și s-au citit rugăciuni spre a purifica locul unde se produsese masacrul. Un nepot al papei Inocențiu al VIII-lea fu înjunghiat pe o uliță în plină zi, un altul, al lui Alexandru al VI-lea, care fusese trimis să medieze împăcarea, nu culese decît injurii și batjocură. Dimpotrivă, cele două căpetenii ale casei domnitoare, Guido și Ridolfo, aveau dese întrevederi cu o călugăriță dominicană, care trecea drept sfântă și făcătoare de minuni — Suor Colomba de Rieti. Aceasta îi sfătuia — desigur în zadar — să facă pace, sub amenințarea celor mai mari nenorociri în viitor. De altfel, cronicarul atrage atenția asupra sentimentelor de pietate ale cetățenilor perugieni în acești ani de groază. În timp ce regele Franței, Carol al VIII-lea, se apropia (1494) se dezlănțui între Baglioni și adyersarii lor din exil, cantonați în orașelul Assisi și în împrejurimile sale, un război atît de turbat, încît în toată valea, casele fură făcute una cu pămîntul, cîmpurile rămaseră nearate, țărani se sălbăticiră devenind tîlhari și asasini, iar hățișurile de mărăcini adăposteau lupii care se-nfruptau din cadavrele victimelor cu „carne de creștin“. Cînd papa Alexandru al VI-lea se refugie în Umbria din calea regelui Carol al VIII-lea, ce se întorcea de la Neapole (1495), îi veni în minte, pe cînd se afla în Perugia, că ar putea să scape pentru totdeauna de Baglioni; propuse lui Guido să se organizeze o serbare, un turnir sau așa ceva, cu scopul de a-i prinde în plasă pe toți, dintr-o singură lovitură. Dar Guido Baglioni fu de părere că „*cel mai frumos spectacol ar fi să vadă toate trupele sale din Perugia bine*

înarmate, strînse laolaltă pentru defilare” și atunci pontiful renunță la proiect. La scurt timp după aceasta, exilații încercară un nou atac prin surprindere, din care Baglionii ieșiră victorioși grație numai vitejiei lor personale. Atunci se apără eroic, în piața orașului, tînărul Simonetto Baglioni, de optsprezece ani, cu cîțiva de-ai lui, împotriva cîtorva sute; se prăbuși avînd peste douăzeci de răni, dar se ridică din nou cînd Astorre Baglioni îi sări în ajutor, încălecă pe armăsarul său și, în armura lui aurită, avînd casca împodobită cu un șoim, „*asemenea lui Marte la chip și la faptă, se aruncă năpraznic în învîlmășeală*”.

În vremea aceea, Rafael, copilandru de doisprezece ani, făcea ucenicie la pictorul Pietro Perugino. Poate că amintirea și impresia acelor zile le-a eternizat el în primele sale mici tablouri cu Sfîntul Gheorghe și Sfîntul Mihai; poate că mai trăiește încă o urmă nepieritoare din toate acestea în marele tablou de mai tîrziu al arhanghelului Mihail, iar dacă Astorre Baglioni și-a găsit undeva o transfigurare, atunci, desigur, în chipul cerescului călăreț, în Heliodor.

Adversarii Baglionilor, parte uciși, parte risipiți de spaimă, erau de acum încolo incapabili să dea astfel de atacuri. După oarecare vreme, avu loc o reconciliere parțială și li se încuviință întoarcerea la căminurile lor. Dar Perugia nu deveni nici mai sigură nici mai liniștită. Dezbinarea din sînul familiei domnitoare nu întîrzie să izbucnească într-o serie de fapte pline de groază. Împotriva lui Guido, Ridolfo și a fiilor lor Gianpaolo, Simonetto, Astorre, Gismondo, Gentile, Marcantonio și alții, se ridică un grup condus de doi nepoți papali, Grifone și Carlo Barciglia — ultimul fiind în același timp nepotul principelui Varano de Camerina și cumnat al unui fost exilat, Jero-

nimo dalla Penna. În zadar Simonetto, care avea presimțiri sinistre, căzu în genunchi, rugându-l pe unchiul său să-i permită a ucide pe acest Penna, Guido îl opri. Complotul se puse la cale la nunta lui Astorre cu Lavinia Colonna, pe la mijlocul verii lui 1500. Serbarea începu și dură câteva zile sub semne lugubre, semne pe care Matarazzo le zugrăvește admirabil. Varano, care era prezent, îi adună pe conjurați. Într-un mod diabolic, ațîță în Grifone pofta pentru puterea supremă și-l făcu să creadă că ar exista legături vinovate între soția sa Zenobia și Gianpaolo; în fine, arătă fiecărui conjurat victima ce-i revenea să o lovească. (Baglionii aveau locuințe separate — cele mai multe pe locul castelului de azi.) Dintre așa zișii „bravi” care se găseau de față, fiecare primi un număr de 15 oameni — restul fiind puși să facă de gardă. În noaptea de 15 iulie (1500) ușile fură sparte, iar Guido, Astorre, Simonetto și Gismondo asasinați; ceilalți scăpară cu fuga.

Cadavrul lui Astorre zăcînd în stradă, alături de acela al lui Simonetto, spectatorii, „și cu deosebire studenții străini” îl comparară cu un vechi roman, atît de demnă și de măreață era priveliștea. La Simonetto ei mai găsiră încă acel aer sfidător, plin de îndrăzneală și încredere în sine, pe care moartea nu-l putuse răpune. Învîgătorii făcură vizite de politețe la diferite familii prietene, dar le găsiră în lacrimi și pregătind în grabă plecarea la conacele lor de la țară. Dar Baglionii scăpați cu viață strînseră afară din oraș soldați și, cu Gianpaolo în frunte, pătrunseră a doua zi înăuntru, unde alți partizani, amenințați cu moartea de către Barciglia — li se alăturară. Cînd Grifone căzu în mîinile lui Gianpaolo la biserica San Ercolano, acesta lăsă oamenilor lui sarcina de a-l ucide.

Barciglia și Penna izbutiră să se refugieze în Camerino, la Varano, autorul principal al dezastrului. Într-o clipă, aproape fără pierderi, Gianpaolo Baglioni deveni stăpînul cetății.

Atalanta, mama lui Grifone, femeie încă tînără și frumoasă, care în ajun se retrăsese la țară cu Zenobia, soția fiului ei, împreună cu doi copii ai lui Gianpaolo, după ce respinsese de mai multe ori cu blesteme de mamă pe propriul ei fiu, care se grăbea să o readucă, se întoarse acum, împreună cu nora ei, în căutarea fiului muribund. Toți se dădură în lături în fața celor două femei. Nimeni nu voia să fie recunoscut drept ucigaș al lui Grifone, pentru a nu-și atrage asupra sa blestemul de mamă. Dar se înșelară : ea însăși își conjură fiul să ierte pe cei ce-i pricinuiseră loviturile mortale, iar el închise ochii sub binecuvîntarea ei. Un fior de respect cuprinse mulțimea, care rămase mută, privind în urma celor două femei, ce treceau cu veșmintele însîngerate. Aceasta fu Atalanta, pentru care Rafael a pictat mai tîrziu celebrul tablou *Punerea în mormînt*. Astfel își puse ea propria-i durere la picioarele acelei dureri de mamă, care a fost cea mai sublimă și mai sfîntă.

Domul, care văzuse o mare parte din această tragedie petrecîndu-se în apropierea sa, fu spălat cu vin și sfințit din nou. Arcul de triumf ridicat cu prilejul nunții, sta încă în picioare, avînd pictate pe el faptele lui Astorres și versurile de laudă ale aceluia care ne povestește toate acestea, ale bunului Matarazzo.

Se născu o istorie cu totul legendară a Baglioniilor, care nu-i decît reflexul acestor grozăvii. Se zicea că din vremuri îndepărtate membrii acestei familii au pierit de moarte violentă ; că, odată, douăzeci și șapte dintre ei muriră în aceeași zi ; că palatele lor au fost

cîndva rase de pe fața pămîntului, iar cu cărămizile acestora s-au pietruit ulițele, și așa mai departe. Sub Paul al III-lea, palatele lor fură-cu adevărat rase.

Deocamdată se părea că ei erau însuflețiți de intenții bune; făcură rînduială între oamenii lor, și luară apărarea micilor slujbași împotriva nobililor neghiuși. Dar, mai tîrziu, blestemul care apăsă asupra lor, izbucni din nou ca un incendiu stins doar în aparență. Sub Leon al X-lea, Gianpaolo fu ademenit la Roma și decapitat (1520); unul din fiii săi, Horațiu, care nu stăpîni Perugia decît provizoriu, în împrejurări de cruntă tiranie, și anume ca partizan al ducelui de Urbino, amenințat și el de papi, pîngări încă o dată propria-i casă, prin cruzimile cele mai sîngeroase. Un unchi și trei veri fură uciși, după care ducele îi trimise vorbă că-i destul și de acum să se abțină¹. Frațele său, Malatesta Baglione, este generalul florentin care, prin trădarea din 1530, a rămas nemuritor, și al cărui fiu, Ridolfo, ultimul vlăstar al casei — prin uciderea legatului papal și a funcționarilor (1534) — a mai exercitat în Perugia o foarte scurtă, dar îngrozitoare, tiranie.

Pe tiranii din Rimini îi vom mai întîlni uneori. Rareori s-au văzut reunite temeritatea criminală, lipsa de pietate, talentul militar și o înaltă cultură intelectuală într-un singur om, ca în Sigismondo Malatesta (+1467). Dar acolo unde fărădelegile se-ngrămădesc, cum s-a petrecut în această casă, ele sfîrșesc prin a răsturna balanța în pofida oricărui talent, iar tiranii sînt împinși în prăpastie. Pandolfo, nepotul lui Sigismondo, pe care am avut ocazia să-l amintim, nu s-a menținut decît prin faptul că Veneția nu voia să-și

¹ Varchi, *Stor. fiorent.*, I, p. 242 u.

lase condotierii să cadă, cu toate crimele comise; cînd supușii săi (1477), din motive bine întemeiate¹, îl bombardară în fortăreața sa din Rimini, lăsîndu-l apoi să scape — un comisar venețian aduse de grabă înapoi pe acest scelerat, mînjit cu sîngele propriului său frate și al multor altora. După trei decenii, acești Malatesta nu mai erau decît niște bieți exilați.

Epoca din jurul lui 1527, ca și aceea a lui Cezar Borgia, au fost funeste, ca niște epidemii, pentru aceste dinastii mărunte. Numai un mic număr dintre ele supraviețuîră, și aceasta nici măcar spre norocul lor. În Mirandola, unde guvernau mici principii din casa Pico, trăia în 1533 un biet cărturar, Lilio Gregorio Giralđi, care fugise în timpul devastării Romei (1527) și se aciuse în căminul ospitalier al bătrînului Giovan Francesco Pico (nepotul celebrului Giovanni). Cu prilejul convorbirilor avute privitor la mormîntul pe care principele voia să și-l construiască, a rezultat un tratat în toată regula², a cărui dedicație este datată din aprilie acel an. Dar cît de trist sună cuvîntul de încheiere al cărții: „*In luna octombrie a aceluiasi an, nefericitul principe fu jefuit de viață și de tron printr-un asasinat nocturn, săvîrșit de fiul propriului său frate, iar eu însumi, în adîncă mizerie, de abia scăpai cu viața*“.

O semi-tiranie fără însemnătate, cum a fost cea exercitată de către Pandolfo Petrucci, după 1490, în Siena, sfîșiată de facțiuni, nu mai merită să fie stu-

¹ Malipiero, *Ann. Veneti, Archiv. stor.*, VII, I, p. 498 u.

² Lil. Greg. Giralđus, *De sepulcris ac varia sepeliendi ritu* (Despre diferite rituri de înmormîntare), în *Opera*, ed. Bas., 1580, I, p. 640 u. Deja în 1470, avusese loc în această casă o catastrofă în miniatură. Cf. *Diario Ferrarese Murat.*, XXIV. col. 225.

diată. Pe cît de, nul, pe atît de rău¹, Pandolfo guvernă cu ajutorul unui jurisconsult și al unui astrolog, semănînd din cînd în cînd groaza între supuși, prin uciderea cîte unuia dintre ei. Plăcerea lui, în timpul verii, era să rostogolească bolovani din susul muntelui Amiata, fără a-l preocupa ce sau pe cine izbește. După ce reușise — ceea ce nu-i izbutise nici celui mai viclean — să scape din gheara lui Cezar Borgia, muri, totuși, mai tîrziu, părăsit și disprețuit. Dar fiii săi se menținură încă multă vreme într-un fel de semi-tiranie.

¹ C. Falletti — Fossati, *Atti d. Acc dei Fisiocratici*, vol. 10, 1883, p. 92, l-a apărat pe Petrucci împotriva opiniei lui Burckhardt (*n. Kröner*).

CAPITOLUL 5

MARIILE CASE DOMNITOARE

Dintre dinastiile mai importante, casa de Aragon merită să fie considerată aparte. Sistemul feudal care mai subsistă aici, încă din vremea normanzilor, sub forma moșiilor baroniale, imprimă statului un caracter cu totul particular, în timp ce în restul Italiei, cu excepția statelor de Sud ale Bisericii și a altor regiuni, statul a suprimat privilegiile ereditare, fiind admisă doar proprietatea funciară simplă. Alfonso cel Mare (+ 1458), care a pus stăpânire pe Neapole în 1435, este departe de a semăna cu urmașii săi reali sau presupuși. Plin de strălucire în toată existența sa, netemător în mijlocul poporului, blând și mărinimos cu dușmanii, modest, deși foarte conștient de originea sa regală, de o amabilitate distinsă în viața obișnuită, știind să se facă admirat chiar și pentru ceea ce ar fi putut să-i atragă vreun reproș — ca de pildă pasiunea sa tîrzie pe care a nutrit-o pentru Lucrezia d'Alagna —, el a avut un singur cusur, acel al risipei¹, din care au decurs apoi urmări inevitabile. Slujbașii financiari veroși deveniră la început atotputernici, pînă cînd, regele, ajuns la faliment, le luă toate

¹ Jovian. Panton., *Opp.*, ed. Basileae, 1538, T. I: *De liberalitate*, cap. 19, 29, și *De obedientia*, I, 4, cf. Sismondi, X, p. 78 u.

avuțiile ; se predică o nouă cruciadă, ca sub acest pretext să se impună clerul ; în urma unui mare cutremur de pământ din Abruzzi, supraviețuitorii fură siliți să plătească dările și pentru cei care pieriseră în cataclism. În astfel de circumstanțe, Alfonso era, pentru înalții săi oaspeți și pentru ambasadori, cea mai strălucită și mai generoasă gazdă a timpului său, bucuros să facă cele mai scumpe daruri, oricui, chiar dușmanilor ; pentru strădaniile literare generozitatea sa nu cunoștea nici o măsură. Astfel Poggio, pentru traducerea latină a *Cyropaediei* lui Xenofon, a primit cinci sute de ducăți de aur.

Ferrante¹, care a urmat după el, trecea drept un bastard al său de la o doamnă spaniolă ; era însă mai probabil fiul unui maran din Valencia. Să fi fost de vină sângele care-i curgea în vine sau comploturile baronilor care-i amenințau existența, că a fost atât de sumbru și de crud ? În orice caz, printre principii din acea vreme, el a fost cel mai fioros. De o activitate neobosită, recunoscut ca unul dintre cele mai strașnice capete politice, cumpătat în ale vieții, el și-a îndreptat toate forțele, inclusiv aceea a unei memorii impla-

¹ Tristano Caracciolo, *De Fernando qui postea rex Aragonum fuit ejusque posteris*, vezi Murat., XXII, col. 113—120. Jovian. Póntanus, *de prudentia* 1. IV ; *de magnanimitate*, 1. I ; *de liberalitate*, cap. 29, 36, *de immanitate*, cap. 8. Cam. Porzio, *Congiura de'Baroni del regno di Napoli contra il re Ferdinando I*, Pisa, 1818, Comines, *Charles VIII*, cap. 17, cu caracterizări generale ale Aragonezilor.

(*Adaos Geiger* : În vederea cunoașterii activității lui Ferrante pentru popor, e de o mare importanță lucrarea editată de Scipione Volpicella : *Regis Ferdinandi primi instructionum liber* (1486—1487, Neapole, 1861. Apoi : Trinchera, *Codice Aragonese*, 2 vol., Neapole, 1868—1870. Verosimilitatea lui Porzio e pusă la îndoială, vezi Fr. Torracca, *Scritti critici*, Neapole, 1907, p. 466.)

cabile și a unei prefăcătorii fără egal, în scopul de a-și distruge adversarul. Ofensat de toate câte pot să offenseze un suveran, ofensat de conduita baronilor care, deși rudele lui prin alianță, lucrau mînă-n mînă cu adversarii lui din afară, își făcu o obișnuință din faptele cele mai monstruoase. Pentru procurarea mijloacelor necesare purtării acestei lupte, ca și a războaielor din afară, recursă cam la aceleași metode mahomedane pe care le aplicase Frederic al II-lea: comerțul principal — de grîu și de ulei — era un monopol al organelor de stat; tot comerțul fu centralizat și dat pe mîna unui mare negustor, Francesco Coppola, căruia-i cedă o parte din beneficii și care avea la dispoziția sa întregul serviciu maritim; împrumuturile forțate, execuțiile silite și confiscările, simonia cea mai crasă, contribuțiile extraordinare pe corporațiile religioase formau celelalte resurse.

În afară de vînătoare, pe care o practica fără cruțare, mai avea două mari plăceri: să-i știe pe dușmanii săi, care fuseseră prinși de vii, închiși în câte-o carceră bine păzită, și să-i aibă tot timpul în apropiere pe dușmanii morți, bine îmbălsămați, îmbrăcați în veșmintele ce le purtaseră de preferință în viață¹. Rînjea cînd vorbea cu intimitate despre prizonierii săi; din colecția de mumii nu făcea nici un secret. Victimele sale erau în cea mai mare parte oameni răpiți prin trădare, uneori smulși chiar de la masa lui regală. De o răutate cu adevărat diabolică era purtarea sa față de primul său sfetnic, Antonello Petrucci, albit în serviciul său, supt de o veche boală; Ferrante continua să primească darurile pe care acest moșneag i le făcea

¹ Paul. Jovius, *Histor.* I, p. 14, în cuvîntarea unui ambasador milanez; *Diario Ferrarese*, Murat. XXIV, col. 294.

neîncetat de groaza, mereu crescîndă, a morții pînă cînd, în sfîrșit, o bănuială că ar fi participat la un complot al baronilor prilejui tiranului pretextul de a-l aresta și ucide împreună cu negustorul Coppola. Felul în care toate acestea sînt povestite de către Caracciolo și Porzio, face să ți se ridice părul de groază.

Fiul cel mai mare al lui Ferrante, Alfonso, duce de Calabria, fu asociat mai tîrziu, într-un fel oarecare, de către tatăl său la conducerea statului. Era un om desfrînat, sălbatic, răspîndind groaza în jur; era doar ceva mai puțin prefăcut decît tatăl său și nu se sfia să-și arate, la iumina zilei, disprețul față de orice credință religioasă.

Nu la acești principii trebuiesc căutate trăsăturile cele mai înalte și mai vii ale tiraniei din acea vreme; ceea ce au luat ei din arta și cultura timpului, a fost doar luxul și aparența de civilizație¹. Chiar adevărații spanioli se arătară, în Italia, mai întotdeauna degenerați; îndeosebi sfîrșitul acestei case Marrano (1494 și 1503) demonstrează o evidentă lipsă de rasă. Ferrante moare torturat de neliniște și remușcări; Alfonso bănuiește de trădare pe propriul său frate, Federigo, singurul om onest din toată familia, și-l ofensează în modul cel mai nedemn; în fine, își pierde firea și fuge în Sicilia, el, care pînă aci trecuse drept unul din cei mai iscușiți conducători de oști ai Peninsulei, lăsîndu-și fiul, pe tînărul Ferrante, pradă francezilor și trădării tuturor. O dinastie care guvernase în felul acesteia, ar fi trebuit, cel puțin, să-și vîndă scump viața, pentru ca fiii și urmașii lor să mai poată nădăjdui într-o restaurație. Dar: „*Jamais homme cruel ne fut*

¹ Müntz, *Hist. de l'art pendant la Renaissance*, I, 116, 119, îl prezintă totuși ca pe un prieten al artelor, influențat de Lorenzo de Medici (n. Kröner).

hardi"¹ — așa cum a spus Comines cu acest prilej, într-un sens cam unilateral, e adevărat, dar nu fără dreptate.

Cel mai autentic principat italian, reprezentând spiritul secolului al XV-lea, e acela pe care l-au format ducii de Milano, a căror dominație, începînd cu Gian-galcazzo, prezintă deja trăsăturile unei monarhii absolute, definitiv încheiate. Îndeosebi ultimul Visconti, Filippo Maria (1412—1447), este o personalitate interesantă în cel mai înalt grad și o figură admirabil conturată de istoricii timpului². Ce poate face teama dintr-un om bine înzestrat, ajuns într-o situație înaltă, se poate vedea la el, am putea spune, într-un chip perfect matematic. Statul nu are decît un singur scop, securitatea principelui, iar toate mijloacele de care dispune duc la acest țel unic. Numai că egoismul său fără margini n-a deșteptat într-însul setea de sînge. El șade în castelul său din Milano, cu grădini, alei splendide și manevruri impozante, fără a ieși în oraș cu anii. Excursiile le face la țară, unde are castele superbe. Flotila de bărci, trase de cai iuți care-l poartă pe canale tăiate anume în acest scop, este organizată după toate cerințele etichetei. Orice persoană care venea la castel era minuțios supravegheată ; staționarea lîngă ferestre era interzisă pentru a nu se putea corespunda cu exteriorul prin anumite semne. Cei care trebuiau să facă parte din anturajul imediat al principelui, erau supuși unui șir de probe bine studiate, calculate cu artă ; după ce le treceau cu succes, principele le încredința demnități înalte, funcții diplomatice sau îi făcea lachei, căci o situație era tot atît de onorabilă ca și cealaltă.

¹ „Omul crud n-a fost niciodată îndrăzneț“ (n. tr.).

² *Petri Candidi Decembrii Vita Phil. Mariae Viscomitis*, Murat, XX.

Și acest om a dus războaie lungi și grele, a tratat în permanență mari afaceri politice, trimițând deci în diferite direcții, oameni cu depline puteri. Ceea ce constituia temeiul siguranței sale, era faptul că toți acești oameni se bănuiau unii pe alții, toți condotierii erau supravegheați de spioni, negociatorii și înalții dregători nu se puteau înțelege între ei, căci principele semăna cu iscusință discordia, avînd mai ales grijă să întovărășească un om onest cu un șarlatan. Chiar și în forul său interior, Filippo Maria era senin și izbutea să împace două concepții de viață diametral opuse; el credea în stele și în fatalitatea oarbă, dar invoca în același timp protecția sfinților; citea pe autorii antici și romanele cavalierești franceze. În sfîrșit, același om care nu voia niciodată s-audă vorbindu-se de moarte¹, și care evacua din castel pe favoriții săi muribunzi pentru ca nimeni să nu sucombe în acest burg al fericirii, și-a grăbit intenționat sfîrșitul prin închiderea unei plăgi și refuzul de a i se lua sînge, murind în cinste și demnitate.

Ginerele, și mai tîrziu moștenitorul său, norocosul condotier Francesco Sforza (1450—1466), a fost poate, dintre toți italienii, în gradul cel mai înalt, un om după inima veacului al XV-lea. Nicăieri n-a fost exprimată mai strălucit într-un om biruința geniului și a forței individuale, iar cine nu era dispus să recunoască acest lucru, trebuia să admire în el cel puțin pe favoritul Fortunei. Milanul se simțea mîndru de a fi primit în fruntea sa un suveran atît de celebru. Cînd și-a făcut intrarea în capitală, poporul l-a purtat călare în catedrală, fără să-l lase să descalece². Să au-

¹ Il înfricoșă — *quod aliquando, „non esse” necesse esset* (ceea ce odinioară n-a fost“, să devină necesar).

² Corio, fol. 430 — Cagnola, în *Archiv. stor.*, III, p. 125.

zim bilanțul vieții lui, așa cum l-a întocmit papa Pius al II-lea, un cunoscător în aceste treburile¹: „În anul 1459, când ducele a venit la Congresul principilor din Mantua, avea șasezeci (mai degrabă cincizeci și opt) de ani; călare, părea un tânăr, avea o majestate impunătoare, cu trăsături severe, dar calm, afabil cu toată lumea și totuși princiar în toată comportarea sa; el exprima îmbinarea perfectă a calităților trupesti și a darurilor spirituale, fiind fără seamăn în vremurile noastre, neînfrînt pe câmpul de luptă. Acesta era bărbatul care s-a ridicat de jos pînă la tron. Soția sa era frumoasă și virtuoasă, copiii grațioși ca îngerii Cerului. Rareori se îmbolnăveau. Izbînda încorona toate dorințele sale cele mai puternice. Totuși, a plătit și el tribut nenorocului: soția sa îi ucise din gelozie iubită. Foștii săi tovarăși de arme, Troilo și Brunoro, îl părăsiră pentru a servi pe regele Alfonso; pe un altul, Ciarpollone, a trebuit să-l spînzure, găsindu-l vinovat de trădare; din partea fratelui său, Alessandro Sforza, avu de suferit, căci acesta o dată îi ațîță pe francezi împotriva lui; unul din fiii lui urzi un complot contra lui, și fu întemnițat; pierdu printr-o înfrîngere marca (ținutul — n. trad.) Anconei, cîștigată odinioară tot prin război. Nimeni nu s-a bucurat vreodată de vreo fericire absolută, fără turburări. Fericit e numai cel care are mai puțin de suferit.” Cu această definiție negativă despre fericire, își slobozește învățatul papă pe cititorii săi. Dacă ar fi putut întrevedea viitorul, sau dacă ar fi voit să cerceteze consecințele puterii absolute în general, nu i-ar fi scăpat, fără îndoială,

¹ Pii II Comment. III, p. 130, — Cf. II, 87, 106. Caracciolo zugrăvește în culori și mai sumbre vicisitudinile destinului lui Sforza în *De varietate fortunae* (Despre diversitatea destinelor), vezi Murat, XXII, col. 74.

observația unui adevăr esențial : lipsa de garanție a familiei. Acei copii frumoși ca îngerii și pe deasupra cu educația cea mai completă și mai îngrijită, odată ajunși la maturitate, degenerară într-un egoism fără margini.

Galeazzo Maria Sforza (1466—1476), un virtuoz al înfățișării exterioare, era mîndru de mîna sa frumoasă, de soldele mari ce le plătea, de creditul de care se bucura, de tezaurul său de două milioane ducați de aur, de strălucitul său anturaj, de armata pe care o întreținea și de colecția sa de șoimi de vînătoare. Îi plăcea să se asculte vorbind — și vorbea frumos — iar cel mai curgător, atunci cînd putea jigni un ambasador venețian¹. Dar uneori îl apucau capricii bizare, de pildă acela de a pune să se picteze într-o noapte pereții unei camere cu felurite figuri ; avură loc accese oribile de cruzime față de propriile-i rude și scene nebunești de destrăbălare. Cîțiva exaltați găsiră că are toate defectele unui tiran ; îl lichidară, predînd astfel statul în mîinile fraților săi, dintre care unul, Ludovico Moro, mai tîrziu, prin uitarea nepotului său în carcerat, preluă întreaga domnie. De această uzurpare se leagă intervenția Franței de mai tîrziu și nenorocirea întregii Italii.

Ca principe, Moro este figura cea mai caracteristică a timpului său. El apare astfel drept produsul natural al epocii, și ca atare, nu i se pot lua chiar toate în nume de rău. În aplicarea mijloacelor, profund imorale, de care se folosea, el părea total naiv ; probabil că s-ar fi mirat mult, dacă cineva ar fi vrut să-l facă să priceapă că există o răspundere morală nu numai în privința scopurilor urmărite ci și a mijloacelor. Și-ar fi făcut poate un merit deosebit, chiar o virtute,

¹ Malipiero, *Ann. veneti, Archiv. Stor.*, VII, I, p. 216 u., 221—224 u.

din a fi evitat, pe cît posibil, execuțiile sîngeroase. În ochii lui, respectul aproape mitic, pe care-l arătau italienii pentru forța lui politică, era un tribut legitim¹. Încă din 1496 se lăuda că papa Alexandru este capelanul său, împăratul Maximilian condottierul, Veneția șambelanul, iar regele Franței curierul său, care se duce și vine oriunde-i convine lui². Chiar ajuns la marginea prăpastiei (1499), cîntărește cu un sînge rece uimitor toate șansele posibile de a scăpa din primejdie, bizuindu-se totodată, ceea ce îi face onoare, pe bunătatea naturii omenești. Respinge îndemnul fratelui său, cardinalul Ascanio Sforza, de a rezista mai departe în castelul din Milano, deoarece avuseseră cîndva amarnice neînțelegeri. „*Monsignore — îi spune el — nu mi-o luați în nume de rău, dar n-am încredere în dumneavoastră, chiar dacă-mi sînteți frate.*“ Alese-se deja comandant al castelului, „*această garanție a întoarcerii sale*“, pe un om căruia nu-i făcuse niciodată rău, ci bine întotdeauna³. Dar, cu toate acestea, omul trădă castelul.

Înăuntrul ducatului, Moro se strădui să guverneze bine și cu folos, contînd pe simpatia de care se bucura în Milano, iar mai tîrziu chiar în Como. Totuși, după anul 1496, îngreunase țara peste puterile ei cu impozite, iar la Cremona, de pildă, ca măsură politică, ordonase sugrumarea, în secret, a unui cetățean cu prestigiu, care cîrtise împotriva dărilor prea ridicate. De atunci cei care îi solicitau audiențe, rămîneau despăr-

¹ *Chron. Venetum*, Murat, XXIV, col. 65.

² Malipiero, *Ann. venet.*, *Archiv. Stor.*, VII, I, p. 492. cf. pp. 482—562.

³ Ultima sa convorbire cu acesta, autentică și interesantă — vezi la Senarega, Murat. XXIV, col. 567.

țiți de el¹ printr-o bară, din dosul căreia trebuiau să vorbească foarte tare spre a se face auziți. La curtea sa, care era cea mai strălucită din Europa, de cînd nu mai exista cea a Burgundiei, domneau imoralitatea și desfrîul: tatăl își oferea fiica, bărbatul soția, fratele sora². Numai suveranul se găsea în permanență ocupat și — ca fiu al faptelor sale — se simțea înrudit cu acei care, de asemenea, își scoteau existența din propriile mijloace spirituale: învățații, poeții, muzicanții și artiștii. El însuși era învățat, deprins cu textele anticilor; s-au păstrat în manuscris două discursuri în limba latină, pe care le-a rostit la vîrsta de unsprezece ani³. Academia fondată de el⁴, are în primul rînd menirea de a-i servi principelui și nu de a sluji drept instituție de învățămînt; principele n-avea nevoie nici de gloria membrilor ei, ci numai de anturajul lor, de lucrările lor. Este sigur că Bramante a fost la început slab retribuit⁵; dar Leonardo, pînă în 1496, a fost plătit destul de bine — de alt fel ce-l putea reține la curte dacă n-ar fi rămas de bună voie? Lumea îi era deschisă poate ca nici unui alt muritor din acea vreme. Și dacă ceva pledează că în Ludovico Moro era un element deosebit, de natură

¹ *Diario Ferrarese*, Murat. XXIV, col. 336, 367, 369. Poporul credea că-și adună comori.

² Corio, fol. 448 — Urmările acestei stări de lucruri se pot cunoaște mai ales din nuvelele cu privire la Milano, și introducerile lui Bandello. (Malaguzzi Valeri, *La corte di Lodovico il Moro, La vita privata e l'arte*, Milano, 1913, p. 126, u., combate părerea că la curtea milaneză s-ar fi petrecut multe fără-delegi. — n. Kröner.).

³ Dukas, *Recherches*, Paris, 1876, p. 82 u.

⁴ Amoretti, *Memorie storiche sulla vita ecc. di Lionardo da Vinci*, p. 35 u. p. 83 u. (Adaos Geiger: Această academie n-a existat de fapt, cf. *Giorn. stor.*, XXIX, p. 534, XXXVII, 414).

⁵ Vezi sonetele sale, editate de Beltrani, Milano, 1884.

superioară, atunci lunga ședere a misteriosului maestru în anturajul său o dovedește îndeajuns. Iar dacă mai târziu Leonardo a servit pe Cezar Borgia și Francisc I-ul, faptul arată, de asemenea, că era sedus de caracterele excepționale ale acestor bărbați.

Dintre fiii lui Lodovico Moro, care după prăbușirea sa fură prost crescuți printre străini, cel mai mare, Massimiliano, nu-i semăna de loc; cel mai tânăr, Francesco, ar fi putut să se ridice întrucîtva. Milano, care în vremea aceea schimba de atîtea ori domnitorii și suferea mult de pe urma fluctuațiilor politice, încerca să se asigure, cel puțin, contra reacțiunilor; în 1512, francezii care se retrăgeau în fața armatei spaniole și a lui Maximilian I-ul, acordară milanezilor o „*scrisoare reversală*“, după termenii căreia, aceștia nu aveau nici o parte de vină în izgonirea francezilor și puteau fără a comite o rebeliune, să se predea unui nou învingător¹. Este demn de remarcat, chiar și din punct de vedere politic, faptul că nefericitul oraș, în aceste momente de tranziție, întocmai ca și Neapole, de pildă, după fuga Aragonezilor, era de obicei prădat de bandele răufăcătorilor provenind uneori chiar din cea mai „distinsă“ societate.

În cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, găsim două principate deosebit de interesante prin înțelepciunea și talentul suveranilor care le cîrmuiesc: acela al casei Gonzaga la Mantua și al casei Montefeltro la Urbino. Membrii familiei Gonzaga trăiau în destulă armonie; nu mai fuseseră la ei crime tainice de multă vreme, și își puteau arăta morții. În ciuda unor ușurințe în moravuri, marchizul Francesco Gon-

¹ Prato, în *Archiv. Stor.*, III, p. 298, cf. 302.

zaga¹ și soția lui, Isabela d'Este, au rămas o pereche respectabilă și unită, putînd da o educație aleasă fiilor lor, atît de vestiți și fericiți mai apoi — și aceasta într-o vreme cînd statul lor mic, dar extrem de important, trecea prin cele mai mari primejdii. Nici împăratul, nici regele Franței, nici Veneția n-ar fi cerut și nici nu s-ar fi așteptat ca Francesco Gonzaga, în calitate sa de principe și condotier, să ducă o politică onestă și loială; dar cel puțin după bătălia de la Taro (1495), acesta începu să se comporte în ce privește onoarea militară ca un patriot italian, comunicînd acest sentiment soției sale. Din acest moment, orice manifestare de fidelitate eroică, cum a fost de pildă apărarea Faenței contra lui Cezar Borgia, îi apărură acestei femei ca o reabilitare a onoarei Italiei. Judecata noastră asupra Isabellei d'Este nu are nevoie să se sprijine pe autoritatea scriitorilor și artiștilor care au răsplătit din plin mecenatul frumoasei principese; scrisorile ei ne zugrăvesc îndeajuns chipul femeii, liniștea ei nestrămutată, spiritul ei de observație fin și glumeț, precum și amabilitatea ei. Bembo, Bandello, Ariosto și Bernardo Tasso își trimiteau lu-

¹ Născut în 1466, logodit cu Isabella în vîrstă de șase ani în 1480, urmează la conducere în 1484, se căsătorește în 1490 și moare în 1519. Isabella moare în 1539. Fiii ei: Federigo, care conduce de la 1519 la 1540 — fiind ridicat la rangul de duce în 1530 — și renumitul Ferrante Gonzaga. Cele ce urmează sînt extrase din corespondența Isabellei și anexe din *Archiv. Stor. Append.*, tom. II, comunicate de d'Arco. (Vezi de asemenea d'Arco, *Delle arti e degli artifici din Mantova*, Mant. 1857—1858, 2 vol. Apoi lucrarea foarte importantă: A Lucio — R. Renier, *Mantova e Urbino. Isabella d'Este e Elisabeta Gonzaga, nelle relazioni famigliari e nelle vicende politiche*, Turin, Roma, 1893. O frumoasă expunere de ansamblu e studiul lui F. v. Bezold: *Aus dem Briefwechsel der Markgräfin Isabella von Este-Gonzaga in Archiv. für Kulturgeschichte*, 8, 1910.) (n. Kröner).

crările la această curte, cu toate că era mică și fără putere iar tezaurul ei de cele mai multe ori gol. O societate mai aleasă și mai însuflețită n-a existat nicăieri de la dizolvarea curții din Urbino (1508) — fiind întrecută pînă și curtea de la Ferrara, mai cu seamă în ce privește punctul esențial, libertatea de mișcare. Isabella a fost o excepțională cunoscătoare în ale artei și nici un iubitor de frumos nu-i poate citi catalogul restrînsei dar prea-selectei sale colecții, fără a se simți mișcat.

Urbino a posedat unul din cei mai eminente reprezentanți ai principatului în persoana marelui Federigo (1444-1482), despre care puțin importă să știm dacă a fost sau nu un veritabil Montefeltro. El a fost unul din cei mai de seamă reprezentanți ai categoriei principiare. În calitate de condotier, avea moralitatea politică a acestora, de care însă ei nu erau vinovați decît pe jumătate. Ca suveran al micului său principat, avea principiul de a-și cheltui în țară solda pe care o câștigase în străinătate și de a impune supușii cît mai puțin posibil. Despre el și despre cei doi succesori, Guidobaldo și Francesco Maria, se spunea : „*au construit edificii frumoase, au favorizat cultura solului, au trăit în țară și au întreținut o grămadă de servitori ; poporul îi iubea*”¹. Nu numai statul era o operă de artă bine chibzuită și organizată, ci însăși curtea, era o asemenea lucrare, din toate punctele de vedere. Federigo întreținea cinci sute de servitori ; demnitățile curții funcționau atît de perfect ca la puține curți ale marilor monarhi și cu tot numărul mare al slujbașilor, nimic nu se irosea, toate își aveau scopul și toate erau supuse unui control exact. La Urbino

¹ Franc. Vettori, în *Archiv. Stor. Append.*, tom. VI, p. 231 — Despre Federigo în special, vezi Vespasiano Fiorent., p. 132, u.

nu se îngăduiau jocuri de noroc, nu se auzeau nici defăimări, nici vorbe înfumurate, căci curtea trebuia să fie totodată și centrul de educație militară a fiilor altor mari seniori, iar succesul acestei întreprinderi era o chestiune de onoare pentru suveran. Palatul construit de el n-a fost cel mai splendid, dar era clasic prin proporțiile și prin poziția sa. Aici și-a adunat Federigo celebra bibliotecă, cel mai prețios din toate tezaururile sale. Deoarece se simțea în deplină siguranță, într-o țară în care toți își câștigau cele trebuincioase, ori dobândeau privilegii printr-însul, o țară în care nimeni nu cerșea, principele ieșea fără arme și aproape fără nici o escortă. Nici un alt suveran nu-l putea imita, nu se putea plimba ca el în parcuri neîmprejmuite, nu putea să-și ia dejunul frugal într-o sală deschisă tuturor privirilor, în timp ce i se citeau pagini din Tit-Liviu (sau, în timpul postului, din opere de pietate). În aceeași după amiază, asculta o prelegere din domeniul antichității și mergea apoi la mănăstirea Clariselor să se întrețină cu superioara la grilajul vorbitorului, despre cele sfinte. Seara, conducea cu plăcere exercițiile de gimnastică ale tinerilor de la curtea sa, pe câmpia de lângă biserica San Francesco, de unde se deschidea o priveliște magnifică, supraveghindu-i atent în deprinderea desăvârșită a mișcărilor de prindere și alergare. Străduința lui era de a fi cât se poate de amabil cu toată lumea și de accesibil oricui; făcea vizite celor care lucrau pentru el, chiar în atelierele lor, dădea mereu audiențe și rezolva cererile, pe cât posibil, chiar în aceeași zi. Nu era de mirare că atunci când trecea pe stradă, oamenii se aruncau în genunchi și strigau : *Dio ti mantegna signore !* — să te țină Dumnezeu ! Cugetătorii îl numeau lumina Italiei¹.

¹ Castiglione, *Il Cortigiano* L, I, cap. 2.

Fiul său, Guidobaldo, înzestrat cu însușiri înalte, dar mereu urmărit de boală și de nenoroc, sfârși prin a încredința statul în mâini sigure (1508). El lăsa puterea nepotului său Francesco Maria, care era în același timp nepotul papei Iuliu al II-lea, iar acesta la rândul lui izbuti, cel puțin, să împiedice căderea ducelui sub dominație străină. Ceea ce este remarcabil la acești doi principii, este siguranța cu care au știut să scape fugind și ascunzându-se, Guidobaldo din fața lui Cezar Borgia, Francesco Maria din fața trupelor lui Leon al X-lea; ei aveau conștiința că întoarcerea lor va fi cu atât mai ușoară și mai dorită, cu cât țara va fi suferit mai puțin de pe urma unei rezistențe infructuoase. Dacă și Lodovico Moro socotise la fel, el uitase numeroasele motive de ură care-i stăteau în față și acționau împotriva lui. Curtea lui Guidobaldo a fost imortalizată de Baldassare Castiglione, ca școala celor mai distinse maniere, scriitorul compunând în onoarea societății de la Urbino și prezentându-i egloga *Tirsis* (1506), iar mai târziu (1518), plasând locul acțiunii din *Il Cortigiano* (*Curtezanul*), în anturajul femeii de înaltă cultură care a fost ducesa Elisabeta Gonzaga.

Guvernarea casei de Este în Ferrara, Modena și Reggio se mișcă pe o ciudată linie de mijloc între violență și popularitate¹. Înăuntrul palatului se petrec lucruri înspăimântătoare: o principesă, bănuită de crimă de adulter cu un fiu vitreg, este decapitată (1425); prinți legitimi și nelegitimi fug de la curte și sînt amenințați, chiar în străinătate, de loviturile asasinilor trimiși în urmărirea lor (aceasta din urmă în

¹ Cele ce urmează după analele casei d'Este — *Annales Estenses*, vezi Murat XX și *Diario Ferrarese* la Murat, XXIV.

1471) ; apoi neconținute comploturi uneltite din afară ; bastardul unui bastard vrea să detroneze pe singurul moștenitor legitim (Ercole I-ul) ; mai târziu (1493), acesta din urmă își otrăvește soția, după ce descoperise că ea voia să-l otrăvească pe el ; comite această crimă instigat de Ferrante, fratele soției criminale. Încheierea acestor tragedii o constituie complotul urzit de doi bastarzi contra fraților lor, ducele Alfons I-ul și cardinalul Ippolito (1506), care fu descoperit la vreme și condamnat la închisoare pe viață. Pe de altă parte birurile erau nespuse de grele și trebuiau să fie așa, deoarece acest ducat era cel mai amenințat dintre toate statele mari și mijlocii ale Italiei, ceea ce necesita armament mult și numeroase fortificații. Dar odată cu sporirea dărilor, trebuia în egală măsură să se aibă grije ca și buna-stare a țării să crească, iar marchizul Nicolò (+1441) și-a exprimat dorința ca supușii săi să fie mai bogați decât ai altor țări. Dacă creșterea rapidă a populației dovedește că și averea obștească reală s-a mărit, atunci trebuie privit ca ceva important faptul că în 1497, cu toată întinderea și dezvoltarea considerabilă a capitalei, nu se mai găseau case de închiriat ¹. Ferrara este întâiul oraș modern al Europei ; aci au apărut pentru întâia dată, la îndemnul principelui, cartiere întinse și ordonate ; aci s-a format o populație de metropolă, grație concentrării în aceeași localitate a funcționării și a industriilor transplantate intenționat. Refugiaților bogați din întreaga Italie, mai cu seamă florentini, li s-a permis să se așeze aci și să-și construiască palate. Numai impozitele indirecte, trebuie să fi atins un nivel înalt, la limita suportabilității. Este adevărat că suveranul arăta în

¹ *Diario Ferrarese*, I, c. col. 347.

mod practic grija sa față de mulțime, așa cum întâl-
nim și la alți tirani italieni, de pildă la Galeazzo Ma-
ria Sforza : în cazuri de secetă aducea grâu¹ din țări
îndepărtate și-l distribuia — după cât se pare — în
mod gratuit ; dar în timpuri normale se despăgubea
prin monopolul, dacă nu al grâului, al altor bunuri
alimentare ca : peștele, carnea sărată, fructele și le-
gumele, acestea din urmă cultivate cu grijă pe toate
malurile din Ferrara. Încasările cele mai serioase erau
realizate însă, din vânzarea anuală a slujbelor publice,
ceea ce era o uzanță în toată Italia, numai că cele
mai multe date și cele mai exacte le avem din Ferrara.
Despre anul 1502, se spunea : cea mai mare parte din
oficiile publice au fost cumpărate la prețuri „sărate“
(*salati*) — citindu-se funcționari de diferite grade și
resorturi, încasatori de vamă, administratori de dome-
nii (*massari*), notari, *podestà* (primari), judecători și
chiar „*capitani*“, adică slujbași superiori ducali în
tîrgurile de provincie. Ca unul dintre acei „mîncători
de oameni“ care și-au plătit scump funcția primită și
pe care poporul îl ura „*ca pe dracul*“ — este pomenit
și Tito Strozza care, sperăm, nu este renumitul poet
de limbă latină.² În fiecare an, cam la aceeași vreme,
ducele obișnuia să facă personal o rundă prin oraș,
așa-numita *andar per ventura* (plimbare la întâmplare)
primind daruri de la cetățeni, mai cu seamă de la cei
avuți. Darurile nu erau în bani, ci numai în natură.
Ducele era foarte mîndru³ că în toată Italia se știa

¹ Paul Jovius : *Vita Alfonsi ducis*, în *Viri illustres*.

² Tito Strozza a declarat, pentru a îndepărta de la sine ase-
menea acuzații : „*Nulla magistratus gestos mihi sordida labe
Foedavit, mundasque manus, dum munera curo Publica servavi*“
— iar Coel. Calcagninus a încercat să prezinte ura poporului împo-
triva poetului ca neîntemeiată (*Adaos Geiger*).

³ Paul. Jovius, loc. cit.

că, în Ferrara solda ostașilor și leașa profesorilor universitari erau achitate la zi, că soldaților le era riguros interzis de a pretinde ceva pe cont propriu de la vreun orășean sau de la un țăran, că Ferrara este de necucerit și că în castel se află o sumă uriașă de monezi-aur. Nu existau bugete separate; ministrul finanțelor era în același timp ministrul palatului. Clădirile ridicate de Borso (1450—1471), Ercole I-ul (pînă în 1505) și Alfonso I-ul (pînă în 1534) erau foarte numeroase, dar în genere de mici dimensiuni; faptul se explică prin obișnuința acestei case principare care, cu toată pasiunea pentru lux — Borso nu se arăta decît în brocart de aur și acoperit de bijuterii — nu voia să se avînte în cheltuieli nemăsurate. De altfel Alfonso își dădea seama că micile, dar elegante sale vile, Belvedere cu grădinile sale umbroase și Montana cu minunatele fresce și fîntîni arteziene, erau și ele supuse vicisitudinilor vremii.

Starea de primejdie permanentă în care trăiau acești suverani, le-a dezvoltat o netăgăduită capacitate personală. Într-o existență atît de dificilă, nu se putea mișca cu succes decît un virtuos, și fiecare era obligat să se justifice și să dovedească prin fapte că era demn de a fi domnitor. Caracterele lor prezintă și multe părți întunecate, dar în fiecare se găsea cîte ceva din ceea ce constituia idealul italian. Care principe din Europa de atunci s-a străduit atît de mult pentru propria-i cultură ca, de pildă, Alfonso!? Călătoriile sale în Franța, Anglia și Țările de Jos au fost adevărate călătorii de studii, care i-au adus o mai precisă cunoaștere a comerțului și meșteșugurilor din aceste țări¹. E stupid să i se reproșeze munca lui de

¹ Cu acest prilej poate fi amintit și voiajul lui Leon al X-lea, în calitate de cardinal cf. Paul Jovii, *Vita Leonis X*, lib. I. In-

strungar, căreia îi dedica orele sale de recreație, mai cu seamă că aceasta se asocia cu măiestria sa în arta de a turna tunurile și cu felul său lipsit de prejudecăți de a aduna în jurul său meșteri din toate meseriile. Principii italieni, spre deosebire de cei din Nord, nu se mărginesc la anturajul aristocrației care se considera drept singura clasă onorabilă din lume, ținându-l de altfel și pe principe în această prejudecată; aici principele poate și trebuie să cunoască și să folosească pe unul fieștecare și, deși nobilul rămâne izolat de mulțime prin naștere, el întreține legături amicale bazate pe valoarea personală și nu pe considerente de castă, fapt asupra căruia vom reveni ceva mai târziu.

Sentimentele poporului din Ferrara față de familia d'Este oferă un amestec singular de spaimă ascunsă, de demonstrație bine chibzuită a unui spirit autentic italian și de lealitate cetățenească, cu totul modernă; admirația individului face loc unui sentiment cu totul nou, acel al datoriei. În 1451, orașul Ferrara ridică, în piața cea mare, ducelui Nicolò (+1441) o statuie ecvestră; Borso nu se jenă să plaseze în vecinătate propria sa statuie de bronz, care-l reprezenta șezînd (1454); mai mult, chiar de la începutul domniei, orașul decretă că-i va ridica o „*columnă triumfală de marmură*”, iar cînd va fi înmormîntat, moartea sa va produce asupra poporului același efect ca și cînd Dumnezeu ar fi murit a doua oară.¹ Un cetățean din Ferrara care-l vorbise de rău pe Borso în mod public, pe cînd se afla

tenția a fost mai puțin serioasă, bazată mai mult pe distracții și cunoașterea generală a lumii. De altfel, mobilul era cu totul modern. În acea vreme, nici un principe nordic nu voiaja într-un astfel de scop.

¹ Diar. Ferr., în Murat., XXIV, col. 323 și 240.

în străinătate, la Veneția, este denunțat la întoarcere și condamnat de tribunal cu deportarea și confiscarea averii ; puțin a trebuit să nu fie ucis de un cetățean pașnic la poarta tribunalului. El s-a dus cu ștreangul de gît, la duce, și l-a implorat să-i acorde iertarea deplină. În general, acest ducat era bine prevăzut cu iscoade, iar ducele, în persoană, examina zilnic lista străinilor, pe care hotelierii erau obligați cu severitate să o prezinte palatului. La principele Borso ¹ această operație era pusă în relație cu spiritul său de ospitalitate, care-l făcea să nu lase pe nici un călător mai de văză să plece înainte de a-l fi tratat cu toată cinstea ; dimpotrivă, la Ercole I-ul ² aceasta nu era decât o măsură de precauție. De altfel, și în Bologna, sub Giovanni al II-lea Bentivoglio, fiecare călător străin trebuie să obțină de la o poartă un buletin de intrare pentru a putea ieși pe cealaltă ³. Foarte popular devine principele atunci cînd zdrobește în bătăi pe un funcționar prepotent, cînd ducele Borso arestează în persoană pe cei mai de seamă și mai intimi consilieri ai săi, sau cînd Ercole I-ul destituie, blamîndu-l public, un perceptor care a supt multă vreme din veniturile contribuabililor. Atunci populația aprinde focuri de bucurie și trage clopotele. Cu unul singur a mers Ercole prea departe — în toleranța sa — cu prefectul poliției, sau cum vrem să-l numim (*capi-taneo di giustizia*), Gregorio Zampante din Lucca (la slujbe de felul acesta nu se potriveau autohtonii). Chiar și fiii și frații ducelui tremurau în fața lui. Amenzile aplicate de el ajungeau la sute și chiar mii de ducați, iar torturile începeau înaintea anchetei. Se lăsa corupt

¹ Jovian. Pontan., *De liberalitate*, cap. 28.

² Giraldi, *Hecatommiti*, VI, Nov. 1.

³ Vasari, XII, 166, *Vita di Michelangelo*.

de cei mai mari criminali și obținea prin minciună grațierea lor de la duce. Poporul ar fi plătit voluntar zece mii de ducati și chiar mai mult, dacă ducele ar fi lichidat pe acest dușman al lui Dumnezeu și al oamenilor. Dar Ercole îl făcuse cumătru și cavaler, iar Zampante punea din an în an câte două mii de ducati deoparte. E adevărat că nu mânca decît porumbei crescuți de el și nu se aventura pe stradă fără o escortă de arbaletieri și de zbiri. Ar fi fost timpul să-l înlăture ; și într-adevăr, doi studenți și un evreu botezat pe care el îi jignise, îl uciseră în casa lui pe cînd își făcea siesta și, sărind pe caii deja pregătiți, alergară prin oraș strigînd : „*Leșiți din casă oameni buni, săriți ! L-am omorît pe Zampante !*“ (1496). Potera trimisă în urmărirea asasinilor n-a mai putut să-i ajungă ; trecuseră deja frontiera apropiată și se găseau în siguranță. A urmat apoi, firește, un potop de pamflete, sub formă de sonete și cîntece.

Pe de altă parte, tot în spiritul acestei dinastii, era și faptul că suveranul impunea atît curții cît și populației, considerația cu care el onora pe cei care-l slujeau cu folos. Cînd, în 1469, muri Lodovico Casella, consilierul intim al ducelui Borso, tribunalele, birturile, sălile universității fură închise în ziua funeraliilor. Toată lumea trebui să petreacă sicriul pînă la San Domenico, deoarece și ducele, se zicea, va urma convoiul. Și, într-adevăr, merse și el — „*cel dintîi membru al casei d'Este care a mers în urma cosciugului unui supus al său*“ — pășind în vestminte negre în urma sicriului, plîngînd, urmat la mică distanță de rudele lui Casella, conduse, fiecare, de cîte un senior de la curte ; cîtiva nobili purtară pe umeri trupul neînsuflețit al omului din popor, din biserică pînă la cavoul unde fu depus. De altfel, aceasta a

fost întâia manifestare oficială a unor sentimente prin-ciare apărută într-un stat italian¹. Chiar dacă sim-burele unei asemenea atitudini are o frumoasă valoare umană, aceste demonstrații sînt de regulă, mai ales la poeți, echivoce. Una din poeziile de tinerețe ale lui Ariosto², compusă cu prilejul morții Leonorei de Ara-gon, soția lui Ercole I-ul, conținea deja — în afară de inevitabilele flori retorice îndoliate care în ase-menea cazuri sînt risipite din abundență pretutin-deni și în toate veacurile — și unele trăsături cu tot-ul moderne: „*Accastă moarte a însemnat pentru Fer-rara o lovitură pe care o va resimți multă vreme: binefăcătoare orașului pe pămînt, mijlocește pentru el acum în ceruri, căci această lume nu era demnă de ea, desigur zeita morții nu s-a apropiat de ea cu acea coasă însîngerîndă, cu care amenință pe muritorii de rînd, ci ea a venit blîndă (onestă), și cu un chip atît de prietenos, încît orice teamă a dispărut.*” Cîteodată întîlnim și sentimente de o cu totul altă natură. Nu-veliștii, care nu trăiau decît în favorul anumitor case prin-ciare, ne povestesc despre amorurile principilor, uneori chiar în timpul vieții acestora³ — într-un fel care a putut să pară în veacurile următoare ca o culme a indiscreției, dar pe atunci treceau drept mărturii nevinovate de amabilitate. Unii poeți lirici mer-geau pînă la a cînta pasiunile extraconjugale ale nobi-lilor protectori; așa a celebrat Angelo Poliziano dra-gostea adulteră a lui Lorenzo Magnifico și — cu un

¹ Un exemplu mai vechi, Bernabò Visconti.

² Intitulată *Capitolo 19*, iar în *Opere minore*, ed. Polidori, Florența, 1857, vol. I, p. 245 u. intitulată *Elegia 17*.

³ În *Hecatommiti* ale lui Giral-di, I, *Nov.* 8 și VI, *Nov.* 1, 2, 3, 4 și 10, tratează despre Ercole I, Alfonso I și Ercole II, toate compuse în timpul vieții ultimilor doi. Multe lucruri despre con-temporanii principilor — în Bandello.

accent deosebit — Giovano Pontano pe cele ale lui Alfonso de Calabria. Poezia acestuia din urmă trădează — involuntar — sufletul josnic și crud al prințului aragonez¹, căci după cum afirmă poetul, el trebuie să fie și în acest domeniu cel mai fericit, altfel vai de cei ce ar fi mai fericiți decît el ! Că cei mai mari pictori — de pildă Leonardo — pictau amantele stăpînilor lor, era de la sine înțeles.

Dinastia d'Este n-a așteptat glorificarea de la alții, ci s-a imortalizat singură, pe sine. Ducele Borso puse să fie reprezentat în palatul Schifanoja, în exercițiul actelor sale de suveran, iar Ercole celebră (pentru prima oară în 1472) aniversarea suirii sale pe tron, printr-o procesiune pe care autorii timpului o asemănă cu sărbătoarea religioasă de Joia-Verde ; toate dughenele erau închise ca într-o zi de duminică ; în mijlocul cortegiului mergeau toți prinții casei d'Este, chiar și bastarzii, îmbrăcați în brocart de aur. Ideea că toată autoritatea și toate demnitățile emanau de la principe, că ele nu sînt decît distincții personale din partea lui, era de multă vreme² simbolizată la această curte, printr-un ordin al pintenului de aur, care nu mai avea însă nimic de-a face cu cavalerismul Evului Mediu. Pe lîngă pinten, Ercole I-ul mai oferea și o sabie, o mantie brodată cu aur și o donație. Toate acestea includeau, desigur, obligația de a prezenta omagii principelui, în mod regulat.

¹ Geiger a contestat opinia lui Burckhardt despre faptul că sufletul josnic al lui Alfonso ar reieși din poezia amintită — întemeindu-se pe Pontani, *Carmina*, edit. Soldati, II, p. 260, (*n. Kröner*).

² Deja în 1367, amintit de Nicolò cel bătrîn, în *Polistore*, vezi Murat., XXIV, col. 848.

Mecenatul, adică protecția meritului, pentru care această curte a devenit celebră în lume, era legat, în parte, de Universitate, una dintre cele mai desăvârșite ale Italiei — în parte de serviciile Curții și ale Statului — dar toate acestea nu pretindeau sacrificii materiale excesive. Ca bogat gentilom de la țară și ca înalt dregător, Bojardo aparținuse de drept acestei Sfere ; cînd Ariosto a început să devină o personalitate, nu mai exista, în adevăratul înțeles al cuvîntului, nici curtea de la Milano, nici cea de la Florența, în curînd nici curtea de la Urbino, ca să nu mai vorbim de cea de la Neapole. El se mulțumi cu un loc alături de muzicienii și saltimbancii cardinalului Ippolito, pînă în momentul cînd Alfonso îl luă în serviciul lui. Altfel au stat lucrurile mai tîrziu cu Torquato Tasso, în legătură cu care curtea manifestă o adevărată gelozie pentru ca să-l aibă și să-l păstreze.

CAPITOLUL 6

ADVERSARII TIRANIEI

Împotriva acestei concentrări a puterii suverane orice rezistență înăuntrul statului era zadarnică. Elementele de constituire a unei republici comunale erau pentru totdeauna epuizate, totul era orientat spre exercițiul puterii absolute și a violenței. Nobilimea lipsită de drepturi politice, chiar acolo unde mai dispunea de proprietăți feudale, putea oricât să se împartă, ca și *bravii* ei, ghelfi și ghibelini, costumându-se într-un fel sau altul, cu pana la baretă sau pantaloni bufanți ¹ — gânditorii, ca de pildă Macchiavelli ² știau, odată pentru totdeauna, că Milanul sau Neapolul erau prea „corupte” pentru a constitui o republică. S-au transmise povești minunate despre cele două pretinse partide, care nu mai erau de multă vreme decât amintirea vie a vechii uri de familie, întreținută cu grijă la umbra puterii absolute. Un principe italian, pe care Agrippa de Nettesheim ³ îl sfătuia să pună capăt acestor discordii, îi răspunse : „*Dar disputele lor îmi aduc anual 12 000 de ducăți ca amenzi !*” Iar când în anul 1500, de pildă, în timpul scurtei întoarceri a lui Moro în statele sale, ghelfii din Toronto chemară în oraș o

¹ Burigozzi, în *Archiv. stor.*, III, p. 432.

² *Discorsi*, I, 17.

³ *De incert. et vanitate scientiar.*, cap. 55.

parte din trupele franceze ce se găseau în apropiere, pentru a da lovitura de grație ghibelinilor, francezii începură a prăda și ruina pe aceștia din urmă, făcând apoi, în continuare, același lucru și cu cei dinții — pînă cînd Tortona fu devastată în întregime¹. Și în Romagna, țara în care ura și patimile erau nemuritoare, cele două denumiri — ghelfi și ghibelini — își pierduseră orice conținut politic. A fost una din marile nerozii politice ale norodului, faptul că ghelfii și ghibelinii se credeau obligați să-și arate din cînd în cînd simpatia lor, primii pentru Franța, cei din urmă pentru Spania. Nu văd ca cei care au exploatat această nerozie, să fi realizat vreun mare profit dintr-însa. Franța a fost constrînsă întotdeauna să evacueze Italia în urma fiecărei intervenții, iar ceea ce a devenit Spania după ce a pus Italia la pămînt, o știm prea bine. Dar să revenim la autocrația principatului italian, așa cum a existat el în epocă Renașterii.

Un suflet cu desăvîrșire curat ar fi admis, poate, chiar în acele timpuri, că orice putere provine de la Dumnezeu și că suveranii vor deveni binevoitori în mod necesar și vor *trebui*, cu vremea, să uite originea lor violentă, cu condiția ca supușii lor să-i sprijine de bună voie și cu o inimă curată. Dar acest lucru nu se putea pretinde de la imaginațiile înflăcărâte și de la spiritele exaltate. Întocmai ca medicii nepricepuți, ei vedeau încetarea bolii în înlăturarea simptomului și-și imaginau că este de ajuns să fie ucis un principe, pentru ca libertatea să se instaureze de la sine. Ori poate nici nu se gîndeau atît de departe, ci voiau pur și simplu să dea satisfacție urii generale, sau să răzbune o familie căzută în nenorocire, sau să pedepsească o ofensă per-

¹ Prato, în *Archiv. stor.*, III, p. 241.

sonală. Aşa cum dominaţia suveranului era absolută şi plasată deasupra limitelor legale, tot astfel şi mijlocul de care se serveau adversarii nu era subordonat nici unui considerent moral. Boccaccio o spunea deschis ¹ : „*Trebuie să dau despotului numele de rege ori de principe şi să-i rămân credincios ca stăpînului meu ? Nu ! Căci el este duşmanul oricărei fiinţe umane. Contra lui pot întrebuinţa arme, conjuraţie, spionaj, curse viclene ; aceasta este o acţiune sfîntă, necesară. Nu există jertfă mai plăcută de adus decît sîngele unui tiran.*”

Nu ne putem ocupa aci cu detalierea evenimentelor ; vom spune numai că într-un capitol ² bine cunoscut din *Discorsi*, Macchiavelli tratează chestiunea conjuraţiilor vechi şi moderne, pornind de la epoca tiranilor greci ai antichităţii, judecîndu-le cu sînge rece, după planurile urmate de autorii lor şi după şansele lor de reuşită. Să-mi fie îngăduite aci două observaţii : una în ce priveşte asasinatul în timpul serviciului divin şi alta în ce priveşte influenţa antichităţii asupra acestor acţiuni.

Era aproape cu neputinţă să ai la dispoziţia ta tiranul, atît de bine păzit, în altă parte decît la procesiunile bisericeşti ; în nici o altă împrejurare familia princiară nu putea fi întîlnită adunată toată la un loc. Aşa uciseră locuitorii din Fabriano ³ (1435) pe tiranii lor, Chiavelii, în timpul unei liturghii festive ; se convenise ca masacrul să înceapă în momentul cînd preotul va pronunţa cuvintele din Crez : „*Et incar-*

¹ *De casibus virorum illustrium* (Despre întîmplările oamenilor iluștri), L. II, cap. 5.

² *Discorsi*, III, 6. A se compara şi *Storie fiorent.*, L. VIII., cap. 1.

³ Corio, fol. 333. Ibid. 305, 422 u. 440.

*natus est*¹. La Milano, ducele Giovan Maria Visconti fu asasinat la intrarea în biserică la San Gottardo (1412), ducele Galeazzo Maria Sforza în biserică San Stefano (1476), iar Lodovico Moro scăpă o dată (1484) de pumnalele partizanilor ducesei Dona, văduva ducelui din Milano, intrînd în biserică San Ambrogio printr-o altă uşă decît cea la care era aşteptat. Nu era vorba de cine ştie ce impietăţi neobişnuite ; asasinii lui Galeazzo s-au rugat înainte de faptă la sfîntul patron al bisericii şi au asistat tot acolo la prima liturghie. Totuşi, la conjuraţia uneltită de familia Pazzi contra lui Lorenzo şi Giuliano de Medici (1478), o cauză a eşecului parţial al complotului fu că cel ales pentru a executa planul, căpitanul Giovan Battista de Montesecco, care se angajase să ucidă victimele în mijlocul unui banchet, refuză să dea lovitura în domul de la Florenţa ; în locul lui se înţelesesă s-o facă doi preoţi „care erau obişnuţi cu locurile sfinte şi de aceea nu se intimidau”².

În ce priveşte antichitatea, a cărei influenţă asupra chestiunilor morale şi în special politice va fi încă amintită, principii înşişi dădeau exemplul, luînd ca prototip, atît în ce priveşte ideea de stat cît şi în conduita lor, imperiul roman de altădată. Dar şi adversarii lor, atunci cînd porneau la acţiune printr-o justificare teoretică, recurgeau şi ei la tiranicizii din antichitate. Fără îndoială este greu să se dovedească faptul că ei au fost determinaţi în ceea ce priveşte esenţialul acţiunii lor, şi anume în privinţa hotărîrii de a acţiona, de exemplul antichităţii ; dar nu e mai puţin adevărat că, invocînd antichitatea, ei se gîndeau

¹ „...şi s-a intrupat” (n. tr.).

² Astfel citatul din Gallus, vezi Murat., XXIII, col. 282.

la cu totul altceva decît la a face fraze sonore și declamații pompoase. Cele mai interesante lămuriri le avem asupra asasinilor lui Galeazzo Sforza, și anume : Lampugnani, Olgiati și Visconti¹. Toți trei aveau motive pur personale și totuși hotărîrea de a lovi a venit, poate, dintr-un motiv mai general. Cola de Montani, umanist și profesor de retorică, făcuse să se nască în inima tineretului aristocratic milanez, care-i urma cursurile, o dorință confuză de glorie, o necesitate vagă de a face fapte mari pentru patrie și sfîrși prin a vorbi cu Lampugnani și Olgiati despre nevoia de a elibera Milanul de tiranie. Repede își atrase bănuieli, fu expulzat și trebui să-i lase pe tineri în fanatismul lor înflăcărat, fără a-i mai putea dirija. Căm la zece zile înaintea faptului, ei jurară în mod solemn, în mănăstirea Sant-Ambrogio ; „*apoi, spune Olgiati, mă dusei într-un colț în fața unei icoane a sfîntului Ambrozio, îmi ridicai ochii și-l implorai să ne ajute, pe noi și pe întreg poporul său*“. Cerescul patron al orașului (sf. Ambrozio) trebuia să protejeze acțiunea după cum și sfîntul Ștefan, în a cărui biserică urma să se petreacă. Tinerii mai implicară o serie de persoane în taina lor, ținură confătuiri nocturne în casa lui Lampugnani și făcură exerciții de străpuns cu pumnale. Complotul izbuti ; dar Lampugnani fu omorît pe loc, de către escorta ducelui, iar ceilalți arestați. Visconti arătă căință ; Olgiati, cu toată tortura, rămase pe poziție, spunînd că fapta a fost o jertfă plăcută adusă lui Dumnezeu și, în timp ce călăul îi zdrobea pieptul, strigă : „*Tin-te bine Girolamo ! Amintirea ta va trăi mult ! moartea este amară, dar gloria-i nepieritoare !*“

¹ Corio, fol. 422. Allegretto, *Diari Sanesi*, Murat., XXIII, col. 777.

Cu tot caracterul ideal al proiectelor formulate și al hotărârilor luate, modul în care se desfășura o conspirație ne amintește imaginea îndepărtată a celui mai sinistru dintre toți conspiratorii istoriei, a unuia care nu avea nimic comun cu libertatea, a lui Catilina. Analele din Siena arată clar că conjurații ar fi studiat pe Salustius; același fapt reiese din mărturisirile lui Olgiati¹. Și în altă parte, vom mai întâlni acest nume teribil. Pentru complotarea în secret — dacă facem abstracție de scop — n-a existat, totuși, un model mai seducător decât acesta.

La Florentini, de fiecare dată când scăpau sau voiau să scape de familia de Medici, tiranicidul era un ideal proclamat pe față. După fuga Medicișilor (1494) se luă din palatul lor statuia de bronz a lui Donatello², reprezentând pe Iudith și victima ei Holofern și fu plasată în fața palatului seniorilor, pe locul unde a stat mai târziu David al lui Michelangelo, — cu inscripția : „*Exemplum salutis publicae cives posuere, 1495.*” Se invoca, mai presus de orice, exemplul lui Brutus cel tânăr, pe care Dante³ îl puneă încă împreună cu Cassius și Iuda Iscarioteanul în bolgia cea mai adâncă a iadului, pentru că a trădat imperiul. Pietro Paolo Boscoli, a cărui conspirație contra lui Giuliano, Giovanni și

¹ Să se compare, în propria dare de seamă a lui Olgiati, care se găsește în Corio, următoarea frază, de pildă : „*Quisque nostrum magis socios potissime et infinitos alios sollicitare, infestare, alter alteri benevolos se facere coepit. Aliquid aliquibus parum donare; simul magis noctu edere, bibere, vigilare, nostra omnia bona polliceri*” etc. („Fiecare dintre noi a început să pună în mișcare pe ceilalți și pe mulți alții să-i îndemne a fi binevoitori față de altul, să dăruiască unora câte ceva; totodată să mănânce mai mult noaptea, să bea, să vegheze, să promită tot felul de bunuri” etc.).

² Vasari, II, 409, notă la *Vita di Donatello*.

³ *Inferno*, XXXIV, 64.

Giulio Medici (1513) a eșuat, își manifestase admirația cea mai fanatică pentru Brutus și promisese solemn să-l imite dacă va găsi un Cassius. Augustino Capponi i se alăturase în această calitate. Ultimele cuvinte pe care le rosti în închisoare¹ sînt unul din documentele cele mai prețioase pe care le avem despre mentalitatea religioasă de atunci; ele ne arată ce efortări făcuse el pentru a alunga fantaziile romane păgîne care-l obsedau și a muri creștinește. Un prieten și un confesor trebuiră să-l asigure că Sf. Toma de Aquino condamnă conspirațiile în general, dar mai tîrziu, confesorul mărturisî în secret, aceluiași prieten, că Sf. Toma face o distincție și permite conjurația împotriva unui tiran care s-a impus cu forța, peste voința poporului.

Cînd Lorenzino de Medici l-a asasinat pe ducele Alessandro (1537) și s-a refugiat într-un loc sigur, a apărut o apologie a faptei sale, apologie probabil autentică sau cel puțin inspirată de el², în care preamărește tiranucidul în sine, ca fapta cea mai meritorie. El se compară, fără sfială, cu Timoleon, cel care și-a ucis fratele din patriotism, în cazul în care Alessandro ar fi aparținut într-adevăr familiei de Medici și ar fi fost (deși cam de departe) rudă cu el. Alții l-au comparat și pe el cu Brutus. Că însuși Michelangelo, mult mai tîrziu, a avut idei de acest gen, se poate conchide privind bustul lui Brutus (din galeria Uffizi). El l-a lăsat neisprăvit ca pe mai toate operele sale, dar, desigur, nu fiindcă moartea lui Cezar i-ar fi stat prea

¹ Însemnări luate de martorul Lucca della Robbia, *Archiv. stor.*, I, p. 273, cf. Paul Jovius, *Vita Leonis X*, L. III, în *Viri illustres*.

² A apărut întâi în 1723 ca appendice la *Istoria* lui Varchi, apoi la Roscoe, *Vita di Lorenzo de' Medici*, vol. IV, anexa 12, de mai multe ori retipărită.

mult la inimă, așa cum pretinde distihul gravat pe marmoră.

Am căuta zadarnic în principatele Renașterii un radicalism al maselor așa cum s-a dezvoltat el, împotriva monarhiilor mai noi. Fără îndoială, fiecare ins protesta, în forul său interior, împotriva tiraniei, dar căuta mai degrabă să se acomodeze cu un asemenea regim sau chiar să profite de el, decât să-l atace cu forțe unite. A trebuit să se meargă foarte departe, ca în Camerino, în Fabriano, în Rimini, pentru ca populația să ajungă să nimicească sau să izgonească o casă domnitoare. De obicei se știa prea bine că o asemenea faptă nu ducea decât la schimbarea stăpînilor.

Hotărît, steaua republicilor începuse să apună.

CAPITOLUL 7

REPUBLICILE : VENETIA ȘI FLORENȚA

Odinioară, orașele italiene dezvoltaseră în cel mai înalt grad acca forță care poate să facă dintr-un oraș un stat. Pentru aceasta n-a fost nevoie decît de un singur lucru : ca aceste orașe să se lege într-o mare federație, o idee care, în Italia, sub o formă sau alta, revine mereu în decursul timpurilor. Luptele din secolul al XII-lea și al XIII-lea au prilejuit într-adevăr formarea de mari confederații de orașe (ligi), puternice și din punct de vedere militar iar Sismondi (II, 174) crede că momentul ultimei înarmări a Ligii lombarde împotriva lui Barbarossa (începînd din 1168) ar fi fost favorabil înjghebării unei federații italiene generale. Dar orașele mai puternice își dezvoltaseră deja unele trăsături proprii, care făceau imposibilă o astfel de uniune ; ele îngăduiau folosirea, mai ales în concurența comercială, a mijloacelor celor mai drastice, supunînd orașele vecine, mai slabe, unei presiuni care le frustra de orice independență. Aceste orașe puternice ajunseră la convingerea că pot subsista prin ele însele, neavînd nevoie de o uniune și pregăteau astfel, neîncetat, un teren prielnic tiraniei. Aceasta apărea în urma luptelor intestine între partidele aristocratice ori între acestea și burghezie, cînd nevoia unei guvernări de mîna forte o făceau simțită, în orașele

în care trupele mercenare își vindeau serviciile celui ce oferea mai mult și unde partidele la putere socoteau încă de mult, ca impracticabilă, înarmarea tuturor cetățenilor¹. Tirania devoră libertatea celor mai multe orașe ; din când în când, tirania era răsturnată, dar numai pe jumătate, sau pentru un timp foarte scurt. Ea se ridica din nou și continua, fiind suscitată de aceleași condiții interne care dăinuiau, forțele potrivnice ei fiind consumate.

Între orașele care-și păstrează independența, două sînt de cea mai mare însemnătate pentru istoria lumii : Florența, orașul mișcării permanente care ne-a lăsat și amintirea tuturor ideilor și aspirațiilor individuale și colective, care vreme de trei secole a participat la toate frământările ; apoi Veneția, orașul imobilității aparente și al tăcerii politice. Sînt cele mai potrivnice contraste ce se pot imagina, și cu nimic în lume nu pot fi asemuite.

Veneția se proclama singură drept o creație extraordinară și plină de mister, la a cărei grandoare a contribuit și altceva decît spiritul omenesc. Exista o legendă despre întemeierea ei solemnă : la 25 martie 413, la prînz, coloniști, veniți din Padua, puneau piatra de temelie la Rialto, care trebuia să devină un azil inatacabil și sfînt al Italiei sfîșiate de barbari. Cei ce i-au urmat au ridicat în slavă pe acești pionieri care ar fi prevăzut splendoarea viitoare a Veneției. Marc Antonio Sabellico, care a sărbătorit acest eveniment într-un superb șuvoi de hexametri, lasă pe preotul care slujise sfințirea orașului să strige spre cer : „*De ne-am încumeta cumva la lucruri mari — ajută-ne ! Ingenun-*

¹ Asupra acestui punct, vezi Jac. Nardi, *Vita di Ant. Giacomini*, Lucca, 1818, p. 18.

chem acum în fața unui altar sărac și te implorăm, dar dacă legămintele noastre nu vor fi degeaba, îți vom ridica odată, aici, Doamne, o sută de temple de marmură și de aur!"¹ La sfârșitul veacului al XV-lea, orașul insular apărea ca o cutie de bijuterii a lumii de atunci. Aceeași Sabellico îl descrie ca atare², cu străvechile sale cupole, cu turnurile oblice, cu fațadele de marmură, încrustate, cu strălucirea și fastul destul de strîmtorat, căci poleirea cu aur a acoperișelor se împerechea cu închirierea celui din urmă ungher. El ne conduce în piața care se-ntinde în fața bisericii San Giacometto, în Rialto, unde se agită un furnicar imens, unde afacerile unei lumi întregi se tratează fără vorbă multă sau strigăte, în mijlocul unui zumzet confuz, unde sub porticele³ ce o înconjoară și sub cele ale străzilor care dau în ea, stau zarafii și aurarii cu suțele, avînd deasupra capetelor lor nesfîrșite prăvălii și magazine, unele mai bogate decît altele; el ne arată, dincolo de pod, acel mare „fondaco“ al germanilor, cu halele întesate de mărfuri și de oameni care locuiesc chiar acolo, în timp ce în fața acestui vast cartier corăbiile stau îndesate una întralta, acoperind canalul; de aci în sus, mai departe, flota de vinuri și uleiuri și, paralel cu ea, pe maluri, unde mișună hamalii, antrepozitele boltite ale negustorilor; în sfîr-

¹ *Genethliacum Venetae urbis* în *Carmina* le Ant. Sabellicus. Cf. Sansovino, *Venezia città nobilissima e singolare, descritta în 14 libri*, fol. 203. Cea mai veche cronică venețiană, Joh. Diaconî *Chron. Venetum et Gradense*, la Pertz., *Monum.*, VII, p. 6 plasează întemeierea cetății insulare de abia în timpul longobarzilor, iar cea de la Rialto și mai tîrziu.

² *De Venetiae urbis apparatu panegiricum carmen, quod oraculum inscribitur.*

³ Întreagă această parte a Veneției a fost transformată prin construcții noi la începutul secolului al XVI-lea.

șit, de la Rialto și pînă în piața San Marco, prăvăli-oarele de parfumerie și birturile. Astfel își plimbă el cititorul, călăuzindu-l din cartier în cartier, pînă afară la cele două lazarete, care fac parte din stabilimentele de înaltă utilitate și pe care nicaieri nu le întâlnești așa de bine orînduite. În general, grija pentru sănătatea oamenilor a fost o însușire caracteristică a venetienilor, atît în vreme de pace cît și în război, cînd îngrijirea dată răniților, chiar și a vrăjmașilor, stîrnea uimirea altora ¹.

Orice s-ar fi putut numi în acea vreme instituție publică, își găsea în Veneția modelul cel mai desăvîrșit. Chiar în domeniul pensiilor s-a lucrat sistematic, arătîndu-se toată grija pînă și urmașilor. Bogăția, siguranța politică și cunoașterea lumii, au ajutat aci la maturizarea ideilor în multe privințe. Acești oameni blonzi, cu talia mlădioasă, cu mersul grav și liniștit, cu vorba bine cumpănită, nu se distingeau mai de loc unii de alții prin veșminte sau înfățișare. Găteala, podoabele, mai ales perlele, le lăsau pe seama femeilor și fetelor lor. Pe atunci, prosperitatea generală, cu toate pierderile mari pricinuite de turci, era încă proverbială. Dar și mai tîrziu, energia și resursele acumulate de Veneția, precum și prejudecata generală a Europei, i-au fost de ajuns ca să reziste încă multă vreme chiar și celor mai teribile lovituri: descoperirea drumului spre Indiile orientale, căderea Mamelucilor în Egipt și războiul Ligii de la Cambray.

Sabellico, născut prin părțile orașului Tivoli, și care era obișnuit cu felul deschis de a vorbi al filologilor

¹ Alex. Benedictus, *De rebus Caroli VIII*, la Eccard, *Scriptores*, II, col. 1597, 1601, 1621. — În *Chron. Venetum.*, Murat., XXIV, col. 26, sînt enumerate virtuțile politice ale venetienilor: *bontà, innocenza, zelo di carità, pietà, misericordia*.

de pe atunci, observă într-alt loc ¹, cu oarecare uimire, că tinerii seniori care urmau cursurile lui de dimineață, refuzau să se angajeze în discuții politice cu el : „*Dacă eu îi întrebam ce gîndesc, ce vorbesc și ce gîndesc oamenii despre cutare sau cutare mișcare din Italia, îmi răspundeau cu toții într-un glas că nu știu nimic*“. Dar de la partea scăpătată, demoralizată, a nobilimii se puteau afla multe lucruri, cu toată închiziția de stat ; numai că secretele nu se vindeau chiar atît de ieftin. În ultimul sfert al secolului al XV-lea se găseau trădători în toate marile oficii ² ; papii, principii italieni și chiar condotierii mijlocii din serviciul republicii își aveau informatorii lor, unii plătiți în mod regulat. Se ajunsese atît de departe, încît Consiliul celor zece găsea de cuviință să ascundă Consiliului de Pregadi (Marele Consiliu) știri politice mai importante și se presupunea că Lodovico Moro dispunea în acest din urmă Consiliu de un anumit număr de voci. E greu de spus dacă spînzurarea nocturnă a cîte unui vinovat și recompensa dată denunțătorului (de ex. 60 de ducati pensie viageră) au avut urmări importante în această privință ; ceea ce este sigur, este că sărăcirea multor nobili era o cauză de demoralizare, care nu putea fi înlăturată dintr-o dată. În 1492, doi nobili cerură ca senatul să voteze o sumă anuală de 70.000 de ducati, spre a veni în ajutorul nobililor săraci, care nu au nici o funcție de stat. Chestiunea era cît pe-acî să ajungă în fața Marelui Consiliu, unde ar fi putut obține o majoritate — dacă Consiliul celor zece n-ar fi intervenit la vreme, exilînd pe cei doi la Nicosia, în Cipru, pe

¹ *Epistolae*, V, fol. 28.

² Malipiero, *Ann. Veneti*, *Archiv. stor.*, VII, I, pp. 377, 431, 481, 493, 530 ; II, pp. 661, 668, 679, — *Chron. Venetum*, la Murat, XXIV, col. 57. — *Diario Ferrarese*, *ibid.*, col. 240.

viață¹. Cam pe la aceeași epocă, un oarecare Soranzo fu spînzurat în străinătate ca jefuitor de biserici, iar unul, Contarini, fu pus în fiare pentru spargere; un altul, din aceeași familie, apăru (1499) în fața Signoriei și se jelui că de mulți ani e fără slujbă, are un venit de numai 16 ducați, 9 copii, 60 de ducați datorie, nu cunoaște nici o meserie și a fost de curînd evacuat în stradă. Se înțelege de ce unii nobili bogați construiau case pentru a asigura locuințe gratuite nobililor săraci. Se construiau astfel străzi întregi, „din mila lui Dumnezeu“, testamentele epocii impunînd deseori legatariilor opere de caritate de acest gen².

Dar dacă dușmanii Venetiei își făureau speranțe serioase întemeindu-se pe aceste inconveniente, se înșelau amarnic. S-ar fi putut crede că avîntul comerțului, care asigura și celui mai neînsemnat ins, pentru munca sa, un cîștig însemnat precum și numeroasele colonii din Mediterana răsăriteană, ar fi în stare să înlătore din calea politicii forțele care ar fi putut crea primejdii pentru Republică. Dar nu e mai puțin adevărat că Genova, deși se bucurase cam de aceleași avantaje, a avut cea mai vijelioasă istorie politică. Temelia de nezdruncinat a Venetiei stă mai degrabă într-un concurs de împrejurări neîntîlnit aiurea. Inatacabilă ca oraș, ea nu intervenise din străvechi timpuri în treburile externe, decît cu cea mai rece chibzuială. A ignorat aproape cu totul sistemul partidelor politice din restul Italiei, a încheiat alianțe numai pentru scopuri trecătoare și, pe cît posibil, la prețul cel mai ridicat. De aci și fondul caracterului venețian, bazat pe o izolare mîndră, aproape disprețuitoare și pe

¹ Malipiero, în *Archiv. stor.*, VII, 2, pp. 691, 694, 713 și I, 535.

² Marin Sanudo, *Vite de'Duchi*, Murat., XXII, col. 1194.

grija unei cât mai puternice solidarități interioare, la care și ura restului Italiei își avea partea ei de contribuție. Pe de altă parte, toți cetățenii Venetiei erau legați prin puternice interese comune în colonii, precum și în posesiunile din Terraferma (teritoriul uscat al Italiei, peninsula propriu zisă), ale căror orașe, pînă la Bergamo nu aveau voie să vîndă și să cumpere decît în Venetia. O situație artificială atît de avantajoasă, nu se putea menține decît prin liniște și armonie internă — aceasta o știau și o simțeau cetățenii în marea lor majoritate, încît pentru conjurați, Venetia nu era un tîeren favorabil. Iar dacă existau și nemulțumiți, aceștia erau ținuți la o parte, prin despărțirea dintre nobilime și burghezie, o separație care îngreuna mult orice apropiere. În sînul aristocrației, în rîndurile celor mai primejdioși, a nobililor bogați, o sursă principală a conjurațiilor, și anume trîndăvia, era înlăturată prin afacerile comerciale, prin călătoriile multiple și participarea la dese războaie cu turcii. Uneori, conducătorii aveau pentru ei menajamente condamnabile, încît un Cato venețian a prezis ruina și căderea patriei, dacă această jenă a nobililor de a-și face unii altora vreun rău va continua în detrimentul justiției¹. Oricum, această mare circulație în aer liber a imprimat nobilimii venețiene în genere o direcție sănătoasă. Iar dacă invidia și ambiția trebuiau neapărat satisfăcute — se găsea oricînd o victimă oficială, o autoritate și un mijloc legal de condamnare. Martirajul moral, de ani de zile, la care a fost supus dogele Francesco Foscari (+ 1457) sub privirile întregii Veneții, a fost, poate, cel mai dureros exemplu de răzbunare, posibilă numai în statele aristocrate. Consiliul celor

¹ *Chron. Venetum*, Murat, XXIV, col. 105.

zece, care se amesteca în toate, care avea dreptul absolut de viață și de moarte, care dispunea de tezaurul public și de armată, care avea în mâinile lui inchizitorii de stat și care a doborât pe Foscari și pe atâți alți șefi puternici, acest Consiliu al celor zece era reînnoit în fiecare an de către casta dominantă, prin Marele Consiliu, a cărui expresie nemijlocită era. La aceste alegeri nu se puteau ivi cine știe ce intrigi, scurta durată a guvernării, și responsabilitățile mari ispitind prea puține ambiții. Cu toată activitatea tenebroasă și procedeele violente ale acestor Consilii ca și ale altor autorități venețiene, adevăratul cetățean al Veneției nu fugea de ele ci se prezenta deschis în fața lor, nu numai fiindcă Republica avea brațe lungi și în lipsa lui i-ar fi putut vătăma familia, ci pentru că, în cele mai multe cazuri, se proceda avându-se în vedere motive întemeiate, și nu cu pornire, ori sete de sânge¹. Nu există stat care să fi exercitat, de la distanță, o mai mare autoritate morală asupra supușilor săi. Dacă, de pildă, existau trădători printre membrii Marelui Consiliu, acest inconvenient era compensat din plin prin faptul că, în străinătate, fiecare venețian era un informator zelos pentru patria sa. În ce privește cardinalii venețieni din Roma, se-nțelegea de la sine că ei comunicau acasă toate consfătuirile secrete ale consistoriilor papale. Cardinalul Domenico Grimani pusese să se intercepteze în apropiere de Roma (1500) depeșele pe care Ascanio Sforza le trimitea fratelui său Lodovico Moro — și le expedia la Veneția; tatăl cardinalului, care se găsea în acel moment sub o grea acuzare, folosi împrejurarea și valorifică public acest serviciu al

¹ *Chron. Venetum*, Murat., XXIV, col. 123 u. și Malipiero, loc. cit., VII, I, p. 175, 187 u. relatează cazul elocvent al amiralului Grimani.

fiului său, în fața Marelui Consiliu, adică în fața lumii întregi ¹.

Am arătat mai înainte cum își trata Veneția condotierii. Dacă voia să mai caute încă vreo garanție specială a fidelității lor, o găsea în numărul lor mare, care făcea trădarea tot atât de dificilă, pe cât înlesnea descoperirea ei. Privind registrele militare venețiene, te poți întreba, doar, cum de era posibilă o acțiune comună cu niște trupe atât de pestriț alcătuite ! În registrele trupelor care au făcut războiul din 1495, figurau ² 15.626 de cai, toți divizați în mici detașamente ; numai Gonzaga din Mantua avea din aceștia 1 200, Gioffredo Borgia 740 ; urmau șase șefi cu 700—600, zece cu 400, doisprezece cu 400—200, patrusprezece cu 200—100, nouă cu 80, șase cu 50—60 și așa mai departe. Acestea sînt, pe de o parte, vechi corpuri de arme venețiene, iar, pe de altă parte, detașamente sub ordinele nobilimii de oraș sau de țară ; însă cea mai mare parte din comandanți sînt principii, guvernatori de orașe sau rudele lor. La acestea se adăugau 24.000 de oameni infanterie, despre a căror proveniență și conducere nu se notează nimic, apoi alți 3.300 de oameni, probabil din armele speciale. În timp de pace, orașele de pe „*Terraferma*“ erau prevăzute cu garnizoane mici și chiar neînchipuit de mici. Veneția conta mai puțin pe devotamentul supușilor ei, dar foarte mult pe bunul lor simț. Se știe că după războiul Ligii de la Cambray (1509) i-a dezlegat de jurămîntul de credință, lăsîndu-i să aleagă între plăcerile

¹ *Chron. Ven.*, loc. cit., col. 166.

² Malipiero, loc. cit., VII, I, p. 349. Alte însemnări de acest fel, la Marin Sanudo, *Vite de'Duchi*, în Murat., XXII, col. 992 (din anul 1426), col. 1088 (din anul 1440), la Corio, fol. 435—438 (din 1483), la Guazzo, *Historie*, fol. p. 151 u.

ocupației inamice și blînda ei dominație. Cum ei nu se asociaseră la trădarea de la San Marco și deci nu aveau a se teme de vreo pedeapsă, se-ntoarseră cu cea mai mare rîvnă sub dominația venețiană obișnuită¹. Acest război a fost — în treacăt fie zis — rezultatul plîngerilor și strigătelor de sute de ani împotriva dorinței de mărire a Veneției. Ea comise greșeala — în care cad oamenii prea deștepți, care presupun la adversarii lor aceeași incapacitate de a întreprinde lucruri absurde și nesocotite². În acest optimism care este propriu mai ales aristocrațiilor, se ignoraseră cîndva, cu desăvîrșire, înarmările și preparativele lui Mahomed al II-lea pentru cucerirea Constantinopolului, precum și pregătirea campaniei lui Carol al VII-lea, cînd, ceea ce era de așteptat, s-a întîmplat³. Un astfel de caz a fost și Liga de la Cambray în măsura în care ea contravenea chiar celor mai evidente interese ale propriilor ei organizatori, Ludovic al XII-lea și Iuliu al II-lea. În persoana papei era însă adunată vechea ură a întregii Italii împotriva venețienilor cuceritori, așa încît închise oarecum ochii la intrarea armatelor străine, iar în ce privește politica urmată de cardinalul Amboise și de regele său, Veneția ar fi trebuit să-și dea seama din vreme și să se teamă de prostia și răutatea lor. Dintre ceilalți membri ai Ligii, cei mai mulți se alăturaseră mînați doar de acea invidie care, dacă este un stimulent al îmbogățirii și al puterii, ră-

¹ Manfren, *Del preteso scioglimento di sudditanza dopo la battaglia di Agnadello*, *Archiv. veneto*, 1872, a dovedit că istorisirea de mai sus e o legendă (*n. ed. Kröner*).

² Guicciardini (*Ricordi*, N. 150) remarcă, poate cel dintîi, că setea de răzbunare poate astupa și vocea limpede a propriului interes.

³ Malipiero, *loc. cit.*, VII, I, p. 328.

mîne totuși, în sine, un lucru jalnic. Veneția se retrase din luptă cu onoare, dar și cu pagube considerabile.

O putere ale cărei baze sînt atît de complexe, a cărei activitate și ale cărei interese se întind pe o arie atît de vastă, nu se poate concepe ca fiind lipsită de o considerație asupra ansamblului situației, de un bilanț permanent al forțelor și sarcinilor, al veniturilor și cheltuielilor ei. Veneția ar putea fi considerată ca locul de naștere al statisticii moderne, avînd, probabil, alături de ea Florența și, în a doua linie, principatele italiene mai dezvoltate. Statul feudal al Evului Mediu aduce cel mai mult niște liste, niște cataloage generale de drepturi și folosințe funciare (*urbarii*); el concepe producția ca ceva static, imobil, ceea ce, fiind vorba, în principal, de sol și mai cu seamă în acea epocă — nu era prea departe de adevăr. Dimpotrivă, orașele din întregul Occident considerau de mult producția lor, care se baza pe industrie și comerț, ca ceva deosebit de mobil, acționînd în consecință, rămînînd totuși — chiar în epoca înfloritoare a Hansei — la un bilanț comercial unilateral. Flote, armate, influențe și presiuni politice, toate erau trecute simplu, la debit sau la credit, ca într-un registru de contabilitate. De abia în statele italiene se unesc consecințele unei organizații politice perfect conștiente, pilda plină de învățăminte a administrației mahomedane, cu străvechea formă intensivă a producției și comercializării mărfurilor, pentru a întemeia o adevărată statistică¹. Statul despotic

¹ O statistică generală a Milanului, proiectată într-un sens oarecum restrîns, dar, cu toate acestea, foarte importantă, o găsim în *Manipulus florum* (Murat., XI, 711 u.) din anul 1288. Ea enumeră intrările de case, populația; valizii pentru a purta arme, locuințele nobililor, copacii, fîntînile, sobele, cîrciumile, măcelăriile, pescarii, cîinii, păsările de vînătoare, prețurile pentru

creat de împăratul Frederic al II-lea în sudul Italiei, avusese la bază concentrarea puterii în scopul unei lupte pe viață și pe moarte. Pentru Veneția, dimpotrivă, ultima rațiune constă din savurarea puterii și a vieții, din cultivarea și dezvoltarea mai departe a moștenirii trecutului, creșterea industriei lucrative și deschiderea neîncetată de noi debușeuri.

Cu privire la aceste lucruri, autorii se exprimă cu cea mai mare imparțialitate¹. Aflăm că populația orașului era, în 1422, de 190.000 de suflete. S-ar putea ca Italia să fi fost prima țară în care numărătoarea nu s-a mai făcut după fumuri, oameni valizi, sau oameni care merg pe picioarele lor, ci după suflete (*anime*) sau guri (*boccche*), luându-se acestea ca bază neutrală pentru toate numărătorile de mai târziu. Când florentinii — cam în acele timpuri — doreau o alianță cu Veneția, contra ducelui de Milano, Filippo Maria Visconti, ei fură refuzați, arătându-li-se totodată limpede cu argumente bazate pe bilanțul comercial, că un război între Milano și Veneția, adică între cumpărător și vânzător, este o nebunie. Era destul ca ducele să-și ridice efectivele militare, pentru ca să urmeze o urcare a dărilor și Milanul să devină un consumator mai slab. „*Mai bine să lăsăm pe florentini să cadă ; obișnuiți cu viața de oraș liber, ei vor emigra la noi cu toate țesăturile de lână și mătăasă, așa cum au făcut cei din Lucca, la mare strâmtoare.*” Dar și mai interesantă este cuvântarea muribundului doge Mocenigo (1423)

lemn, vin și sare ; apoi, judecătorii, notarii, profesorii, arhivarii, armurierii, potcovarii, spitalele, mănăstirile, fundațiile și corporațiile bisericești. — Una, poate mai veche, se află în *Liber de magnalibus Mediolani*, la Heinrich de Hervodia, ed. Potthast, p. 165.

¹ Admirabil : Marin Sanudo, în *Vite de'Duchi di Venezia*, Murat., XXII, *passim*.

adresată unui număr de senatori chemați la căpătîiul lui ¹. Ea conține cele mai însemnate elemente ale unei statistici a întregii forțe și avuții a Veneției. Nu știu dacă și unde s-ar putea găsi o interpretare mai temeinică a acestui document dificil. Cităm numai ca o curiozitate cîteva fapte. După plata în rate a patru milioane de ducați, împrumut de război, datoria statului (*il monte*) se ridica atunci la șase milioane de ducați, Circulația comercială totală a însumat, se pare, zece milioane, cu un produs de patru milioane de ducați (așa se spune în text). Pe 3.000 de vase mici, 300 de corăbii și 45 de galere, lucrau respectiv 17.000, 8.000 și 11.000 de marinari (peste 200 de oameni pe o gală). La aceștia se adăugau 16.000 de meșteri și lucrători la construcția de nave. Casele din Veneția aveau o valoare aproximativă de 7 milioane ducați și aduceau chirii în valoare de o jumătate de milion ². Erau 1.000 de nobili cu un venit ce varia de la 70—4.000 de ducați anual. Într-un alt loc se apreciază încasările statului în acelaș an la 1.100.000 de ducați; prin perturbările produse de război în comerț și industrie, încasările scăzură la mijlocul secolului la 800.000 de ducați ³.

¹ La Sanudo, I, c. col. 958—960. Cele ce se referă la comerț se găsesc la Scherer; *Allg. Gesch. des Welthandels (Istoria generală a comerțului mondial)*, I, 326, A.

² Aci se cuprind, desigur, toate casele, nu numai cele ce aparțin statului. În orice caz, ultimele aduceau uneori, un venit enorm; cf. Vasari, XIII, 83, *Vita di Jac. Sansovino*.

(La Cecchetti, *La vita dei Veneziani nel 1300*, *Archiv. Ven.*, vol. XXVII, 34 u. rezultatele recensămintelor din 1367 și 1425 erau altele. În 1367 valoarea caselor era de cca. 2.000.000 ducați. În 1425 : 3.636.038 ducați, în 1582 erau 187 cerșetori la Veneția n. Geiger.)

³ Aceasta la Sanudo, col. 963. Un cont public din anul 1490, col. 1245 u.

Dacă Veneția, prin astfel de calcule și aplicarea lor practică reprezenta de timpuriu, și în mod perfect, o însemnată latură a statului modern, ea rămăsese întrucîtva înapoi din punctul de vedere al acelei culturi, care era considerată în Italia de atunci, drept cea mai înaltă. Îi lipseau Veneției gustul pentru activitatea literară și îndeosebi înclinarea spre acel delir care cuprinsese lumea de atunci în legătură cu antichitatea clasică¹. După părerea lui Sabellico, înclinarea spre filozofie și retorică era aici tot mare ca și aceea pentru comerț și politică; dar indigenii nu le cultivau iar străinii de talent — nefiind tocmai încurajați — nu prea zăboveau în Veneția. Încă din 1459, George din Trapezunt depuse la picioarele dogelui traducerea latină a cărții lui Plato, *Legile* și fu plătit cu 150 ducați anual, ca profesor de filozofie, dedicînd și senatului una din scrierile sale *Retorica*². Dar n-a întîrziat să se înșele în speranțele sale, trebuind să părăsească Veneția, inospitalieră literelor. Literatura însăși, cîtă s-a făcut aci, a avut un caracter practic. Parcurgînd Istoria literaturii venețiene, pe care Francesco Sansovino o pune la sfîrșitul cunoscutei sale lucrări³ *Venezia*, vom găsi pentru secolul al XIV-lea aproape exclusiv lucrări de teologie, drept și medicină, pe lîngă cîteva istorii; chiar în secolul al XV-lea, umanismul este slab reprezentat într-un oraș de importanța Veneției, pînă la apariția lui Ermolao Barbaro și Alo Manucci. Biblioteca pe care cardinalul Bessarion o lăasă statului abia a putut

¹ Această lipsă de pasiune pentru antichitate mergea uneori pînă la antipatie și chiar ură, cum a fost cazul cu venețianul papă Paul al II-lea, care numea pe umaniști pur și simplu eretici. Vezi Platina, *Vita Pauli*, p. 323.

² Sanudo, I, c. col. 1167.

³ Sansovino, *Venezia*, Lib. XIII.

fi apărută de risipire și distrugere. Pentru chestiuni științifice, exista Padova, unde profesorii de medicină și de drept — aceștia din urmă redactori ai unor acte de guvernămînt — primeau cele mai înalte salarii.

De asemenea, participarea la poezia italiană a fost multă vreme neînsemnată, pînă cînd, la începutul veacului al XVI-lea, se recuperează totul dintr-o dată. În-suși spiritul artistic al Renașterii a fost adus în Veneția din afară și abia către sfîrșitul secolului al XV-lea, începu și ea să se miște cu puteri proprii în această direcție. În această privință, se pot observa unele ezitări spirituale și mai caracteristice.

Același stat, care își ținea atît de perfect clerul în mîna sa puternică, care își rezerva dreptul de numire în toate posturile importante, și care brava mereu curia papală, dădea totuși o dovadă de o pietate oficială, avînd un colorit cu totul particular¹. Felurite moaște și alte relicve din Grecia cucerită de turci, sînt achiziționate cu mari sacrificii și primite de către dogi cu procesiuni fastuoase². Pentru „cămășă necusută”³ se luase hotărîrea (1455) de a se oferi pînă la 10.000 de ducati — dar n-a putut fi dobîndită. Nu era vorba aici de un entuziasm al mulțimii, ci de o hotărîre calmă a înaltelor autorități de stat, la care s-ar fi putut foarte bine renunța și la care, în Florența, în asemenea împrejurări, s-ar fi renunțat în mod sigur. Nu mai vorbim de evlavie maselor și de încrederea lor oarbă în

¹ Confruntă Heinrich de Hervodia ad. a. 1293 (p. 213, ed Pothast).

² Sanudo, loc. cit., col. 1158, 1171, 1177. Cînd sosiră moaștele sf. Luca din Bosnia, se iscă o ceartă cu Benedictinii de la Santa Giustina din Padua, care-și revendicau dreptul de proprietate. Scaunul papal a trebuit să arbitreze. Cf. Guicciardini, *Ricordi*, nr. 401.

³ E vorba de presupusa cămășă a lui Isus Cristos (n. tr.).

indulgențele acordate de un Alexandru al VI-lea. Dar statul, el însuși, după ce absorbise biserica mai mult decât oriunde, avea parcă în firea lui un fel de element spiritual religios, iar simbolul statului, dogele, apărea în 12 mari procesiuni ¹ (*andate*) în roluri pe jumătate sacerdotale. Acestea erau festivități aniversând anumite evenimente politice, care concureau cu marile sărbători bisericești; cea mai strălucită dintre toate era celebra cununie a dogelui cu marea, ținută întotdeauna în ziua Adormirii Maicii Domnului.

Cea mai înaltă conștiință politică, cea mai mare varietate a formelor de evoluție, se găsesc unite în istoria Florenței, care, în acest sens, merită numele de primul stat modern în lume. Aici vedem un popor întreg în acțiune, preocupat de ceea ce în statele princiare constituia doar rostul, menirea unei familii, a dinastiei. Minunatul spirit florentin, în același timp ascuțit — rațional și artistic — creator, transformă neîncetat starea politică și socială, o descrie și o orientează, de asemenea, neîncetat. Astfel a devenit Florența patria doctrinelor și teoriilor politice, a experimentelor și a salturilor, iar alături de Veneția, patria statisticii, apoi singura, și înaintea tuturor statelor lumii, patria studiilor istorice, în sensul modern al cuvântului. La acestea a contribuit viziunea asupra Romei antice și cunoștințele istoricilor ei; Giovanii Villani mărturisește ² că la serbările jubiliare ale anului 1300, l-au îndemnat să purceadă la marea sa operă, apucându-se de lucru îndată după întoarcerea lui. Din cei două sute de mii de pelerini, câți au cercetat cetatea eternă în anul acela, nici unul din cei care vor fi avut același

¹ Sansovino, *Venezia*, Lib. XII.

² G. Villani, VIII, 36. Anul 1300 este în același timp data fixată în *Divina Commedia*.

talent și aceeași înclinare spre studiile istorice ca și el, n-a încercat să scrie istoria propriul său oraș. Căci nu oricare dintre ei ar fi putut rosti vorbele pline de încredere : „*Roma e în declin, dar patria mea este în plină înălțare, gata să-nfăptuiască lucruri mari ; de aceea am vrut să-i însemnez tot trecutul și mă gândesc să continui pînă în prezent, arătînd și evenimentele la care însumi voi fi martor*“. Iar în afară de faptul că a rămas o mărturie despre existența ei, Florența a realizat, prin istoricii ei, ceva mai mult ; o faimă mai mare decît aceea a oricărei cetăți italiene ¹.

Nu vom povesti istoria acestui stat memorabil, căci scopul nostru, aici, este să facem doar cîteva observații asupra libertății spirituale și a obiectivității, pe care această istorie le-a trezit în inimile florentinilor.

În jurul anului 1300, Dino Compagni descria luptele interne ale cetății din zilele sale. Situația politică a orașului, tendințele intime ale partidelor, caracterele șefilor politici, în fine, întreaga țesătură de cauze și efecte mai apropiate sau mai îndepărtate sînt în așa chip zugrăvite, încît se poate sesiza perfect toată superioritatea spiritului florentin și neobișnuita sa putere de discernămint. Iar cea mai mare victimă a acestor crize interne, Dante Alligheri — ce splendidă energie politică, maturizată prin însăși patria sa, ca și prin exiliul pe care l-a îndurat ! În terținele sale, el a turnat ca în bronz ² tot disprețul pentru schimbările și experimentele nesfîrșite în legătură cu constituția ; versurile sale rămîn proverbiale pretutindeni unde se vor mai face astfel de încercări ; el s-a adresat patriei sale cu accente de sfidare și de dor care trebuiau să cutre-

¹ Lucru constatat deja pe la 1470, în Vesp. Fiorent, II, 258 u.

² *Purgatoriul*, VI, sfîrșit.

mure inimile florentinilor. Dar gîndurile sale se extind asupra Italiei și asupra lumii întregi, iar dacă agitația sa pentru imperiu, așa cum îl gîndea el, n-a fost decît o rătăcire, trebuie să recunoaștem că iluziile de tinerete, ale unei speculanțiuni politice abia născînd, dobîndesc la el o grandoare poetică. Este mîndru de a fi primul care pășește¹ pe această cărare, ce e drept, de mîna cu Aristotel, dar, în felul său, foarte independent și original. Pentru el, împăratul ideal este un judecător suprem, drept, iubitor de oameni, depinzînd numai de Dumnezeu, moștenitor al dominației mondiale romane, care-și avea temeiul în drept, în natură și în hotărîrea divină. Într-adevăr, după el cucerirea lumii a fost legitimă, o sentință divină în procesul dintre Roma și restul popoarelor, iar Dumnezeu a recunoscut acest Imperiu, în timpul căruia s-a făcut om, supunîndu-se în cursul vieții sale puterii imperiale, începînd cu numărătoarea poruncită de împăratul August la naștere și acceptînd la moarte judecata lui Pilat din Pont. Chiar dacă noi nu putem urma decît cu greu aceste argumente și altele asemănătoare, pasiunea lui Dante ne cuprinde totuși fără încetare. În scrisorile² sale, el este unul dintre cei dintîi publiciști, poate primul laic, din mîna căruia au ieșit scrieri tendențioase sub formă epistolară. Și-a făcut debutul de timpuriu, îndată după moartea Beatricei, publică un pamflet asupra stărilor de lucruri din Florența, adresat „*celor mari ai lumii*“, după cum și scrierile lui de mai târziu,

¹ *De monarchia*, L.1.

² *Dantis Alligherii epistolae cum notis C. Witte*, Padova, 1827. Despre felul cum concepea el să aibe cu orice preț pe împărat în Italia, — dar și pe papă, vezi scrisoarea, p. 35, din timpul conclavului de la Carpentras din 1314. (Autenticitatea acestei scrisori a lui Dante, n-a fost încă, pînă acum, dovedită — *n. Kröner.*)

din vremea exilului, sînt adresate numai împăraților, principilor și cardinalilor. În aceste scrisori și în cartea sa *Despre limba vulgară*, vedem cum revine mereu, sub diferite forme, gîndul, plătit cu atîtea suferințe, că și în afară de patria sa, exilatul își poate găsi, prin limbă și cultură, o nouă patrie spirituală, pe care nimeni nu i-o poate răpi. Asupra acestui punct vom reveni. *

Datorăm celor doi Villani, Giovanni și Mateo, nu numai considerațiuni politice profunde, ci mai ales o seamă de judecăți limpezi și practice, precum și bazele statisticei Florenței, alături de indicații și date importante asupra altor state. Comerțul și industria treziseră și aci, pe lîngă gîndirea pur politică, o seamă de idei privind economia de stat. Nicăieri în lume nu se cunoșteau mai bine ca în Florența relațiile monetare în general, pornind de la curia papală de la Avignon, ale cărei încasări enorme (25 milioane guldeni aur la moartea lui Ioan al XXII-lea nu puteau fi crezute decît pe baza documentelor¹ florentine. Numai aici putem afla adevărul în legătură cu marile împrumuturi, de pildă ale regelui Angliei, contractate la casele florentine Bardi și Peruzzi, care pierdură un activ de 1.365.000 de fiorini aur (1338) — aparținînd lor și comanditarilor lor — și care, totuși, s-au putut salva de la prăbușire². Ceea ce este mai important, sînt indicațiile³ privitoare la situația statului, din acea epocă : încasări publice (peste 300.000 guldeni aur) și cheltuieli (cele ordinare se ridicau la abia 4.000) ; populația orașului (aici redată încă foarte vag, după

¹ Giovanni Villani, XI, 20, Cf. Matt. Villani, IX, 93.

² Notițele de față și altele asemenea, în Giov. Villani, XI, 87, XII, 54.

³ Giov. Villani, XI, 92, 93. Macchiavelli are o altă părere, *Storia fiorent*, Lib. II.

consumul de pâine în „*bocche*“ — adică socotită după numărul gurilor, la 90 000) și aceea a statului; excendentul de 300 pînă la 500 de nașteri bărbățești între cei 5.800 pînă la 6.000 de botezați anual în Battistero¹; copiii de școală, dintre care 8.000 pînă la 10.000 învăța să citească, 1 000—1 200 în șase școli, învăța să socotească; apoi circa 600 școlari sînt instruiți în patru școli în gramatica latină și logică. Urmează statistica bisericilor și mînăstirilor, a spitalelor (cu mai mult de 1 000 de paturi în total); industria lînei, cu foarte prețioase date de amănunt; monetăria, aprovizionarea orașului, funcționăria și așa mai departe². Mai aflăm și alte lucruri în treacăt, de pildă, cum că de la instituirea noilor rente de stat (*monte*) în 1533 și anii următori, predicatorii franciscani vorbeau în favoarea acestor rente iar dominicanii și augustinienii împotriva lor³; în fine, nicăieri în Europa, consecințele economice ale ciumei negre n-au fost și nu puteau fi studiate și prezentate ca în Florența⁴. Numai un florentin ne putea transmite: cum era de așteptat ca, după o astfel de împuținare a oamenilor, toate să se ieftinească și cum — dimpotrivă — prețurile alimentelor și simbriile s-au dublat; cum, la început, poporul de jos nu voia să mai muncească, ci dorea să trăiască bine; cum în oraș valeții și femeile de serviciu se obțineau numai plătindu-li-se lefuri foarte ridicate; cum

¹ Preotul punea de o parte pentru fiecare băiat cîte un bob de fasole neagră și pentru fiecare fată cîte un bob de fasole albă; la atîta se mărginea tot controlul.

² Exista deja în Florența, oraș solid construit, chiar o unitate permanentă de pompieri, *ibid.*, XII, 35.

³ Matteo Villani, III, 136.

⁴ Matteo Villani, I, 2—7, cf. 58. Pentru perioada ciumei, vezi în primul rînd celebra descriere a lui Boccaccio, la începutul *Decameronului*.

țărani nu voiau să cultive decît pămînturile cele mai bune, pe cele slabe lăsîndu-le în paragină, și așa mai departe ; cum enormele legate testamentare pentru săraci, care fuseseră lăsate în timpul ciumei, deveniseră lipsite de obiect, deoarece unii dintre acci săraci muriseră iar alții nu mai erau săraci. Cu ocazia unei mari donații făcute de un binefăcător bogat fără copii, prin care lăsa șase dinari pentru fiecare cerșetor din oraș, s-a încercat, în fine, o statistică cuprinzătoare a cerșetorilor din Florența ¹.

Această obișnuință de a considera lucrurile din punct de vedere statistic a căpătat la florentini o dezvoltare extraordinară. Partea frumoasă și marele lor merit este de a fi lăsat să se întrevadă, în toate lucrurile de acest gen, raportul faptelor din viața obișnuită cu istoria în sensul ei înalt, cu cultura în general și cu dezvoltarea artelor. O însemnare din 1422 ² ne ajută să cunoaștem, dintr-o dată, 72 de oficii de schimb care înconjurau piața cea nouă (*Mercato nuovo*), circulația fiduciară (2 milioane guldeni aur), industria, pe atunci nouă, de fire de aur, stofele de mătase, pe Filippo Brunellesco dezgropînd arhitectura antică și pe Leonardo Aretino, secretarul Republicii, care redeșteaptă literatura și elocința antică ; în sfîrșit, prosperitatea generală a orașului, pe atunci lipsit de agitații politice și fericirea Italiei, care scăpase de trupele mercenare străine. Statistica Venetiei, despre care a fost vorba mai înainte, și care datează cam din aceeași ani, ne arată o bogăție mai mare, cîștiguri mai importante, o arenă mai

¹ Giov. Villani, X, 164.

² *Ex annalibus Geretani*, la Fabroni, *Magni Cosmi vita*, adnot. 34, vol. II, p. 63.

vastă ; dar Veneția domina de multă vreme mările cu corăbiile ei, în vreme ce Florența își pornește în 1422 prima galără proprie (la Alexandria). Dar cine nu recunoaște în însemnările florentine un spirit mult mai înalt ? Astfel de note și însemnări le găsim din deceniu în deceniu și anume bine orînduite în tablouri recapitulative, în timp ce în alte părți, dacă există, în cel mai bun caz, cîteva declarații izolate. Putem cunoaște, cu aproximație, averea și afacerile primilor Medici ; de la 1434 la 1471, ei au cheltuit nu mai puțin decît 663.755 fiorini de aur pentru milostenii, construcții publice și contribuții de stat, din care singură partea lui Cosimo se ridică la 400.000 ¹, iar Lorenzo Magnifico se bucura că banul este cheltuit cu atîta pricepere. În 1472 urmează din nou un tablou ² extrem de important, și desăvîrșit, în felul său, asupra comerțului și meșteșugurilor, dintre care multe aparținînd — pe jumătate sau chiar în întregime — artelor : stofele cu fire de aur și de argint, țesăturile de damasc, sculptura în lemn și marchetăria (*intarsia*), sculptura de arabescuri în marmură și în piatră de gresie, portretele în ceară, aurăriile și atelierele de bijuterii. Talentul înnăscut al florentinilor de a pune în cifre tot ce cuprinde viața, se arată mai cu seamă în cărțile lor (un fel de mici tratate) despre menaj, despre afaceri, despre agricultură, care întrec cu mult pe cele ale celorlalți europeni

¹ *Ricordi di Lorenzo*, la Fabroni, *Laur. Med. magnifici vita*, adnot. 2 și 25, Paul Jovius : *Elogia, Cosmus*.

² Însemnat de Benedetto Dei, la Fabroni, *Laur. Med. magnifici vita*, adnot. 200. Proiectul financiar al unui anume Lodovico Ghetti, cu date interesante, la Roscoe : *Vita di Lor. Med.*, vol. II, anexa I.

din secolul al XV-lea ¹. Pe bună dreptate s-a început publicarea unor pagini alese din ele ; numai că va fi nevoie de multe alte studii pentru a obține rezultate generale suficient de clare. În orice caz, se recunoaște aici statul în care mulți părinți, pe patul de moarte, cereau prin testament ² ca acei fii care nu vor practica în mod regulat un meșteșug, să fie amendați cu 1000 de fiorini.

Pentru prima jumătate a secolului al XVI-lea, poate nici un alt oraș din lume nu posedă un document comparabil cu admirabilul tablou pe care Varchi l-a făcut Florenței ³. Dar și în statistica descriptivă, ca și în multe alte privințe, Florența ne oferă un model. Înainte ca libertatea și splendoarea ei să apună pentru totdeauna ⁴.

¹ De exemplu în *Archiv. stor.*, IV. (O publicație remarcabilă este : *Il libro segreto di Gregorio Dati*, publ. de Carlo Ghargiolli, Bologna, 1869. E vorba de perioada dintre 1384 și 1431 ; scriitorul, un negustor de vază, a trăit între 1362—1435. Tot astfel cartea de socoteli a familiei Rospigliosi din Pistoia ; apoi aceea a familiei Cibo, publicată de L. Staffeti, 1908, Cartea cheltuielilor lui Bernabo Visconti, 1366, în *Arch. stor. lomb.*, XXXV (*n. Geiger*).

² Libri, *Histoire des sciences mathém.*, II, 163 u.

³ Varchi, *Stor. fiorent.*, III, p. 56 u., la sfârșitul cărții IX. Citeva date evident eronate, probabil, din cauza unor greșeli de scris sau de tipar.

⁴ Despre raporturile de valori și bogățiile Italiei în general, nu pot, din lipsă de alte mijloace, decât să strâng aici laolaltă unele date împrăștiate, așa cum le-am găsit la întîmplare. Exagerările evidente trebuie lăsate la o parte. Monetele de aur, în care sînt exprimate majoritatea sumelor sînt următoarele : ducatul, țechinul (*il zecchino*), fiorinul de aur (*fiorino d'oro*) și scudul (*il scudo*) de aur. Valoarea lor este cam aceeași — cam 11 pînă la 12 franci în banii noștri. (Adică în franci elvețieni de acum o sută de ani, Burckhardt fiind profesor în Basel — 1858—1893, (*n. tr.*)

În Veneția, de pildă, dogele Andrea Vendramin (1475) cu

Alături de această contabilizare a vieții materiale, găsim și un șir continuu de descrieri ale vieții politice. Florența nu numai că trăiește o succesiune de forme și de nuanțe politice, dar ea dă socoteală de ele incomparabil mai bine decât celelalte state libere din Italia sau din întreg Occidentul. Istoria ei este oglinda cea mai perfectă a raporturilor dintre clasele sociale și individ, pe de o parte, și un întreg sistem dinamic, pe de alta. Tabloul marilor societăți burgheze din Franța și Florența, așa cum le expune Froissart, precum și istori-

170.000 de ducăți era considerat ca fiind foarte bogat (Malipiero, *loc. cit.* VII, II, p. 666.) Pe la 1460, se spunea că patriarhul de Aquileja, Lod. Patavino, cu 200.000 ducăți „era aproape cel mai bogat dintre toți italienii“ (Gasp. Veronens., *Vita Pauli II*, la Murat., III, II, col. 1027). În alte părți, date imaginare.

Antonio Grimani a cheltuit 30.000 de ducăți ca să-l ridice pe fiul său Domenico la rangul de cardinal. Avera sa lichidă (se estima) la 100.000 (*Chron. Venetum*, Murat., XXIV, col. 125).

Despre cerealele din comerț și prețul lor pe piața din Veneția, vezi în special Malipiero, *loc. cit.*, VII, II, p. 709 și urm. (notă din 1498).

Deja din 1522, nu mai conta Veneția, alături de Roma, ca cel mai bogat oraș al Italiei, ci Genova. (De crezut numai prin autoritatea lui Franc. Vettori; vezi *Storia*, în *Archiv. stor.*, append., Tom. VI, p. 343). Bandello, parte II, Nov. 34 și 42, menționează pe cel mai bogat negustor din timpul său, Ansaldo Grimaldi.

Între 1400 și 1580, Franc. Sansovino presupune o scădere a valorii monetare la jumătate (*Venezia*, fol. 151 bis).

În Lombardia se crede că raportul prețului cerealelor era, pe la mijlocul secolului al XV-lea față de cel de la mijlocul secolului al XIX-lea, cam de 3 la 8 (Sacco di Piacenza, în *Archiv. stor.*, Append, Tom. V, nota editorului Scarabelli).

La Ferrara, se considerau oameni bogați, în vremea ducelui Borso, cei care aveau 50—60.000 de ducăți (*Diario Ferrarese*, Murat., XXIV, col. 207, 214, 218; o dată exagerată la col. 187).

Pentru Florența, apar date excepționale care nu pot duce la socotirea mediilor. Astfel acele împrumuturi ale principilor străini, care nu se referă decât la una sau câteva case și care nu sînt, în fond, decât mari afaceri ale unor grupuri de bancheri. De aseme-

sirile cronicilor germane din secolul al XIV-lea sînt, fără îndoială, de mare însemnătate ; totuși, în ce privește desăvîrșita înțelegere a faptelor, explicarea cauzală multilaterală a lor, florentinii sînt infinit superiori, tuturor. Dominația aristocrației, tirania, luptele claselor de mijloc cu proletariatul, democrația totală, semi-democrația și democrația aparentă, primatul unei singure case, teocrația (cu Savonarola), pînă la acele forme mixte, hibride, care au pregătit căile despotismului casei Medici, toate sînt astfel descrise, încît intențiile cele mai ascunse ale participanților sînt puse în lumină¹.

nea, marea impunere fiscală — un fel de amenzi impuse de tribunale — în urma cărora, de ex. 77 de familii au plătit între 1430—1453 sume în valoare de 4.875.000 guldeni-aur. (Varchi, III, p. 115 u.).

Averea lui Giovanni Medici s-a ridicat la moartea sa (1428) la 179.221 guldeni-aur, dar dintre cei doi fii ai săi, Cosimo și Lorenzo, numai ultimul a lăsat la moartea sa (1440) 234.137 (Fabroni, *Laur. Med.*, adnot. 2.).

Despre avîntul economic în general, ne vorbește și faptul că în secolul XIV numai chiria celor 33 de prăvălioare ale aurarilor de pe Ponte Vecchio aduceau statului 800 ducăți-aur anual. (Vasari, II, 114, *Vita di Taddeo Gaddi*). Jurnalul de zi al lui Buonaccorso Pitti (*La Delècluse, Florence et ses vicissitudes*, vol. II) e plin de date și cifre care ne arată prețurile mari ale obiectivelor și valoarea redusă a banului.

Pentru Roma, încasările curiei pontificale, care proveneau din toată Europa, nu pot servi drept măsură ; de asemenea nu putem avea încredere în datele privitoare la tezaurul papal și averile cardinalilor. Cunoscutul bancher Agosto Chigi lasă, în 1520, o avere totală de 800.000 de ducăți (*Lettere pittoriche*, I., append. 48).

¹ Cît privește pe Cosimo (1433—1465) și pe nepotul acestuia, Lorenzo Magnifico († 1492), autorul renunță la orice apreciere asupra politicii lor interne. O voce acuzatoare de greutate, (Giov. Cazzoni) — vezi în *Archiv. Stor.*, I, p. 315 u.

În sfârșit, în *Istoriile sale florentine (pînă în 1492)*, Macchiavelli concepe orașul său natal, întru totul, ca pe o ființă vie, cu o dezvoltare asemenea unui individ natural. E primul între cei moderni, care s-a învrednicit de așa ceva. Nu intră în sfera cercetării noastre dacă și sub ce raporturi Macchiavelii va fi procedat arbitrar, cum se știe că a făcut cu biografia lui Castruccio Castracane, acest tip de tiran căruia i-a făcut un portret foarte colorat de propria sa fantezie. Citind *Storie fiorentine* ai putea ridica obiecțiuni la fiecare rînd și totuși, valoarea înaltă, unică, a acestei lucrări, luată în întregul ei, rămîne neștirbită. Iar contemporanii și urmașii lui : Jacopo Pitti¹, Guicciardini, Segni, Varchi, Vettori, ce cunună de nume ilustre ! Și ce istorie înfățișează acești maeștri ! Ultimele decenii ale Republicii florentine ne sînt transmise ca un spectacol grandios și de neuitat. În această masă de documente și tradiții, privind sfârșitul celei mai înalte și mai originale forme de viață ale lumii de atunci, se poate prea bine ca cineva să nu vadă decît o colecție de curiozități de prim rang — altul să constate, cu drăcească bucurie, falimentul a tot ce a fost nobil și sublim, un al treilea să analizeze totul ca pe un mare proces judiciar ; în orice caz, va rămîne un obiect demn de meditație și contemplare pînă la sfârșitul lumii.

Marea nenorocire a Florenței, izvorul agitațiilor și frământărilor neîncetate, era dominația ei asupra inamicilor învinși, care fuseseră cîndva puternici, ca de pildă Pisa, ceea ce avea drept urmare o stare permanentă de tensiune și violență. Singurul mijloc, desigur

¹ Alc. Giorgetti a arătat (în *Miscellanea Fiorentina*, I—1866) că Pitti n-a făcut decît să transcrie o parte din Bartolommeo Cerrertani (*n. Kröner*).

foarte eroic, pe care numai Savonarola l-ar fi putut impune, și aceasta numai cu ajutorul unor împrejurări deosebit de fericite, ar fi fost dizolvarea din timp a Toscanei într-o federație de orașe libere ; o idee, care va apare mai târziu, sub forma unui vis născut dintr-un delir întârziat, și va duce la eșafod un patriot din Lucca¹ (1548). De la această situație nenorocită și de la nefericita simpatie guelfă a florentinilor pentru un principe străin, precum și de la obișnuința, derivată de aci, a intervențiilor din afară, au pornit toate cele ce au urmat. Dar cine poate să nu admire acest popor, care, sub conducerea sfântului său călugăr într-o exaltare mereu crescîndă, dă primul exemplu italian de cruceare a adversarului învins, în vreme ce trecutul nu-i predica decît răzbunare și nimicire ? Fără îndoială că jeraticul la care se topise, într-un întreg, patriotismul și entuziasmul moral-religios, pare, din depărtare, că s-ar fi stins, dar el reappare mai scilpitor și mai fecund, în acel memorabil asediu din 1529—1530. Fără îndoială, așa cum o spunea atunci Guicciardini, au fost „nebuni” cei care au chemat această furtună asupra Florenței, dar chiar el recunoaște că ei au realizat ceea ce era imposibil de crezut ; dar dacă el este de părere că înțelepții ar fi știut să evite furtuna, aceasta nu are alt sens decît că Florența ar fi trebuit să se predea în mâinile dușmane, fără glorie și fără cîrtire. Și-ar fi păstrat, cu acest preț, minunatele suburbii și grădinile, ar fi salvat

¹ Franc. Burlamacchi, tatăl șefului protestanților din Luccă, Michele Burlamacchi, cf. *Archiv. stor. ital.*, Ser. I, tom. X, p. 435 u., *documenti* p. 146 u. Este îndeajuns de cunoscut modul cum Milanul, prin comportarea sa dură față de cetățile surori, în secolul al XI—XIII-lea, a înlesnit formarea unui mare stat despotic. Cînd familia Visconti se stinse (1447), Milanul distruse speranțele de libertate ale Italiei de Nord, nevoind nici măcar să audă de o federație a orașelor cu drepturi egale. Cf. Corio, fol. 358 u.

viața și bunăstarea multor cetățeni, dar istoria ei ar fi fost lipsită de această pagină glorioasă, care confirmă măreția ei morală.

Florentinii au fost, în multe lucruri de seamă, modelul și expresia tipică, cea mai timpurie, a italienilor și în genere a europenilor moderni, cărora tot ei le-au servit de exemplu prin părțile lor întunecate, prin greșelile și defectele lor. Când Dante compara Florența, care-și corecta fără încetare propria-i constituție, cu bolnavul care-și schimbă mereu poziția spre a scăpa de suferință, el punea degetul pe eterna plagă a patriei sale. Marea eroare modernă, care consistă în convingerea că o constituție se poate *face*, adică se poate produce¹ pe baza calculului forțelor și tendințelor existente, apărea mereu în Florența în perioadele de frământare, și însuși Macchiavelli n-a scăpat de ea. Se formează maeștrii în arta politicii de stat, care prin diviziunea și repartiția artificială a puterii, prin procedee electorale foarte rafinate, prin instituții și autorități aparente și așa mai departe, doresc să întemeieze o stare durabilă, mulțumind, sau chiar amăgind, pe cei mari ca și pe cei mici. Ei se agață în modul cel mai naiv de exemplele antichității; sfârșind prin a împrumuta oficial numele partidelor romane, de pildă : *ottimati*, *aristocrazia*² și așa mai departe. De atunci s-a obișnuit lumea cu astfel de

¹ A treia duminică din Advent, în 1494, Savonarola ținu o predică despre modul cum se face o nouă constituție și anume : cele 16 companii ale orașului să elaboreze fiecare câte un proiect ; gonfalonierii să aleagă dintre ele patru, cele mai bune, iar din acestea, Signoria să aleagă pe cea mai bună. Dar lucrurile au decurs cu totul altfel și anume sub influența predicatorului însăși.

² Aceasta din urmă, pentru prima dată în 1527, după alungarea Medicilor ; vezi Varchi, I, 121 u.

expresii, dându-le un sens convențional-european, în timp ce altădată numele partidelor aparțineau țărilor respective și, ori exprimau direct obiectul, ori se nașteau din jocul întâmplării. Cît de mult poate numele să coloreze sau să decoloreze obiectul !

Totuși dintre toți acești arhitecți politici¹, care socoteau că pot construi statul, Machiavelli este, incomparabil, cel mai mare. El concepe forțele existente ca fiind mereu vii, active, pune alternativele cu o exactitate magistrală și nu caută să se înșele nici pe sine, nici pe alții. Nu găsești la el nici urmă de vanitate sau suficiență și, de altfel, nici nu scrie pentru public, ci pentru autorități și principii, ori pentru prieteni. Primejdia lui nu stă nicicînd în falsa genialitate, nici în falsa urzeală a noțiunilor, ci în prea-înflăcărata lui imaginație, pe care, în mod vizibil, nu o poate stăpîni decît cu mare osteneală. Fără îndoială, obiectivitatea lui politică este cîteodată înspăimîntătoare în sinceritatea ei, dar ea s-a născut într-o vreme de cea mai mare strîmtoare și primejdie, cînd oamenii nu mai credeau în drept și nici nu mai puteau presupune echitatea. Revolta virtuoasă împotriva acestor stări de lucruri, nu mai face asupra noastră o impresie deosebită — noi care am văzut în secolul nostru (al XIX-lea) forțele de dreapta și de stînga în plină acțiune. Macchiavelli a fost cel puțin în stare să-și uite propria sa persoană, dincolo de faptele în studiu. El este un patriot în cel mai riguros sens al cuvîntului, cu toate că scrierile sale (exceptînd cîteva cuvinte) nu respiră nici un entuziasm patriotic și cu toate că florentinii înșiși l-au privit, pînă la urmă,

¹ Machiavelli, *Storie fior.*, III, cap. 1, „*Un savio dator delle leggi*“ — un înțelept elaborator de legi — ar putea salva Florența.

ca pe un criminal ¹. Oricâtă ușurință ar fi avut, ca cei mai mulți dintre contemporani, în conduita și discursurile sale — salvarea statului a fost primul și ultimul său gând.

Programul său cel mai complet asupra organizării unui nou stat florentin este așternut în memoriul adresat papii Leon al X-lea ², scris după moartea lui Lorenzo Medici cel tânăr, duce de Urbino (+1519), căruia îi dedicase cartea *Il principe*. Situația lucrurilor se înrăutățește, totul era stricat și pervertit — iar mijloacele și căile propuse de el nu sînt morale ; dar este nespus de interesant să vezi cum speră el să substituie drept moștenitoare a Medicilor, Republica — și anume o democrație de mijloc. Nu se putea imagina un edificiu mai ingenios de concesiuni față de papa, față de partizanii lui cei mai devotați și față de interesele florentine atît de variate ; ai crede că privești în mecanismul unui orologiu. Găsim în *Discorsi* multe alte principii, observații de amănunt, paralele, perspective politice pentru Florența și multe altele, iar printre acestea considerații pătrunzătoare și luminoase, de toată frumusețea ; el proclamă, de exemplu, legea unei dezvoltări a republicii cu caracter continuu și progresiv, manifestîndu-se în salturi succesive, și pretinde ca structura statului să fie mobilă și capabilă să suporte schimbări, căci numai așa se pot evita condamnările sîngeroase și exilurile neașteptate. Dintr-un motiv asemănător și anume în scopul de a curma violențele particulare și intervenția străină

- ¹ Varchi, *Storia fiorent*, I, p. 210.

- ² *Discorso sopra i riformar lo stato di Firenze*, în *Opere minori*, p. 207.

(„moartea oricărei libertăți”) el dorește să vadă introdusă metoda după care cetățenii detestați de public să fie aduși în fața judecății (*accusa*), în loc de a-i lăsa pradă defăimării, cum s-a întâmplat mereu la Florența. Cu multă măiestrie caracterizează el hotărârile involuntare și întârziate, care jucau un rol așa de mare în republică, în timpuri critice. Odată, sedus de fantezie și de apăsarea vremii face un elogiu absolut al poporului, care ar ști să-și aleagă oamenii mai bine decât principele și care prin „*persuaziune*” ar putea fi ferit de greșeli¹. În ce privește dominația asupra Toșcanei, nu se îndoiește că aceasta aparține orașului său și consideră (într-un *discorso* dedicat anume acestei probleme) necesitatea de a supune din nou Pisa, ca o chestiune vitală; el regretă că orașul Arezzo a fost lăsat neatins după rebeliunea din 1502; admite, în general, ca republicile italiene să practice o politică de expansiune spre a nu fi ele înșile atacate și a menține liniștea în interior; numai Florența a procedat mereu de-a-ndoașelea și și-a făcut vrăjmași de morate din Pisa, Siena și Lucca în vreme ce Pistoja, tratată frățeste, i s-a subordonat de bunăvoie.

Ar fi nedrept să facem o comparație, punând cele câteva republici care mai existau în secolul al XV-lea alături de această unică Florență, care a fost de departe cel mai important centru de elaborare al spiritului italian, ba chiar și al celui european. Siena suferea de cele mai grele beteșuguri organice, iar prosperitatea ei relativă în meșteșuguri și arte nu trebuie

¹ Aceeași părere, fără îndoială luată de aici, se regăsește la Montesquieu.

să ne înșele. Aeneas Sylvius¹ privește din orașul său natal cu dureroasă invidie spre orașele „fericite” ale imperiului german, unde existența nu este otrăvită de confiscări de tot soiul a averilor și moștenirilor, de abuzurile și violențele autorităților și de facțiunile² pretendenților la conducere.

Genova nu prea intră în cercul considerațiilor noastre, deoarece ea, încă dinaintea epocii lui Andrea Doria, n-a prea luat parte la Renaștere, ceea ce făcea ca genovezii și locuitorii Rivierei să treacă în ochii Italiei ca fiind refractari oricărei culturi înalte³. Luptele partidelor politice au aici un caracter atât de sălbatic și sînt însoțite de perturbări atât de violente, că abia poți înțelege cum de genovezii au izbutit mereu să-și regăsească o existență suportabilă, după toate revoltele și ocupațiile pe care le-au îndurat. Poate că această reușită se datorește și faptului că mai toți participanții la guvernare, fiind negustori, depuneau și o intensă activitate comercială⁴. Genova ne învață,

¹ *Aen. Sylvii apologia ad Martinum Mayr*, p. 701. De asemenea Macchiavelli, *Discorsi*, I, p. 55, și alte locuri.

² În ce măsură semidoctismul modern și abstracțiunea au influențat adeseori viața politică, o dovedește și dezbinarea în facțiuni din 1535. Cîțiva negustori, ațîțați de lectura lui Tit-Liviu și a lui Machiavelli, cerură, cu toată seriozitatea, tribuni ai poporului și alți magistrați romani, pentru a reprimă abuzurile nobililor și funcționarilor cf. (Della Valle, *Lettere sanesi*, III, p. 317).

³ Pierio Valeriano, *De infelicitate litteratorum*, în legătură cu Bartolomeo della Rovere, p. 384. (Textul lui Pierio Valeriano, scris în 1527, e citat în cele ce urmează, întotdeauna după ediția von Mencken, *Analecta de calamitate litteratorum*, Leipzig, 1707.) (n. Kröner.)

⁴ Senarega, *De rebus Genuens*, Murat., XXIV, col. 548. Despre nesiguranță, cf. în special col. 519, 525, 528, etc. Cuvîntarea foarte deschisă a ambasadorului genovez, cu ocazia predării statului în mîna lui Francesco Sforza în 1464, vezi Cagnola, *Archiv. stor.*, III, pp. 156, u.

într-un mod surprinzător, pînă la ce grad de incertitudine politică putea să reziste bogăția și dorința de cîștig și cum putea fi compatibilă posesiunea de colonii îndepărtate, cu situația internă cea mai precară.

Lucca nu are în secolul al XV-lea o prea mare însemnătate.

CAPITOLUL 8

POLITICA EXTERNĂ A STATELOR ITALIENE

După cum cea mai mare parte din statele italiene erau, din punctul de vedere al mecanismului interior, creații artistice conștiente, născute din reflexiune și depinzînd de ea, avînd baze bine calculate și vizibile, tot astfel și în raporturile dintre ele, precum și în raporturile fiecăruia cu străinătatea, trebuia să se procedeze după toate regulile artei. Faptul că ele își datorau existența unor uzurpări destul de recente, era tot atît de fatal pentru relațiile lor externe cît și pentru situația lor internă. Nici unul nu recunoaște pe celălalt fără rezerve; același joc al hazardului care prezidase la întemeierea și întărirea suveranității unui stat, putea să deservească un stat vecin. Nu depindea întotdeauna de tiran, dacă el va sta liniștit sau va acționa. Nevoia de mărire, de mișcare, în general, este caracteristică tuturor suveranilor nelegitimi. Astfel devine Italia patria unei „politici externe” care va înlocui treptat, chiar și în alte țări, aplicarea dreptului natural îndeobște recunoscut. Modul de a trata chestiunile internaționale devine cu totul obiectiv, lipsit de prejudecăți și de scrupule morale, atingînd uneori perfecțiunea și luînd un aer de eleganță și grandoare, în timp ce impresia pe care

ți-o oferă întreg ansamblul politic este că te afli în fața unui abis.

Aceste intrigi, aceste legi, aceste înarmări, aceste tentative de corupție și aceste trădări alcătuiesc împreună istoria politicii externe a Italiei din acea vreme. Îndeosebi Venetia fu timp îndelungat obiectul tuturor învinuirilor de parcă ar fi voit să cucerească Italia întreagă sau măcar să o slăbească într-atît, încît statele ajunse neputincioase să fie silite a se arunca, pe rînd, în brațele ei¹. Totuși, privind lucrurile mai îndeaproape, îți poți da seama că aceste strigăte de alarmă nu veneau din sînul poporului, ci din anturajul principilor sau guvernelor, care, în genere, își atrăseseră ura supușilor, în timp ce Venetia, grație regimului ei mai blînd, se bucura de încrederea tuturor². Chiar și Florența, cu orașele sale subordonate, mereu în freamăt, se găsea, în comparație cu Venetia, într-o situație mai mult decît dificilă — chiar făcînd abstracție de rivalitatea comercială dintre cele două orașe și de progresele Venetiei în Romagna. Pînă la urmă, Liga de la Cambray a izbutit totuși, cu adevărat, să slăbească Venetia, un stat pe care întreaga Italie, cu forțe unite, ar fi trebuit să-l sprijine.

Dar și toate celelalte state erau pornite să-și pricinuiască reciproc cel mai mare rău, după cum le-o

¹ Așa va spune mai târziu și Varchi, *Stor. fiorent.*, I, 57.

² Deși Galeazzo Maria Sforza i-a spus contrarul ambasadorului venețian în Milano, în 1467 (și anume că refugiații venețieni i-ar fi propus să facă împreună război Venetiei — (n. tr.) aceasta n-a fost decît o fanfaronadă amuzantă. Vezi Malipiero, *Annali veneti, Archiv. stor.*, VII, p. 216 u. În toate ocaziile, orașe și ținuturi de provincie se predau de bună voie Venetiei, mai ales acelea care doreau să scape din mîini tiranice — în vreme ce Florența trebuie să țină îngenunchate republici vecine obișnuite cu libertatea — cum arată și Guicciardini (*Ricordi*, N. 29).

dicta propria lor proastă conștiință, fiind oricînd gata de orice. Lodovico Moro, Aragonezii din Neapole, Sixtus al IV-lea, ca să nu mai vorbim de principii mai neînsemnați, țineau Italia într-o continuă și foarte primejdioasă fierbere. Și dacă acest joc funest s-ar fi mărginit numai la Italia ! Dar forța lucrurilor a adus cu sine căutarea intervenției străine, a sprijinului din afară, cu deosebire la francezi și la turci.

La început populațiile își declarară toată simpatia pentru Franța. Cu teribilă naivitate Florența își mărturisii vechea ei simpatie guelfă pentru francezi ¹. Iar cînd Carol al VIII-lea apăru cu adevărat în Sudul Alpilor, toată Italia îl primi cu un entuziasm de care însuși regele Franței și însoțitorii săi rămaseră uimiți ². În imaginația italienilor (să ne gîndim la Savonarola) trăia chipul ideal al unui mare salvator și conducător, înțelept și drept ; numai că acest ideal nu mai era, ca la Dante, împăratul, ci regele capețian al Franței. O dată cu retragerea sa, pieri iluzia cu totul ; totuși, a trebuit să treacă timp, pînă cînd italienii să-și dea seama că atît Carol al VIII-lea, cît și Ludovic al XII-lea și Francisc I-ul n-au înțeles adevăratele lor raporturi cu Italia și că s-au lăsat conduși de motive de ordin cu totul secundar. Principii s-au slujit de Franța altfel decît poporul. În timp ce războaiele dintre Franța și Anglia se terminaseră, în timp ce Ludovic al XI-lea își arunca plasele diplomatice

¹ Cea mai puternică dovadă a unei asemenea simpatii, o găsim, poate, în instrucțiunile date delegației trimise lui Carol al VII-lea, în 1452. Vezi Fabroni, *Cosmus*, Adnot. 107, vol. II, p. 200 u.

² Comines, *Charles VIII*, chap. 10 : Francezii erau priviți ca sfinți — „*comme saints*“. Compară cap. 17. — *Chron. Venetum*, Murat., XXIV, col. 5, 10, 14, 15. — Matarazzo, *Chron. di Perugia*, *Archiv. stor.*, XVI, II, p. 23. Nenumărate alte surse le trecem cu vederea.

în toate direcțiile, în timp ce Carol de Burgundia se lăsa legănat de proiectele sale aventuroase, cabinetele italiene veniră întru întâmpinarea lor și intervenția franceză deveni inevitabilă. Ea trebuia să aibă loc mai devreme sau mai târziu chiar neținînd seamă de pretențiile Franței asupra Neapolului și Milanului, tot atît de sigur cum avusese loc de multă vreme la Genova și în Piemont ; de pildă, Venețienii o așteptau încă din 1462¹. Citind corespondența² ducelui de Milano, Galeazzo Maria Sforza, se poate vedea clar teama ucigătoare în care trăia acest principe în timpul războiului Burgundiei, cînd, aliat, se pare, deopotrivă cu Ludovic al XI-lea și cu Carol Temerarul, se temea totuși ca nu cumva să-și vadă țara invadată de ambii beligeranți. Sistemul unui echilibru al celor patru state italiene principale, așa cum îl înțelegea Lorenzo Magnifico, nu era, la urma urmelor, decît visul unui spirit luminat dar excesiv de optimist, care plutea deasupra nelegiuirilor unei politici pur experimentale precum și a superstițiilor guelfilor florentini, străduindu-se să nădăjduiască numai binele. Cînd Ludovic al XI-lea îi oferi trupe de ajutor în război contra lui Ferrante de Neapole și papei Sixtus al IV-lea, el îi răspunse : „*Îmi e peste putință să jertfesc siguranța întregii Italii pentru interesul meu ; să dea Dumnezeu ca regilor Franței să nu le vină în gînd vreodată să-și încerce puterile cu această țară ; de se va ajunge la asta, Italia va fi pierdută*“³. Pentru alți principii, dimpotrivă, regele Franței

¹ Pii II. *Commentarii*, X, p. 492.

² Gingins, *Dépêches des ambassadeurs milanais* etc. I, pp. 26, 153, 279, 283, 285, 327, 331, 345, 359 ; II, pp. 29, 37, 101, 217, 306. Carol vorbise deja, odată, să dea Milanul tînărului Ludovic de Orléans.

³ Nicolo Valori, *Vita di Lorenzo* (Declarația de mai sus a lui Lorenzo e însă nedovedită. — n. Kröner).

este cînd mijloc, cînd obiect de teroare, ei amenințînd cu această teroare îndată ce nu găseau o cale mai comodă de a ieși dintr-o încurcătură oarecare. În fine, papii erau convinși că pot negocia cu Franța fără vreo primejdie pentru ei înșiși, iar Inocențiu al VIII-lea continua încă să creadă că s-ar putea retrage îmbufnat spre Nord, pentru ca de acolo să revină în Italia cu armată franceză în chip de cuceritor¹.

Oamenii clarvăzători prevedeau așadar cucerirea străină cu mult înainte de expediția lui Carol al VIII-lea². Și numai după ce Carol trecu din nou Alpii înapoindu-se în Franța, deveni limpede pentru toată lumea că o eră a intervențiilor străine fusese inaugurată. De acum încolo nenorocirile se țineau lanț, înțelegîndu-se prea tîrziu că Franța și Spania, principalii intervenționiști, deveniseră între timp mari puteri moderne și nu se mai mulțumeau cu omagii platonice, ci luptau cu îndîrjire să-și asigure influența și dominația lor în Italia. Ele începură să semene cu statele centralizate italiene, imitîndu-le chiar, dar în proporții mult mai mari. Spiritul de cucerire — ducînd la răpire și schimburi de teritorii — își luă avînt și, pentru o bucată de vreme, nu mai cunoscă margini. Se știe că lupta se isprăvi cu preponderența absolută a Spaniei, care, în calitatea ei de spadă și pavăză a Contrareforme, aduse chiar papalitatea într-o îndelungată stare de dependență.

Tristele reflexii ale filozofilor au constatat atunci doar în a dovedi că toți cei care au chemat pe barbari, au avut un sfîrșit rău. În secolul al XV-lea unii au intrat pe față, fără nici o rușine, în legătură cu turcii,

¹ Fabroni, *Laurentius Magnus*, adnot. 205 u.

² De ex. Jovian Pontanus în *Charon*. La sfîrșit așteaptă un stat unitar.

începînd a vedea în aceste relații un mijloc de acțiune politică ca oricare altul. Concepția unei „*solidarități creștine a Apusului*” slăbise deja considerabil, încă din vremea cruciadelor, și fără îndoială că Frederic al II-lea o uitase de tot; dar progresele și presiunea reînnoită a Orientului musulman, nenorocirile și declinul imperiului bizantin redeșteptară la occidentali sentimentele lor (dacă nu și zelul lor) de altădată. În această privință, Italia făcu multă vreme excepție; oricît de mare și de întemeiată era spaima în fața turcilor, n-a existat un stat italian de oarecare însemnătate, care să nu fi căutat sprijinul compromițător al lui Mahomed al II-lea și al succesorilor săi, împotriva altor state italiene. Și cînd aceasta nu se întîmpla, principii se bănuiau, totuși, unii pe alții că pactizează cu musulmanii. Și asta încă tot nu era aîut de rău ca atunci cînd venețienii acuzară pe moștenitorul tronului, Alfons de Neapole, de a fi trimis oameni să otrăvească cisternele¹ orașului lor. De la un scelerat de talia lui Sigismondo Malatesta te puteai aștepta ca el să cheme pe turci în Italia². Dar și aragonezii din Neapole, cărora Mahomed, aîțat³, se spune, de alte guverne italiene — le luase într-o bună zi Otranto (1480) — îl asmuțiră după aceea pe Baiazid al II-lea

¹ Comines, *Charles VIII*, cap. VII, Nantiporto, în Murat., III, II, col. 1073, povestește cum Alfons, în timp de război, încerca să prindă pe adversar, cu ocazia unei întrevederi. El este adevăratul precursor al lui Cezar Borgia.

² Pii II. *Commentarii*, X, p. 492. Ceea ce Galeazzo Maria, duce de Milano, spusese agentului venețian în 1467, fusese curată fanfaronadă. Vezi Malipiero, *Ann. ven., Archiv stor.*, VII, II, p. 222. Despre Boccacchino, vezi p. 21.

³ Porzio, *Congiura dei baroni*, liber I, p. 4. — E greu de admis că și Lorenzo Magnificul ar fi fost amestecat în această afacere.

împotriva Veneției¹. O astfel de vină fu aruncată și asupra lui Lodovico Moro: „*sîngele celor căzuți în război și strigătele prizonierilor căzuți la turci, cheamă asupra lui pedeapsa cerească*“ — scrie cronicarul din Milano. În Veneția, unde toate se știau, era de asemenea cunoscut că Giovanni Sforza, principe de Pesaro, vărul lui Moro, găzduise la el pe solii turcilor în călătoria lor spre Milano². Dintre papii secolului al XV-lea cei doi mai vrednici de cinste, Nicolae al V-lea și Pius al II-lea, muriră în adîncă îngrijorare din pricina turcilor, ultimul fiind surprins de moarte chiar în clipa cînd încerca să organizeze o cruciadă pe care s-o conducă personal; dimpotrivă, succesorii lor își însușiră banii strînși din toată creștinătatea, pentru subvenționarea unei noi expediții contra turcilor — profanînd indulgențele promise donatorilor și făcînd speculații bănești în propriul lor folos.³ Inocențiu al VIII-lea se înjosi, devenind temnicerul prințului fugar Djem, pentru o sumă anuală ce-o încasa de la fratele acestuia, sultanul Baiazid al II-lea, iar Alexandru al VI-lea sprijini în Constantinopol demersurile lui Lodovico Moro, pentru a determina pe turci să atace Veneția (1498), fapt pentru care, de acord cu regele Franței, Veneția îl amenință cu un conciliu⁴. Se vede, așadar, că faimoasa alianță dintre Francisc I-ul și Soliman al II-lea n-a fost întru nimic ceva nou sau nemaipomenit.

¹ *Chron. Venetum*, Murat, XXIV, col. 14 și 76.

² Malipiero, loc. cit., pp. 565, 568.

³ Trithemius, *Annales Hirsau*, ad. a. 1490, tom. II, pp. 535 u.

⁴ Malipiero, loc. cit., p. 161, cf. p. 152. — Remiterca lui Diem în mîinile lui Carol al VIII-lea (vezi p. 145) probează că exista o corespondență cum nu se putea mai scandaloasă între Alexandru al VI-lea și Baiazid, chiar dacă documentele la Burcardus ar fi fost substituite.

De altfel, existau chiar unele categorii de populație cărora perspectiva unei treceri sub dominația turcă nu le mai apărea ca ceva atât de îngrozitor. Chiar dacă ele prin aceasta nu voiau decât să amenințe cîrmuirile tiranice, faptul constituia, desigur, un semn că lumea începuse a se obișnui cu acest gînd. Încă de pe la 1480, Battista Mantovano dăduse limpede a se înțelege că cea mai mare parte a locuitorilor de-a lungul Adriaticei prevedeau o schimbare de această natură și că orașul Ancona o dorea pe față¹. Cînd Romagna gemea sub presiunea lui Leon al X-lea, un deputat al Ravenei îi spuse, fără înconjur, legațului papal, cardinalul Giulio Medici: „*Monseniorè, augusta Republică a Veneției nu ne vrea deoarece nu dorește ceartă cu biserica; dacă însă turcul vine la Ragusa, ne vom preda lui*”².

În fața subjugării Italiei de către spanioli, subjugare care tocmai începuse, apărea ca o mîngîiere tristă dar nu lipsită de temei, gîndul că de acum încolo țara va avea cel puțin o garanție împotriva pericolului de barbarizare prin stăpînirea turcească³. Dată fiind dezbinarea dintre conducătorii ei i-ar fi fost greu Italiei să se sustragă acestui destin prin forțele sale proprii.

Dacă după toate acestea se mai poate spune ceva bun despre arta politică a Italiei din acea vreme,

¹ Bapt. Mantuanus, *De calamitatibus temporum* — la sfîrșitul cărții a doua, în *Cîntecul nereidei Doris către flota turcească*.

² Tommaso Gar, *Relazioni della corte di Roma*, I, p. 55.

³ Ranke, *Geschichte der romanischen und germanischen Völker*. Părerăa lui Michelet (*Réforme*, p. 469) după care turcii s-ar fi occidentalizat în Italia — nu mă convinge. Poate că la această misiune a Spaniei s-a făcut aluzie pentru prima oară în discursul solemn pe care Fedra Inghirami l-a ținut în 1510 în fața lui Iuliu al II-lea, cu ocazia cuceririi portului Bugia de către flota lui Ferdinand Catolicul. Compară *Anecdota litteraria*, II, p. 149.

aceasta nu se poate face decît referitor la maniera obiectivă, lipsită de prejudecăți a tratării tuturor problemelor în care nu intervin nici teama, nici patimile sau răutatea. Nu există aici sistemul feudal în genul celui din Nord, cu drepturi întemeiate pe teorii ce se respectă, ci numai puterea pe care fiecare o posedă, o exercită (de regulă) în fapt, și o stăpînește în întregime. Nu există aici o nobilime de curte a principelui, care să întrețină în acesta ideea onoarei abstracte cu toate urmările ei bizare, ci atît principii cît și consilierii, sînt solidari în convingerea că trebuie să se acționeze potrivit circumstanțelor existente, și scopurilor ce urmează a fi atinse. Față de oamenii care sînt utilizați, ca și față de aliați, ori de unde ar veni ei, nu există de loc acel orgoliu de castă, care intimidează și ține la distanță. Aceasta se vedește mai cu seamă în situația condotierilor, la care originea este o chestiune perfect indiferentă, ceea ce confirmă, mai presus de orice, că puterea este ceva concret, real. În sfîrșit, guvernele, ca niște despoți luminați își cunosc propria țară, precum și țările vecinilor lor, infinit mai bine decît își cunoșteau țara contemporanii lor din Nord; ei știu să calculeze pînă la amănunt capacitatea economică și morală a prietenilor ca și a adversarilor, pîrînd a fi — în pofida celor mai grave erori — statisticieni înnăscuți.

Cu astfel de oameni se putea negocia; ei puteau fi convinși, se putea nădăjdui în determinarea lor prin rațiuni pozitive. Cînd marele Alfons de Neapole a devenit (1434) prizonierul lui Filippo Maria Visconti, izbuti să-l convingă pe acesta că, dacă domnia casei de Anjou va înlocui pe a sa în Neapole, francezii vor deveni stăpîinii Italiei; acesta îl eliberă fără a-i pre-

tinde răscumpărare și făcu îndată alianță cu el¹. Cu greu ar fi procedat un principe din Nord în acest fel și cu siguranță nici unul avînd o altă moralitate decît a principilor Visconti. Încrederea în puterea argumentelor pozitive, o dovedește, de asemenea, vizita celebră pe care Lorenzo Magnifico o făcu — în mijlocul consternării generale a florentinilor — perfidului Ferrante în Neapole (1478), care mai mult ca sigur era ispitit să-l rețină² ca ostatec, fiind și omul în stare s-o facă. Dar faptul de a face prizonier pe un principe străin și de a-i reda libertatea după ce i s-au smuls cîteva semnături și a fost umilit, cum a făcut Carol Temerarul cu Ludovic al XI-lea la Peronne (1468), era în ochii italienilor o pură nebulie³. Astfel încît, Lorenzo, ori nu s-ar mai fi întors de loc, ori ar fi fost așteptat acoperit de glorie. Italienii din această epocă, mai cu seamă trimișii venețieni, au deslășurat o artă a persuasiunii politice, de care popoarele de cealaltă parte a Alpilor au luat cunoștință doar prin exemplul lor și care nu trebuie judecată după discursurile oficiale, care sînt doar producții ale retoricii scolastice umaniste. Grosolăniile și naivitățile nu lipseau, nici

¹ Între altele, la Corio, fol. 333, cf. comportarea față de Sforza, fol. 329.

² Nic. Valori, *Vita di Lorenzo* — Paul Jovius, *Vita Leonis X*, I.I; aceasta din urmă, după izvoare certe, dar nu lipsite de retoricism. (Vezi de asemeni Conti I, 89: *Laurentius enim, sive prius fide a rege data, sive in necessaria consilium periculosum secutus, quod plerumque fides habita fidem obligat*. Mai departe Landucci, p. 33 urm. — (n. Kröner.)

³ Dacă în această împrejurare și în sute de alte cazuri, Comines observă și judecă tot atît de obiectiv ca oricare italian, trebuie, desigur, să ținem cont de relațiile lui cu italienii, în special cu Angelo Catto.

ele, din relațiile diplomatice ¹, cu toate exigențele unei etichete minuțioase. Aproape înduioșător ne apare un spirit ca al lui Macchiavelli în ale sale *Legazioni*. Insuficient instruit, avînd o îndemnizație mai mult decît modestă, tratat ca un agent subaltern, nu-și pierde niciodată spiritul său de observație, pe cît de independent pe atît de profund, nici pofta lui de a raporta faptele într-un mod intuitiv. Italia secolului al XV-lea este și va rămîne țara „instrucțiunilor” și a „rapoartelor” politice, prin excelență. Fără îndoială, au fost și în alte state negocieri diplomatice conduse perfect, dar numai aci se găsesc de timpuriu numeroase monumente ale măiestriei în tratate și scrieri politice. Depeșa scrisă de mîna lui Pontano și adresată cabinetului lui Alexandru al VI-lea, dă o idee asupra acestui gen de scrieri politice ; și e numai una din numeroasele depeșe redactate de el. Cîte documente de aceeași valoare, provenind din alte cabinete de la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea nu zac îngropate în arhive, ca să nu mai vorbim de cele produse mai tîrziu !

Despre studiul omului, ca popor și ca individ, care merge mîna în mîna cu studiul relațiilor politice și civile la acești italieni vom vorbi într-un capitol special.

¹ Vezi, de pildă, Malipiero, loc. cit., pp. 216, 221, 236, 237, 478 etc.

CAPITOLUL 9

RĂZBOIUL, CA OPERĂ DE ARTĂ

În ce chip a luat și războiul caracterul unei opere de artă, vom arăta aici doar în câteva cuvinte. În Evul Mediu, formarea soldatului occidental era cu adevărat desăvârșită, înăuntrul sistemului de apărare și de înarmare al vremii; au existat de asemenea și inventatori geniali în arta lucrărilor de fortificație și asediu. Numai că strategia și tactica au fost stânjenite în dezvoltarea lor, prin numeroasele restricții temporare și materiale pe care obligațiile războiului le comportau în practică, precum și prin ambiția seniorilor care — de pildă — își disputau întâietatea când se aflau în fața inamicului și care, prin impetuoșitatea lor, compromiteau tocmai sfârșitul celor mai hotărâtoare bătălii, ca cele de la Crecy și Maupertuis.

La italieni, dimpotrivă, s-a încetățenit, de la început, sistemul mercenarilor, așezat pe cu totul alte baze. Ei se adresează mai întâi germanilor, dar în cursul Renașterii, în mijlocul mercenarilor străini, se formară și buni ostași italieni. Perfecționarea timpurie a armelor de foc a contribuit în același timp la „democratizarea” războiului, nu numai fiindcă și cele mai tari burguri tremurau în fața „bombardelor”, ci fiindcă iscusința câștigată pe cale burgheză, a inginerilor, a turnătorilor de tunuri și a artileriștilor, a început să

joace un rol de frunte în armată. Se constata astfel, nu fără durere, că valoarea individului — care constituia sufletul armatelor mercenare, mici, dar excelent instruite ale Italiei — devenea mai puțin importantă în fața mașinilor de distrugere la distanță, și se găsiră condotieri care rezistară din toată puterea lor la introducerea archebuzelor, de curînd inventate în Germania¹. Astfel, Paolo Vitelli² puse să li se scoată ochii și să li se taie mîinile prizonierilor archebuzieri (*schioppettieri*) deoarece lui i se părea monstruos ca „*un viteaz și nobil cavalier să fie rănit sau omorît de un infanterist moșic*”. Pe de altă parte însă, el admitea tunurile și se servea de ele. În sfîrșit, noile invenții își croiră drum, fiind utilizate din răspuțeri, încît italienii deveniră maeștri întregii Europe atît în balistică cît și în construirea fortificațiilor. Principii ca Federigo de Urbino, Alfonso de Ferrara, își însușiră cunoștințe în această specialitate, față de care cele ale unui Maximilian I-ul nu puteau să pară decît superficiale. Italia fu prima care făcu din războiul tratat ca o totalitate, o știință și o artă desăvîrșită; aici întîlnim pentru prima dată admirația neutră pentru conducerea corectă a războiului ca atare, o admirație firească, de altfel, care se potrivea cu schimbările dese de partide la conducere, și cu modul de a acționa pur pragmatic al condotierilor. În timpul războiului milano-venețian din 1451 și 1452, între Francesco Sforza și Jacoppo Piccinino, un scriitor, Porcellio, fu atașat cartierului general al acestuia din urmă, cu misiunea din partea

¹ Pii II. *Commentarii*, L.IV, p. 190 ad. a. 1459.

² Paul Jovius, *Elogia*, p. 184. Se amintește de Federigo de Urbino „care s-ar fi rușinat” să rabde în biblioteca sa o carte tipărită. Cf. Vespas. Fiorentino.

regelui Alfonso de Neapole de a redacta o „*relazione*”¹ a faptelor militare. Acest raport e scris într-o latinească, nu chiar curată dar curgătoare, în stilul bombastic al umanismului de atunci; scriitorul luase, în general, ca model, pe Cezar, autorul preferat al regelui Alfonso, presărînd discursuri, evenimente prodigioase și așa mai departe. Și, fiindcă de o sută de ani se dezbătea în mod serios dacă Africanul sau Anibal a fost mai mare² — Piccinino fu numit, de-a lungul scrierii, Scipio, iar Sforza, Anibal. Porcellio mai trebui să facă și o descriere obiectivă a armatei milaneze, sofistul fu primit de Sforza și condus de-a lungul șirurilor de ostași, pe care se simți obligat să-i elogieze, făgăduind că va transmite și posterității cele văzute de el³. De altfel, literatura italiană a timpului este bogată în însemnări de război și relatări de stratageme, atît pentru uzul cunoscătorilor cît și pentru lumea cultivată, în general, în timp ce Nordul, la aceeași epocă, produce relatări, ca de pildă ale lui Diebold Schilling despre războiul Burgundiei, în care găsește lipsa de formă și fidelitatea protocolară, a vechilor cronici. Cel mai ilustru diletant în materie de artă militară⁴, Machiavelli, scrise atunci: *Arte della guerra*.

Dar formarea subiectivă a luptătorului individual își găsi atunci expresia cea mai înaltă în luptele festive ale „unuia contra unuia” sau a mai multor cupluri

¹ *Porcelli commentaria Jac. Piccinini*, la Murat, XX. O continuare a descrierii războiului din 1453, *ibid.*, XXV.

² Dintr-o greșită înțelegere, Porcellio numește pe Scipio „Aemilianus”, deși se gîndește la Africanus Major.

³ Simonetta, *Hist. St. Sfortiae*, la Murat., XXI, col. 630.

⁴ Ca atare a fost el tratat. Vezi Bandello, Partea I, Nov. 40.

între ele, a căror uzanță fusese introdusă cu mult înaintea faimoasei lupte de la Barletta (1503)¹. Învingătorul era sigur că va obține o recompensă, pe care Nordul nu i-ar fi decernat-o: îl proslăveau poezii și umaniștii. Nu se mai vedea în desnodământul acestor lupte o sentință a lui Dumnezeu, ci o biruință a personalității, iar pentru spectatori, câștigarea sau pierderea unui rămășag pasionant, pe lângă satisfacția care i se dădea onoarei armatei sau națiunii, ai căror campioni se măsurau.

Se înțelege că acest mod cu totul rațional de a trata problemele războiului, dădea uneori loc la excese oribile, chiar fără intervenția urii politice, de pildă atunci când se promitea drept recompensă un jaf. După devastarea de patruzeci de zile a Piacenței (1447), pe care Sforza fu silit s-o îngăduie soldaților săi, orașul rămase multă vreme pustiu, trebuind să fie repopulat cu forță². Dar aceste fapte izolate înseamnă prea puțin față de nenorocirile pe care Italia le-a îndurat ca victimă a invaziilor străine. Cei mai teribili dintre invadatori fură spaniolii care, fie din pricina adaosului de sînge fierbinte arab, fie din obișnuința spectacolelor de groază procurate de inchiziție, au dezvăluit o latură diabolică a naturii lor. Cine cunoaște acțiunile oribile săvîrșite de ei la Prato, la Roma ș.a.m.d. — cu

¹ Compară de ex.: *De obsidione Tiphernatium* (Despre asediul Tifermașilor), în vol. II din *Rer. italicar. scriptores ex codd. florent.*, col. 690. Un eveniment caracteristic din 1474 — duelul dintre mareșalul Boucicault și Galeazzo Gonzaga în 1466 la Cagnola, *Archiv. stor.*, III, p. 25. Cum onora Sixt al IV-lea duelurile gărzii sale — povestește Infessura. Urmașii lui au emis bule împotriva duelului în general. *Sept. decretal.*, V., tit. 17.

² Detalii în *Archiv. Stor. Append.* tom. V.

greu va putea, mai târziu, să mai aibă vreun interes superior pentru un Ferdinand Catolicul sau Carol Quintul. Acești monarhi își cunoșteau hoardele și totuși le-au dezlănțuit. Vrafurile de documente ieșite din cabinetele lor, și care, cu timpul date la iveală, vor rămîne un izvor nesecat de informații prețioase; dar nimeni nu va mai căuta o gîndire politică fecundă în *Scripturile* unor asemenea principii.

CAPITOLUL 10

PAPALITATEA ȘI PRIMEJDIILE EI

Studiind caracterul statelor italiene în general, nu ne-am ocupat pînă acum decît în treacăt de papalitate și de statul pontifical¹, care constituie o creație cu totul excepțională. Tocmai ceea ce face interesante aceste state, adică acumularea și concentrarea conștiință a mijloacelor de acțiune, se poate întîlni cel mai puțin în statul pontifical, deoarece aci, puterea clericală ajută în permanență la acoperirea insuficienței puterii laice și la înlocuirea ei. Prin ce probe de foc a trebuit să treacă statul astfel constituit, în secolul al XIV-lea și la începutul celui de-al XV-lea ! Cînd papa fu dus prizonier în sudul Franței, avu loc mai întîi o dezorganizare generală ; dar Avignonul avea bani, trupe și un mare om de stat și de război — spaniolul Albornoz — care supuse din nou și pe deplin statele pontificale. Primejdia unei dizolvări definitive deveni și mai acută cînd interveni marea schismă a Apusului. În această perioadă nici papa de la Roma, nici cel de la Avignon nu mai erau destul

¹ Aici facem de la început o trimitere pentru întreg capitolul la *Istoria Papilor*, vol. I a lui Ranke, precum și la *Istoria nașterii și formării statului pontifical* a lui Sugenein. (Ar mai fi de consultat și Pastor, *Geschichte der Päpste*, mai ales vol. I—III — n. Kröner).

de bogați pentru a putea recuceri statele pe care le pierduseră din nou; dar după restabilirea unității Bisericii, sub Martin al V-lea, întreprinderea reuși. Ea izbuti chiar și a doua oară, atunci cînd primejdia apăru din nou, sub Eugen al IV-lea. Dar statul papal era și rămas încă multă vreme o adevărată anomalie printre celelalte state italiene. La Roma și în împrejurimile orașului, marile familii nobile: Colonna, Savelli, Orsini, Anguillara și altele, bravau în mod deschis papalitatea. În Umbria, în Marca, în Romagna, aproape că nu mai era nici unul din acele orașe-republici, pe care papa odinioară le recompensase atît de puțin pentru atașamentul lor față de Roma. Existau însă, dimpotrivă, o grămadă de principate mari și mici, a căror supunere și fidelitate erau destul de problematice. Alcătuiind dinastii aparte, care persistau prin propriile forțe, ele își urmăreau, firește, și interesele particulare; în această privință am vorbit deja înaintea, despre cele mai însemnate dintre ele.

Sîntem totuși datori să aruncăm o scurtă privire și asupra statului papal, considerat ca un întreg. Începînd cu mijlocul secolului al XV-lea, statul pontifical este turburat de noi crize și amenințat de noi primejdii, dat fiind spiritul politicii italiene care din diferite direcții încerca să pună stăpînire pe el, și să-l antreneze pe căile intereselor sale. Mai puțin grave erau primejdiile care veneau din afară sau de la popor, cele mai mari își aveau originea în caracterul însuși al papilor.

Nu vom vorbi aci despre străinătatea de dincolo de Alpi. În cazul în care papalitatea ar fi fost amenințată în chiar existența ei în Italia, nici Franța sub Ludovic al XI-lea, nici Anglia la începutul războiului celor două roze, nici Spania care era încă pradă dezor-

dinei, nici chiar Germania înșelată în privința Conciliului ei de la Basel, nu i-ar fi dat, sau n-ar fi putut să-i dea, nici cel mai mic ajutor. În Italia însăși, exista un număr de oameni mai mult sau mai puțin cultivați, care priveau existența statului pontifical la ei în țară cu un fel de mândrie națională; foarte mulți aveau anumite interese ca el să fie și să rămână așa cum era, iar marea mulțime credea încă în puterea sacramentelor și binecuvântărilor¹ papale. Ba chiar și unii mari nelegiuți credeau ca acel Vitellozo Vitelli, care îl mai implora pe Alexandru al V-lea să-i acorde indulgența chiar și în momentul în care fiul papei puneă să-l sugrume². Numai că toate aceste simpatii reunite ar fi fost neputincioase să salveze papalitatea, dacă s-ar fi aflat în fața unor adversari hotărâți, care ar fi

¹ Despre impresia făcută de binecuvântările lui Eugen IV în Florența, vezi Vespasiano Fiorent., I, p. 39. Despre majestatea slujbelor lui Nicolae V, vezi Infessura (Tomassini, p. 46) și J. Manetti, *Vita Nicolai V* (Murat., III, II, p. 923). — Omagiile aduse lui Pius al II-lea, vezi *Diario Ferrarese* (Murat, XXIV, col. 205) și *Pii II Comment. passim.* în special IV, 201, 204, XI, 562. Nici ucigașii de meserie nu se apropiau de papa. Marile slujbe erau considerate ca ceva esențial de către iubitorul de fast Paul al II-lea (platina, loc. cit., 321) și de către Sixt al IV-lea, care, cu toată podagra de care suferea, a ținut de pe scaun slujba de Paști (*Jac. Volaterran. diarum*, Murat. XXIII, col. 131). — Interesant cum poporul face deosebire între forța magică a binecuvântării și demnitatea celui care o dă. Când, în 1481, Sixt n-a putut da binecuvântarea de ziua Înălțării, poporul a murmurat contra lui și l-a înjurat (*ibid.* col. 133).

² Macchiavelli, *Scritti minori*, p. 142, în cunoscutul articol despre catastrofa din Sinigaglia. Desigur, spaniolii și francezii puneau mai mult preț pe binecuvântările pontificale decât soldații italieni. Confr. la Paul Jov., *Vita Leonis X* (LII) scena dinaintea bătăliei de la Ravenna, când armata spaniolă, înconjurând pe legatul papal care plîngea de bucurie, îi ceru iertarea păcatelor. Mai departe (*ibid.*) tot astfel francezii la Milano.

știut să exploateze ura și invidia de care era împresurată.

În fața unor perspective atât de reduse ale unui sprijin extern, se dezvoltau cele mai mari primejdii înăuntrul papalității însăși. Prin însuși faptul că trăia și acționa în spiritul lumesc al unui principat italian, trebuia să cunoască vicisitudinile unui asemenea principat, iar natura și condițiile particulare în care se găsea ca stat papal, agravau aceste vicisitudini.

Mai întâi în ce privește orașul Roma, s-a procedat din toate timpurile în așa fel încât să se dea aparența că nu există temeri de vreo răzmeriță; doar astfel s-a întors câte un papă izgonit de tumultul poporului, iar cetățenii Romei trebuiau, în propriul lor interes, să dorească prezența curiei papale. Dar nu era doar Roma cea care din timp în timp practica un radicalism¹ specific antipapal, ci chiar și în comploturile cele mai îngrijorătoare, era vădită acțiunea unor mâini invizibile din afară. Așa a fost conjurația lui Stefano Porcari, îndreptată tocmai împotriva acelui papă, care acordase cele mai mari privilegii cetății Romei, adică împotriva lui Nicolae al V-lea (1453), dar iritase în schimb populația, îmbogățind pe cardinali și transformând orașul în fortăreață pontificală. Porcari plănuia răsturnarea dominației papale, avînd puternici complici, care nu sînt numiți², dar care trebuie căutați

¹ La acei eretici din Poli, Campagna, care credeau că un adevărat papă trebuie să aibă ca semn distinctiv sărăcia lui Cristos, nu li se poate atribui decît o apartenență la doctrina valdenzilor. Infessura (Eccard. II, col. 1893), Platina, p. 317 și alții, arată cum aceștia au fost arestați sub Paul al II-lea.

² L.B. Alberti: *De Porcaria conjuratione*, Murat, XXV, col. 309 u. Porcari vroia: „*omnem pontificiam turbam funditus extinguere*” („să ucidă în întregime toată gloata pontificală”). Autorul încheie: „*Video sane, stent loco res Italiae; intelligo qui*

fără îndoială, printre guvernele italiene. Sub același pontificat, Lorenzo Valla termina celebra sa declarație contra donației lui Constantin, exprimînd dorința unei grabnice secularizări a statului papal¹.

De asemenea, ceata de conspiratori catilinari cu care trebuia să lupte² Pius al II-lea (1459), nu-și ascundea nicidecum scopul de a răsturna dominația sacerdotală în general, iar principalul conducător, Tiberzio, arunca vina asupra anumitor prezicători, care i-ar fi anunțat evenimentul pentru acel an, determinîndu-l astfel la acțiune. Mai multe mărimi din Roma, principele de Tarent și condotierul Jacoppo Piccinino, erau compliciti și promotorii complotului. Și dacă ne gîndim ce pradă zăcea în palatele bogaților prelați (acești conspiratori îl aveau în vedere mai ales pe cardinalul de Aquileja), este surprinzător că într-un oraș în care supravegherea era aproape absentă, tentativele de acest gen n-au fost mai frecvente și mai pline de succes. Nu degeaba prefera Pius orice altă reședință în afară de Roma, iar Paul al II-lea

sint, quibus hic perturbata esse omnia conducatur... („Văd, desigur, unde-a ajuns Italia; înțeleg care sînt și prin cine s-a ajuns ca aici să fie toate turburate“). El îi numește: „*extrinsecos impulsores*“ („*instigatori dinafară*“) și crede că fapta criminală a lui Porcari seamănă evident cu cele ale lui Cola și Rienzi. Un contemporan îl acuză pe Alfons din Neapole de a fi printre acei compliciti, lucru probabil după cum demonstrează unele documente nou descoperite.

¹ *Ut papa tantum vicarius Christi sit et non etiam Caesaris... Tunc Papa et dicitur et erit pater sanctus, pater omnium, pater ecclesiae etc.* („De vreme ce papa este locuitor al lui Cristos numai și nu și al Cezarului... Atunci se va chema și va fi părinte sfînt, părinte al tuturor, părinte al bisericii“).

² Pii II. *Commentarii*, IV, p. 208 u. (cf. G. Voigt, *Enea Silvio* III, p. 151 u. n. Kröner)

de-abia supraviețui¹ unei spaime (1468) care-l cutremură din pricina unui complot real sau imaginar de același fel. Papalitatea trebuia ori să sucombe odată sub o astfel de lovitură, ori să comprime prin forță toate aceste facțiuni ale celor „mari” — la adăpostul cărora creșteau mereu bandele de briganzi.

Această sarcină și-o luă teribilul Sixt al IV-lea. El fu cel dintâi care puse stăpânire, aproape în întregime, pe Roma și pe împrejurimile ei, mai ales după urmărirea familiei Colonna. De aceea putea să procedeze cu o îndrăzneală atît de sfidătoare, atît în treburile pontificatului cît și în politica italiană, disprețuind plîngerile întregului Apus, care-l amenința cu un conciliu. Banii care-i trebuiau fură storși printr-o simonie care deveni, deodată, nețărmurită, și care se întindea de la numirea cardinalilor, pînă la cele mai neînsemnate haruri și încuviințări². Sixt însuși nu obținuse demnitatea lui papală fără dare de mită.

O venalitate atît de generală putea să coste, cu vremea, Sfîntul Scaun; dar relele care puteau să rezulte, erau ascunse în noaptea viitorului. Altfel stăteau lucrurile cu nepotismul, care era cît pe aci să dea peste cap pontificatul însăși. Dintre toți nepoții, Pietro Riario fu cel care se bucură, la început, pe lîngă Sixt de cea mai mare și aproape de o exclusivă favoare; un om care în scurtă vreme acapară imagi-

¹ Platina, *Vita Pauli II* (cf. aici Pastor II, p. 310 u., unde după o cercetare amănunțită, problema conjurației rămîne deschisă — n. Kröner).

² Battista Mantovano, *De calamitatibus temporum*, L. III. Arabul vinde tămîie, tyrianul purpura, indianul fildeș: „*venalia nobis templa, sacerdotis, altaria, scara, coronae, Ignis thura, preces, coelum est venale deusque*” („la noi sînt de vînzare templele, preoții, altarele, cele sfînte, coroanele, torțele, tămîia, cerul este de vînzare și Dumnezeu”).

nația¹ întregii Italii, fie prin luxul nemaipomenit, fie prin zvonurile ce se răspîndeau cu privire la impietatea sa și la planurile sale politice. În 1473 se înțelese cu ducele Galeazzo Maria Visconti al Milanului, că acesta să devină rege al Lombardiei și apoi să sprijinească pe nepotul pontifical cu bani și trupe, pentru ca la întoarcerea sa în Roma, să se instaleze în scaunul papal. Se pare că Sixtus urma să-i cedeze locul de bună voie². Acest proiect care, de bună seamă, ar fi dus la secularizarea statului pontifical, în urma înstaurării eredității scaunului papal, eșuă în urma morții neașteptate a lui Pietro (1474). Al doilea nepot, Girolamo Riario, rămăsese laic și, astfel, nu se atinse de pontificat; dar, începînd cu el, nepoții papali făcură să crească agitația care domnea în Italia, prin străduințele lor de a-și întemcia fiecare cîte un mare principat. Mai de mult se întîmplase ca papii să uzeze de suzeranitatea lor asupra regatului Neapole în favoarea rudelor lor³; dar de la Calixt al III-lea, care încercase și el, și eșuase, în această tentativă, papii nu se mai puteau gîndi cu ușurință la așa ceva; iar Girolamo Riario, după o zadarnică stratagemă de a cuceri Florența (nutrind cine știe ce alte planuri), trebui să se mulțumească cu înjghebarăa unui principat, chiar pe teritoriul statului papal. Acest fapt se putea

¹ A se vedea, de ex. *Annales Placentini*, Murat, XX, col. 943.

² Corio, *Storia di Milano*, fol. 416—420. Pietro ajutase deja la dirijarea alegerii lui Sixt, vezi Infessura, ed. Tommasini, p. 72. — După Machiavelli, *Storie fior.*, L. VII, venețienii ar fi otrăvit pe cardinal. De fapt aveau destule motive pentru a săvîrși această acțiune. (Presupunerea lui Macchiavelli e foarte improbabilă. De altfel și înțelegerea dintre Pietro și Ducele de Milano, raportată mai sus se întemeiază pe un zvon — n. Kröner).

³ Deja Honoriu al II-lea vroia, după moartea lui Wilhelm I-ul, în 1127, să anexeze Apulia, ca „redată Sfîntului Petru”.

justifica astfel : Romagna, cu principii și tiranii orașelor ei, amenința să se sustragă în întregime autorității Vaticanului, sau să devină în scurt timp prada ducilor Sforza și a venețienilor, dacă Roma nu intervenea în acest fel. Dar cine putea garanta în acele timpuri și în atari împrejurări, că nepoții, deveniți suverani, și succesorii lor, vor rămâne supuși papilor, de care, de acum nu le mai păsa ? Chiar papa, care se afla încă în viață, nu era întotdeauna sigur de fiul sau de nepotul său, ispita fiind îndeajuns de mare de a izgoni pe nepotul înaintașului și de a-l înlocui prin propriul său nepot. Repercusiunile acestei situații asupra papalității însăși puteau să dea de gîndit ; toate mijloacele de constrîngere, chiar și cele spirituale fură întrebuințate fără rușine, pentru a atinge un scop cum nu se poate mai echivoc căruia toate țelurile celelalte ale Scaunului papal trebuiau să-i fie subordonate, iar cînd scopul izbutea să fie atins — în mijlocul celor mai violente zguduiri și a unei uri generale — se vedea că se crease o dinastie, care avea cel mai mare interes în prăbușirea papalității.

După ce muri Sixt al IV-lea, Girolamo nu se mai putu susține decît cu cele mai mari eforturi și numai prin protecția familiei Sforza (căreia-i aparținea soția sa) în principatul (De Forli și de Imola) dobîndit prin șiretlicuri. În conclavul următor care se întruni în 1484 — cînd fu ales ca papă Inocențiu al VIII-lea — se văzu petrecîndu-se un fenomen care semăna aproape cu o nouă garanție exterioară a papalității : doi cardinali care erau prinți ai unor case domnitoare, își vîndură sprijinul în modul cel mai scandalos, pe bani și demnități. Aceștia erau Giovanni d'Aragona, fiul rege-

lui Ferrante, și Ascanio Sforza, fratele lui Moro¹. Astfel, cel puțin, casele domnitoare din Milano și Neapole, prin participarea la pradă erau interesate în menținerea papalității. În timpul întrunirii conclavului următor, când toți cardinalii se vîndură, cu excepția a cinci dintre ei, Ascanio se lăsă pentru a doua oară mituit cu sume enorme, rezervîndu-și, pe deasupra, speranța² ca la viitorul conclav să fie ales el însuși papă.

Lorenzo Magnificul dorea și el să nu iasă casa de Medici cu mîna goală din această afacere. Își căsătorii fiica, Maddalena, cu fiul noului papă, Franceschetto Cibo, așteptînd nu numai tot soiul de favoruri duhovnicești pentru fiul său, cardinalul Giovanni (viitorul Leon X), dar și o rapidă înălțare a ginerelui său la cele mai înalte demnități³. Numai că, în ce privește ultimul punct, cerea imposibilul. La Inocențiu al VIII-lea nu putea fi vorba de nepotismul arogant, generator de state, deoarece fiul său Franceschetto era un biet om, lipsit de orice valoare, preocupat, ca și tatăl său, papa, de savurarea puterii, în sensul cel mai josnic, și anume prin strîngerea unor uriașe sume de bani⁴. Felul în care tatăl și fiul își făceau afacerile ar fi putut duce cu vremea la cea mai cumplită catastrofă, la disoluția statului însuși.

¹ Fabrioni, *Laurentius Magn.*, Adnot. 130, p. 256 u. Un informator raportează despre acești doi: „hanno in ogni elezione a mettere sacco questa corte, e sono i maggior ribaldi del mondo” („la fiecare alegere ei jefuiesc această curte și sînt cei mai mari tilhari din lume”).

² Corio, fol. 450.

³ O foarte semnificativă scrisoare de somație a lui Lorenzo, în Fabrioni, *Laurentius Magn.*, Adnot. 217 și un extras în Ranke, *Päpste*, I, p. 45.

⁴ Poate și unele feude napolitane, fapt pentru care Inocențiu provocă din nou pe Angevini împotriva regelui Ferrante care se lăsa greu în această privință.

Dacă Sixt își procurase bani vânzînd toate harurile și toate demnitățile, Inocențiu și fiul său întemeiară o adevărată bancă de haruri temporale, unde se putea obține iertare pentru crime și lovituri mortale prin taxe foarte ridicate. Astfel pentru fiecare ispășire reveneau 150 ducăți tezaurului pontifical, restul vărsîndu-i-se lui Franceschetto. La Roma mișunau în ultimii ani ai acestui pontificat, asasinii protejați sau neprotejați; facțiunile pe care Sixt începuse să le supună, ridicară pretutindeni capul, fiind din nou în floare; papa, în Vaticanul său bine păzit, se mărginea să arunce ici și colo cîte-o cursă, în care să cadă criminali în stare să plătească oricît de mult. Pentru fiul său Franceschetto se puneă însă o gravă problemă: în ce chip ar putea s-o șteargă, ducînd cu el cît mai mulți bani, în cazul cînd papa ar muri. El se dădu însă de gol, într-o zi, cu prilejul răspîndirii unui zvon fals (1490); voind să ia cu el toți banii, adică întreg tezaurul Bisericii și fiind împiedicat de anturajul papei, se gîndi să-l ia cu sine, cel puțin, pe nefericitul prinț turc Djem — un capital viu, pe care ar fi putut să-l negocieze la un preț ridicat, predîndu-l, bunăoară, lui Ferrante din Neapole¹.

E greu să se calculeze eventualitățile politice care ar fi putut să se producă într-un trecut atît de îndepărtat; dar, incontestabil, se pune întrebarea, dacă Roma ar mai fi putut suporta încă două sau trei asemenea pontificate. Chiar în fața unei Europe evlavioase, era lipsit de înțelepciune să lași lucrurile să meargă atît de departe, încît, nu numai călătorii și pelerinii, dar o întreagă delegație a împăratului roman Maximilian să fie despuiață pînă la cămașă, în apropiere de Roma,

¹ Vezi în special *Infessura*, ed. Tommasini, p. 260.

iar unii trimiși să fie nevoiți să se întoarcă din drum fără a mai intra în oraș.

O astfel de stare de lucruri nu se împăca, desigur, cu acea sete de putere care zvîcnea atît de viu în prea înzestratul Alexandru al VI-lea Borgia (1492—1503); astfel primul lucru pe care îl săvîrși pontificele, fu restabilirea siguranței publice și a plății exacte și prompte a soldelor.

Riguros vorbind, s-ar putea trece sub tăcere acest pontificat, într-o carte ca aceasta, care tratează formele de cultură italiană, căci familia Borgia era tot atît de puțin italiană ca și casa domnitoare din Neapole¹. Alexandru vorbea, chiar și în public, cu fiul său Cezar, în limba spaniolă; la recepția ce i s-a făcut la Ferrara, Lucretia purta un costum spaniol, fiind salutată cu cîntece de bufoni spanioli; servitorii de încredere ai casei erau spanioli; la fel soldații, de proastă faimă, pe care îi conduse Cezar în războiul din 1500 și chiar călăul său, Don Micheletto, și amestecătorul său de otrăvuri, Sebastian Pinzon din Cremona², par a fi fost spanioli. Între alte isprăvi cunoscute, Cezar ucise odată, într-o curte închisă ca o arenă, șase tauri sălbatici, după regulile artei binecunoscute spaniolilor. Doar în ce privește corupția, pe care această familie a dus-o la apogeu, ea a găsit-o, ce e drept, destul de dezvoltată la venirea ei la Roma.

Despre ce au fost acești Borgia și despre ce au

¹ Trebuie să atragem atenția asupra faptului că familia Borgia se lăuda cu originea romană, că Cesare a studiat la universitățile italiene, că Alexandru al VI-lea și Lucretia cereau cu mult zel literatură și cultură italiană (*Adaos Geiger*).

² Pinzon era „probabil din Cremona”; cf. *Dispacci di Ant. Giustiniani*, I, p. 60 și II, p. 309. Micheletto era spaniol; Villari *Machiavelli*, I, p. 309 A 1 (*n. Kröner*).

făcut ei, s-a povestit atît de des și atît de mult ! Scopul lor imediat, pe care de altfel l-au și atins, a fost totala supunere a statelor pontificate, prin izgonirea sau nimicirea tuturor¹ micilor suverani, care erau, în general, vasali mai mult sau mai puțin ne-supuși ai Vaticanului, și prin zdrobirea celor două mari facțiuni din Roma, a familiei Orsini, pretinsă guelfă și a familiei Colonna, pretinsă ghibelină. Dar mijloacele întreprinse au fost atît de feroce încît consecințele erau cît pe aci să fie fatale pentru Sfîntul Scaun, dacă un incident neprevăzut (otrăvirea simultană a tatălui și fiului) n-ar fi schimbat brusc fața lucrurilor. Cît privește indignarea morală a Occidentului, Alexandru nici n-o luă în seamă ; răspîndi în preajma lui teroare și impuse tuturor ascultare ; principii străini se lăsară cîștigați iar Ludovic al XII-lea îl sprijini chiar din toate puterile. Populațiile, însă, își dădeau prea puțin seama de ceea ce se petrecea în Italia centrală. În această privință singurul moment cu adevărat critic, fu acela cînd Carol al VIII-lea se află în apropiere, dar și acel moment trecu neașteptat de ușor și chiar atunci, n-ar fi fost periclitată papalitatea în sine², fiind vorba doar de înlăturarea și în-

¹ Cu excepția casei Bentivogli din Bologna și a celei de Este din Ferrara. Cea din urmă fu silită la încuscrire ; Lucreția Borgia se mărită cu principele Alfonso.

² După Corio (fol. 479), Carol al VIII-lea se gîndea la un conciliu, la demiterea papei, ba chiar la transferarea lui în Franța, și anume de abia la întoarcerea lui de la Neapole. După Benedictinus : *Carolus VIII* (in Eccard. *Scriptores*, II, col. 1584), Carol, care se afla atunci în Neapole, văzînd că papa și cardinalii refuzau a recunoaște noua sa coroană, ar fi putut ajunge la gîndul „*de Italiae imperio deque pontificis statu mutando*” — („*de a schimba orînduirea în Italia și în statul papal*”) — dar se răzgîndi, mulțumindu-se cu umilirea personală a lui Alexandru. Papa îi scăpă totuși.

locuirea lui Alexandru printr-un alt papă mai bun. Marea și permanenta primejdie, care creștea zi de zi amenințînd pontificatul, era Alexandru însuși și mai cu seamă fiul său, Cezar Borgia.

La tată, setea de putere și de avuții, ca și dorința de plăceri, erau împletite cu o natură puternică și strălucitoare. Toate voluptățile pe care le putea oferi exereitarea puterii și traiul bun, le-a gustat din plin chiar din prima zi a înscăunării sale. În alegerea mijloacelor necesare atingerii scopurilor, el nu avea nici un scrupul; s-a știut de la început că sacrificiile făcute pentru alegerea lui ca papă vor fi răscumpărate din plin¹ și că simonia cumpărării scaunului va fi cu mult întrecută de aceea a vînzării de oficii și demnități. Se adăugă la aceasta faptul că, datorită funcției de vicescandar, și a altor funcții anterioare, Alexandru cunoștea mai bine izvoarele veniturilor posibile, începîndu-se a le exploata cu mai mult talent de om de afaceri, decît oricare alt membru al curiei papale. Încă în 1494 se întîmplă că un carmelit, Adamo de Genova, care predicase la Roma împotriva simoniei, fu găsit în patul său, sîngerînd din douăzeci de răni.

Alexandru n-a numit nici un cardinal, fără a fi primit, în prealabil, sume considerabile.

Cînd însă, cu timpul, papa căzu sub dominația fiului său, mijloacele de forță luară un caracter atît de satanic încît, în mod necesar, influențară asu-

¹ Corio, fol. 450 — Malipiero, *Ann Veneti, Archiv. stor.*, VII, I, p. 318. Rapacitatea de care era cuprinsă întreaga familie o arată Malipiero, loc. cit., p. 565. Un nepot căruia i se face o frumoasă primire la Veneția ca legat papal, strînge o uriașă sumă de bani, vînzînd dispense; la plecare, servitorii săi fură tot ce le cade în mînă, chiar și o bucată de brocart de aur de pe altarul unei biserici din Murano.

pra scopurilor. Ceea ce se petrecu în lupta contra mai marilor din Roma și a dinastiilor romagnole, întrecu în perfidie și cruzime chiar și măsura cu care aragonezii din Neapole obișnuiseră deja lumea, și chiar talentul prefăcătoriei era mult mai mare. Te înfiori văzînd felul în care Cezar îl izolează pe tatăl său, pentru a-și asasina fratele, cumnatul, precum și alte rude și curteni, îndată ce favoarea acordată lor de către papă, sau situația pe care o aveau, îl stînjeneau. Alexandru trebui să-și dea¹ consimțămîntul la uciderea celui mai drag fiu al său, Duca di Gandia, deoarece el însuși tremura în fiecare clipă în fața lui Cezar.

Care erau planurile secrete ale acestuia din urmă? Chiar și în ultimele luni ale dominației sale, după ce ucisese pe condotieri la Sinigaglia și devenise stăpînul de fapt al statului pontifical (1503), cei din apropierea lui se exprimau cu modestie: se spunea că ducele voiește doar să reprime facțiunile și pe tirani, totul numai în folosul Bisericii; că pentru sine, el își rezervă cel mult Romagna și că putea fi

¹ Aceasta la Panvinio (*Contin. Platinae*, p. 339): „*insidiis Caesaris fratris interfectus... connivente... ad scelus patre*” („Prin înșelăciunea lui Cezar, fratele său fu ucis, tatăl închizînd ochii la crimă”). Aceasta este, desigur, o declarație autentică, în fața căreia expunerile lui Malipiero și Matarazzo (unde vina este aruncată asupra lui Giovanni Sforza) rămîn în urmă. Turburarea adîncă prin care trece Alexandru, dovedește complicitatea lui. Despre pescuirea cadavrului din Tibru, Sannazaro spune:

„*Piscatorem hominum ne te non, Sexte, putemus,
Piscaris natum retibus, ecce, tuum.*”

(„Să nu te credem, Sexte, pescuitor de oameni,

Deși iată, pescuiești în plasă pe propriul tău copil.”)

Sexte, însemnînd al șaselea, se referă la Alexandru al VI-lea — (n. tr.)

(După cercetările mai noi, încuviințarea crimei din partea papei e mai mult decît îndoielnică — n. Kröner.)

sigur de recunoștința tuturor papilor ce vor urma, deoarece el îi debarasase de Orsini și de Colonna¹. Dar nimeni nu credea ca acestea să fie gândurile sale cele mai intime. Însuși papa Alexandru merse mai departe, când, într-o zi, întreținându-se cu ambasadorul venețian, recomandase pe fiul său protecției Veneției; „*voi avea grijă* — spuse el — *ca mai târziu, tronul pontifical să revină fiului meu sau republicii dv*”² Cezar, se înțelege, adăugă că va purta tiara papală doar cel care va fi preferatul Veneției și că în această privință cardinalii venețieni vor trebui să fie solidari. Se prea poate să fi făcut, astfel, aluzie la el însuși; în orice caz, aluzia tatălui dovedește îndeajuns intenția fiului de a se urca pe tronul papal. Pe de altă parte Lucrezia Borgia ne informează indirect în această privință că, anumite pasagii din poeziile lui Ercole Strozza ar putea fi eco-ul unor păreri pe care ea, în calitatea ei de ducesă de Ferrara și le-ar fi putut permite. Mai întâi, și aici e vorba³ de perspectivele lui Cezar la tronul

¹ Machiavelli, *Opere*, ed. Milan, vol. V, pp. 387, 393, 395, în „*Legazione al duca Valentino*”.

² Tommaso Gar, *Relazioni della corte di Roma*, I, p. 12, în Rel. lui P. Capello. Textual: „*Papa respectă Veneția mai mult decât oricare alt potentat al lumii... e però desidera, che ella (Signoria di Venezia) protegga il figliolo, e dice voler fare tale ordine, che il papato o sia suo, ovvero della Signoria nostra*”. („...și dorește ca ea — Signoria Veneției — să-i protejeze fiul și va aranja lucrurile în așa fel, încât pontificatul să-i revină ori lui, ori Signoriei noastre...”) Acel „suo” nu se poate referi decât la Cezar. Pronumele posesiv se pune deseori în locul celui personal.

³ Strozzi *poetae*, p. 19, în *Venatio* a lui Ercole Strozza: „...*cui triplicem fata invidere coronam*” („...a invidia soarta cuiva cu o coroană triplă.”) Apoi în elegia compusă la moartea lui Cezar, p. 31 u.: „*speraretque olim solii decora alta paterni*” — („și ar fi sperat odinioară podoabe ale tatălui”).

pontifical ; în sfârșit, se găsesc uneori acolo și aluzii la speranța pe care Cezar o nutrea, de a deveni într-o zi stăpînul Italiei întregi ¹, iar la sfârșit se dă a înțelege că, în calitate de principe lumesc, năzuia spre cele mai mari situații și, pentru a le putea înfăptui, lepădase pălăria de cardinal ². De fapt, nu încapă nici-o îndoială că Cezar, fie că era ales sau nu papă după moartea lui Alexandru, înțelegea să rămînă cu orice preț stăpînul statului pontifical și că, după toate cele săvîrșite, i-ar fi fost imposibil să se mențină multă vreme ca papă. El, mai mult ca oricare, ar fi secularizat ³ statul papal și ar fi trebuit s-o facă, spre a putea stăpîni mai departe. Dacă nu ne înșelăm, acesta poate fi motivul principal al simpatiei ascunse, cu care Machiavelii tratează pe acest ilustru scelerat ; numai de la Cezar și de la nimeni altul, putea să spere că „fierul va fi tras din rană” — adică papalitatea, izvorul tuturor intervențiilor și cauza îmbucătățirii Italiei, va fi distrusă. Intriganții care-și închipuiau că ghicesc intențiile lui Cezar, ispitindu-l

¹ *Ibid.* : Iupiter a promis cîndva : „*Affore Alexandri sobolem, quae poneret olim Italiae leges, atque aurea saecula referret...*” („Să invoce neamul lui Alexandru care odinioară stabilise legile Italiei și vor istorisi secolele de aur...”).

² *Ibid.* : „*sacrumque decus majora parantem deposuisse*” („A părăsit o onoare sfîntă care-i pregătea altele mai mari”).

³ După cum se știe, el era căsătorit cu o principesă franceză din casa Albret, de la care avea o fiică ; în vreun fel oarecare, ar fi încercat să întemeieze o dinastie. Nu se știe dacă a făcut demersuri pentru a recăpăta pălăria de cardinal, deși el (după Machiavelli, loc. cit., p. 285), trebuia să se aștepte la o moarte timpurie a tatălui său.

cu regatul Toscanei, fură respinși de acesta, se pare, cu dispreț¹.

Totuși, concluziile logice trase din premisele sale sînt, poate, false — nu din cauza unei deosebite genialități demonice care, în definitiv, nu era mai naturală la el decît, de pildă, la ducele de Friedland — ci fiindcă mijloacele pe care le întrebunța erau incompatibile cu o perfectă consecvență în conduită. Poate că papalitatea ar fi găsit o șansă de salvare chiar în excesul ticăloșiei sale, chiar fără de acel hazard care puse capăt domniei lui.

Chiar admițînd că distrugerea tuturor micilor suverani care mișunau în statul pontifical i-ar fi adus numai simpatie, chiar admițînd că armata care l-a urmat, în 1503, călăuzită de steaua lui — armată compusă din cei mai buni soldați și ofițeri ai Italiei, cu Leonardo da Vinci ca inginer șef — dovedea că Cezar avea șanse de viitor, nu este totuși mai puțin adevărat că sînt în existența lui destule elemente iraționale, care derutează judecata noastră, cum au derutat-o și pe cea a contemporanilor săi. Un asemenea element ar fi, îndeosebi, felul în care devastează și maltratează statul cucerit², pe care tot el vrea apoi să-l păstreze și să-l guverneze. Apoi, să ne gîndim la starea Romei și a Curiei papale în ultimii ani ai pontificatului. Fie că tatăl și fiul proiectaseră³ o listă de proscriere în toată

¹ Machiavelli, loc. cit., p. 344. Existau planuri în ce privește Siena și eventual întreaga Toscana, dar încă nu destul de coapte pentru a le traduce în fapt. Era nevoie de asentimentul Franței.

² Machiavelli, loc. cit., pp. 326, 351, 414. Matarazzo, *Cronaca di Perugia*, Archiv. stor., XVI, p. 157 și 221: „El voia ca soldații săi să locuiască după bunul lor plac, astfel ca în timp de pace să cîștige și mai bine decît în război”.

³ Astfel Pierio Valeriano, *De infelicitate literat.*, vorbind de Giovanni Regio (ed. Menchen, p. 282 — n. Kröner).

regula, fie că planurile de asasinare fuseseră concepute de fiecare în parte, rezultă din istoria familiei Borgia că ei aveau o îndemînare extraordinară în a face să dispară toți cei ce le stăteau oarecum în cale sau cei a căror moștenire li se părea demnă de a fi dorită. Capitalurile și valorile mobiliare îi tentau prea puțin; papa socotea că stingerea rentelor viagere pe care tezaurul pontifical le plătea anumitor demnitari ai bisericii ca și veniturile oficiilor lor în timpul vacanței, precum și prețul de cumpărare plătit de noii titulari aduceau un profit mult mai însemnat. Ambasadorul Veneției, Paolo Capello¹, raportează, în 1500, următoarele: „În fiecare noapte se găsesc la Roma patru sau cinci persoane ucise și anume: episcopi, prelați și alte persoane, astfel încît toți locuitorii Romei tremură de frica de a fi omoriți de duce (Cesare)“. În timpul nopții, el însuși parcurgea, împreună cu gărzile sale, orașul² înspăimîntat și totul dovedește că nu o făcea pentru că n-ar fi voit, ca împăratul Tiberiu, să-și arate în plină zi fața devenită oribilă, ci pentru că avea nevoie să-și stîmpere pofta nebună de omor, poate chiar asupra necunoscuților. Încă în anul 1499, disperarea generală devenise atît de mare, încît poporul atacă și masacră un mare număr de gardiști pontificali³. Cei care nu cădeau de pumnalul lui Borgia, piereau de otrava lui. În cazurile în care discreția părea necesară,

¹ Tommasco Gar., loc. cit., p. 11.

² Paulus Jovius, *Elogia*, p. 202, Caesar Borgia. — *Commentarii urbani* a lui Raph. Volaterranus, cartea XXII cuprinde un portret al lui Alexandru, trasat de o mîină foarte prudentă, deși scrierea apare în timpul lui Iuliu al II-lea. În ea se spune: „Roma... nobilis jam carnificina facta erat.“ („Roma... odinioară nobilă, devenise un loc de carnagiu“).

³ *Diario Ferrarese*, în Murat., XXIV, col. 362.

se întrebuinta acel praf¹, alb ca zăpada, plăcut la gust, care nu ucide pe loc, ci acționează lent, putînd fi amestecat, fără a schimba înfățișarea, mirosul sau gustul mîncării, cît și al oricărui fel de băutură. Prințul Djem îl sorbise într-o băutură dulce înainte de a fi predat de Alexandru lui Carol al VIII-lea (1495), iar la sfîrșitul carierei lor, se otrăviră, tată și fiu, gustînd, din greșeală, din vinul pregătit unui cardinal bogat². Istoricul oficial al papalității, Onufrio Panvinio³, citează trei cardinali (Orsini, Ferrari și Michiel) pe care Alexandru i-a otrăvit și mai indică un al patrulea (Giovanni Borgia) pe care Cezar îl lua pe socoteala lui, dar, probabil, în vremea aceea, rareori mureau la Roma prelați bogați, fără să se nască o asemenea bănuială. Pînă și unii savanți, retrași în tihnă, în vreun orășel de provincie, erau secerați de nemiloasa otravă. Traiul în preajma papei începu să nu mai fie atît de sigur ; trăsnete și furtuni care răsturnau ziduri și devastau încăperi, îl urmăriseră și îl înspăimîntaseră încă mai demult. Cînd, în 1500, se repetară astfel de fenomene⁴, ele fură socotite „*cosa diabolica*“.

Se pare că zvonurile despre această stare de lucruri se răspîndiră pînă departe, printre popoare, cu ocazia

¹ Paul. Jovius, *Histor.*, II, fol. 47.

² Nici această părere a lui Burckhardt nu se mai poate susține. Vezi Pastor, p. 495, urm. (*n. Kröner*).

³ Panvinius, *Epitome pontificum*, p. 359 (*Rezumate, extrase pontificale*). Despre tentativa de otrăvire împotriva viitorului Iuliu II, vezi p. 363. După Sismondi, XIII, 246, bătrînul Lopez, cardinal de Capua, confidentul de multă vreme al tuturor secretelor lui Alexandru, muri în același fel ; după Sanudo (în Ranke, *Päpste*, I, p. 52, notă) de asemenea și cardinalul din Verona.

⁴ Prato, *Archiv. Stor.*, III, p. 254.

jubileului de la 1500 care a atras multă lume¹. Rușinosul trafic cu vânzarea de indulgențe contribui și el la îndreptarea privirilor spre Roma². În afară de pelegrinii care se întorceau în țările lor, veneau cu ei și penitenți albi din Italia mergînd spre Nord, între care și fugari camuflați din statul papal, care, probabil, n-au tăcut din gură. Dar cine poate calcula gradul pînă la care indignarea Occidentului ar fi trebuit să se ridice înaintea ca Alexandru să fie confruntat cu un pericol nemijlocit? „*El ar fi trimis pe cealaltă lume*, — spune Panvinio, altundeva³, *și restul de prelați și cardinali bogați, pentru a-i moșteni, dacă moartea nu l-ar fi răpit din mijlocul marilor proiecte de viitor pentru fiul său*“. Și ce-ar fi făcut Cezar, dacă în momentul morții tatălui său, n-ar fi căzut și el însuși bolnav de moarte? Ce conclav ar fi fost acel colegiu al cardinalilor care, epurat — atît cît trebuia — prin otravă, ar fi ridicat pe tronul pontifical pe Cezar Borgia, înarmat cu toate mijloacele sale și neavînd a se teme de prezența vreunei armate franceze? Imaginația se pierde într-un abis, îndată ce urmărești astfel de ipoteze.

În locul acestui conclav, urmă conclavul care îl alese pe Pius al III-lea (1503), mort la scurtă vreme, apoi acela al lui Iuliu al II-lea — sub influența unei reacțiuni generale.

Oricare ar fi fost moravurile și viața particulară a lui Iuliu al II-lea, el este, în puncte esențiale, salvatorul papalității. Considerînd mersul lucrurilor din timpul papilor care se succedaseră după unchiul său Sixt

¹ Și strașnic exploatat de papa. Vezi *Chron. Venetum*, în Murat, XXIV, col. 133.

² Anshelm, *Berner Chronik*, III, pp. 146—156. — Trithem. *Annales Hirsau.*, Tom. II, pp. 579, 584, 586.

³ Panvin., *Contin. Platinae*, p. 431.

al IV-lea, el căpătase o adâncă cunoaștere a adevăratelor baze și adevăratelor condiții ale autorității pontificale și de aceea el își organizează domnia după principiile pe care i le furnizase istoria timpurilor din urmă, consacrându-și în acest sens întreaga energie și pasiune a sufletului său de nezdruccinat. Fără simonie, într-o aclamație generală, el urcă treptele scaunului lui Petru, făcând să înceteze dintr-odată traficul marilor demnități eclesiastice. Iuliu avea protejați printre care unii nu erau întotdeauna demni de favoarea sa, dar, printr-un noroc deosebit, el nu cunoscuse plaga nepotismului : fratele său Giovanni della Rovere, era soțul moștenitoarei de Urbino, sora ultimului Montefeltro, Guidobaldo, iar din această căsnicie se născuse în 1491 un fiu, Francesco Maria della Rovere, care era, în același timp, moștenitorul legitim al ducatului de Urbino și nepot papal. Toate cuceririle lui Iuliu al II-lea, câștigate fie pe cale diplomatică, fie prin războaie, au fost lăsate, cu înaltă mândrie Bisericii, iar nu familiei sale ; de asemenea, la moartea sa, lăsa statele bisericesti pe care le găsisese în plină disoluție, pe deplin consolidate și mărite prin Parma și Piacența. Dacă ar fi stat în puterea lui, ar fi încorporat și Ferrara în domeniul pontifical. Cei 700.000 de ducați pe care îi păstra în castelul Sant-Angelo, trebuiau predați de castelan numai viitorului papă. El moșteni fără scrupul ¹ succesiunea tuturor cardinalilor și altor eclesiastici morți în Roma sub pontificatul său, dar nu ucise pe nimeni, nici prin fier, nici prin otrăvă. Merse el însuși în războaie pe câmpul de luptă, fiind un lucru inevitabil pentru el, și care-i folosi mult în Italia, într-o vreme

¹ De aci splendoarea mormintelor prelaților construite încă în cursul vieții, prin ale căror podoabe costisitoare aceștia sustrăgeau papilor măcar o parte din pradă.

cînd fiecare trebuia să fie ori ciocan ori nicovală, și cînd personalitatea acționa cu mai multă eficacitate decît orice drept dobîndit.

Dar dacă el, cu toată deviza sa proclamată sus și tare : „*afară cu barbarii !*“, a contribuit mai mult decît oricare la întărirea dominației spaniolilor în Italia, această stare de lucruri putea să-i fie indiferentă papalității sau să-i pară chiar relativ avantajoasă. Oare nu avusese Biserica, pînă atunci, tot dreptul să se aștepte¹ la un respect continuu din partea coroanei spaniole, mult mai degrabă decît din partea principilor italieni, care — poate — nu nutreau pentru ea decît gînduri rele ? Dar oricum ar fi, acest om înzestrat cu o puternică originalitate, care nu era în stare nici să-și stăpînească mînia, nici să-și ascundă simpatia, făcea impresia — foarte potrivită pentru situația lui — a unui „*Pontefice terribile*“. El putu chiar să riște, avînd o conștiință — relativ — curată, convocarea unui conciliu la Roma, reducînd astfel la tăcere toată opoziția europeană care pretindea un conciliu în gura mare. Un astfel de suveran avea nevoie de un simbol exterior grandios al domniei sale ; Iuliu îl găsi în reconstruirea basilicii Sfîntul Petru ; ridicarea acestui edificiu, așa cum l-a dorit Bramante, este poate expresia cea mai magnifică a oricărei puteri unitare, în genere. Dar și în celelalte arte, trăiește amintirea și imaginea acestui papă în cel mai înalt grad — și nu este lipsit de însemnătate faptul că însăși poezia latină din acele zile a izbucnit în flăcări mai vii pentru Iuliu al II-lea, decît pentru înaintașii săi. Intrarea sa în Bologna, descrisă la sfîrși-

¹ Rămîne foarte îndoielnic, cu toată afirmația lui Giovio (*Vita Alfonsi Ducis*) că Iuliu ar fi nădăjduit într-adevăr că va putea determina pe Ferdinand Catolicul să readucă pe tronul Neapolului ramura colaterală a casei de Aragon care fusese izgonită.

tul poemului lui, *Iter Iulii secundi* al cardinalului Adriano da Corneto, este descrisă pe un ton magnific, iar într-una dintre cele mai frumoase elegii¹, Giovan Antonio Flaminio l-a invocat pe patriotul papă, ca pe însuși scutul și ocrotitorul Italiei.

Printr-o constituție² draconică a conciliului său de la Lateran, Iuliu al II-lea a interzis simonia la alegerea papale. După moartea sa (1513), cardinalii, lacomi de bani, voră să eludeze această interdicție propunând să se decreteze o convenție generală în baza căreia beneficiile și demnitățile pe care le posedă pontiful ce urma să fie ales, să fie împărțite între ei în mod egal; ca urmare, ar fi dat tiara celui mai bogat cardinal (incapabilului Rafael Riario)³. Doar opoziția celor mai tineri membri ai sacrului colegiu, care voiau înainte de toate un papă liberal, făcu să eșueze această jalnică combinație; fu ales Giovanni Medici, celebrul Leon al X-lea.

Pe acesta îl vom întâlni mai des, oriunde va fi vorba de apogeul Renașterii. Aici vom aminti doar că, sub el, papalitatea fu din nou supusă la mari primejdii, dinăuntru și din afară. Printre acestea nu trebuie socotită conjurația cardinalilor Petrucci, Bandinello de Sauli, Riario, Soderini și Corneto, deoarece aceasta nu putea avea ca urmare decât cel mult o schimbare de

¹ Cele două poeme, de exemplu, care se găsesc în Roscoe, *Leon X*, ed. Bossi, IV, pp. 257, 297. — Desigur când, în august 1511, Iuliu avu un leșin de câteva ore și se credea că murise, șefii celor mai turbulente dintre familiile fruntașe ale nobilimii Pompeo Colonna și Antimo Savelli — îndrăzniră să cheme „poporul” pe Capitoliu și să-l îndemne să scuture jugul „papal”. „*vendicarsi in libertà... a publica ribellione*” („*a se răzbuna în libertate... prin revoltă publică*”) cum spune Guicciardini în cartea X.

² *Septima decretal*, L.I., Tit. 3, cap. 1—3.

³ Franc. Vettori, în *Archiv. stor.*, Append. VI, 297.

persoană. Leon al X-lea găsi, de altfel, adevăratul remediu prin crearea a 39 de noi cardinali, ceea ce avu, pe deasupra, și un efect excelent, întrucât se recompensa astfel, măcar în parte, adevăratul merit.

Foarte primejdioase, însă, fură unele din căile pe care Leon, în primii doi ani ai oficiului său, se lăsă condus. Purtînd negocieri foarte serioase, el încercă să procure pentru fratele său Giuliano, regatul Neapole, iar pentru nepotul său Lorenzo, un mare regat în Italia de nord, care ar fi cuprins Milanul, Toscana, Urbino și Ferrara ¹. Este evident că statul papal, astfel încadrat, ar fi devenit un apanagiu al casei Medici și nici n-ar mai fi fost nevoie de secularizare ².

Planul eșuă din pricina situației politice generale; Giuliano muri devreme (1516); pentru a-l înzestra totuși pe Lorenzo, Leon procedă la izgonirea ducelui de Urbino, Francesco Maria Della Rovere, atrăgîndu-și prin acest război multă ură și sărăcind pentru a susține lupta. El fu obligat, la moartea ³ lui Lorenzo (1519) să dea Bisericii tot ce cucerise cu prețul atîtor sacrificii. Făcu, fără voia lui și fără glorie, această donație, care dacă ar fi fost altfel făcută, i-ar fi asigurat o glorie nepieritoare. Acțiunile, pe care le întreprinse fie singur, fie negociînd pe rînd, cînd cu Carol Quintul, cînd cu Francisc I-ul, contra lui Alfonso de

¹ Franc. Vettori, loc. cit., p. 301. — *Archiv Stor.*, Append, I, p. 293 u. — Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, VI, p. 232 u. — Tommaso Gar, loc. cit., p. 42.

² Faptul că Leon X ar fi dus o asemenea politică de interese familiare a fost dezmințit în 1892 prin cercetările lui F. Nitú, Pastor, *Päpste*, IV, 1 p. 60 crede că interesele familiare și țelurile papale și naționale au fost urmărite deopotrivă (*n. Kröner*).

³ Ariosto, Sat. VII., vs. 106, „*Tutti morrete ed è fatal che muoja Leone appresso...*” („Toți mor — și e fatal să moară în cîrînd și Leon”).

Ferrara, percum și împotriva câtorva mici tirani și condotieri, n-au fost cîtuși de puțin de natură să-i întărească reputația. Și toate acestea într-o vreme cînd suveranii Occidentului se deprinseseră tot mai mult, și măsură ce treceau anii, cu un joc politic de mari proporții, în care miza și cîștigul erau întotdeauna cutare sau cutare regiune a Italiei¹. Cine ar fi putut garanta că, după ce în ultima vreme își măriseră considerabil puterea în interior, ei nu-și vor întoarce de-acum în colo privirile către Statele Bisericii? Leon al X-lea trăi încă preludiul a ceea ce urma să se întîmple în 1527; către sfîrșitul anului 1520, cîteva bande de infanterie spaniolă se iviră — pare-se, din proprie inițiativă — la granițele statului papal, pentru a-l jăcmăni pur și simplu, pe papă de bani², dar fură respinși de trupele pontificale. Chiar și opinia publică își făcuse în ultima vreme, mai iute ca altădată, idei clare despre corupția marilor ierarhi iar oameni cu judecată, ca tînărul Pico de la Mirandola³, strigau din răspune după reforme. În acest timp apărură Luther.

Sub Adrian al VI-lea (1522—1523) cele cîteva reforme timide care fură introduse, apărură prea tîrziu în fața mării mișcări ce se produse în Germania și Adrian nu putu face mai mult decît să-și manifeste

¹ Să cităm o combinație de acest fel în locul altora: într-depeșă a cardinalului Bibiena trimisă din Paris la 21 decembrie 1518; vezi *Lettere de principi* (Veneția, 1851), I, 65.

² Franc. Vettori, *loc. cit.*, p. 333.

³ În Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, VIII, p. 105 u. se găsește un fel de discurs, pe care Pico îl trimisese lui Pirheimer în 1511. El se teme că sub Leon, răul ar putea învinge formal asupra binelui — „*et in te bellum a nostrae religionis hostibus ante oculos geritur quam parari*“ („Și ai să auzi că împotriva ta se poartă mai degrabă decît se pregătește, războiul, de către dușmanii religiei noastre“).

dezgustul împotriva corupției de pînă atunci, împotriva simoniei și a nepotismului, a risipei, a banditismului și imoralității. Luteranismul însuși nu părea să fie cea mai mare dintre primejdii. Un observator din Veneția, dotat cu mult spirit de observație, Girolamo Negro prevestea pentru Roma nenorociri apropiate și îngrozitoare ¹.

Sub Clement al VII-lea se întunecă orizontul în jurul Romei; nori sumbri se ridicară, asemenea aceluia vâl galben-cenușiu cu care vîntul *sirocco* acoperă cîteodată țara și care face deseori ca sfîrșitul verii să fie atît de pustiitor. Papa este detestat pretutindeni de cei apropiați, ca și de cei îndepărtați. În timp ce oamenii chibzuiți erau tot mai neliniștiți ², apărură pe ulițe și în piețe publice eremiți predicatori, care preziceau ruina Italiei și sfîrșitul lumii, numind pe papa Clement anticrist ³; facțiunea casei Colonna ridică din nou capul cu înverșunare; neînduplecatul cardinal Pompeo Colonna, a cărui simplă existență ⁴ era o amenințare perpetuă pentru papalitate, încercă un atac împotriva Romei (1526) în speranța de a deveni papă cu ajutorul lui Carol Quintul, îndată ce Clement va muri sau va cădea prizonier. Acesta izbuti să se refugieze în castelul Sant-Angelo, ceea ce nu fu de loc o bucurie

¹ *Lettere de' principi*, I, Roma, 17 martie 1523: „Existența acestui stat, din multe motive, atîrnă de un fir de ață, și să dea Domnul să nu trebuiască să fugim în curînd la Avignon sau la capătul oceanului. Văd foarte apropiată prăbușirea acestei monarhii spirituale. Dacă Dumnezeu nu ne-ajută, s-a isprăvit cu noi.”

² Negro, *loc. cit.*, la 24 oct. (mai degrabă sept.) și 9 noiembrie 1526, 11 aprilie 1527.

³ Varchi, *Stor. fiorent.*, I, 43, 46 u.

⁴ Paulus Jovius: *Vita Pomp. Columme* (Vezi de asemeni Pastor, IV, 2, p. 222 u. — n. Kröner).

pentru Roma ; dar soarta ce-i era rezervată fu mai rea decît moartea.

Printr-un şir de perfidii de toate soiurile, care nu sînt îngăduite decît celor puternici dar sînt funeste pentru cei slabi, Clement pricinui pătrunderea armatelor germano-spaniole, sub comanda lui Bourbon şi Frundsberg (1527). Este sigur¹ că membrii cabinetului lui Carol Quintul îi pregăteau lui Clement o pedeapsă teribilă şi că ei nu puteau să prevadă pînă unde vor merge excesele hoardelor de mercenari pe care nu le plătiseră. Germanii n-ar fi consimţit să servească aproape gratuit, dacă n-ar fi ştiut că mergeau să lupte contra Romei. Poate că există pe undeva ordinele scrise de către Carol Quintul către ducele de Bourbon, ordine care erau, probabil, relativ moderate, dar chiar astfel de ordine n-ar reuşi să modifice opinia istoricilor. Este pur şi simplu o întîmplare fericită că papa şi cardinalii n-au fost sugrumaţi de soldaţii împăratului şi regelui precatolic. Dacă ei ar fi pierit, nici o explicaţie sofistică din lume nu l-ar fi putut dezvinovăţi de complicitatea la crimă. Masacrarea cu nemiluita a oamenilor de rînd, jăcmănirea celorlalţi prin torturi şi prin vînzarea oamenilor, indică destul de limpede ce a fost cu putinţă să se petreacă cu prilejul marei devastări a Romei, cu prilejul aceluia „*sacco di Roma*”.

Carol al V-lea, după ce i-a stors papei, care a încercat din nou să se refugieze în Castelul Sant-Angelo, sume fabuloase, voi să-l transporte, se spune, la Neapole, dar Clement izbuti să fugă la Orvieto, fără ştierea şi voia trupelor spaniole². Dacă împăratul Carol s-a gîndit o clipă la secularizarea statului papal (lucru

¹ Ranke, *Deutsche Geschichte*, II, 262 u. (Pastor, IV, 2, p. 241 u. — n. Kröner.)

² Varchi, *Stor. fiorent.*, II, 43 u.

la care toată lumea se aștepta)¹, sau dacă a părăsit acest gând sub influența lui Henric al VIII-lea al Angliei, va rămîne întotdeauna nelămurit.

Dar dacă astfel de proiecte vor fi existat, ele n-au putut fi nutrite multă vreme; din însăși devastarea Romei, se va naște spiritul unei restaurații bisericești și laice în același timp. Chiar din prima zi, Sadoleto² presimți o asemenea întorsătură: „Dacă prin jalea noastră, scrie el, am împlînzit mînia și asprimea Cerului, dacă această pedeapsă înfricoșătoare ne-a deschis din nou calea spre moravuri și legi mai bune, atunci nenorocirea noastră n-a fost cea mai mare... De cele ale lui Dumnezeu, se va îngriji Dumnezeu; noi însă va trebui să ne străduim să ducem o viață mai bună, pe care violența armelor nu ne-o poate smulge; să îndreptăm toate faptele și toate gândurile noastre spre un singur țel: acela de a căuta adevărata strălucire a sacerdoșiului ca și adevărata noastră măreție și putere în Dumnezeu.”

Începînd cu acest an critic 1527, s-a cîștigat, de fapt, atît de mult, încît voci serioase putură să se facă din nou ascultate. Roma suferise prea mult, pentru a mai putea redeveni — chiar sub un papă ca Paul al III-lea — Roma strălucită și coruptă a lui Leon al X-lea.

De îndată ce papalitatea căzu în prăpastia nenorocirilor, ea stîrni oarecare simpatii, în parte politice, în parte religioase. Regii nu puteau admite ca unul dintre ei să facă pe temnicierul oficial al papei, și încheiară, printre altele, pentru eliberarea lui, tratatul

¹ Idem și Ranke, *Deutsche Geschichte*, II, p. 278 nota 1. Se credea că împăratul Carol Quintul își va transfera reședința la Roma (Pastor, IV, 2 p. 307, u. — n. Kröner.)

² Scrisoarea sa către papă, datată din Carpentras, 1 sept. 1527 în *Anecdota litt.*, IV, p. 335.

de la Amiens (18 august 1527). Ei exploatau astfel, cel puțin, ura pe care excesele odioase săvârșite de trupele imperiale o stîrniseră. În același timp, împăratul, el însuși, se găsea în Spania, într-o mare încurcătură, întrucît prelații și granzii nu încetau să-i aducă, în toate împrejurările în care puteau să-l vadă, cele mai aspre muștrări. Cînd fu vorba să se facă o mare manifestație a eclesiasticilor și a laicilor îmbrăcați în haine de doliu, Carol se temu ca aceasta să nu se încheie cu o mișcare periculoasă, cum fusese răzvrătirea comunelor, reprimată cu cîtiva ani mai înainte ; manifestația fu interzisă ¹.

Nu numai că n-ar mai fi putut continua maltratarea papei, în nici un fel, dar, mai mult, abstracție făcînd de orice politică externă, o necesitate imperioasă îi impunea să se împace cu Vaticanul pe care-l jignise într-un mod atît de îngrozitor. Căci nu voia să se sprijine pe sentimentele Germaniei, care l-ar fi împins pe alt drum, și cîtuși de puțin pe ceea ce îi ofereau împrejurările Germaniei din acel timp. Este, de asemenea posibil, după cum observă un venețian, ca amintirea devastării Romei să-i fi apăsât conștiința ² și ca acest motiv să fi grăbit reconcilierea, care trebuia să fie pecetluită prin supunerea definitivă a florentinilor, a familiei de Medici, căreia îi aparținea papa. Noul duce, care era în același timp nepotul pontifului, Alessandro Medici, se căsătorii cu fiica naturală a împăratului.

Carol continuă să domine Vaticanul, prin ideea unui conciliu ; el putea totodată să-l oprească sau să-l protejeze. Cît privește primejdia cea mare a seculari-

¹ *Lettere de' principi*, I, 72. Castiglione către papa — Burgos, 10 dec. 1527.

² Tommaso Gar, *Relaz. della corte di Roma*, I, 299.

zării, primejdie creată de înșiși papii și nepoții lor, ea fusese îndepărtată pentru secole, prin Reforma din Germania. După cum ea singură făcuse posibilă campania împotriva Romei (1527) și-i garantase succesul, tot astfel Reforma sili papalitatea să redevină expresia unei puteri spirituale mondiale, punându-se în fruntea tuturor adversarilor noilor doctrine și ieșind din „starea de decădere în care o îmbrânciseră preocupările de ordin pur material”. Ceea ce luă naștere în ultimii ani ai lui Clement al VII-lea, apoi sub Paul al III-lea, Paul al IV-lea și succesorii lor, în timp ce jumătate din Europa părăsea papalitatea — fu o ierarhie cu totul nouă, în întregime regenerată, care va evita marile scandaluri primejdioase, cele interne, cu deosebire nepotismul fondator de state. De acord cu monarhii catolici, noua ierarhie, animată de un zel spiritual reîmprospătat, va lucra în primul rînd pentru recîștigarea celor pierdute. Ea nu există și nici nu trebuie concepută altfel, decît prin opoziția pe care-o va face cu apostazia. În acest sens, se poate spune, cu adevărat, că papalitatea, din punct de vedere moral, a fost salvată de înșiși dușmanii ei de moarte.

Cît privește situația politică a papalității ea începu a se fortifica, ce e drept, sub supravegherea continuă a Spaniei, pînă cînd deveni intangibilă; aproape fără osteneală, neavînd decît s-aștepte stingerea familiilor vasale (ramura legitimă a casei d'Este și a familiei della Rovere) ea moșteni ducatele Ferrara și Urbino. Fără Reformă, dimpotrivă — dacă putem să facem abstracție de ea — probabil că întregul stat papal ar fi trecut de mult în mîini laice.

ÎNCHEIERE

ITALIA PATRIOTILOR

Drept încheiere, să examinăm, pe scurt, efectul acestor evenimente politice asupra spiritului națiunii, în general.

În mod evident, starea generală de nesiguranță politică în care s-a găsit Italia în secolele al XIV-lea și al XV-lea a trezit în inimile nobile și generoase, elanul patriotic și ideea de rezistență. Dante și Petrarca¹ proclamaseră clar o Italie întreagă, unitară, către care ar trebui să se îndrepte cele mai înalte strădanii și aspirații. Se obiectează, desigur, că aceasta nu era decât manifestarea entuziasmului câtorva spirite de elită, izolate, și că masa poporului era străină de aceste idei; dar să ne amintim că și în Germania lucrurile s-au petrecut la fel, pe atunci, deși ea avea o unitate, cel puțin nominală, și un suveran recunoscut, împăratul. Prima glorificare literară a Germaniei (cu excepția câtorva versuri ale Minnesängerilor) aparține unei

¹ Petrarca, *Epist. fam.*, I, 3 ed. Fracassetti (1859), vol. I, p. 40, unde mulțumește lui Dumnezeu de a se fi născut italian. Apoi: *Apologia contra cuiusdam anonymi Galli calumnias (Apologia contra calomniile unui oarecare anonim Gallus)* din anul 1371, ed. Bas., 1581, p. 1068 u.

niștilor din timpul lui Maximilian I-ul¹, și apare aproape ca un ecou al declamațiilor italiene, sau ca o apărare față de atacurile dirijate de italieni împotriva unei inferiorități intelectuale a Germaniei. Și totuși Germania se formase ca popor cu mult înainte și într-un grad cu totul altul decât Italia, de la romani încoace. Franța își datorează sentimentul unității naționale, înainte de toate, îndelungatelor războaie contra Angliei, iar Spania n-a putut, nici măcar cu vremea, să absoarbă Portugalia, care avea atâtea afinități cu ea. Pentru Italia, existența și condițiile de viață ale statului papal constituiau o piedică în calea unității naționale, la a cărei înlăturare nu s-a putut nădăjdui vreodată. Dacă în relațiile politice din secolul al XV-lea, se pomenea uneori, pe ici pe colo, cu emfază, de patria comună, aceasta nu se făcea decât în scopul de a răni² amorul propriu al vreunui alt stat, de asemenea italian. Prima parte a secolului al XVI-lea, adică epoca în care Renașterea ajunge la apogeu, nu era prielnică înfloririi patriotismului; setea intelectuală și artistică, dorința de plăceri, și importanța pe care o dobîndește personalitatea înăbușeau sentimentul patriotic și-l împingeau pe plan secundar. Numai în mod excepțional se făceau auzite unele voci la acea epocă, și numai ceva mai târziu, către sfîrșitul secolului al XVI-lea, se făcură auzite apelurile cu totul serioase și adînc dure-

¹ Mă refer, în primul rînd, la scrierile lui Wimpheling, Bebel și alții, reunite în vol. I, din *Scriptores rerum Germanicarum*, de Schardius (Basel, 1574).

² Un exemplu tipic: răspunsul dogelui din Veneția dat unui agent florentin relativ la Pisa, 1496, în Malipiero, *Ann veneti*, *Archiv. stor.*, VII, I, p. 427.

roase la sentimentul național. Dar era prea târziu : francezii și spaniolii invadaseră țara iar trupele germane ocupaseră Roma. În ce privește patriotismul local al diferitelor stătuțe italiene, el a putut reprezenta sentimentul național italian, dar nu l-a putut niciodată înlocui.

Partea a II-a

DEZVOLTAREA INDIVIDULUI

Statul italian și individul • Desăvârșirea personalității • Celebritatea modernă • Ironia modernă și vorba de spirit

CAPITOLUL 1

STATUL ITALIAN ȘI INDIVIDUL

În alcătuirea acestor state, fie că erau republici, fie că erau tiranii, aflăm poate nu unica, dar principala cauză a dezvoltării timpurii a italianului, ca om modern. Dacă el este cel dintâi născut între fiii Europei de astăzi, atunci aceasta se datorește, în primul rînd, faptului amintit.

În Evul Mediu, cele două laturi ale conștiinței umane — una îndreptată în afară, spre lume, alta spre interiorul omului însăși — se găseau sub același vâl. Într-o stare de reverie sau pe jumătate trează. Vâlul era țesut din credință, naivitate copilărească și iluzii; prin el se zărea lumea și istoria ei în culori miraculoase dar omul nu se recunoștea pe sine decît ca rasă, popor, partid, corporație, familie sau sub orice altă formă generală, colectivă. Italia e prima care sfîșie acest vâl; se trezește un mod obiectiv de a considera și de a trata statul ca și toate lucrurile acestei lumi; pe lîngă aceasta se ridică însă — cu toată forța — subiectivitatea. Omul devine *individ*¹ spiritual și se recunoaște ca atare. Așa se ridicase cîndva grecul în fața barbarului, arabul individual față de alți asiatici,

¹ Să se observe expresiile *uomo singolare*, *uomo unico*, pentru cea mai înaltă treaptă a dezvoltării individuale.

individul în fața unor colectivități rasiale. Nu ne va fi greu să dovedim că împrejurările politice și-au avut cea mai mare contribuție în această privință.

Încă în timpuri mai vechi, găsim în Italia, pe-alocuri, o dezvoltare a personalității autonome într-un fel în care ea nu apare, ori nu se revelează, în lumea nordică. Cercul aventurierilor îndrăzneți din secolul al X-lea, pe care îi descrie Liutprand, unii dintre ei, contemporani ai lui Grigore al VII-lea (a se citi Benzo de Alba), alții adversari ai primilor Hohenstaufeni, se prezintă cu asemenea fizionomii. Către sfârșitul secolului al XVIII-lea, încep însă să mișune în Italia personalități bine conturate; anatema care lovea individualismul își pierduse aici tăria; mii de figuri singulare se diferențiază nelimitat. Vastul poem al lui Dante n-ar fi fost cu puțință să apară în nici o altă țară; restul Europei era stăpînit încă de prejudecăți rasiale. Pentru Italia, sublimul poet deveni cel mai național crainic al timpului său, datorită dezvoltării extraordinare a elementului individual. Totuși, reprezentarea varietății umane în literatură și artă, zugrăvirea caracteristicilor individuale, o vom discuta în capitole speciale; aici ne oprim doar asupra faptului psihologic în sine. Acest fapt pătrunde pe de-a-ntregul și cu toată hotărîrea în istorie. În secolul al XIV-lea Italia nu vrea să mai știe nimic de falsa modestie și de ipocrizie în genere; nici un om nu se mai sfiște să bată la ochi, să fie altfel sau măcar să pară¹ altfel decît ceilalți.

¹ Pe la 1390 nu exista în Florența nici o modă predominantă în ce privește costumele bărbătești, fiecare îmbrăcîndu-se după gustul său. Cf. *Canzone* de Franco Sacchetti: *Contro alle nuove loggie* — în *Rime*, publ. dal. Poggiali, p. 52.

După cum am văzut, tirania fu cea care dezvoltă mai întâi și în gradul cel mai înalt individualitatea tiranului, a condotierului¹ însuși — apoi cea a talentelor protejate, dar și exploatare fără menajamente de acesta, a secretarului intim, a funcționarului, a poetului, a omului de lume în general. Spiritul acestor oameni se deprinde, împins de nevoie, să cunoască toate resursele sale interioare, cele permanente ca și cele momentane; chiar și pofta lor de viață devine mai deplină, mai concentrată, grație dezvoltării resurselor intelectuale, pentru a da cea mai înaltă valoare puterii și influenței pe care o exercită, fie chiar și numai pentru un timp scurt.

Dar nici supușii nu erau lipsiți cu totul de atari năzuințe. Vreau să lăsăm la o parte pe acei care își macină viața în rezistență ascunsă sau conspirații — și ne vom gândi numai la aceia care se resemnează a fi simpli particulari, cum erau bunăoară locuitorii orașelor din imperiul bizantin sau din statele mahomedane. Desigur, supușii Visconților, de pildă, izbuteau adeseori, cu greu, să-și mențină rangul familiei și demnitatea personală, și au fost nenumărați între ei căroră servitutea le-a pricinuit slăbirea

¹ Precum și a soțiilor acestora, după cum se observă în casa Sforza și în diverse familii princiare din Italia de nord. A se vedea în: *Clarae mulieres* de Iacob Bergomensis (Ferrara, 1495), biografiile: Battista Malatesta, Paola Gonzaga, Orsina Torella, Bona Lombarda, Riccarda d'Este și ale femeilor mai însemnate din familia Sforza. Multe dovedesc o voință bărbătească, adevărate *Virago*, nelipsindu-le nici completarea individualității printr-o înaltă cultură umanistă.

caracterului moral. Aceasta nu în ceea ce numim caracterul individual, deoarece, tocmai lipsa generală de putere politică era prielnică dezvoltării cât mai bogate și mai variate a diferitelor tendințe și aspirații din viața particulară. Bogăția și cultura, atît cît se puteau produce prin concurență și emulație, alături de o libertate municipală încă destul de mare și de existența unei Biserici care nu era, ca în Bizanț sau în lumea islamică, identică cu statul — toate aceste elemente, împreună, favorizau, fără îndoială, apariția modului individual de a cugeta și tocmai lipsa luptelor dintre partide oferea spiritelor răgazul de a se desfășura în voie. Se prea poate ca individul particular, indiferent la treburile politice, cu ocupațiile sale, în parte, serioase, în parte, diletante, să fi ajuns în statele despotice din secolul al XIV-lea, la înflorirea aptitudinilor sale, înaintea cetățenilor din alte state. Desigur că nu se pot pretinde în această privință documente autentice; nu-velistii, de la care am putea aștepta unele indicații, zugrăvesc adeseori oameni bizari, dar ei nu fac aceasta decît avînd în vedere interesul pe care aceste personaje îl prezintă în întîmplarea pe care dorește-o povestească. De altfel, scenele înfățișate de ei se petrec cu precădere în orașe republicane.

Aici, în orașele-republici, lucrurile stînd altfel, cauzele care au favorizat formarea caracterelor individuale au acționat în alt mod. Cu cît partidele se schimbă mai des la conducere, cu atît va fi mai determinat individul să se concentreze pentru exercitarea și savurarea puterii. Astfel dobîndesc — mai

cu seamă în istoria florentină¹ — oamenii de stat și tribunii poporului un caracter și o existență atât de personală cum nu pot fi întâlnite în restul lumii de atunci, decît excepțional la cîte o figură originală ca aceea a lui Iacob de Arteveld.

Membrii partidelor învinse ajungeau deseori în situații asemănătoare cu acelea ale supușilor din statele tiranice, numai că libertatea și puterea pe care le gustaseră pînă atunci, poate și speranța de a le regăsi, dădeau un avînt și mai mare dezvoltării individualității lor. Tocmai printre acești oameni condamnați la o inacțiune nedorită se găsește, de exemplu, un Agnolo Pandolfini (+1446) a cărui scriere *Despre ale gospodăriei*² este primul program perfect organizat al existenței particulare a individului. Confruntarea pe care o face între datoriile insului pe de o parte și viața publică³, nesigură și nerecunoscătoare, pe de alta, este, în felul ei, un adevărat document al timpului.

În sfîrșit, exilul are darul ori de a-l distruge pe om, ori de a-i dezvolta la maximum aptitudinile. „În toate orașele noastre, atît de populare, spune

¹ Franco Sacchetti, în lucrarea sa *Capitolo (Rime, publ. dal. Poggiali, p. 56)* numără, pe la 1390, peste o sută de nume de membri importanți ai partidelor guvernante, care au decedat în timpul său. Oricît de multe mediocrități ar fi fost printre ei, nu e mai puțin adevărat că ansamblul lor dovedea o puternică deșteptare a personalității. Despre *Vite de Filippo Villani*, vezi mai jos.

² *Trattato del governo della famiglia*. (Această scriere aparține de fapt arhitectului L. Batt Alberti publ. de Anicio Bonnucci, Flor., 1884, vol. II — n. Kröner.)

Despre Alberti Pandolfini conf. *Vespas Fiorent.*, p. 379.

³ *Trattato*, p. 65 u.

Gioviano Pontano¹, *vedem o grămadă de lume care și-a părăsit de bună voie patria: virtuțile le iei cu tine pretutindeni.*“ De fapt nu era vorba de exilați propriu-ziși ci de mii de indivizi care-și părăsiseră orașul natal, fiindcă situația politică sau economică devenise insuportabilă. Florentinii emigrați în Ferrara, cetățeni din Lucca stabiliți în Veneția și așa mai departe, formau adevărate colonii.

Cosmopolitismul care se dezvoltă la exilații cei mai înzestrați spiritual, este una din cele mai înalte trepte ale individualismului. Dante găsește, cum am amintit, (p. 94) o nouă patrie în limba și cultura Italiei, dar el merge și mai departe când rostește cuvintele: „*Patria mea este lumea întreagă*“². Iar când i se oferă întoarcerea la Florența, în condiții umilitoare, răspunde: „*Oare nu pot să contemp lu ori unde lumina soarelui și a stelelor? Să meditez ori unde asupra marilor adevăruri, fără să apar acoperit de rușine și ocară în fața poporului și a orașului? Nici măcar pâinea nu-mi va lipsi*“³. Cu nobilă mândrie, artiștii laudă libertatea și resping orice silnicie locală. „*Numai cine a învățat de toate*, spune Ghil-

¹ Jöv-Pontanuc, *De fortitudine*, L. II, cap. 4, *De tolerando exilio*. Șaptezeci de ani mai târziu, Cardanus (*De vita propria*, cap. 32) putea întreba cu amărăciune: „*Quid est patria, nisi consensus tyrannorum minorum ad opprimendos imbelles timidos, et qui plerumque sunt innoxii?*“ („*Ce este patria decât o înțelegere a tiranilor mărunți de a asupra pe cei timizi și pașnici, și care de cele mai multe ori sînt inofensivi?*“).

² *De vulgari eloquentia*, Lib. 1, cap. 6 — Despre limba italiană ideală, cap. 17. Unitatea spirituală a celor instruiți, cap. 18. Nostalgia patriei apare în celebrul pasaj din *Purg.*, VIII, 1, u. și *Parad.*, XXV, 1.

³ *Dantis Alligherii Epistolae*, ed. Carolus Witte, p. 65.

berti¹, nu este străin nicăieri; chiar și atunci când i se răpește averea, chiar fără prieteni, el este cetățean al tuturor orașelor și poate disprețui și înfrunta fără teamă orice vicisitudine a sorții“. La fel spunea un umanist, în pribegie: „Oriunde își află sălaș un învățat, acolo e o patrie bună“².

¹ Ghilberti, *Secondo commentario*, cap. XV (Vasari, ed. Lemonnier, I, p. XXIX).

² *Codri Urcei vita*, în *Opera* sa, Bologna 1592. Fără îndoială, se apropie deja de „*ubi bene ibi patria*“ — Mulțimea de bucurii spirituale neutre, care nu depind de nici un „loc“ și pe care italienii cultivați erau din ce în ce mai capabili să le guste, le ușurau exilul în mare măsură. De altfel, cosmopolitismul este un semn distinctiv al acelei epoci de cultură, când se descoperă lumi noi, când nimeni nu se mai simte prea legat de teritoriul patriei vechi. Acest fenomen apare foarte clar la greci, după războiul peloponeziac. Plato nu era un cetățean bun — cum spune Niebuhr — iar Xenofon era unul rău; Diogene proclama lipsa de patrie ca o adevărată fericire iar pe el se numea *ἄπολις* cum citim în Diogene Laertius.

CAPITOLUL 2

DESAVIRȘIREA PERSONALITĂȚII

Numai un ochi foarte atent, deprins cu problemele istoriei culturii ar putea urmări, pas cu pas, creșterea numărului oamenilor perfect instruiți în secolul al XV-lea. Este greu de spus dacă acești inși, care și-au rotunjit într-un mod armonios existența lor spirituală și materială au atins prin aceasta un scop conștient și bine determinat ; dar, fără îndoială, o bună parte dintre ei aveau această conștiință, cu toată imperfecțiunea naturii omenești. Poți renunța, de pildă, să faci un bilanț general al existenței lui Lorenzo Magnificul, în care să figureze norocul său, aptitudinile și caracterul său, și să observi, în schimb, o individualitate ca aceea a lui Ariosto, așa cum se manifestă, cu precădere, în satirele sale. Până la ce armonie se echilibrează mândria omului și a poetului, ironia față de propriile plăceri și bucurii, batjocura cea mai fină și cea mai adâncă bunăvoință !

Cînd această tendință de a cultiva personalitatea în cel mai înalt grad se întâlnea cu o natură într-adevăr puternică și multilaterală, care stăpînea totodată toate elementele culturii din acea vreme, atunci lua naștere omul universal, „*L'uomo univer-*

sale^a, care aparține exclusiv Italiei. În tot Evul Mediu au existat, în diferite țări, oameni care au posedat cunoștințe enciclopedice, fiindcă aceste cunoștințe formau un tot foarte restrâns ; de asemenea se găseau, pînă în secolul al XII-lea, artiști multilaterali deoarece problemele arhitecturii erau relativ simple și uniforme, iar în sculptură și pictură, forma era sacrificată obiectului de reprezentat. În Italia Renașterii, dimpotrivă, întîlnim artiști care creează noul în toate ramurile artei, atingînd perfecțiunea, fiecare în felul său, și în același timp fiind oameni excepționali care produc o puternică impresie. Alții sînt de asemenea multilaterali, dar în afara artelor aplicate, în domeniile, foarte întinse, ale spiritului.

Dante, care încă în timpul vieții era numit¹ de unii poet, de alții filozof sau teolog, imprimă din plin tuturor scrierilor sale, caracterul puternicei sale personalități, care subjugă cititorul, indiferent de obiectul tratat. Ce forță a voinței presupune magistrala egalitate de nivel în arhitectura *Divinei Comedii* ? Iar dacă privești conținutul acestei opere nu găsești în întreg universul exterior ca și în cel spiritual vreun obiect important pe care să nu-l fi aprofundat, iar modul său de a se pronunța asupra lui — uneori numai în cîteva cuvinte — să nu fi reprezentat opinia cea mai autorizată a epocii sale. Pentru artele plastice, cartea lui este un document, nu atît prin cele cîteva rînduri consacrate artiștilor din acea vreme, cît prin indicațiile prețioase asupra unor lu-

¹ Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 16.

cruri de primă importanță pe care le cuprinde ; curînd opera sa a devenit chiar izvor de inspirație ¹.

Secolul al XV-lea este, înainte de toate, secolul care abundă în oameni multilaterali. Nu există biografie care să nu indice preocupările esențiale, depășind diletantismul, ale personajului. Neguțătorul florentin și omul de stat este deseori un învățat care cunoaște cele două limbi clasice ; cei mai renumiți umaniști îi țin, lui și fiilor lui, prelegeri din Politica și Etica lui Aristotel ². Chiar și fiicele casei primesc o educație distinsă și variată ; de altfel aci, în aceste sfere, trebuiesc căutate începuturile educației și instrucției particulare, moderne, de înaltă cultură. Umanistul, la rîndul său, era obligat să-și lărgască cît mai mult posibil cercul cunoștințelor, dat fiind că știința lui filologică nu trebuia să servească numai la cunoașterea obiectivă a clasicismului — ca în zilele noastre — ci trebuia să-și găsească zilnic aplicația în viața practică. Pe lîngă studiile sale asupra lui Pliniu ³, de pildă, el mai face și o colecție, un mic muzeu de istorie naturală ; plecînd de la geografia celor vechi el devine un cosmograf modern ; după modelul istoricilor de altădată, scrie și el o istorie

¹ Ingerii pe care el îi picta pe tăblițe la aniversarea morții Beatricei (*Vita nuova*, p. 61) ar fi putut fi mai mult decît o fan-tezie de diletant. Leonardo Aretino spune că el desena „*egregia-mente*” și era un mare amator de muzică.

² Despre acest fapt și despre cele care urmează, confr. mai ales pe Vespasiano Fiorentino, care este o sursă de prim ordin pen-tru istoria culturii florentine din sec. al XV-lea. Vezi pp. 359, 279, 401 etc. Apoi frumoasa și instructiva *Vita Jannoccii Manetti* la Murat, XX, pp. 529—608.

³ Cele ce urmează sînt luate, de pildă, din portretul făcut de Perticari lui Pandolfo Collenuccio, la Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, III, p. 197 u. și în *Opere del Conte Perticari*, Milano, 1823, vol. II.

a timpului său ; ca traducător al comediilor lui Plaut, el devine și regizor al acestora atunci când sînt reprezentate ; reproduce cît poate mai bine formele atît de vii ale literaturii clasice, imitînd chiar dialogul lui Lucian și, pe lîngă toate acestea, mai funcționează uneori, ca secretar particular și diplomat, nu întotdeauna spre folosul său.

Dar, în afara acestor oameni multilaterali, se ridică, strălucind, cîteva spirite cu adevărat universale. Înainte de a examina în amănunt viața și cultura de atunci, vom încerca să schițăm portretul unuia din acești titani : Leon Battista Alberti. Biografia sa¹ — numai un fragment — nu vorbește decît prea puțin de el ca artist și nu pomenește de loc însemnătatea sa în arhitectură ; să vedem cine și ce a fost el, chiar în afara acestei glorii speciale.

În tot ceea ce poate aduce laudă și admirație, Leon Battista a fost, din copilărie, primul. Se povestesc despre talentele sale de gimnast, despre aptitudinile sale în tot soiul de exerciții fizice lucruri de necrezut : cum sărea cu picioarele lipite peste umerii oamenilor, sau cum arunca banul în sus — în dom — pînă se auzea clinchetul în bolțile îndepărtate, cum făcea să freamăte și să tremure sub el caii cei mai sălbatici. Căci în trei lucruri ținea el să uimească lumea : în alergări, în călărie și în retorică. Muzica o învățase fără maestru și totuși compozițiile lui fură admirate de cunoscători. Silit de lipsa mijloacelor materiale, studie dreptul civil și canonic

¹ În Muratori, XXV, col. 295 u. Pentru completare vezi Vasari, IV, pp. 535—548. Mariano Lozzini de ex. era un amator multilateral, fiind chiar maestru în mai multe ramuri deodată, dacă putem da crezare caracterizării făcute de Aeneas Sylvius (*Opera*, p. 662, Epist. 112).

timp de mai mulți ani, pînă căzu istovit. Iar cînd, la 24 de ani, cu memoria slăbită, constată că puterea de intuiție a lucrurilor îi rămăsese intactă, se apucă de studiul fizicii și matematicii, învățînd, pe lîngă ele, toate iscusințele lumii, întrebînd pe artiști, pe savanți, pe artizanii și meșteșugarii de tot felul, pînă la cizmar, despre secretele și experiențele lor. Pictura și modelajul le practică strălucit, făcînd tablouri și busturi din memorie, de o asemănare uluitoare. Stîrni admirația contemporanilor îndeosebi cu misterioasa cutie optică, în care făcea să apară cînd stelele și luna răsărind peste munții de stînci, cînd vaste peisaje cu munți și golfuri care se pierdeau departe în ceață, cu flote care se mișcau în lumina soarelui sau în umbra norilor. Dar recunoștea cu bucurie și creațiile altora, considerînd orice cucerire omenească care urma legile frumosului, drept ceva de-a dreptul dumnezeiesc¹. Pe lîngă acestea, desfășură o intensă activitate literară : mai întîi scrieri despre artă care au rămas pietre de hotar și mărturii de valoare pentru studiul formei și arhitecturii în epoca Renașterii. Apoi poeme în proză — în latină — nuvele și alte scrieri, dintre care unele au fost luate drept opere ale antichității ; de asemenea vesele toasturi, multe elegii și elogii ; apoi opera în limba italiană, *Despre ale gospodăriei* în patru cărți, ba chiar și un discurs funebru pentru cîinele său. Maximele lui serioase ca și vorbele sale de duh au fost socotite îndeajuns de însemnate, pentru a fi adu-

¹ „*Quidquid ingenio esset hominum cum quadam effectum elegantia id prope divinum ducebat.*“ („Orice realizare omenească de oarecare talent și eleganță, era considerat de el drept un lucru aproape divin“).

nate la un loc ; mostre din acestea, coloane întregi, sînt citate în biografia de care am pomenit. El împărtăsea tot ce avea și tot ce știa — ca toate firile înzestrate — fără nici-o rezervă ; învențiile le dăruia dintru început, fără a pretinde ceva pentru ele. În sfîrșit, să caracterizăm și sursa cea mai adîncă a naturii sale intime : o participare ce poate fi denumită aproape nervoasă, o simpatie profundă pentru toate lucrurile. Contemplarea arborilor falnici și a ogoarelor îi storcea lacrimi ; pe bătrînii frumoși și plini de demnitate îi venera ca pe niște „desfătări ale naturii“ și nu se sătura să-i privească ; chiar și animalele perfect dezvoltate se bucurau de simpatia lui ; de cîteva ori, bolnav fiind, simpla admirație a unei priveliști frumoase îl însănătoșea ¹. Nici o mirare că cei care l-au văzut în așa de intime și misterioase afinități cu natura, i-au presupus darul prezicerii. Se pretinde că ar fi prezis o criză sîngeroasă a casei d'Este, precum și destinul Florenței și al papilor pentru un șir de ani. De asemenea, trecea drept cititor al gîndurilor oamenilor, cunoscător în ale fizionomiei. Se înțelege de la sine că o extraordinară putere de voință străbătea această personalitate. Asemenea altor oameni mari ai Renașterii, avea și el deviza : „*A voi, înseamnă a putea*“.

¹ În lucrarea sa *De re aedificatoria* (Despre lucrurile edificatoare) L.VIII, cap. 1, găsim o definiție despre ceea ce am putea numi un drum frumos : „*Si modo mare, modo montes, modo lacum fluentem fontesque, modo aridam rupem aut planitiem, modo nemus vallemque exhibebit*“ („Dacă arată, cînd marea, cînd munții, cînd un lac deschis sau rîuri, alteori o stîncă pleșuvă sau o cîmpie, sau o pădure și o vale“).

Față de Alberti, Leonardo da Vinci se află ca cel care desăvârșește față de cel care începe, ca maestru față de diletant. Dacă opera lui Vasari ar fi fost întregită cu un portret ca al lui Leon Battista ! Dar conturile imense ale naturii lui Leonardo da Vinci vor putea fi mereu doar bănuite de la mari depărtări.

CAPITOLUL 3

CELEBRITATEA MODERNĂ

Dezvoltării individului pe care am descris-o pînă acum, îi corespunde un nou fel de afirmare în afară : aceea a căutării tipic moderne a celebrității ¹.

În afara Italiei, diferitele clase sociale trăiau separat unele de altele, fiecare cu apanajele proprii moștenite din Evul Mediu. Gloria poetică a trubadurilor și minnesăngerilor, de pildă, nu exista decît pentru clasa cavalerilor. În Italia, dimpotrivă, a apărut egalitatea tuturor claselor în fața tiraniei ori a democrației ; aici s-au ivit începuturile unei societăți omogene, care-și avea temeiul în literatura italiană și latină ; ea avea nevoie de un asemenea temei pentru că să poată germina noul element care intra în viață. La aceasta se poate adăoga că autorii latini care încep să fie studiați cu rîvnă sînt plini, sînt îmbibați de ideea gloriei, iar fondul operei lor — imaginea dominației mondiale romane — s-a impus concepției italiene despre viață ca o paralelă ideală, demnă de urmat. Astfel, tot ceea ce voiesc și tot ceea ce înfăp-

¹ Un autor în loc de mai mulți : Blondus, *Roma triumphans*, L.V, p. 117 u., unde definițiile gloriei sînt adunate de la clasici, îngăduindu-se și creștinismului, în mod expres, dorința de glorie. Scrierea lui Cicero : *De gloria*, pe care Petrarca credea că o posedă s-a pierdu, după cum se știe, chiar de atunci.

tuiesc italienii, este dominat de coordonate etice pe care restul Occidentului nu le cunoaște.

Din nou trebuie să-l ascultăm în primul rînd pe Dante, ca în toate problemele esențiale. El a aspirat la gloria și laurii poeziei¹ din toate puterile sufletului său; chiar ca publicist și literat, afirmă cu mîndrie că tot ce a produs el este în esență nou și nu numai că este primul pe drumul său, dar că trebuie socotit și numit ca atare². Totuși, chiar în scrierile sale în proză, el discută despre inconveniențele unei glorii prea mari; știe cît de dezamăgită este lumea cînd îl cunoaște de aproape pe omul celebru și explică această deziluzie, arătînd că de vină e fie fan-tezia copilărească a oamenilor, fie invidia care minimalizează totul, fie însăși imperfecțiunea omului celebru³. În marele său poem, insistă asupra nimic-niciei gloriei, deși într-un fel care arată că inima lui nu s-a detașat pe de-a-ntregul de dorința de a o dobîndi. În *Paradis*, sfera lui Mercur este reședința acelor fericiți⁴ care pe pămînt au aspirat la glorie și care au slăbit, prin aceasta, „razele iubirii pure”. Dar ce este mai caracteristic, este că bietele suflete din *Infernul* lui îi cer să le reînnoiască și

¹ *Paradiso*, XXV. Inceput: „Se mai continga...” Vezi Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 49: „Vaghiissimo fu e d'onore e di pompa, e per avventura più che alla sua inclita virtù non si sarebbe richiesto”.

² *De vulgari eloquentia*, L. I, cap. I. Mai cu seamă în: *De monarhia*, 2. I, cap. I, unde vrea să expună ideea de monarhie, nu numai pentru a fi de folos lumii, ci și pentru: „ut palmam tanti bravii primus in meam gloriam adipiscar” („ca să dobîndesc cel dintîi în gloria mea ramura de palmier atît de prețioasă”).

³ *Convivio*, ed. Venezia, 1592, pp. 5, 6.

⁴ *Paradiso*, VI, 112 u.

să le țină trează¹ amintirea și gloria pe pământ, în timp ce sufletele din *Purgatoriu* îl imploră² numai să se roage pentru ele; iar într-un pasaj celebru³, pofta de glorie — „*lo gran disio dell' eccellenza*” (*marea dorință de a excela*) — e condamnată de poet, deoarece gloria spirituală, departe de a fi absolută, atîrnă de timp și de împrejurări, putînd fi întrecută și umbrită de gloria altor urmași mai mari.

Generația de poeți-filologi care se ridică după Dante, cucerii iute gloria în dublu sens: mai întîi, acești poeți deveniră, ei înșiși, cele mai mari celebrități ale Italiei, iar în al doilea rînd, ca poeți și istorici, dispuseră în mod conștient de gloria altora. Simbolul exterior al acestui gen de glorie este în primul rînd încoronarea poezilor, despre care va fi vorba mai încolo.

Un contemporan al lui Dante, Albertinus Mussatus, încoronat la Padova, ca poet, de către episcopul și rectorul universității, se bucură de o glorie vecină cu apoteoza; în fiecare an, în ziua de Crăciun, doctorii și studenții celor două colegii universitare veneau în procesiune solemnă cu trompete și — se pare — chiar cu lumînări aprinse, pentru a-i prezenta omagii⁴ și a-i

¹ De exemplu: *Inferno*, VI, 89, XIII, 53, XVI, 85, XXXI, 127.

² *Purgatorio*, V, 70, 87, 133, VI, 26, VIII, 71, XI, 31, XIII, 147.

³ *Purgatorio*, XI, 79—117. În afara gloriei, mai apar: *Grido*, *fama*, *rumore*, *nomina*, *onore* — simple sinonime ale aceluiași concept. Boccaccio poetiza și el, după cum mărturisește într-o scrisoare către Joh. Pinzinga (*Opere volgari*, vol. XVI, p. 30 u.): „*Perpetuandi nominis desiderio*” — („*dorința de a-și perpetua numele*”).

⁴ Scardeonius, în *De urb. Patav. antiq.* (*Vechea cetate a Padovei*) (Graev. *Thesaur*, VI, III, col. 260). Dacă se citește: „*Ob areis muneribus*” — sau cumva: „*certis muneribus*” (*daruri sigure*), nu pot să-mi dau părerea.

face daruri. Glorificarea ținu pînă cînd, în 1318, căzu în dizgrația tiranului, care aparținea casei Carrara ¹.

Tot astfel Petrarca savurează din plin mirosul de tămîie, rezervat altădată eroilor și sfinților și caută să se convingă, el însuși, în ultimii săi ani, cum că se simte stînjenit de acest parfum care-l urmărește pretutindeni. Scrisoarea sa *către posteritate* este o dare de seamă pe care bărbatul ilustru credea că o datorează curiozității publice; dorea, desigur, să se bucure de glorie din partea posterității, dar i-ar fi plăcut să nu aibă parte de grijile ei în prezent ². În dialogurile sale despre fericire și nefericire ³ interlocutorul care dovedește nimicnicia gloriei, are de partea sa argumentele cele mai tari. Să-i luăm, cumva, în nume de rău lui Petrarca, faptul că se bucură totuși cînd se dovedește că autocratul Paleolog din Bizanț ⁴ îl cunoaște perfect din scrierile sale, după cum îl cunoaște și împăratul Carol al IV-lea? De fapt, încă în timpul vieții sale, renumele lui se întindea mult peste fruntariile Italiei.

Și nu încercă el o legitimă emoție cînd cu ocazia unei vizite în patria sa, Arezzo, fu primit de prieteni care-l conduseră pînă la casa în care văzuse lumina zilei și-l anunțară că orașul se îngrijește ca nimic să

¹ Franc. Petrarca, *Posteritati* sau *Ad posteros* la Fracassetti, *Petr. epistolae familiares* I (1859), pp. 1—11. Anumiți critici mai noi care vorbesc despre vanitatea lui Petrarca, cu greu ar fi putut, în locul lui, să păstreze atîta bunătate și sinceritate.

² *Opere*, ed. 1581, p. 177 : *De celebritate nominis importuna* (*Despre faima nefavorabilă a numelui*).

³ *De remediis utriusque fortunae, passim* (*Despre leacurile ambelor destine*).

⁴ *Epist. familiares*, cart. XVIII (ed. Fracassetti, 2). O idee despre celebritatea lui Petrarca, ne dă Blondus (*Italia illustrata*, p. 416) afirmînd că nici un învățat n-ar mai ști ceva despre regele Robert cel Bun, dacă Petrarca, cu o sută de ani mai înainte, nu s-ar fi gîndit la el atît de des și cu atîta căldură.

nu se schimbe la ea ¹ ? Înainte vreme fuseseră celebrate și conservate cu pietate lăcașurile marilor sfinți, ca de pildă chilia lui Toma de Aquino la dominicanii din Neapole, Portiuncula Sfântului Francisc de Assisi ; cel mult dacă se bucurau de această venerație pe jumătate mitică unii juriști de seamă. Astfel, către sfârșitul secolului al XVI-lea poporul mai respecta încă o veche clădire din Bagnolo, lângă Florența, ca fiind „studio“-ul lui Accursius (născut pe la 1150), ceea ce n-a împiedicat să fie mai târziu distrusă ². Probabil că sumele mari încasate de unii juriști (pentru diferite consultații juridice și pentru redactarea unor acte) precum și relațiile lor politice au excitat imaginația vulgului pentru multă vreme. Pe lângă cultul dedicat caselor natale, se cinsteau, de asemenea, mormintele oamenilor iluștri ³ ; lui Petrarca i se va onora și locul unde a murit, orașelul Arquà devenind, în amintirea lui, localitatea cea mai vizitată de padovani, care o împodobiră cu vile frumoase ⁴ — într-o vreme când în Nordul lipsit de astfel de „locuri clasice“ nu existau decît pelerinaje la moaște și la icoane „făcătoare de minuni“. Orașele își făcură un punct de onoare din a poseda osemintele celebrităților autohtone sau străine, și este uimitor să vezi cum florentinii, încă din secolul al XIV-lea — cu mult înainte de Santa Croce — se gîndeau, cu toată seriozitatea, să facă din domul

¹ *Epist. seniles*, XIII, 3 (Către Giovanni Aretino, 9 sept. 1570 — n. Kröner).

² Filippo Villani, *Vite*, p. 19.

³ Afiu cultul locului natal, cît și al mormintelor, se întîlnesc în epitaful lui Boccaccio : „*Nacqui in Firenze al Pozzo Toscanelli ; Di fuor sepolto a Gertaldo giaccio...*“ — cf. *Opere volgari di Bocc.*, XVI, col. 1157.

⁴ Mich. Savonarola, *De Laudibus Patavii*, în Murat, XXIV, col. 1157.

lor un panteon. Accorso, Dante, Petrarca, Boccaccio și juristul Zanobi della Strada urmau să aibă ¹ acolo mausoleuri strălucite. Mai târziu, în secolul al XV-lea, Lorenzo Magnificul se duse în persoană să-i roage pe locuitorii din Spoleto să binevoiască a-i ceda rămășițele pictorului Fra Filippo Lippi pentru domul din Florența, dar ei răspunseră că nu au prisos de odoare și cu atât mai mult de oameni celebri, rugându-l să-i ierte de-a nu-l putea satisface; în realitate, Lorenzo trebui să se mulțumească cu un simplu cenotaf. Chiar și Dante, cu toate întâmpinările ² pline de o amară emfază pe care Boccaccio le adresează patriei sale natale, rămase să doarmă liniștit la San Francesco în Ravenna, „între străvechi morminte de împărați și cavouri de sfinți, într-o companie mult mai onorabilă decât ai fi putut tu — o, patrie — să-i oferi”. Se întâmpla uneori, chiar și în acele timpuri, ca un fanatic să ia, nepedepsit, lumînările de la altarul crucifixului și să le pună la mormântul poetului, cu vorbele : „ia-le, tu ești mai demn de ele decât celălalt — crucificatul !” ³

Dar orașele italiene își amintesc și de concetățenii și locuitorii lor din antichitate. Neapole n-a uitat poate niciodată mormântul lui Vergiliu, dacă nu pentru altceva, pentru motivul că numele acestuia devenise pe jumătate mitic. În fine, în secolul al XVI-lea Padova credea că posedă nu numai osemintele autentice ale fondatorului ei troian, Antenor, dar și pe cele ale

¹ Hotărîrea motivată a statului din 1326, în Gaye, *Carteggio*, I, p. 123.

² Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 39.

³ Franco Sacchetti, Nov. 121.

lui Tit-Liviu ¹. „*Sulmona*, spune Boccaccio ², se plînge că fiul ei Ovidiu e îngropat acolo unde a fost exilat, iar Parma se bucură că între zidurile ei doarme Cassius.“ Montovanii bătură, în secolul al XIV-lea, o monedă cu bustul lui Vergiliu și-i ridicară o statuie care să-l reprezinte; într-un moment de orgoliu feudal ³, tutorile de atunci al lui Gonzaga, Carlo Malatesta, o răsturnă, în 1392, dar fu obligat să o reazeze pe piedestalul ei, pentru că faima vechiului poet era prea mare. Poate că se arăta vizitatorului încă de pe atunci, la două mile de oraș, grota, unde, se zice, meditase cîndva ⁴ Vergiliu, întocmai cum lângă Neapole se arăta „*Scuola di Vergilio*“. Como își însușise pe cei doi Pliniu ⁵, glorificîndu-i, spre sfîrșitul secolului al XV-lea, prin două statui, șezînd în baldachine frumos împodobite pe fațada domului său.

Istoriografia și topografia, această știință — pe atunci — de recentă origină, își dădura și ele contribuția, spre a nu da uitării nici o glorie locală, în vreme ce cronicile din Nord, relatînd despre papi și împărați, cutremure de pămînt și comete, notează doar în treacăt, că pe atunci a mai „înflorit“ și cutare sau cutare om celebru. Vom examina cu alt prilej

¹ Primele, în cunoscutul sarcofag de la San Lorenzo, celelalte în *Pallazzo della Ragione*, deasupra unei uși. Amănunte despre descoperirea lor în 1413, vezi în Misson, *Voyage en Italie*. vol. I.

² *Vita di Dante*, l.c. Cum să fi ajuns corpul lui Cassius după bătălia de la Philippi din nou la Parma?

³ *Nobilitatis fastu* — fastul nobilității — și anume sub pretextul religiei — *sub obtentu religionis* — spune Pius II. *Comment.*, X, p. 473), Noul fel de glorie a apărut desigur incomodă pentru multă lume care avea altfel de obișnuințe în această privință.

⁴ Cf. Keyssler, *Neueste Reisen*, p. 1016.

⁵ Cel mai bătrîn era, după cum se știe, din Verona.

cum s-a dezvoltat sub impulsul ideii de glorie, arta biografiei; pentru moment ne mărginim să pomenim ceva despre patriotismul local al topografului, care înregistrează titlurile de glorie ale orașului său de baștină.

În Evul Mediu, orașele fuseseră mîndre de sfinții lor și de moaștele și relicvele ce se păstrau în biserici¹. Cu acestea începe, pe la 1450, și Michele Savonarola², panegiristul Padovei, numărătoarea lui; după care trece la „oamenii celebri care n-au fost sfinți, dar care, prin lumina spiritului lor excepțional și prin înalta lor putere (virtus), au meritat să fie puși alături (adnecti) de sfinți — întocmai cum în antichitate omul celebru stătea alături de erou”³. Enumerarea care urmează este cum nu se poate mai semnificativă pentru acea vreme. Mai întâi vine Antenor, fratele lui Priam care, cu o ceată de troieni refugiați, a întemeiat Padova; regele Dardanus, care a învins pe Attila în munții euganici, l-a urmărit și l-a omorât la Rimini, lovindu-l cu o tablă de șah; împăratul Henric al IV-lea, cel care a construit domul; un oarecare rege Marcus, al cărui cap se păstra în Monselice; apoi cîțiva cardinali și prelați, care au întemeiat așezăminte, colegii și biserici; celebrul teolog Fra Alberto din ordinul augustin; un șir de filozofi, începînd cu

¹ Aceasta o vedem și în remarcabila scriere: *De laudibus Papiae* (în Murat., X) din sec. XIV; multă mîndrie citadină, dar încă nu e vorba de adevărata glorie.

² *De laudibus Patavii*, în Murat., XXIV, col. 1 138 u.

³ „Nam et veteres nostri tales aut divos aut aeterna memoria dignos non immerito praedicabant, quum virtus summa sanctitatis sit consocia et pari emanatur pretio” („Căci și strămoșii noștri predicau, pe bună dreptate, că cei însemnați sau divini sînt demni de amintirea veșnică. Fiindcă cea mai înaltă virtute este însoțită de sfințenie și ambele au un egal preț”).

Paolo Veneto și ilustrul Pietro Abano ; juristul Paolo Padovanul apoi Tit-Liviu și poeții Petrarca, Mussato, Lovato. Dacă în privința unor războinici celebri se simțea oarecare lipsă, autorul se consolează umplînd golul cu oameni de știință, a căror glorie intelectuală durează mai mult decît gloria armelor, care deseori se-ngroapă cu cel care a obținut-o, iar dacă-i supra-viețuiește, e datorită tot învățaților. Oricum ar fi, este o cinste pentru oraș că s-au găsit războinici străini, oameni de arme celebri, care după dorința pe care și-au manifestat-o în viață erau înhumați între zidurile lui ; așa au fost : Pietro de Rossi din Parma, Filippino Arcelli din Piacenza și mai ales Gattamelata din Narni (+1442), a cărui statuie ecvestră de bronz „*asemenea unui Cezar triumfător*“, a fost ridicată la zece ani după moarte, în piața bisericii de Santo. Apoi, autorul citează un șir întreg de juriști și de medici ; între cei din urmă, cîțiva amici ai lui Petrarca ; apoi nobili care spre deosebire de alții „*n-au primit demnitatea*“ de cavaler prin naștere, ci au dobîndit-o prin merit ; în sfîrșit, renumiți mecanici, pictori și muzicieni. Încheierea o face un maestru de scrimă, Michele Rosso, care, fiind cel mai vestit în meșteșugul său, își avea chipul pictat prin părțile locului.

Alături de aceste glorii locale, la făurirea cărora conlucraseră mitul, legenda, lucrările literare și admirația poporului, poeții-filologi conlucrară la înălțarea unui panteon universal ; ei întocmesc culegeri în care figurează bărbați și femei celebre, deseori inspirîndu-se din Cornelius Nepos, Pseudo-Suetoniu, Valerius Maximus, Plutarch (*Mulierum virtutes*), Hieronymus (*de viris illustribus*) și așa mai departe, sau descriu în versuri procesiuni triumfale fictive, ideale, adunări olimpice, ca Petrarca în *Trionfo della*

famma, Boccaccio în *Visione amorosa*, cu sute de nume din care cel puțin trei sferturi aparțin¹ antichității, celelalte Evului Mediu. Cu timpul, partea aceasta relativ modernă este tratată cu precădere; istoricii introduc în operele lor veritabile portrete, alcătuindu-se astfel colecții de biografii contemporane celebre, ca cea a lui Filippo Villani, Vespasiano Fiorentino și Bartolomeo Facio²; în fine aceea a lui Paolo Giovio.

În nord, dimpotrivă, pînă în momentul cînd influența Italiei se întinse și asupra autorilor din acele țări (de pildă la Trithemius) nu întîlnim decît legende de sfinți, și povestiri despre prinți și eclesiastici, opere care se sprijineau vizibil pe legendă și în care ideea de glorie, adică de notorietate dobîndită prin merite personale, era absolut absentă. Gloria poetică se li-

¹ În *Casus virorum illustrium*, de Boccaccio, numai cartea ultimă, a noua, se ocupă de timpurile de după antichitate. Tot astfel, mult mai târziu, în *Comentarii urbani*, a lui Raph. Volaterranus, și anume în cartea 21, care este și a noua din *Antropologie*; de papi și împărați se ocupă în cărțile 22 și 23. În opera *De claris mulieribus* (*Despre femeile celebre*) a lui Jacobus Bergomensis (tipărită în 1497) augustin, predomină antichitatea și mai mult legenda; urmează apoi cîteva biografii de valoare a unor femei italiene. La Scardoneius (*De antiquitate urb. Patav.* în *Graev. Thesaur antiqu.*, Basel, 1560, II, III, Col. 405 u.) sînt enumerate cîteva femei celebre; mai întîi o legendă din timpurile migrațiunii popoarelor; apoi tragedii pasionante din luptele partidelor din secolul al XIII-lea și al XIV-lea; în sfîrșit alte femei eroice; fondatoarea unei mînăstiri, consiliera politică, femeia medic, mama multor fii distinși, femeia savantă, fiica de țaran care moare pentru a-și apăra castitatea, în sfîrșit, femeia distinsă și foarte cultivată din sec. al XVI-lea, care inspiră pe poeți. La urmă, poeta și nuvelista. Un veac mai târziu, s-ar putea adăuga acestor celebre padovane, femeia profesoară. Celebrele femei ale casei d'Este, în Ariosto, *Orl.*, XIII.

² *De viri illustres*, a lui Facius, edit. de Mehus, una din cele mai importante opere de acest gen din secolul al XV-lea, pe care — din păcate — n-am găsit-o niciodată.

mita doar la anumite categorii, iar cît privește numele artiștilor din țările nordice nu le aflăm decît atunci cînd e vorba de ei ca meșteșugari și membri ai unor bresle.

În Italia, dimpotrivă, după cum am arătat mai înainte, poetul-filolog este perfect conștient că el este cel care distribuie gloria nemuritoare și — în aceeași măsură — uitarea¹. Cu tot caracterul ideal al pasiunii sale pentru Laura, Petrarca declară el însuși că poeziile și cîntecele sale de dragoste le vor asigura nemurirea, lui și iubitei sale; Boccaccio se plînge de o frumoasă pe care a cîntat-o, dar care a rămas cu inima de piatră, anume pentru a fi cîntată și mai departe și pentru a deveni celebră, iar el îi face cunoscut că va încerca de acum încolo să-i pună în lumină cusururile². Sannazaro, în două splendide sonete, amănință pe Alfonso de Neapole, care fugise ca un laș din fața lui Carol al VIII-lea, cu dispariția în întunericul veșnic³. Angelo Poliziano îl avertizează (1491) pe regele Ioan al Portugaliei⁴, în legătură cu descoperirile făcute în Africa, să se îngrijească atît cît mai are vreme, de glorie și nemurire, și să-i trimită neîntîrziat la Florența materialul literar „pentru stilizare“ (*operosius excolenda*); altfel, s-ar putea să aibă soarta acelorale căror fapte, fără ajutorul scriitorilor, „rămîn ascunse și uitate în grămada de moloz a deșertăciunilor

¹ Un cîntăreț latin din secolul al XII-lea, un student rătăcitor care cerșea prin cîntecul său o îmbrăcăminte, rostise această amănințare. Vezi *Carmina Burana*, p. 76. (Stuttgart, 1847, Bibl. deslit. Vereius, XVI, — n. ed. Kröner).

² Boccaccio, *Opere volgari*, vol. XVI, în sonetul 13 : *Pallido, vinto* etc.

³ Între altele în Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi IV, p. 203.

⁴ *Angeli Politiani epp.*, lib. X.

omenești". Regele (sau cancelarul său cu preocupări umaniste) i-a acceptat sfatul și a făgăduit cel puțin să-i transmită la Florența analele portugheze ce relateau explorările africane, traduse în italiană, pentru a fi redactate apoi în latinește. Dacă s-a ținut sau nu de promisiune, nu ne este cunoscut.

În orice caz, pretențiile de acest fel nu sînt tocmai așa de neîntemeiate cum par la prima vedere ; forma sub care lucrurile, chiar cele mai neînsemnate, sînt prezentate contemporanilor și posterității, nu e chiar atît de indiferentă.

Umaniștii italieni, cu maniera lor de a expune faptele în latinește, au dominat, într-adevăr, timp de secole lumea apuseană și, pînă în secolul al XVIII-lea, literatura poetică italiană era mai răspîdită decît oricare alta. Numele de botez al lui Amerigo Vespucci din Florența a fost dat celei de a patra părți a lumii, din pricina descrierilor sale de călătorie iar dacă Paolo Giovio, cu toată superficialitatea și eleganța sa facilă, a socotit că va rămîne nemuritor¹ speranțele sale nu s-au dovedit pe de-a-ntregul zadarnice.

Alături de aceste mijloace de a garanta gloria în afară, se mai trage din cînd în cînd perdeaua, spre a se vedea în toată goliciunea orgoliul și setea de glorie a unora, independent de obiectul acțiunilor și rezultatele atinse, ceea ce face ca lucrurile să apară sub adevăratul lor aspect oribil. Astfel, în prefața *Istoriilor florentine* ale lui Macchiavelli, în care autorul critică

¹ Paul Jov., *De romanis piscibus, Praefatio* (1525) : el afirmă că prima decadă a istoriilor sale va apărea în curînd, „*non sine aliqua spe immortalitatis*“ (nu fără oarecare speranță de nemurire.)

tăcerea prea indulgentă a înaintașilor săi (Leonardo Aretino, Poggio) relativ la partidele care divizau orașele, citim : „*Ei s-au înșelat în mod grosolan, dovedind că prea puțin cunoșteau ambiția oamenilor și pofta de a-și perpetua numele. Asemenea unora care dacă nu se puteau distinge prin bine, căutau să se illustreze prin rău ! Acești scriitori n-au cumpănit îndeajuns faptul că anumite acțiuni care au în sine grandoare, cum sînt, de pildă, cele ale suveranilor și statelor, par să atragă mai degrabă admirația decît critica, oricare ar fi natura lor și oricî rezultat ar avea*¹. Nu sînt puțini acei istorici luminați care indică drept mobil al unor acțiuni detestabile și îngrozitoare — dorința fierbinte de a face lucruri mari și memorabile. Aici nu apare doar o degenerare a vanității comune, ci ceva cu adevărat demonic, și anume, lipsa de libertate în luarea unei hotărîri, asociată cu folosirea mijloacelor celor mai extreme și cu o indiferență totală în ceea ce privește moralitatea rezultatului. În acest fel concepe Machiavelli, însuși, de pildă, caracterul lui Stefano Porcaro² (p. 129). Despre asasinii lui Galeazzo Maria Sforza (p. 73) documentele spun aproape același lucru ; Varchi însuși (în cartea a cincea) atribuie omorîrea ducelui Alessandro al Florenței (1537) setei de glorie a lui Lorenzino de Medici (p. 75) ; dar și mai accentuat relevă Paolo Giovio³ acest motiv : Lorenzino, pus la stîlpul

¹ Compară *Discorsi*, I, 27. *Tristizia (crima)*, poate avea *grandezza* și, în *alcuna* parte să fie *generosa* ; *grandezza* poate îndepărta dintr-o faptă orice *infamia* ; omul poate fi *onorevolmente tristo*, în opoziție cu *perfezionamento buono*.

² *Storie fiorentine*, L. VI., p. 20.

³ Paul Jovius, *Elogia vir. lit. ill.*, p. 192, cu ocazia lui Marius Molza.

infamiei printr-un pamflet al lui Molza, pentru că ar fi mutilat cîteva statui antice ale Romei, urzește o faptă a cărei „noutate“ va face să se uite rușinea de mai sus, asasinîndu-și rudele și suveranul. Sînt trăsături monstruoase ale acestei epoci de forțe și pasiuni violente, dezlănțuite pînă la disperare, întocmai ca odinioară incendierea templului din Efes, în vremea lui Filip al Macedoniei.

CAPITOLUL 4

IRONIA MODERNĂ ȘI VORBA DE SPIRIT

Corectivul — nu numai al gloriei și al dorinței moderne de celebritate, dar și al individualismului ajuns la o înaltă dezvoltare — este, înainte de toate, modul modern de a zeflemisi, batjocura care apare, pe cât posibil, sub forma biruitoare a vorbei de spirit. Știm din Evul Mediu cum armate adverse, principii și oameni de seamă, învrăjbiți, se împungeau reciproc, iritându-se pînă la furie prin batjocuri avînd un caracter simbolic și cum partea învinsă se alegea cu o grea rușine simbolică. Pe lîngă acestea, în controversele teologice vorba de spirit începe deja, pe ici, pe colo, să devină o armă sub influența retoricii antice și a epistolografiei, iar poezia provensală dezvoltă o specie aparte de cîntece de sfidare și batjocură; nici la minnesăngerii nu lipsește, în unele ocazii, acest ton, după cum arată poeziile lor politice¹. Dar gluma nu

¹ Evul Mediu este bogat în poeme satirice, dar ele nu sînt încă personale, ci mai toate sînt satire cu caracter general, îndreptate împotriva unor clase, categorii sau chiar populații întregi și care capătă cu ușurință un ton didactic. Opera în care se rezumă această tendință este fabula-roman *Reinecke Fuchs* sub toate formele, așa cum l-au conceput popoarele apusene. Pentru literatura franceză a acestui gen, există o lucrare modernă de mare valoare: *La satire en France au moyen-âge*, a lui Lenient, Paris, 1860 (și nu mai puțin importanta continuare: *La satire en France, ou la littérature militante au XVI-e siècle*, Paris, 1866. (n. Kröner).

putea să devină element de sine stătător în ale vieții, decît atunci cînd apare victima sa obișnuită, individul format, cu toate pretențiile sale personale. Atunci gluma nu se mai mărginește la vorbă și scris, ci trece la fapte: face pozne și joacă farse, așa numitele *burle* și *beffe*, care alcătuiesc conținutul mai multor colecții de *novelle*.

Cele *O sută de vechi nuvele*, care trebuie să apăruseră deja pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea, nu au încă acel caracter spiritual care se naște din contrast și nici aceea *burlă*¹ ca element principal; scopul lor este doar acela de a reda, sub o formă simplă dar frumoasă, vorbe înțelepte, povestiri și fabule pline de tîlc. Dacă însă ceva dovedește vechimea acestor culegeri, este, fără îndoială, lipsa de ironie. Căci o dată cu secolul al XIV-lea apare Dante, care, de pildă, numai pentru marele tablou din infern al înșelătorilor² trebuie să fie socotit drept cel mai neîntrecut maestru al comicului enorm. Cu Petrarca³ încep deja culegerile de glume după modelul lui Plutarh (*Apophthegmata* etc).

Franco Sacchetti dă, în nuvelele sale, culegerea cea mai caracteristică a vorbelor de duh rostite în Florența în cursul secolului despre care am vorbit. Cele mai multe din acestea nu sînt povestiri propriu-zise, ci un fel de răspunsuri date în anumite împrejurări, orori naive, pe care le debitează smintiții, coțcarii,

¹ În mod excepțional se găsește și o glumă insolentă, *Nov.* 37.

² *Inferno*, XXI, XXII. Singura paralelă posibilă ar fi Aristofan.

³ Un început timid, *Opera*, p. 421 u. în *Rerum memorandarum*, libri IV. În altă parte, de pildă: în *Epp. senil.*, X, 2. Jocul de cuvinte are încă izul locului său de apariție: minăstirea medievală.

bufonii, femeile de moravuri ușoare ; comicul constă în contrastul țipător dintre aceste, adevărate sau aparente, naivități, împrejurările reale ale lumii sau principiile moralității obișnuite : lucrurile sînt date peste cap. Sînt folosite toate mijloacele exprimării, chiar și imitarea anumitor dialecte italiene din Nord. Desori spiritul este înlocuit pur și simplu prin obraznicie, prin insolență brutală, înșelăciune grosolană, calomnii, injurii ; unele glume de condotieri¹ merg pînă la brutalitatea cea mai crudă. Dar unele *burla* sînt cu adevărat comice. Unele din ele nu-s decît dovada presupusă a superiorității personale a triumfului unuia asupra altuia.

Nu știm cînd se socotea pe sine cineva învingător în această „trîntă“, sau de cîte ori victima, printr-o contralovitură, izbutea să-și atragă rîsetele iarăși de partea ei ; existau însă aici și răutăți lipsite de inimă și de spirit, iar viața florentină trebuie să fi trecut² din această pricină prin multe clipe neplăcute. Născocitorul și povestitorul de glume devenise deja o figură de neînlăturat și au existat, fără îndoială, virtuoși în acest gen, adevărați artiști, mult superiori bufonilor de curte, care nu erau stimulați nici prin concurenți, nici prin variația continuă a publicului, nici printr-o inteligență promptă a auditorilor (calități care se întîlneau în Florența). De aceea, mulți florentini călătoreau³ în turneu, fiind angajați ca actori-oaspeți la diferite curți de tirani din Lombardia și

¹ *Novella*, 40, 41 ; este Ridolfo da Camerino.

² Cunoscuta farsă a lui Brunellesco cu grasul sculptor în lemn poate fi numită o glumă crudă, cu toată imaginația și spiritul ei.

³ Sacchetti, *Nov.* 49, și totuși se poate vedea din *Nov.* 67, că din cînd în cînd, romagnolul poate și el să întrecă pe florentinul cel mai șiret.

Romagna, făcînd acolo treabă bună, în vreme ce în orașul natal, unde glumele curgeau pe uliță, nu cîștigau lucru mare. Tipul cel mai select al acestui gen este acela al omului amuzant (*l'uomo piacevole*); pe ultimele trepte ale scării se găsește bufonul, iar la urmă de tot, acel parazit care își face apariția pe la nunți și banchete, anunțîndu-și intrarea cu cuvintele: „*dacă n-am fost invitat, nu e vina mea*”. Ici și colo, ajută și ei la ruina vreunui tînăr risipitor¹; de regulă, sînt însă priviți ca niște paraziți și desconsiderați ca atare, în timp ce farsorii de elită se cred egali cu prinții și-și prețuiesc talentul ca pe o putere cu adevărat suverană. Dolcibene, pe care Carol al IV-lea îl numise „*regele farsorilor italieni*”, îi spusese, odată, împăratului la Ferrara: „*Vei învinge lumea, pentru că ești prietenul meu și al papei; maiestatea ta luptă cu spada, papa cu sigiliul și eu cu limba*”². Aceasta n-a fost o simplă glumă, ci o prevestire a lui Pietro Aretino.

Doi din cei mai celebri farsori, de pe la mijlocul secolului al XV-lea, erau un preot din apropiere de Florența, Arlotto, pentru spiritele și glumele mai fine (facezie) și bufonul curții din Ferrara, Gonnella, pentru bufonerii. E grăitoare comparația ziselor lor cu cele ale preotului din Kalenberg sau cu ale lui Till Buhogлиндă; acestea din urmă au o cu totul altă origină, pe jumătate mitică, la apariția lor contribuind un întreg popor, ele fiind valabile pentru toți și pe înțelesul tuturor, în vreme ce Arlotto și Gonnella erau personalități cunoscute și definite istoric și local. Dacă însă ne îngăduim comparația și vrem s-o extindem

¹ L. B. Alberti, *Del governo della famiglia*, Opere, ed. Bonucci, V, 171.

² Franc. Sacchetti, *Nov.* 156; confr. *Nov.* 24. Acele *facetiae* ale lui Poggio sînt, după conținut, foarte înrudite cu ale lui

asupra povestirilor glumețe, acele *schwänke*, caracteristice în Evul Mediu tuturor popoarelor apusene, vom găsi, în general, că atît la istorioarele medievale franțuzești (*fabliaux*)¹ cît și la cele germane, scopul urmărit era în primul rînd obținerea unui avantaj material sau încercarea unei satisfacții pozitive, pe cînd glumele lui Arlotto și poznele lui Gonnella sînt aproape scop în sine, dezinteresate, autorii lor urmărind doar triumful personal, o satisfacție de amor propriu. (Till Buhogîndă apare dotat cu o nuanță specifică, drept o personificare ciudată a farsei, deseori lipsită de spirit, împotriva anumitor clase sociale și profesii.) Bufonul casei d'Este s-a răzbunat de multe ori pe cei ce-l umileau, prin ironii amare și farse rafinate, fără să pătească nimic².

Cele două specii, „*l'uomo piacevole*” și bufonul, au avut o viață mult mai lungă decît libertatea Florenței. Sub ducele Cosimo strălucea Barlacchia, la începutul veacului al XVII-lea Francesco Ruspoli și Curzio Marignolli. Cu totul remarcabilă apare predilecția papei Leon al X-lea, ca un veritabil florentin ce era, pentru bufoni. Cu toată înclinarea lui nepotolită către satisfacții intelectuale înalte, acest principe suporta, iar uneori cerea chiar, să i se aducă la masa lui farsori spirituali și gürmanzi de soi, între care doi călugări și o pocitanie de om³; în zilele de sărbătoare îi trata cu un clasic și căutat dispreț ca pe niște veritabili paraziți,

Sacchetti: „*burle*”, insolente, neînțelegeri sau confuzii ale oamenilor simpli și naivi, față de obscenitățile rafinate, dar și multe jocuri de cuvinte care trădează pe filolog.

¹ Același lucru și în ce privește unele nuvele italiene al căror conținut a fost împrumutat de acolo.

² După Bandello, IV, Nov. 2, Gonnella putea imita pe mulți prin strîmbăturile feței, precum și toate dialectele italiene.

³ Paulus Jovius, *Vita Leonis X*.

punînd să li se servească maimuțe și corbi drept fripturi delicioase. În general, papa Leon al X-lea făcuse din farsă (*burla*) aproape un obicei ; aparținea felului său de a fi, tratarea ironică a preocupărilor sale favorite — poezia și muzica. Astfel el și factotum-ul său, cardinalul Bibiena¹, se amuzau încurajînd pe ratatul acestor două arte pentru a rîde de ei. Amîndoi găsiră că nu este sub demnitatea lor să angajeze ca secretar un bătrîn cumsecade, pe care-l amestisera atîta cu vorbe, pînă cînd bietul om începu a se crede singur un mare teoretician al muzicii. Leon al X-lea împinse pe improvizatorul Baraballa de Gaeta — prin lingușiri permanente — așa de departe, încît sărmanul solicită, în mod serios, onoarea de a fi încoronat ca poet în Capitoliu ; de ziua patronilor casei de Medici, San Cosimo și San Damiano, poetul închipuit trebui să apară la masa pontificală cu coroana de lauri și cu mantia de purpură, și să învezească prin declamații prînzul sanctității sale ; în momentul cînd toată lumea murea de rîs trebui să urce și să încalece, în curtea Vaticanului, pe elefantul cu harnașament aurit, pe care Emanuel cel Mare al Portugaliei îl dăruise Romei ; în acest timp papa privea prin lornionul său² spectacolul, de la

¹ „*Erat enim Bibbiena mirus artifex hominibus aetate vel professione gravibus ad insaniam impellendis*“. („Căci era Bibiena priceput de minune să aște pînă la nebunie pe unii bătrîni mîndri de meseria lor“.) Ne amintim de glumele pe care Cristina a Suediei le făcea cu filologii ei.

² Lornionul nu-l iau numai din portretul lui Rafael, unde ar părea mai de grabă un fel de lupă pentru observarea miniaturilor din cărțile de rugăciuni — ci dintr-o notiță a lui Pellicanus, după care Leon privea o procesiune de călugări printr-un *Specillum* (cf. Pellican, *Chronicon*, edit. B. Riggenbach, Basel, 1874, p. 61) — precum și din acel „*cristallus concava*“ — pe care, după Giovo, papa îl întrebuința la vînătoare.

înălțimea balconului. Dar animalul se sperie de zgomotul de ȕambale și trompete precum și de strigătele de bravo, nemaivrînd nici în ruptul capului să treacă peste podul Sant-Angelo.

Parodia a tot ce este măreț și solemn, care ne apare aici sub chipul acestei ceremonii, luase deja un loc însemnat în poezie¹. Fără îndoială că ea era obligată să-și caute alte victime decît bunăoară Aristofan, care-și permitea să trateze pe marii tragedieni greci ca pe niște personaje comice. Dar aceeași maturitate culturală care a făcut să se nască parodia la greci, într-o anumită perioadă, a făcut-o să înflorească, în egală măsură, și în Italia. Încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, lamentațiile amoroase din sonetele lui Petrarca sînt parodiate ; chiar forma solemnă de patru-sprezece versuri e luată în derîdere și tratată extravagant. *Divina Comedie* mai mult decît orice altă operă a îndemnat la parodie ; Lorenzo Magnifico a reușit să dezvolte un comic de calitate (*Simposio* sau *I Beoni*) imitînd stilul *Infernului*. Luigi Pulci, în *Morgante*, imită vizibil pe improvizatori ; mai mult, poezia sa ca și a lui Bojardo sînt un fel de parodie a poeziei cavaleresti din Evul Mediu. Pe la 1520 marele parodist Teofilo Folengo trece la un atac direct, sub pseudonimul Limerno Pitocco, compunînd un *Orlandino*, în care cavalerismul nu mai figurează decît ca un cadru ridicol și demodat, în care apar o mulțime de idei și de figuri moderne. Sub numele de Merlinus Coccajus, el des-

¹ Nu lipsea nici din artelc plasice ; să ne amintim de acea cunoscută gravură care reprezenta grupul Laokoon cu trei mai-muțe. Dar parodiile acestea plastice se mărgineau, în general, la o schiță sumară. Multe din ele au dispărut. Caricatura este cu totul altceva ; Leonardo, în grimasele sale (din Biblioteca Ambroziană) reprezintă urîtul accentuîndu-i caracterul comic, după cheful său.

crie isprăvile unor țărani și vagabonzi cu adaosuri extrem de tendențioase, în hexametri pe jumătate latinești, însușindu-și în mod glumeț forma solemnă a epopeii culte din acea epocă (*Opus Maccaronicorum*). De atunci, parodia n-a mai încetat să fie reprezentată în Parnasul italian, uneori într-un mod cu adevărat strălucit.

În epoca de mijloc a Renașterii gluma, vorba de duh, începe a fi analizată și teoretizată, stabilindu-i-se regulile de aplicare practică în societatea rafinată. Teoreticianul este Gioviano Pontano¹; în scrierea sa despre arta de a vorbi, și anume în partea a patra, încearcă să ajungă la un principiu general, analizând un număr mare de glume (*facetiae*, *witz-uri*). Modul de întrebuintare al lor în societatea aleasă îl arată Balțazar Castiglione în *Cortigiano*². Firește, e vorba în primul rând de a înveseli unele terțe persoane prin redarea unor istorioare comice sau grațioase și prin vorba de duh. În ce privește gluma directă, autorul ne avertizează că ea face prea multă cinste criminalilor și așită pofta de răzbunare a celor puternici și a răsfățaților soartei; de asemenea, în ce privește narațiunea, el recomandă omului ales să păstreze o măsură înțeleaptă în dramatica expresiei, adică în mimică. Urmează apoi, nu atât pentru modul de a reda, cât mai mult ca o paradigmă pentru viitorii născocitori de spirite, o voluminoasă culegere de glume și cuvinte de duh, metodice aranjate pe categorii, între care multe foarte reu-

¹ Jovian Pontanus, *De sermone*, IV, 10. El constată o anumită înclinare pentru vorba de spirit nu numai la florentini, ci și la cei din Siena și Perugia; curtea spaniolă o menționează numai din amabilitate.

² *Il cortigiano*, Lib. II, cap. L u. — Deducerea spiritului din contrast, deși nu e încă tocmai clară — în cap. LXXIII.

șite. Doctrina pe care o dezvoltă Giovanni della Casa cu douăzeci de ani mai târziu este mai severă și mai meticuloasă, în sfaturile de bună conduită pe care le dă¹; în ce privește urmările el vrea să elimine cu totul din glumă sau farsă intenția vreunui triumf personal. El anunță astfel o reacțiune care trebuia să se producă în mod fatal.

De fapt, Italia devenise o școală a artei defăimării, cum n-a mai cunoscut lumea, nici măcar în Franța lui Voltaire. Nu-i lipsea acestuia din urmă și nici școlii sale, spiritul caustic, dar de unde se putea lua, în secolul al XVIII-lea, mulțimea de victime demne de ironia lui, oamenii aceia pe cât de mari, pe atât de originali, celebriți de tot felul, oameni de stat, clerici, descoperitori, inventatori, literați, poeți și artiști, care dădeau frâu liber individualității lor. În secolele al XV-lea și al XVI-lea exista o asemenea falangă, dar alături de ea, cultura timpului scosese la iveală și o întreagă legiune de impotenți spirituali, bîrfitori din naștere, critici răutăcioși a căror invidie își cerea hecatombele ei. La aceasta se adăuga apoi și invidia celor cu adevărat mari între ei, începînd mai ales cu filologii Filelfo, Poggio, Lorenzo Valla și alții, care se sfîșiau unii pe alții, în vreme ce, bunăoară, artiștii plastici din secolul al XV-lea, trăiau încă în bună înțelegere, concurîndu-se între ei în mod pașnic, lucru de care istoria artelor trebuie să ia act.

Florența, care era, după cum am văzut, marea piață a gloriei, întrece, în această privință, pentru un timp oarecare, toate celelalte orașe. „*Ochi iscoditori și limbă*

¹ Galateo, ed. Venez., 1789, pp. 26 u., 48.

ascuțită“, acestea sînt semnalmentele florentinului ¹. O ironie blîndă asupra tuturor lucrurilor și ființelor pare să fi fost tonul obișnuit al omului de rînd. Machiavelli, în foarte interesantul său prolog la *Mandragola* (*Mătrăguna*), pe drept sau pe nedrept, deduce din spiritul unanim de bîrfeală, vizibila scădere a forței morale, dar nu uită să-și avertizeze detractorii că și el se pricepe în ale clevetirii. Urmează apoi — după Florența — curtea papală, un vechi punct de întîlnire al gurilor rele dar și ale celor mai pline de duh. Glumele (*facetiae*) lui Poggio sînt chiar datate din „odăile de minciuni“ (*bugiale*) ale secretarilor apostolici și — dacă avem în vedere marele număr de vînători de posturi decepționați, de concurenți plini de speranțe, adversari ai favoriților soartei, de prelați imorali care-și pierdeau timpul, nu ne mai miră faptul că Roma devenise patria pamfletarilor și a satirei decoiltate. Dacă mai adăugăm și aversiunea unanimă față de dominația clericilor și cunoscuta înclinare a vulgului de a atribui celor puternici, viciile cele mai scabroase, găsim o nemaipomenită sumă de turpitudini ².

Cel care era în stare, se apăra în modul cel mai eficient, print-un dispreț nepăsător față de toate învinuirile, adevărate ori mincinoase, continuîndu-și cu vo-

¹ *Lettere pittoriche*, I, 71, într-o scrisoare a lui Vinc. Borghini, 1577. — Machiavelli, *Stor. fior.*, L. VII, cap. 28 spune despre tinerii seniori florentini după mijlocul secolului al XV-lea : „gli studi loro erano apparire col vestire splendidi, e col parlare sagaci ed astudi, e quello che più destramente mordeva gli altri, era più savio e da più stimato.“ („Grija lor era să apară spilcuiți, să vorbească prompt și iscusit iar cel care se pricepea mai bine să împungă pe alții era mai deștept și cu atît mai prețuit.“)

² Confr. Fedra. Inghirami. Discurs funebru pentru Lodovico Podocataro (1505), în *Anecd. Litt.*, I, p. 319. Colecționarul de istorii scandaloase, Massaino, menționat în Paul. Jov., *Dialogus de viris litt. illustr.* (Tiraboschi, Tom. VII, partea IV, p. 1 631).

ioșie viața de huzur ¹. Dar uneori, firile mai gingașe cădeau într-un fel de disperare sub povara greșelilor comise și îndeosebi a clevetirilor ². Cu timpul, ajunsese să se spună pe seama oricui, fără alegere, tot ce era mai urât, pînă și virtutea cea mai austeră fiind expusă răutății. Despre marele predicator Fra Egidio de Viterbo, pe care papa Leon îl ridicase, pentru meritele sale, la rangul de cardinal și care, cu prilejul nenorocirii din 1527, se dovedise ³ un călugăr vrednic și popular, Paolo Giovio da a se înțelege că el își întreținea paloarea ascetică cu ajutorul fumului și aburilor de paie umede aprinse precum și a altor mijloace de acest soi. Giovio este, în astfel de ocazii, necruțător ca un adevărat om al curiei papale; de regulă el își debitează istorioarele avînd grijă să adauge că nu crede o iotă din tot ce spune, dar încheie, de obicei, printr-o observație generală care lasă să se întrevadă că totuși ar putea fi ceva adevărat ⁴.

Victima care a avut cel mai mult de suferit de pe urma clevetirii în Roma, a fost blîndul papă Adrian al VI-lea; parcă toată lumea se înțelesese să-l privească numai dintr-o perspectivă burlescă. Adrian numise cu

¹ Așa făcea aproape întotdeauna Leon al X-lea și calculul său se dovedea perfect just; oricît l-au lovit pamfletarii și după moarte, n-au putut să-i întunece amintirea glorioasă.

² În această situație s-a aflat cardinalul Ardicino della Porta, care în 1491 a vrut să renunțe la demnitatea de cardinal și să se retragă într-o mănăstire îndepărtată. Cfr. Infessura, ed. Tommasini, p. 265.

³ Vezi discursul funebru în *Anecd. litt.*, IV, p. 315. El strînsese în partea de sud a Anconei o armată de țărani, care numai prin trădarea ducelui de Urbino fu împiedicată să acționeze. Frumosele și deznădăjduitele sale madrigale de dragoste, în Trucchi, *Poesie ined.*, III, p. 123.

⁴ Vezi în Giraldu, *Hecatommithi*, VII, Nov. 5, modul îndrăzneț în care a vorbit la masa lui Clement al VII-lea.

dispreț grupul statuar al lui Laokoon „*idola antiquorum*“; închisese intrarea la Belvedere, lăsase neisprăvite lucrările lui Rafael, izgonise de la curte actorii și poeții; existau temeri să nu transforme în moloz statuile destinate împodobirii basilicii sfântului Petru care era în lucru. Din primele zile, se puse rău cu pana de temut a lui Francesco Berni, după ce amenințase că va arunca în Tibru — nu statuia măscăriciului Pasquino, cum se spunea ¹ — ci pe pamfletarii înșiși. Răzbunarea pamfletarilor față de această amenințare, fu celebrul opuscul *Contra papei Adrian*, dictat nu atît din ură cît din disprețul pe care-l inspira acest barbar olandez ridicol; autorul amenință cu o violență deosebită cardinalii care l-au ales. Berni și alții ² zugrăvesc și anturajul lui Adrian în aceeași manieră mincinoasă pe care o folosesc foiletoanele pariziene de azi pentru a măslui lucrurile și a face din nimic, ceva. Biografia papei, pe care Paolo Giovio o întocmi la cererea cardinalului de Tortosa, și care trebuia să constituie de fapt o scriere plină de elogii la adresa lui Adrian, este, pentru oricine știe să citească printre rînduri, un model de batjocură și ironie. Nimic mai comic (mai ales pentru Italia de atunci) decît pasajul în care Adrian se zbate să obțină de la canonicii din Saragossa falca sfântului Lambert, și cum evlavioșii spanioli îl umplu de podoabe și bijuterii „*pînă cînd arăta ca un papă scos din cutie*“ și alte pasaje în care-l vedem pe drumul de la Ostia la Roma

¹ Pretinsa deliberare cu privire la aruncarea în Tibru a statuii lui Pasquino, în Paulus Jovius, *Vita Hadriani* — e transferată de la Sixt IV, pe seama lui Adrian. — Vezi *Lettere de' principi*, I, p. 114 u. Scrisoarea lui Negro din 7 aprilie 1523. Pasquino avea de ziua Sf. Marcu, o anume sărbătorire a sa, pe care papa a interzis-o.

² De exemplu: Firenzuola, *Opere*, Milano, 1802, vol. I, p. 116, în *Discorso degli animali*.

într-o procesiune cu totul lipsită de gust, sau deliberînd caraghios dacă măscăriciul Pasquino trebuie să piară prin apă sau prin foc, ori întrerupînd brusc discuțiile cele mai importante pentru că i se anunță prînzul și, în sfîrșit, după o păstorie nenorocită, murind fiindcă a băut prea multă bere ; după care, casa medicului său particular să fie încinsă cu ghirlande de flori, de cete de petrecăreți nocturni și — drept recunoștință — împodobită cu inscripția : *Liberatori patriae S.P.Q.R.* Desigur, prin suprimarea tuturor rentelor, și Giovio și-o pierduse pe a lui și nu primea o rentă decît datorită faptului că „nu era poet“, adică nu era păgîn. Era scris totuși că Adrian să fie ultima mare jertfă de acest fel. După devastarea Romei (1527), defăimarea slăbi simțitor, o dată cu excesele vieții dezmățate.

Pe timpul cînd defăimarea mai era încă în floare, se formase la școala Romei, cel mai mare calomniator al epocii, Pietro Aretino. O scurtă privire asupra vieții lui, ne scutește să ne mai ocupăm și de alții, mai puțin celebri, din genul său.

Cunoaștem mai cu seamă ultimii treizeci de ani ai vieții lui Aretino (1527—1556); anii pe care i-a petrecut în Veneția, singurul azil posibil pentru el. Retras în acest oraș, a ținut toate celebritățile Italiei într-un fel de stare de asediu ; aici se revărsau și darurile principilor străini, care aveau nevoie de pana sa ori se temeau de ea. Carol Quintul și Francisc I-ul îi oferiră în același timp cîte o pensie, fiecare din ei sperînd că Aretino va face zile amare celuiilalt. Aretino îi linguși însă pe amîndoi, atașîndu-se, bincînteles, mai mult de Quintul, care rămăsese stăpînul Italiei. După victoria lui Carol asupra Tunisului (1535) tonul său trecu la o proslăvire exagerată, un fel de divinizare ridiculă. Trebuie totuși să ținem seama că Aretino spera să ajungă

cîndva cardinal, cu ajutorul împăratului. Probabil că se bucură de o imunitate cu totul specială în calitatea sa de agent spaniol, deoarece prin scrisul ca și prin tăcerea sa, se putea exercita o presiune asupra micilor principii italieni și chiar asupra opiniei publice. Pentru papalitate afecta un dispreț profund, sub pretextul că ar cunoaște-o de aproape ; motivul adevărat era însă că nimeni de la Roma nu mai putea, sau nu mai voia, să-l finanțeze¹. În ce privește Venetia, care-l adăpostea, tăcea chitic, cu multă înțelepciune. Restul relațiilor lui cu cei mari, era șantaj ordinar sau cerșetorie curată.

La Aretino se găsește prima utilizare abuzivă a publicității în atari scopuri. Scrierile polemice, pe care Poggio și adversarii săi le schimbaseră între ei cu un secol mai înainte erau, în intenție și ton, tot atît de infame, dar ele nu se întemeiau pe o presă atît de largă, ci pe o publicitate restrînsă, aproape discretă. Aretino își face afacerile la lumina zilei ; el este, în anume privințe, strămoșul jurnalistică de astăzi. Periodic el își publica în volum scrisorile și articolele, după ce ele circulasera în cercurile cele mai largi².

Comparat cu Voltaire, Aretino are avantajul de a nu fi încărcat cu principii incomode, nu dorește să răspîndească lumina, să practice filantropia sau alte virtuți, nici chiar să propage știința ; tot bagajul

¹ Către ducele de Ferrara, la 1 ianuarie 1536 : „*Veti călători acum de la Roma la Neapole, ricreando la vista avvilita nel mirar le miserie pontificali con la contemplatione delle eccellenze imperiali*“ („desfătîndu-vă privirea în admirația mizeriei pontificale și contemplarea excelenței imperiale“).

² Nu vom arăta nici modul în care s-a făcut temut mai ales de artiști. Vehicolul publicistic al Reformei germane este broșura ; Aretino, dimpotrivă, este un jurnalist, în sensul că el are în sine o tendință continuă de a publica.

său se reduce la cunoscuta deviză *Veritas odium parit*. De aceea nici nu întâlnim la el poziții false ca la Voltaire, care, de pildă, a fost obligat să-și renege *Pucelle* și să-și ascundă, toată viața, unele opere; Aretino își semna toate scrierile iar la sfârșitul carierii se lăuda încă cu faimoasele sale *Ragionamenti*. Talentul său literar, proza sa limpede și picantă, capacitatea de a observa oamenii și lucrurile, l-ar fi făcut, în orice caz, remarcabil, cu toată nepriceperea sa de a scrie o operă de artă propriu-zisă, de a construi bunăoară scheletul dramatic al unei bune comedii. La aceasta se adaugă, pe lângă răutatea cea mai grosolană, dar și cea mai fină totodată, darul strălucit al glumei groțeste, în privința căreia, în unele cazuri, nu rămîne mai prejos de Rabelais¹.

În astfel de împrejurări, cu asemenea intenții și mijloace, el se aruncă asupra pradei, sau pînă una alta îi dă tîrcoale. Felul în care îl îndeamnă pe Clement al VII-lea să nu se plîngă, să nu se gîndească la răzbunare ci doar la iertarea² vrăjmașului — în timp ce strigătele de durere ale Romei devastate se ridicau pînă la castelul Sant-Angelo, în care se-nchisese papa, e pură batjocură a unui diavol ori a unei maimuțe. Uneori, cînd e nevoit să renunțe definitiv la speranța vreunor daruri, mînia lui izbucnește într-un urlet sălbatic, ca de pildă în capitolul consacrat principelui de Salerno. Acesta îl plătise o bucată de vreme, după care nu mai voi să continue. Pe de altă parte, se pare că teribilul Pierluigi Farnese, duce de Parma, n-a voit niciodată să-l bage în seamă.

¹ De ex. în capitolul consacrat unui poet slab, Albicante; din nefericire nu avem posibilitatea de a cita pasajele.

² *Lettere*, ed. Venez., 1539, p. 12 din 31 mai 1527.

Cum acesta renunțase la orice faimă bună, îi era greu lui Aretino să-i mai facă sînge rău. În zadar încercă el să-i compare înfățișarea cu a unui zbir, morar sau brutar¹.

Aretino este amuzant mai degrabă atunci cînd ia tonul de văicăreală al cerșetorului de profesie, de exemplu atunci cînd se adresează lui Francisc I-ul; dimpotrivă, nu-i putem citi, fără o adîncă aversiune, cu tot comicul lor, scrisorile și poeziile în care amestecă, în toate chipurile, lingușirea și amenințarea. Cu greu s-ar putea găsi o a doua scrisoare ca cea adresată lui Michelangelo în noiembrie 1545²; după ce-l copleșește cu mărturisiri de admirație (pentru celebra *Judecata de apoi*), îl amenință și-l acuză de lipsă de religiozitate, de indecență, chiar de hoție (că ar fi înșelat pe moștenitorii lui Iuliu al II-lea), în sfîrșit, într-un post-scriptum, destinat să-l îmbuneze pe marele artist, adaugă: „*Am vrut numai să vă arăt, că dacă dv. sînteți divin (di-vino), nici eu nu sînt de apă (d'aqua)*“. Într-adevăr, Aretino ținea, fie dintr-o înfumurare nebunească, fie din plăcerea de a parodia tot ce era celebru, să i se spună și lui „*divin*“. Oricum, el parvenise la un anume grad de celebritate, încît în orașul Arezzo se arăta casa în care se născuse ca un lucru demn de văzut³. Pe de altă parte, în Veneția, se întîmpla să treacă luni în-

¹ Primul capitol către Cosimo. (În realitate Aretino izbuti să obțină din partea ducelui recomandarea pentru obținerea demnității de cardinal — *n. Kröner*.)

² Gaye, *Carteggio*, II, p. 332.

³ Vezi scrisoarea obraznică din 1536, în *Lettere pittor.*, I, Append. 34.

tregi fără ca el să îndrăznească să treacă pragul casei sale, ca nu cumva să cadă în mâinile vreunui florentin mîniat, ca de pildă tînărul Strozzi ; n-au lipsit nici bătaile crîncene ¹ nici loviturile de pumnal, chiar dacă ele n-au avut drept rezultat cele prezise de Berni într-un faimos sonet : muri acasă la el, într-un atac de apoplexie.

În lingușirile sale, Aretino face niște distincții curioase : pentru neitalieni are lingușiri mai grosolane și mai ieftine ² ; cu oameni ca ducele Cosimo al Florenței, procedează altfel ; laudă frumusețea principelui care, pe atunci încă tînăr, avea într-adevăr această însușire comună cu împăratul August, cu care semăna ; laudă ținuta lui morală, apoi, printr-o digresiune, aruncă o privire asupra afacerilor bănești ale mamei lui Cosimo, Maria Salviati, și termină, în sfîrșit, ca un cerșetor, văitîndu-se de scumpetea traiului în acele timpuri etc. Dacă ducele îi acordă o pensie ³, și anume — dată fiind grija sa de a cruța banii — destul de bună (în ultima vreme 160 ducati

¹ *L'Aretin, per Dio grazia, è vivo e sano, Ma'l mostaccio ha fregiato nobilmente, E più colpi ha, che dita in una mano* („Aretino, prin bunăvoința lui Dumnezeu este viu și sănătos, Dar mustața și-a înghețat-o în mod foarte nobil. Și are mai multe lovituri primite decît degete la o mînă.”)

Mauro, capitolo in lode delle bugie
(*Mauro, capitolul în cinstea minciunilor*).

² Vezi de ex. scrisoarea către cardinalul de Lorena, *Lettere*, ed. Venez., 1539, din 21 nov. 1534, precum și scrisorile către Carol Quintul.

³ Pentru cele ce urmează, vezi Gaye, *Carteggio*, II, pp. 336, 337, 345.

anual), aceasta s-a întâmplat, desigur, doar în urma faptului că Aretino reprezenta o anumită primejdie ca agent spaniol. El putea să-și permită față de Cosimo orice glumă oricât de îndrăzneată și chiar ofense, și, cu toate acestea, să-l amenințe în același timp pe însărcinatul cu afaceri al Florenței la Veneția că-l va determina pe duce să-l recheme în curînd. Și, întrucît ducele de Medici se știa privit cam șasiu din partea împăratului, nu dorea, de bunăseamă, ca la curtea lui Carol Quintul să circule glume sau versuri de ale lui Aretino pe seama lui. O măgulire destul de simpatică este aceea adresată faimosului marchiz de Marignano, care, fiind simplu „*castellan de Musso*“, încercase și el să întemeieze un stat independent. Mulțumindu-i pentru cei o sută de galbeni ce-i primise, Aretino îi scrie : „*Toate calitățile pe care un principe trebuie să le aibe, se întrunesc în dv., și toată lumea ar fi de acord să recunoască acest lucru, dacă violența, inevitabilă oricărui început, nu v-ar face să păreți încă puțin cam dur (aspro)*“¹.

Deseori s-a relevat ca ceva deosebit faptul că Aretino a defăimat numai lumea, nu și pe Dumnezeu. În ce credea el este absolut indiferent, dacă ne gîndim la viața pe care a dus-o. De asemenea unele scrieri morale, făcute din interes personal, sînt irelevante². Încolo, eu nu văd ce l-ar fi îndemnat să-l atace și pe Dumnezeu. Nu era nici doctor, nici teo-

¹ *Lettere*, ed. Venez., 1539, fol. 15, din 16 iunie 1529.

² Poate să fi compus aceste scrieri în speranța de a obține plăria roșie de cardinal sau de teama sentințelor sîngeroase ale Inchiziției pe care îndrăznise s-o critice destul de aspru încă în 1535 (vezi loc. cit., fol. 37), dar care, după reorganizarea ei din 1542, intensificîndu-și activitatea de reprimare, reduse toate vocile la tăcere.

retician ori scriitor, nici nu putea storce bani de la Dumnezeu prin lingușire sau prin șantaj ; neîntîlnind nici un refuz, nu era cazul să mai profere și blesteme. Un om ca el nu se ostenea degeaba.

Cel mai bun semn pentru spiritul italian de astăzi, este că asemenea caractere și astfel de proceduri au devenit de o mie de ori imposibile. Dar din punctul de vedere al cercetărilor istorice privind epoca sa, Aretino va păstra întotdeauna un loc de seamă.

Partea a III-a

REDEȘTEPTAREA ANTICHITĂȚII

Observații preliminare ● Roma, orașul ruinelor ●
Autorii antici ● Umanismul în secolul al XIV-lea
● Universitățile și școlile ● Promotorii umanismu-
lui ● Reproducerea antichității. Epistolografia și
discursul latin ● Tratatate latinești și istoriografia
● Latinizarea generală a culturii ● Poezia neola-
tină ● Decăderea umaniștilor în secolul al XVI-lea

CAPITOLUL 1

OBSERVAȚII PRELIMINARE

Ajungînd la acest punct al studiului nostru de istorie a culturii, trebuie să ne îndreptăm gîndul către antichitatea a cărei „renaștere” a ajuns să denumească, în chip unilateral, epoca de care ne ocupăm. Condițiile, stările pe care le-am descris pînă acum, ar fi putut să zguduie și să maturizeze națiunea chiar și fără influența antichității și, de asemeni, putem să ne imaginăm că cele mai multe din noile direcții pe care și le-a croit spiritul uman în acele timpuri, ar fi putut să apară în afara acelei influențe. Dar nu e mai puțin adevărat că cele arătate pînă acum, ca și cele pe care urmează să le vedem, poartă pecetea lumii antice și că, chiar dacă în esența lor lucrurile s-ar fi petrecut așa cum s-au petrecut, putînd fi înțelese în afara intervenției antichității, modul lor de a se manifesta se datorește acesteia din urmă. *Renașterea* n-ar fi fost o înaltă necesitate a istoriei universale, cum știm că a fost, dacă am putea face cu atîta ușurință abstracție de redeșteptarea antichității. Dar trebuie să insistăm asupra acestui punct ca asupra unei teze principale a acestei cărți, și anume, că nu antichitatea singură, ci legătura ei strînsă cu geniul poporului italian, au regenerat lumea occidentală. Libertatea, pe care

acest spirit al poporului a păstrat-o în Italia, este inegală ; ea apare, de pildă, aproape inexistentă, atunci cînd luăm în considerare numai literatura neolatină, în schimb se arată izbitor de mare în artele plastice și în multe alte sfere, iar legătura între două epoci de cultură, îndepărtate în timp, ale aceluiași popor, se dovedește a fi un lucru absolut original și tocmai de aceea legitim și foarte fecund. Spectacolul pe care-l oferă restul Occidentului este, fie acela al rezistenței față de impulsul puternic ce venea din Italia, fie acela de a se lăsa pe jumătate antrenat de el, ori de a și-l însuși în întregime. În ultimul caz, nu trebuie să ne mai tînguim pe ruinele Evului Mediu, cu toate formele sale de cultură și cu toate închipuirile sale. Dacă ele s-ar fi putut apăra, ar mai dăinui și astăzi. Iar dacă visători elegiaci care oftează după acest ev fericit, ar fi readuși numai pentru o singură oră în acele timpuri, ar striga desperați după aerul lumii moderne. Desigur, într-un proces atît de mare, multe flori nobile s-au prăpădit, fără a li se fi asigurat o viață veșnică prin tradiție și poezie, dar pentru acest motiv nu putem dori ca marele eveniment să nu se fi petrecut. Acest mare eveniment, această cotitură în istoria universală, constă în aceea că, alături de Biserică, prin care pînă atunci (dar nu pentru mult timp de-acum încolo) Occidentul își păstrase unitatea, se formează un nou mediu spiritual, care, pornind și răspîndindu-se din Italia, deveni o atmosferă vitală pentru toți europenii cultivați. Cea mai mare învinuire care i se poate aduce acestui element nou, este de a fi fost exclusivist, nepopular, adică de a fi împărțit în mod fatal, Europa în două lumi : cea instruită și cea ignorantă. Dar acest reproș își pierde valoarea, în-

dată ce ești silit să recunoști că răul persistă și astăzi, că toată lumea îl constată dar nu-l poate înlătura. De altfel această demarcație nu e chiar atît de tranșantă și de dură în Italia ca în alte țări. Marele poet Tasso poate fi văzut pînă și în mîinile celor mai săraci.

Antichitatea greacă și romană care, începînd din secolul al XIV-lea, exercită o acțiune atît de puternică asupra vieții italiene, ca bază și ca sursă de cultură, ca scop și ca ideal al existenței, oferind, în parte, un contrast nou și conștient, își făcuse simțită acțiunea sa, pe alocuiri, și în lumea medievală din afara Italiei, încă de multă vreme. Acea civilizație pe care a reprezentat-o Carol cel Mare, în comparație cu barbaria din secolele al VII-lea și al VIII-lea a fost, în fond, o veritabilă renaștere și nici nu putea fi altceva. Așa cum arhitectura romanică a Nordului, în afara formelor generale moștenite din antichitate a preluat apoi în mod direct unele forme antice, tot astfel știința, pe atunci refugiată în mînăstiri, și-a însușit o mare cantitate de material cules direct din autori latini, iar începînd cu Einhart, stilul acestora fu mereu imitat.

Dar trezirea antichității se produce cu totul altfel în Italia decît în Nord. Îndată ce barbaria încetează, în peninsulă apare la poporul italian încă pe jumătate antic, conștiința trecutului său. Îl celebrează și vrea să-l reînvie. În afara Italiei e vorba de o utilizare savantă și reflectată a unor elemente furnizate de antichitate ; în Italia avem de-a face cu un contact savant dar în același timp concret popular, cu antichitatea, deoarece aceasta constituia însăși amintirea propriei măreții. Înțelegerea ușoară a limbii latine, mulțimea

amintirilor și a monumentelor, încă prezente, contribuie puternic la această dezvoltare intelectuală. Dintr-însa, ca și din reacțiunea spiritului popular, care devenise totuși, între timp, altul, din instituțiile politice germano-longobarde, din cavalerismul european în genere, din alte influențe culturale venite din Nord, în sfârșit, din religie și Biserică răsare noul acesta în întregul său și anume: spiritul italian modern, căruia i-a fost dat să servească de model întregului Occident.

Felul în care geniul antic inspiră și străbate arta plastică, odată cu încetarea barbariei, se vede, de exemplu, în edificiile toscane din secolul al XII-lea precum și în sculpturile din secolul al XIII-lea. Nici în poezie nu lipsesc paralelele, dacă ne este îngăduit să admitem că cel mai mare poet latin al secolului al XII-lea, cel care a dat tonul pentru genul poeziei latine de atunci, a fost un italian. Acesta este cel căruia-i aparțin cele mai bune piese din așa-numita *Carmina Burana*¹. O bucurie nețărmurită de a trăi în lume și de a-i gusta plăcerile — bucurie tutelată din nou de zeii antici, în timp ce Cato și Scipio iau locul sfinților și martirilor creștini —, irumpe ca un fluviu

¹ *Carmina Burana*, în *Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart*, vol. XVI (Stuttgart, 1847, reeditată de Österley Breslau, 1883). Oprirea în Pavia (pp. 68, 69), localitatea italiană în genere, scena cu Pastorella sub palmier (p. 145), pinul considerat ca arbore cu umbra deasă (p. 156), cuvântul *bravium*, care revine de mai multe ori (pp. 139—144), dar mai ales forma Madii pentru Maji (p. 141) par să ne dea dreptate. Faptul că pe poet îl cheamă Walther nu-i dovedește cu nimic originea. De obicei este identificat cu Gualterus de Mapes, un canonic din Salisbury și capelan al regelui englez către sfârșitul secolului XII. (În ultimul timp se crede a fi fost un anume Walther din Lille, sau din Châtillon. Cf. Giesebrecht, *Izvoarele istoriei germane în Evul Mediu*, p. 431 și u.).

tumultuos în strofele rimate. Cel care le citește dintr-o suflare, simte că aici vorbește un italian, probabil un lombard; există, de altfel, destule motive pentru aceasta¹. Pînă la un anumit grad, aceste poezii latinești ale clericilor vagabonzi (*clerici vagantes*) din secolul al XII-lea, cu extrema frivolitate care le caracterizează, sînt desigur un produs comun european; dar cel care a compus cîntecul *Phyllide et Flora*² și *Aestus interius*, nu era probabil un om din nord și nici finul observator sybarit, care a scris *Dum Dianae vitrae sero lampas oritur*. Se simte aici o renaștere a concepției antice despre lume, pe care forma medievală a versului o scoate și mai mult în evidență. Există unele opere din acest secol și din secolele următoare, în care se întîlnesc hexametri și pentametri în imitație îngrijită, cîu tot felul de ornamentații antice, mai cu seamă adaosuri mitologice, dar în care nu se regăsește nici pe departe acel parfum antic. Cronicile în hexametri și alte producții, începînd de la Guglielmus Apuliensis (aproximativ 1100), atestă un studiu sîrguincios al lui Vergiliu, Ovidiu, Lucan, Statiu și Claudian. Dar forma antică rămîne doar o chestie de erudiție, întocmai ca și materialul antic la compilatori de genul lui Vincent de

¹ Opinia dominantă actuală, în această privință, este că aceste *Carmina Burana* se datoresc nu unui ci mai multor redactori, și că ele au fost compuse de poeți francezi, englezi și germani. Cf. f. Süssmilch, *Die lat. Vagantenpoesie des 12. u. 13. Jahrh.*, Leipzig, 1918 (n. Kröner).

² *Carmina Burana*, p. 155, doar un fragment; în întregime la Wright, Walter Mapes (1841), p. 258. Cf. Hubatsch, p. 27 u. care arată că la bază stă o povestire ce apare de mai multe ori în Franța. *Aest. inter. Carm. bur.*, p. 67. *Dum Dianae, Carm. bur.*, p. 124. Elemente antice în poezii: *Cor patet jovi*; nume antice pentru iubită; odată cînd ea e numită Blanciflor, se adaogă drept rectificare și numele de Helena.

Beauvais sau al mitologului și scriitorului alegoric Alanus ab Insulis. Dar Renașterea nu este o imitație sau o compilare a unor piese izolate ale antichității ci o regenerare; ori un astfel de caracter se manifestă în poeziile clericului necunoscut din secolul al XII-lea.

Dar marea și adevărata pasiune a italienilor pentru antichitate începe abia în secolul al XIV-lea. Pentru ca această pasiune să apară a fost necesară dezvoltarea vieții citadine, cum numai în Italia — și abia acum — se putea întâmpla: conviețuirea și egalitatea efectivă a nobilimii și a burghezicii; formarea unei comunități care simțea nevoia cultivării, având pentru aceasta timpul și mijloacele necesare. Dar cultura, în dată ce tindea să se rupă de lumea închipuirilor medievale nu putea să ajungă dintr-o dată, prin simpla experiență empirică, la cunoașterea lumii fizice și spirituale; ea avea nevoie de o călăuză, pe care a găsit-o în antichitatea clasică, și care i s-a oferit cu tot tezaurul ei de adevăruri obiective și evidente, în toate domeniile spiritului. De acolo se luară atît forma cît și materia, cu recunoștință și admirație, ele devenind, deocamdată, conținutul principal al culturii moderne¹. De altfel și situația generală a Italiei fu, în această privință, favorabilă: Imperiul Evului Mediu, după căderea Hohenstafenilor, renunțase la Italia, ori nu se mai putea menține în peninsulă; papalitatea fusese transferată la Avignon; cele mai multe puteri existente de fapt, aveau o origină violentă și nelegitimă; dar spiritul trezit la conștiință, era în căutarea unui ideal nou și durabil și astfel ficțiunea și postulatul unei domi-

¹ Aeneas Sylvius (*Opera*, p. 603, în epistola 105 către arhiducele Sigismund) arată într-o scurtă privire generală, cum poate servi antichitatea de învățătură și călăuză în toate domeniile mai însemnate ale vieții.

nații mondiale romano-italiene mai puteau să aprindă o dată sufletele, ba chiar să tindă spre realizarea lor practică prin Cola di Rienzo. Însă felul în care acesta și-a înțeles — îndeosebi în timpul primului său tribunal — misiunea, nu putea duce decât la o ciudată și tristă comedie, dar pentru sufletul național amintirea Romei de altădată își avu valoarea ei incontestabilă. Grație culturii antice regăsite, poporul italian nu întârzie să-și simtă superioritatea asupra tuturor națiunilor din lume.

A trasa în linii mari, nu în amănuntele ei, această mișcare a spiritelor și îndeosebi a-i studia originea, va fi sarcina ¹ ce ne-am propus să o împlinim în paginile următoare.

¹ Pentru detalii aș dori să indic o bună istorie a filologiei dar nu cunosc mai îndeaproape bibliografia acestei specialități. Indicații la Roscoe: *Lorenzo magn.* și *Leone X*, ca și la G. Voigt, *Enea Silvio de' Piccolomini* (Berlin, 1856—1863) și Papencordt, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* (*Istoria orașului Roma în Evul Mediu*), cărți depășite azi de istoriile orașului Roma în Evul Mediu de Gregorovius și Reumont. Cine vrea să-și facă o idee de întinderea setei de cunoaștere a oamenilor instruiți de la începutul secolului XVI, nu va găsi nicăieri mai ample informații ca în: *Commentarii urbani*, de Raphael Volaterranus (ed. Basil, 1544, fol. 16 u.). Aci se vede cum antichitatea constituie baza și conținutul principal al oricărei științe, de la geografie, istorie locală, biografiile oamenilor celebri, filozofie populară, morală și alte științe speciale, pînă la analiza integrală a lui Aristotel, cu care opera se încheie. Pentru a aprecia și recunoaște toată valoarea acestei lucrări ca izvor de cultură, ar trebui comparată cu toate enciclopediile anterioare. (Nu mult după apariția lucrării lui Burckhardt despre cultura Renașterii a apărut o tratare completă a acestei teme: G. Voigt: *Wiederbelebung des klassischen Altertums, oder das erste Jahrhundert des Humanismus* — *Renașterea antichității clasice sau primul secol al umanismului*, Berlin, 1859, ed. 3, 1893. Cf. apoi M. Monnier, *Le Quattrocento*, 2 vol., Paris, și V. Rossi, *Il Quattrocento*, Florența, 1898. — n. ed. Kröner).

CAPITOLUL 2

ROMA, ORAȘUL RUINELOR

Înainte de toate, Roma, ca oraș al marilor ruini nu se mai bucură astăzi de aceeași pietate, nu inspiră aceleași sentimente ca pe vremea când s-au redactat *Mirabilia Romae*, iar William de Malmesbury își alcătuaia culegerea de însemnări istorice. Imaginația pelerinului evlavios, aceea a omului care crede în vrăji precum și a căutătorului de comori, rămân mult în urmă față de aceea a istoricului și patriotului¹. În sensul acesta trebuie înțelese cuvintele lui Dante : „*Pietrele zidurilor din Roma merită venerația tuturor, iar pământul pe care e clădit orașul e mai respectabil decât spun oamenii*“. Totuși extraordinara afluență cu prilejul jubileelor, nu mai lasă prea multe amintiri pioase în literatura propriu-zisă ; cel mai prețios câștig, la jubileul din 1300 socoate Giovanni Villani (p. 92, u.) că a fost hotărîrea cu care se întoarse acasă, de a scrie istorie, hotărîre pe care a aprins-o în el privirea ruinelor Romei. Petrarca, la timpul său, dădea mărturie despre sentimentele sale, împărțite între antichitatea clasică și antichitatea creștină ; el povestește că s-a urcat² de-

¹ Dante, *Convivio*, Tratt. IV., cap. 5.

² *Epp. familiares*, VI, 2 (ed. Fracassetti, I, p. 125 ; păreri asupra Romei înainte de a o fi văzut, *ibid.*, 213, cf. II, p. 336 u. (Murat., XXIV, col. 845).

seori împreună cu amicul său, Giovanni Colonna, pe bolțile gigantice ale termelor lui Dioclețian; aici, în aerul proaspăt și liniștea adâncă dominînd vasta panoramă, discutau împreună nu despre afaceri, nici despre gospodărie sau politică, ci, cu privirea îndreptată asupra ruinelor dimprejur, despre istorie. Petrarca reprezenta în aceste convorbiri mai mult antichitatea, Giovanni mai degrabă creștinismul. Nu lipseau din convorbirile lor nici filozofia, nici artele cu invenatorii lor. De cîte ori, de atunci, și pînă la Gibbon și Niebuhr, n-a inspirat istoricilor această lume de ruine, meditații fecunde și mărețe!

Acest dublu sentiment îl găsim și în *Dittamondo*, al lui Fazio degli Uberti, compus către 1360. Găsim aici relatarea unei călătorii imaginare, în care-l însoțește bătrînul geograf Solinus, ca Vergiliu pe Dante. Asemenea lor, ei vizitară Bari în onoarea Sf. Nicolae, muntele Gargano din devoțiune pentru arhanghelul Mihail, tot astfel evocară la Roma legenda lui Araceli și aceea a Sf. Maria din Trastevere; totuși splendoarea profană a Romei antice era vizibil precumpănitoare asupra amintirilor lumii creștine; o bătrînă venerabilă în veșminte zdrențuite — este Roma însăși — le povestește glorioasa istorie și le descrie amănunțit triumfurile¹ de altădată; apoi îi conduce pe străini prin oraș și le arată cele șapte coline și o mulțime de

¹ *Dittamondo*, II, cap. 3. Acest alai amintește în parte naivele tablouri ale celor trei magi și suita lor. — Descrierea orașului nu e chiar fără valoare, din punct de vedere arheologic, II, cap. 31. După Polistore (Mur., XXIV, col. 845) Nicolo și Ugo d'Este călătoreau în 1366 la Roma: „per vedere quelle magnificenze antiche, che al presente si possono vedere in Roma“ („pentru a vedea acele splendori antice care în prezent se pot vedea la Roma“).

ruine „*che comprender potrai quanto fui bella*“ („*cum ai putea înțelege cât am fost de frumoasă*“).

Din păcate, această Romă a papilor din Avignon și a pontifilor schismatiei nu mai era nici pe departe, în ceea ce privește resturile antichității, ceea ce fusese cu câteva generații mai înainte. Un act de vandalism a fost comis de senatorul Brancalcione, în 1258, care, pe lângă că trebuie să fi schimbat caracterul edificiilor existente, a șters de pe fața pământului 146 de case fortificate în care locuiau mai marii Romei; nobiliimea se instalase, fără îndoială în ruinele cele mai înalte și mai bine conservate¹. Oricum, tot rămăsese infinit mai mult în picioare decît se vede astăzi, iar multe din edificii trebuie să fi avut încă îmbrăcăminte și încrustările lor de marmură, precum și coloanele și ornamentele din față, acolo unde astăzi n-a mai rămas decît scheletul de cărămidă goală. De această stare de lucruri se leagă începutul stabilirii unei topografii temcinice a vechiului oraș.

În peregrinările lui Poggio prin Roma², se vede pentru prima oară studiul ruinelor însași, legat de cel al vechilor autori și al inscripțiilor (pe care, după

¹ Întîmplător, iată o probă că și străinătatea considera Roma medievală ca pe o carieră de piatră: celebrul abate Sugerius (pe la 1140), care căuta, pentru clădirea sa din St. Denis, câteva coloane puternice, se gîdea să transporte în Franța monoliții de granit de la termele lui Dioclețian, dar trebui să renunțe. *Sugerii libellus alter* — la Duchesne: *Scriptores*, IV, p. 352. Carol cel Mare procedase, desigur, mai modest.

² *Poggii opera*, ed. 1513, pp. 50—52. *Ruinarum urbis Romae descriptio*, pe la 1430, puțin timp înainte de moartea lui Martin V. Termele lui Caracalla și Dioclețian aveau încă încrustațiile și coloanele lor.

multe greutăți, le găsește și le descifrează)¹; imaginația este împinsă pe planul al doilea, iar ideea Romei creștine este voluntar îndepărtată. Ce păcat că lucrarea lui Poggio n-a fost mai întinsă și n-a fost prevăzută cu gravuri. El a găsit încă mult mai multe monumente bine păstrate decât Rafael, optzeci de ani mai târziu. A putut vedea el însăși, încă intact, mormântul Caeciliei Metella, precum și frontispiciul cu colonade al unui templu situat pe panta Capitoliului, pentru a regăsi, mai târziu, aceste monumente pe jumătate distruse; degradările se datorau și faptului că marmura are nefericita proprietate de-a se prefăce cu ușurință prin ardere în calcar; o parte din imensa colonadă de lângă Minerva a suferit această soartă. Un cronicar din 1443 povestește că această barbară ardere a marmurei și preschimbare în calcar se produce continuu, „*ceea ce este o rușine, căci clădirile noi sînt jalnice, iar frumusețea Romei o constituie ruinele*”². Locuitorii orașului din acele timpuri, cu mantăile lor „*campagnole*” și cu încălțăminte lor rustică, făceau străinilor impresia unor păstori de vite, și, într-adevăr, cirezile veneau păscînd pînă la Banchi în inima orașului; singurele reuniuni se făceau în zilele de sărbători, în fața bisericilor, cu care ocazie se puteau admira femeile frumoase.

În ultimii ani ai pontificatului lui Eugen al IV-lea (mort în 1447), Blondus de Forlì scrie *Roma instaurata*, servindu-se deja de Frontinus și de vechile mo-

¹ Poggio, ca cel mai vechi colecționar de inscripții, în scrisoarea sa — în *Vita Poggii*, la Mur., XX, col. 177 — și colecționar de busturi, col. 183.

² Fabroni, *Cosmus*, Adnot. 86. Dintr-o scrisoare a lui Alberto degli Alberti către Giovanni Medici. Despre starea Romei sub Martin V, vezi Platina p. 277; în timpul absenței lui Eugen IV, v. Vespasiano Fiorent, I, p. 23 u.

nografii, precum și (se pare) de Anastasius. Scopul său nu se mărginește nici pe departe la a descrie ceea ce există, ci mai degrabă la restaurarea prin cercetări a ceea ce dispăruse. În concordanță cu dedicația în cinstea papei, el se consolează în fața ruinelor, cu frumoasele relicve ale sfinților, pe care le posedă Roma.

Cu Nicolae al V-lea (1447—1455), urcă pe tronul papal acel nou spirit monumental, caracteristic Renașterii. Prin noua punere în valoare și înfrumusețare a orașului, pe de o parte, ruinele erau amenințate; dar pe de altă parte, ele fiind un titlu de glorie pentru oraș, începe a li se acorda cuvenita atențiune. Pius al II-lea dovedește mult interes pentru antichități și, deși vorbește puțin despre cele din Roma, se ocupă îndeaproape de cele din restul Italiei, fiind primul care a cunoscut și a descris monumentele din vecinătatea orașului¹, pînă la mari depărtări. În orice caz, în dubla sa calitate, de eclesiast și de cosmograf, îl intereseau în egală măsură monumentele creștine și minunile naturii. Sau își călcase oare pe inimă atunci cînd scrisese că orașul Nola a cules mai multă glorie din amintirea Sf. Paulin decît din rămășițele Romei păgîne și din amintirea luptei eroice a lui Marcellus? Nu fiindcă ar exista îndoieli în ce privește credința sa în relicve, dar se pare că spiritul său era într-adevăr mai inclinat către cercetarea naturii și antichității, precum și către îngrijirea monumentelor istorice și artistice. Chiar în ultimii ani ai pontificatului său, chinuit de podagră, dar avînd o stare de spirit foarte senină, se lăsa transportat, în lectica lui, peste munți și văi, la Tusculum, Alba, Tibur, Ostia, Falerii, Otricu-

¹ Ceea ce urmează este extras din Jo. Ant. Campanus: *Vita Pii II* la Mur., III, 2, col. 980 u. — *Pii II. Commentarii*, p. 48, 72 u., 206, 248 u., 501 și alte loc. cit.

lum, însemnând tot ce vedea ; urmărea vechile drumuri romane, apeductele, și căuta să reconstituie granițele dintre vechile neamuri care trăiseră în jurul Romei. Într-o excursie la Tibur, cu marele Federigo de Urbino, amîndoi își petrecură timpul în modul cel mai plăcut, conversînd despre antichitate și războaiele antice, mai ales despre cel din Troia ; chiar cînd merse la congresul din Mantua (1459), căuta — desigur în zadar — labirintul de la Clusium, despre care pomenește Pliniu, și vizită pe malurile râului Mincio așa-numita vilă a lui Vergiliu.

Se înțelege de la sine că un astfel de pontif cerea chiar de la „*abreviatori*“ să se exprime într-o latină clasică. În timpul războiului napolitan amnistiasă po cetățenii din Arpino, locul de naștere al lui Cicero și Marius, după ale căror nume foarte mulți erau botezați. Numai lui singur, în calitate de cunoscător și protector al arheologiei, putea să-i dedice Blondus lucrarea sa *Roma triumphans*, prima încercare de amploare a unei descrieri complete a antichității romane.

În acele timpuri dorința de a studia istoria Romei se trezise și în restul Italiei. Deja Boccaccio ¹ numește ruinele de la Bajae „*ziduri vechi și totuși noi pentru spiritele moderne*“ ; de atunci, ele rămaseră cele mai remarcabile lucruri de văzut din împrejurimile orașului Neapole. Începură chiar colecțiile de antichități de toate felurile. Ciriaco de Ancona parcurse nu numai Italia, ci și alte țări din vechiul „*orbis terrarum*“, Grecia și insulele Arhipelagului, chiar unele părți din Asia și Africa, și aduse din peregrinările sale o grămadă de inscripții, de medalii și de desene ; cînd fu în-

¹ Boccaccio, *Fiammetta*, cap. 5 (*Opere*, ed. Montier, II, p. 91).

trebat de ce și-a dat atîta osteneală, el răspunse că „a făcut-o pentru a învia morții”¹.

Cronicile locale arătaseră, încă de mult, pe drept cuvînt ori fictiv, că istoria orașelor respective se împletește cu cea a Romei, și că ele toate fuseseră întemeiate și colonizate de cetățeni din capitala lumii²; de multă vreme, unii genealogi făceau plăcere anumitor familii, derivîndu-le din celebre spițe romane. Astfel de afirmații sunau atît de plăcut, încît ele mai puteau fi crezute chiar și în secolul al XV-lea, rezistînd în lumina criticii care începuse a se naște. La Viterbo³, Pius al II-lea răspunse cu naivitate oratorilor romani care-l rugau să-și grăbească întoarcerea acasă : „*Roma est patria mea tot așa de mult ca și Siena, căci familia Piccolomini, căreia-i aparțin, a emigrat cîndva de la Roma la Siena, așa cum o dovedește întrebuințarea frecventă a numelor de Eneas și Sylvius în familia noastră*”. Se presupune că i-ar fi plăcut mult să descindă din familia Iulia. Și lui Paul al II-lea (Barbo de Veneția) i s-au găsit strămoși iluștri; cu toată originea lui germană, genealogii îl făcură să descindă din ramura romană Ahenobarbus, care plecase să fondeze o colonie la Parma și ai cărei descendenți emigraseră la Veneția în urma unor certuri intestine⁴.

¹ Leandro Alberti, *Descriz. di tutta l'Italia*, p. 285.

² Două exemple, în loc de mai multe : Istoria fabuloasă a originii Milanului, în Manipulus (Mur., XI, col. 552) și aceea a Florenței, la Giov. Villani, după care Florența are mereu dreptate față de Fiesole, care e antiromană și rebelă — în timp ce ea e devotată Romei (I, 9, 38, 41, II, 2) Dante, *Inf.*, XV, 76.

³ *Commentarii*, p. 206, la cartea IV.

⁴ Mich Cannesius, *Vita Pauli II*, la Murat, III, 2 col. 993. Din pricina înrudirii sale cu papa, autorul nu vrea să fie nepoliticos nici măcar față de Nero, fiul lui Domitius Ahenobarbus; el nu spune decît cuvintele : „*de quo rerum scriptores multa ac diversa*

Nu e de mirare că cei din familia Massimi doresc să descindă din Q. Fabius Maximus, și Cornaro din Cornelius. Dimpotrivă, constituie o excepție demnă de remarcat faptul că în secolul al XVI-lea, nuvelistul Bandello a încercat să treacă drept urmaș al unei nobile familii din neamul ostrogoților (I, *Novelle* 23).

Să ne întoarcem la Roma. Locuitorii acestui oraș, care se numeau și atunci romani, erau priviți cu un anumit respect din partea restului Italiei, fapt pentru care se simțeau, firește, măguliți. Vom vedea că sub Paul al II-lea, Sixtus al IV-lea și Alexandru al VI-lea au loc splendide procesiuni de carnaval, care reprezintă tablourile cele mai îndrăgite la acea vreme, înfățișând triumful vechilor imperatori romani. Orice trebuia să se exprime cu oarecare patos apărea sub această formă. Într-o astfel de atmosferă, la 19 aprilie 1485, se răspîndi zvonul, care a luat deodată proporții, că s-a descoperit corpul, admirabil păstrat și de o uimitoare frumusețe, al unei tinere romane din antichitate¹. Niște zidari lombarzi, care lucrau lângă Via Appia pe un teren al mănăstirii Santa Maria, la deshumarea unui mormînt antic, găsiră, în afară de Caecilia Metella, un sarcofag de marmoră — se zice — cu

commemorant“ („despre care scriitorii menționează multe și diverse lucruri”). Familia Plato din Milan, de ex. mergea și mai departe, cînd se lăuda că descinde direct din marele Platon — cînd Filelfo într-o cuvîntare la o nuntă și într-un elogiu adresat juristului Teodoro Plato, spunea la fel, și cînd un Giovanantonio Plato adăugase sub un relief sculptat de el în 1478 și care reprezenta figura filozofului (în curtea palatului Magenta din Milano) o inscripție: „*Platonem suum, a quo originem et ingenium refert*“ („lui Plato al său de la care i se trage originea și talentul”).

¹ Despre aceasta, Nantiporto, la Murat, III, 2, col. 1094. Infessura, ed Tommasini, p. 178; Matarazzo, în *Arch. stor.*, XVI, 2, p. 180 (Vezi de asemeni Pastor, *Păpste*, III, p. 253 urm. — n. Kröner.)

inscripția : „*Julia, fiica lui Claudius*“. Restul aparține imaginației ; lombarzii ar fi dispărut de îndată cu toată comoara de bijuterii și pietre scumpe care s-ar fi aflat în sarcofag, slujind ca podoabă tinerei femei ; cadavrul ar fi fost acoperit cu un strat de esență care-i păstra toată frăgezimea, chiar suplețea, unei fete de 15 ani ce ar fi murit de curînd ; apoi, se mai spunea că are exact culoarea vieții, gura și ochii întredeschiși. Fu dusă în palatul relicvelor de pe Capitoliu și începu îndată un adevărat pelerinaj. Mulți pictori veniră să copieze această minune „*căci era atît de frumoasă cum nu se putea spune nici prin grai, nici prin scris, iar dacă s-ar fi spus sau s-ar fi scris, cei ce n-au văzut-o, tot n-ar fi putut să creadă*“. Dar din porunca lui Inocențiu al VIII-lea fu dusă noaptea dincolo de Porta Pinciana și îngropată într-un loc necunoscut ; în galeria din curtea palatului rămase doar sarcofagul gol. Probabil că se modelase o mască de ceară sau dintr-un material asemănător, colorat și se aplicase pe capul cadavrului, iar părul de aur de care se vorbea trebuie să fi încadrat perfect masca înfrumusețată pînă la ideal. Ceea ce e înduioșător în aceasta, nu este faptul în sine, ci prejudecata neclintită că trupul omenesc din antichitate, pe care mulțimea credea că-l are, în sfîrșit, în fața ochilor, trebuia să fi fost, în mod necesar, mult mai frumos decît tot ce trăiește astăzi.

Între timp, datorită săpăturilor, se ajunsese la o cunoaștere mai temeinică a vechii Rome ; chiar sub Alexandru al V-lea se cunoscuseră așa-zisele grotescuri, adică ornamentele pereților și bolților de altădată, și se găsi, la Porto d'Anzio, Apollo de Belvedere ; sub Iuliu al II-lea, urmară descoperirile glorioase ale lui Laokoon, a lui Venus din Vatican, a torso-ului Cleo-

patrei ș.a.m.d.¹; palatele celor mari și cele ale cardinalilor începură a se umple de statui și de fragmente antice. Pentru Leon al X-lea, Rafael întreprinse acea restaurație ideală a întregului oraș antic despre care vorbește² faimoasa sa scrisoare din 1518 (sau a lui Castiglione). După ce se plînge amarnic de distrugerile care nu mai încetau nici chiar sub Iuliu al II-lea, face apel la papa și-l roagă să ia sub ocrotirea sa puținele mărturii ce-au mai rămas din gloria și forța aceluși suflet divin al antichității, a cărui amintire mai înflăcărează și astăzi pe cei în stare să se ridice în sferele înalte ale artei. Apoi, cu o admirabilă și pătrunzătoare judecată, pune temeliile unei istorii comparate a artelor în general, stabilind, la sfîrșit, principiul, rămas de atunci valabil, al „ridicării” în plan al vechilor monumente: el pretinde să se ridice pentru fiecare monument în parte planul, elevația și secțiunea transversală. Nu ne putem permite aici să expunem în amănunt cum — pornind de la această epocă — arheologia, în special în legătură cu vechea Romă și cu topografia sa, a devenit o știință de sine stătătoare, și cum academia vitruviană a știut, cel puțin, să pună bazele unui program³ gigantic.

Trebuie să ne oprim la Leon al X-lea, sub pontificatul căruia admirația pentru antichitate se unea cu plăcerile cele mai delicate, pentru a forma acel ansamblu minunat de bucurii, care a dat o înaltă consacrare vieții la Roma. Vaticanul răsuna de cîntece și de sunete armonioase de lăută care păreau că îndeamnă

¹ Deja sub Iuliu II se făceau săpături în scopul de a găsi statui. Vasari B. VI, p. 551, *Vita di Giov. da Udine*.

² Quatremère, *Storia della vita etc. di Raffaello*, ed. Longhena, p. 531 (cf. Pastor IV, 1, p. 466 u. — n. Kröner).

³ *Lettere pittoriche*, II, I, Tolomei către Landi, 14 nov. 1542.

oraşul să guste bucuriile existenţei, cu toate că Leon, în ceea ce-l priveşte pe el însuşi, cu greu izbutea să-şi risipească astfel grijile şi să-şi aline durerile, iar speranţa lui de a-şi prelungi¹ existenţa prin voioşie fu dezamăgită printr-o moarte timpurie. Niciodată nu ne vom putea întoarce privirile de la strălucitul tablou pe care-l face Giovio, Romei leonice, cu toate părţile ei de umbră : servilismul celor ce vor să parvină, mizeria secretă a unor prelaţi care, cu toate datoriile ce-i apasă, sînt obligaţi² să trăiască potrivit rangului, mecenatul literar al lui Leon, care se făcea mai mult la întîmplare, fiind un fel de loterie, în sfîrşit, ruina bănească prin cheltuieli fără măsură³. Acelaşi Ariosto, care cunoştea atît de bine lucrurile şi glumea pe socoteala lor, redă totuşi, în satira a şasea, tabloul melancolic şi emoţionant al acelor poeţi de înaltă cultură şi sensibilitate, care-l însoţeau prin mijlocul ruinelor sublime, a sfaturilor înţelepte pe care le găsea privitor la activitatea sa poetică şi, în sfîrşit, a comorilor bibliotecii Vaticanului. Acestea — şi nu speranţa de mult abandonată a protecţiei medicice — ar fi adevăratele momeli ispititoare pentru el, dacă s-ar încerca să fie din nou determinat să meargă la Roma, ca trimis al curţii din Ferrara.

¹ El vroia „*curis animique doloribus quacunque ratione aditum intercludere*” („îi plăceau veselii, glumele şi muzica, nădăduind, pe această cale, să-şi prelungească zilele”). *Leonis X vita anonyma*, la Roscoe, ed. Bossi, XII, p. 169.

² Între satirele lui Ariosto, trebuie să amintim aici : prima („*Perch'ho molto...*”) şi a patra („*Poichè, Annibale...*”).

³ Ranke I, *Päpste* 408 u. *Lettere de'principi*, I, p. 107, scris lui Negri, 1 sept. 1522 : „...tutti questi cortigiani esausti da papa Leone e falliti...” (Precizări la Pastor, IV, 1 p. 363 urm. — n. Kröner.)

În afară de zelul arheologic și de solemnă atmosferă patriotică, ruinele Romei trezire, atât la Roma cit și în afara ei, o mulțime de tendințe sentimental-elegiace. Găsim deja la Petrarca și la Boccaccio astfel de ecouri (p. 218) ; Poggio (p. 220) vizitează deseori templul lui Venus la Roma, în credința că este acela al lui Castor și Pollux, unde, odinioară, se aduna senatul, și se adîncește în amintirea marilor oratori Crassus, Hortensius, Cicero. Foarte sentimental se arată Pius al II-lea mai cu seamă cînd descrie Tibur¹, iar la puțin timp după el, Polifilo² idealizează pentru prima oară priveliștea ruinelor, descriindu-le : sfărîmături și resturi de bolți gigantice și colonade printre care cresc platani, lauri și chiparoși seculari, alături de tufișuri sălbatice. În istoria sfîntă, va deveni un obicei — cu greu se poate spune cum — să se înfățișeze nașterea lui Isus printre ruinele celui mai mîndru palat³.

În fine, obișnuința de a împodobi grădinile somptuoase cu ruine artificiale, nu e decît manifestarea practică a aceleiași sentiment.

¹ Pii II. *Commentarii*, p. 251, în cartea 5. Cf. și Sannazaro, *Elegie, In ruinas Cumarum*. (*Opera*, p. 236 u. în cartea II. — n. Kröner).

² Polifilo, *Hypnerotomachia*, Veneția, Aldus Manutius, 1499.

³ În timp ce părinții bisericii și pelerinii nu cunosc decît peștera. Și poezii se pot lipsi de palate. Cf. Sannazaro. *De partu Virginis*, L. II, vers 284 u.

CAPITOLUL 3

AUTORI ANTICI

Infinit mai importante decît rămășițele construcțiilor și monumentelor de artă ale antichității, au fost — firește — operele literare clasice ale scriitorilor greci și latini. Ele au fost considerate ca izvorul oricăror cunoștințe, în sensul absolut al cuvîntului. Despre problemele bibliografice ale acelei epoci de descoperiri prețioase, s-a vorbit deseori ; nu putem decît să adăugăm la cele spuse cîteva fapte, asupra cărora s-a stăruit prea puțin ¹.

Oricît de mare ar fi fost influența scriitorilor antici asupra Italiei din timpurile îndepărtate ale Evului Mediu și mai ales în secolul al XIV-lea, s-au descoperit mai puține opere noi, decît s-au propagat din cele deja cunoscute de multă vreme. Poetii, istoricii, oratorii, epistolografii latini cei mai renumiți, pe lângă traducерile latine ale unor scrieri de Aristotel, Plutarh și alți cîteva scriitori greci, formau, laolaltă, tezaurul care entuziasmasе generația lui Boccaccio și Petrarca. Se știe că acesta din urmă avea, și prețuia, un Homer în grecește, pe care nu-l putea citi ; prima traducere latină a *Iliadei* și *Odiseii* a făcut-o, așa cum a

¹ Imprumutate mai ales din Vespasiano Fiorentino. Autorul era librar florentin și vînzător de lucrări copiate, pe la mijlocul secolului al XV-lea.

putut, Boccaccio, cu ajutorul unui grec calabrez. De abia în secolul al XV-lea începe seria mare a descoperirilor, întemeierea sistematică a bibliotecilor, cu ajutorul copiștilor și a unei laborioase activități de traducere din greacă¹.

Fără însuflețirea anumitor colecționari ai timpului, care și-au încordat toate puterile făcând cele mai mari sacrificii, n-am avea astăzi decît o mică parte din operele care au ajuns pînă la noi, mai cu seamă din autorii greci. Papa Nicolae al V-lea, pe cînd era simplu călugăr, s-a înglodat în datorii, pentru a cumpăra codice sau pentru a da să le copieze ; încă de pe atunci, el declara că împărtășește cele două mari pasiuni ale Renașterii : cărțile și monumentele². Ajuns papă se ținu de cuvînt : plăti copiști pentru transcrierea operelor vechi și angajă emisari pentru căutarea de manuscrise prin lume ; Perotto primi 500 de ducati pentru traducerea latină a lui Polybios, Guarino 1 000 de florini pentru cea a lui Strabon, și trebuia să mai primească 500, dar papa muri prea devreme. Fidelfo ar fi avut de primit 10 000 pentru o bună traducere metrică a lui Homer, dar moartea papei îl împiedică să meargă de la Milano la Roma. Cînd Nicolae muri, biblioteca destinată membrilor curiei papale, și care deveni nucleul bibliotecii Vaticanului, cuprindea 5 000

¹ Se știe că pentru a exploata setea amatorilor de antichități se fabricau și cărți apocrife. A se vedea în operele de istorie literară articolele care privesc pe Annius de Viterbo.

² Vespas. Fior., *Niccoli V*, par. 10 : „*Tommaso da Serezana usava dire, che dua cosa farebbe, s'egli potesse mai spendere, ch'era in libri e in murare e l'una e l'altra fece nel suo pontificato*”. Despre traducătorii lui, vezi Aenas Sylvius, *De Europa*, cap. 59, p. 459.

de volume, după unii, 9 000 după alții ¹ ; ea trebuia să fie instalată în chiar palatul pontifical, fiind cea mai frumoasă podoabă a lui, după cum altădată regele Ptolomeu Filadelful rezervase bibliotecii sale locul de cinste în palatul de la Alexandria. Cînd, din pricina ciumei, fu obligat a se retrage cu toată curtea la Fabriano, își luă cu el traducătorii și compilatorii, pentru ca aceștia să nu-i fie răpiți de flagel.

Florentinul Niccolò Niccoli ², membru al cercului de prieteni și învățați care se adunau în jurul lui Cosimo de Medici, își cheltui toată averea cumpărînd cărți ; cînd nu mai avu nimic, Medicișii îi puseră la dispoziție orice sumă în acest scop. Lui îi datorăm completarea operelor lui Ammianus Marcellinus, Cicerone (*De oratore*), manuscrisul lui Lucretiu și altele ; el hotărî pe Cosimo să cumpere de la o mănăstire din Lübeck cea mai bună ediție a lui Pliniu. Cu nobilă încredere, el împrumuta cărțile celor care le cereau sau lăsa lumea la el acasă să citească după plac și se întreținea cu toți asupra celor citite. Colecția sa de 800 de volume, printre care 100 în limba elină, evaluate la 6 000 de guldeni, rămase după moartea lui, prin mijlocirea lui Cosimo, mînăstirii San Marco, cu condiția de a fi deschisă publicului cititor.

Dintre cei doi descoperitori de cărți, celebri, Guarino și Poggio, acesta din urmă ³ lucrînd ca agent în contul lui Niccoli, cercetă, după cum se știe, și mînăstirile din Germania de sud, și anume, cu ocazia Con-

¹ Vespas. Fior., *Niccoli V*, par. 25 ; *Giov. Fortello*, par 1, Cf. Mannetti, *Vita Nicolai V*, la Mur. III, II, col. 925 u. — Dacă și cum Calixt III a risipit din nou, în parte, colecția, vezi Vespas. Fior. 284, u., cu nota editorului Mai.

² Vespas. Fior. Ed. Frati, *Cosimo de Medici*, par. 23.

³ Vespas. Fior. Poggio, par. 2.

ciliului de la Constanța. El descoperi acolo șase discursuri ale lui Cicero și primul Quintilian complet, manuscrisul de San Gallo, cunoscut astăzi sub numele de manuscrisul de la Zürich; se pare că el a reușit să-l transcrie în 32 de zile, complet și foarte îngrijit. El reuși să completeze, în părțile esențiale, pe Silius Italicus, Manilius Lucretius, Val. Faccus, Ascon Pedianus, Columella, Statius, Priscianus și alți autori; mai departe, el a adus zece discursuri, pînă atunci necunoscute, ale lui Cicero și un comentariu anonim la *Verrinele* aceluiași¹.

Din „patriotism antic”, celebrul grec, cardinalul Bessarion², strînse 600 de codice, opere cu conținut păgîn și creștin, cu sacrificii extraordinare, și căută un loc sigur unde să le adăpostească, donîndu-le pentru ca atunci cînd nefericită sa patrie, căzută sub turci, își va regăsi libertatea să reîntre în posesia literaturii sale pierdute. Senioria Veneției se declară gata să construiască un local, iar biblioteca din San-Marco adăpostește și astăzi o parte din acest tezaur³.

Modul în care s-a alcătuit celebra bibliotecă a Medicilor a fost foarte ciudat, dar este o poveste în amănuntele căreia nu putem intra aici. Cel mai renumit dintre colecționarii lui Lorenzo Magnificul a fost Io-

¹ Poggio și-a făcut descoperirile nu numai în mînăstiri din Germania de sud, ci și în biblioteci ale mănăstirilor renane și burgunde. Burckhardt pomenise în primele două ediții ale cărții sale și pe Celsus și Gellius, care nu fuseseră însă descoperiți de Poggio. În schimb Burckhardt a trecut cu vederea un comentariu al lui Priscian la 12 versuri din *Eneida*. Cf. pentru aceasta: Walser, *Poggius Florentinus* (Leipzig, 1914, p. 48 urm.). (n. Kröner).

² Vespas. Fior., p. 193, cf. Marin Sanudo, Mur., XX, col. 1185 și u.

³ Cum s-a procedat la instaurarea lor provizorie. vezi la Malipiero, *Ann. veneti, Arch. stor.*, III, II, pp. 653, 655.

hannes Lascaris. Se știe că după răscoala și jaful din 1494, colecția a trebuit să fie reconstituită bucată cu bucată de către fiul lui Lorenzo, cardinalul Giovanni Medici (Leon al X-lea)¹.

Biblioteca din Urbino² (azi în Vatican) a fost pe deplin creația marelui Federigo de Montefeltro (p. 57) care începuse să colecționeze încă de copil, avînd mai tîrziu treizeci pînă la patruzeci de copii în permanență care lucrau răspîndiți în diferite locuri. În decursul timpului, el a consacrat colecției sale peste 30.000 de ducăți, colecție care a fost continuată și completată sistematic, mai ales cu ajutorul lui Vespasiano; relatările acestuia în această privință sînt foarte interesante și alcătuiesc tabloul ideal al unei biblioteci de atunci. Se găseau la Urbino, de pildă, cataloagele bibliotecii Vaticanului, ale bibliotecii din Florența, San-Marco din Veneția, ale bibliotecii viscontine din Pavia, chiar cataloagele de la Oxford, și se constata cu mîndrie că, în ce privește integritatea operelor unor autori, biblioteca din Urbino le era mult superioară. Cantitativ predomina încă, probabil, Evul Mediu și teologia; se găseau, desigur, întreg Toma d'Aquino, întreg Albertus Magnus, întreg Bonaventura ș.a.m.d. Încolo, biblioteca era foarte variată și conținea, de exemplu, tot ce putea exista pe atunci în materie de medicină. Printre „moderni“ se aflau, înainte de toate, marii autori ai secolului al XIV-lea, de exemplu, Dante, Boccaccio, cu toate operele lor; urmau apoi 25 de umaniști selecționați, cu scrierile lor latine și italiene și cu tot ce traduseseră ei. În ce privește codicele grecești predominau părinții

¹ În ce privește Biblioteca Laurenziana cf. E. Rostagno, *Pre-fazione all' Eschilo Laurenziano*, Florența, 1896, p. 6 u.

² Vespas. Fior., ed. Mai, p. 124 u.

bisericii, dar în catalogul clasicilor se specifică : operele complete ale lui Sofocle, operele complete ale lui Pindar, operele complete ale lui Menandru — un codice care trebuie să fi dispărut foarte curînd¹ din Urbino căci altfel filologii n-ar fi întîrziat să-l publice.

Despre modul în care se lucrau copiile și luau naștere bibliotecile, găsim, de asemenea, unele dări de seamă. Cumpărarea directă a unui manuscris vechi, care conținea un text rar, sau singurul text complet, sau chiar singurul text existent al unui autor din antichitate, era considerat, firește, ca un noroc rar și nu intra la socoteală. Între copişti, cei care cunoșteau greaca ocupau primul loc și primeau numele mai onorabil de „scriitori“ ; au fost și au rămas întotdeauna puțini, și erau scump plătiți². Ceilalți erau copişti pur și simplu ; aceștia erau fie muncitori, care nu mai aveau alt mijloc de existență, fie dascăli ori învățați săraci, care aveau nevoie de un câștig suplimentar. Foarte interesant este faptul că în timpul lui Nicolae al V-lea, copişti din Roma erau, în cea

¹ Să fi fost la cucerirea orașului Urbino de către armata lui Caesare Borgia ? Editorul Mai contestă existența manuscrisului, dar eu nu pot crede ca Vespasiano să fie pus să figureze și maximele lui Menandru (*Gnomenexzerpte*), care nu formează, după cum se știe, decît cîteva sute de versuri, sub rubrica : „*tutte le opere*“, și să fi aranjat aceste fragmente între autorii de la care avem material mult mai cuprinzător (chiar cum ar fi Sofocle și Pindar pe care-i posedăm azi). E posibil ca Menandru să fie din nou descoperit.

² Cînd Piero de Medici prezise, la moartea regelui bibliofil Mathias Corvinus al Ungariei, că de acum încolo „*scrittori*“ vor fi obligați să scadă prețurile, altfel nu vor mai fi angajați de nimeni (decît de noi) — nu putea fi vorba decît de greci ; căci caligrafi, de care ar fi putut fi de asemenea vorba, erau oricînd destui în Italia. Fabroni, *Laur. Magn.*, Adnot. 156, cf. Adnot. 154.

mai mare parte, germani și francezi ¹, „barbari“, cum le spuneau umaniștii italieni; erau probabil oameni care aveau treburi la curia papală și care erau nevoiți să-și câștige într-un fel viața. Când Cosimo de Medici vru să improvizeze în grabă o bibliotecă pentru fundația sa favorită, Badia, mai jos de Fiesole, îl chemă pe Vespasiano, de la care primi sfatul să renunțe la cumpărarea de cărți, care nu se pot obține chiar după dorință, și să pună mai bine să le copieze. Cosimo făcu o înțelegere cu el, iar Vespasiano angajă 45 de copişti, plătiți cu ziua, furnizându-i în 22 de luni 200 de volume ² complet terminate. Cosimo primise de la Nicolae al V-lea — care o scrisese cu propria sa mână ³ — lista operelor ce trebuiau copiate. (Natural că literatura religioasă și cărțile necesare pentru serviciul corului, formau partea cea mai importantă a bibliotecii.)

Scrisul se făcea cu caractere italiene moderne, foarte frumoase, introduse pe la începutul secolului al XIV-lea și care fac ca aspectul unei cărți din acea epocă să producă o adevărată desfătare. Papa Nicolae al V-lea, Poggio, Giannozzo Manetti, Niccolò Niccoli și alți învățați celebri, erau, ei înșiși, buni caligrafi, de-acasă, și nu admiteau decît scrierea frumoasă, artistică. În rest, cartea, chiar dacă nu avea miniaturi, era prezentată cu un gust excepțional, așa cum se vede, în deosebi, la codicele laurențiene, cu ornamentațiile ușor

¹ Gaye, *Carteggio*, I, p. 164. O scrisoare din 1455 sub Calixt III. Celebra biblie cu miniaturi de la Urbino a fost copiată de un francez, care lucra cu Vespasiano, cf. D'Agincourt, *Malerei*, tab. 78.

² Vespas. Fior., *Cos. di Medici*, par. 12.

³ Și pentru bibliotecile din Urbino și din Pesaro (a lui Aless. Storza, p. 22), făcuse papa același gest.

lineare, la început și la sfârșit. Când se copia pentru marii seniori, materialul era întotdeauna din pergamament; în biblioteca vaticană și în cea din Urbino, cărțile erau legate uniform în velur roșu-carmin și ferecate în argint. Dat fiind respectul față de conținutul cărților și grija ce se depunea pentru ca ele să aibă înfățișarea cea mai impunătoare, se înțelege că, la început, cărțile tipărite, apărute așa, deodată, au întâmpinat rezistență. Federigo de Urbino „s-ar fi rușinat” să aibă o carte tipărită¹.

Cît privește pe bieții copişti — nu vorbesc de cei care-și câștigau pîinea din această meserie, ci de cei care, dorind o carte, erau obligați să și-o copieze — salutară cu entuziasm această invenție germană². În curînd, datorită ei, edițiile autorilor romani, la început, și apoi ale celor elini, apărură și se înmulțiră în Italia; și multă vreme numai în Italia, dar nu chiar așa de repede cum s-ar fi putut crede, față de entuziasmul general pentru aceste opere. După cîtva timp începură a se stabili raporturi moderne între autori și editori³; sub Alexandru al V-lea, apărură cenzura preventivă, deoarece acum nu se mai putea

¹ Vespas. Fior., *Federico duca*, par. 31.

² „*Artes — Quis labor est fessis demptus ab articulis*” („*Arte pentru care munca e scoasă din mădulare ostenite*”), într-un poem al lui Robertus Ursus, scris către 1470, *Rerum ital. script. ex. codd. Florent.*, tom. II, col. 693. El se bucură cam prea devreme de rapida propagare a autorilor clasici. Cf. Libri, *Histoire des sciences mathématiques*, II, 278 u. — Despre tipografia din Roma, Gaspar Veron., *Vita Pauli II la Mur.*, III, II, col. 1046. Primul privilegiu în Venetia, vezi Marin Sanudo, *Mur.*, XXII, col. 1189.

³ Ceva asemănător a existat și pe vremea scrisului. Vezi Vespas. Fior. despre *Cronica Lunii*, a lui Zembino din Pistoja, par. 3.

distruge cu ușurință o carte, așa cum se întâmplase sub Cosimo, care ceruse lui Fielfo suprimarea unei scrieri ¹.

Pe măsură ce înainta studiul limbilor și al antichității luă naștere și se dezvoltă și critica textelor, aceasta constituie însă tot atât de puțin obiectul acestei cărți, ca și istoria științei în general. Nu cunoștințele italienilor, ca atare, ci reproducerea antichității în literatură și în viață formează preocuparea noastră. Totuși, în ce privește studiul în sine, să ne fie îngăduită o observație.

Învățătura greacă s-a concentrat mai cu seamă în Florența, în secolul al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea. Încercarea lui Petrarca și Boccaccio de a o stimula ² pare să nu fi depășit participarea câtorva diletanți entuziaști; pe de altă parte, odată cu dispariția coloniei de învățați greci refugiați, încetează ³ și studiul limbii grecești, de la 1520 încolo, iar faptul că nordicii (Erasmus, Estienne, Budeus) și-au însușit-o, poate fi privit ca un adevărat noroc.

Acea colonie începuse cu Manuel Chrysoloras și ruda sa Ioanes precum și cu George din Trapezunt; apoi, în timpul căderii Constantinopolului și după aceea, veniră Ioan Argyropulos, Theodor Gaza ⁴, De-

¹ Fabroni, Laurent. Magn., Adnot. 212. Era vorba de scrierea defăimătoare „*De exilio*”.

² Cf. Sismondi, VI, p. 149 u.

³ Dispariția definitivă a dascălilor greci o constată Pierius Valerianus: *De infelicitate literat.*, ed. Menckeny, p. 332. Și Paulus Jovius în *Elegia literaria* — la sfârșit — spune despre germani: „...*quum literae non latinae modo pudore nostro sed graecae et habraicae in eorum terras fatali commigratione transierint*” (către 1540) („...iar scrierea, nu numai cea latinească ci, cu sfiala noastră, și cea grecească și cea ebraică a trecut în țara lor, printr-o fatală transmitere”).

⁴ Gaza, ca și Gemisthos Pletho și Bessarion au venit pe timpul Conciliului din Florența, în jurul anului 1438 (n. Kröner).

metrios Chalcondylas și demnii săi fii și urmași, Theophilos și Basilios, Andronikos Kallistos, Markos Musuros și familia Lascaris. Totuși, după supunerea totală a Greciei de către turci, nu mai veniră alți erudiți în Italia, afară de fiii celor exilați și poate câțiva cretani și ciprioți. Dacă decăderea studiilor eline, în general, se produce cam o dată cu moartea lui Leon al X-lea, motivul este, într-o anumită măsură, schimbarea curentului spiritual¹ și o relativă saturație privind conținutul literaturii clasice; desigur însă că și coincidența cu stingerea dascălilor greci n-a fost întâmplătoare.

Studiul limbii grecești de către italieni a căpătat un avânt deosebit, mai ales în jurul lui 1500; atunci a fost atît învățată de unii oameni, încît aceștia, mai târziu, după o jumătate de veac, bătrîni fiind, o stăpîneau și chiar o vorbeau, ca de pildă papii Paul al III-lea și Paul al IV-lea². Dar astfel de rezultate presupuneau raporturi constante cu grecii.

În afara Florenței, Roma și Padova aveau aproape în permanență profesori de greacă³, iar Bologna, Ferrara, Venetia, Perugia, Pavia și alte centre aveau, cel puțin din timp în timp, asemenea dascăli plătiți. O recunoștință fără margini i se datorează în această privință lui Aldo Manucci din Venetia, în a cărei officină s-au tipărit pentru prima dată cei mai însem-

¹ Ranke, *Die Päpste*, I, 486 u. Vezi și sfîrșitul capitolului de față.

² Tommaso Gar, *Relazioni della corte di Roma*, I, pp. 338, 379.

³ George din Trapezunt, plătit cu 150 ducăți ca profesor de retorică la Venetia în 1459, cf. Malipiero, *Arch. Stor.*, VII, II, p. 653. — Despre catedra de greacă în Perugia, *Arch. stor.*, XVI, II, p. 19 în introducere. Nu se știe exact dacă la Rimini se predă greaca; Cf. *Anecd. litt.*, II, p. 300.

nați autori greci. Aldo și-a riscat averea ; el a fost un librar și un editor cum puțini a avut lumea.

Alături de studiile clasice, cele orientale luară și ele o dezvoltare destul de respectabilă, pe care trebuie să o amintim măcar în câteva cuvinte. Încă Dante făcuse mare caz de ebraica lui, pe care însă o înțelegea cu multă dificultate. Apoi, Giannozzo Manetti (+1459), renumitul savant¹ și om de stat florentin, s-a adâncit în studiul limbii și învățaturii ebraice, fiul său Agnolo, învăță de mic copil, latina, greaca și ebraica, Papa Nicolae al V-lea îl însărcină pe Giannozzo să traducă toată *Biblia* (mai exact : Psalmii) deoarece orientarea filologică a timpului pretindea să se abandoneze Vulgata². De altfel numeroși umaniști au introdus, mult înaintea lui Reuchlin, ebraica printre studiile lor, iar Pico della Mirandola posedea întreaga învățătură talmudică și filozofică a unui rabin erudit.

În ce privește limba arabă, ea fu cercetată în primul rînd de medicii care nu mai erau satisfăcuți de traduceri latinești mai vechi din operele medicale ale vestiților medici arabi. Primele îndemnuri din afară le-au dat în această privință consulatele venețiene din Orient, care întrețineau medici italieni. Hieronimo Ramusio, un medic venețian, făcu traduceri din arabă și muri la Damasc. Andrea Mongajo din

¹ Vespas. Fiorent., ed. Mai pp. 48, 476, 578, 614. — Și Fra Ambrogio Camaldolese cunoștea ebraica. Ibid., p. 320.

² Sixt al IV-lea care a construit clădirea pentru „Vaticana” — biblioteca Vaticanului — pe care a extins-o prin masive achiziții de cărți, a investit mari sume pentru transcrieri din latină, greacă și ebraică, angajînd o mulțime de copişti (*librarios*). Platina, *Vita Sixti IV*, p. 332.

Belluno¹ rămase, din pricina lui Avicena, multă vreme în Damasc, învăță araba și aduse unele mici corecturi autorului; senatul venețian îl angajă apoi ca profesor de arabă în Padua.

Asupra lui Pico ne vom mai opri puțin, înainte de a trece la influența umanismului, în general. El este singurul care a avut curajul să apere pe față și cu toată energia știința și adevărul de totdeauna², împotriva prețuirii unilaterale a antichității clasice. El prețuiește după valoarea lor intrinsecă, nu numai pe Averroes și pe cercetătorii evrei, dar chiar și pe scolasticii Evului Mediu; se pare că-i aude vorbind: „*Noi vom trăi în veci, nu în școlile pedante, ci în cercurile înțelepților, unde nu se discută despre mama Andromacăi sau despre fiii Niobei, ci despre temeinicile adânci ale lucrurilor divine și omenești; cine se apropie mai mult de acestea va vedea că și barbarii aveau spirit (mercurium), nu pe limbă, ci în suflet*“. Stăpînind o latinească energică și nu lipsită de eleganță, înzestrat cu un deosebit talent al expunerii, el disprețuiește purismul pedanților și valoarea exagerată pe care ei o dau unei forme care nu este a lor, mai ales atunci cînd îi sacrifică acestei forme însuși adevărul. Ascultîndu-l pe Pico, ne putem da seama ce sublimă întorsătură ar fi putut lua filozofia italiană, dacă întreaga viață intelectuală înaltă n-ar fi fost tulburată prin Contrareformă.

¹ Pierius Valerianus, *De infelic. litt.*, vorbind despre Mongajo, ed. Menchen, p. 301. Despre Ramusio cf. Gansovino, Venezia, p. 250.

² Mai ales în importanta scrisoare din 1485 către Ermolao Barbaro în *Ang. Politiani epistolae*, L. IX. — Comp. *Jo. Pici oratio de hominis dignitate*.

CAPITOLUL 4

UMANISMUL ÎN ȘECOLUL AL XIV-LEA

Cine au fost mijlocitorii între mult venerata antichitate și lumea modernă, făcând din prima miezul culturii celei de a doua ?

Este o pleiadă de sute de inși, a căror înfățișare s-a schimbat de la o zi la alta ; dar ceea ce știau contemporanii lor și o știau ei înșiși, era că, prin ei, un nou element își făcuse apariția în societatea burgheză. Ca precursori ai lor, ar putea fi priviți acei clerici rătăcitori din secolul al XII-lea, despre a căror poezie am vorbit mai înainte (p. 214, u.) ; aceeași existență vagabondă, aceeași concepție de viață liberă, sau poate mai mult decât liberă, și aceeași încercare — în primele timpuri, cel puțin — de a reînnoi poezia prin antichitate. În fața culturii medievale, cu fondul ei încă religios, cultivată și reprezentată de teologi, apare o nouă cultură, care se sprijină, în primul rînd, pe ceea ce a apărut dincolo de Evul Mediu. Purtătorii activi ai acestei culturi devin persoane importante¹ pentru că știu ceea ce știau cei vechi, pentru că încearcă să scrie cum scriau cei vechi,

¹ Cum se taxau ei înșiși, o spune, de pildă, Poggio (*De avaritia*, opp. ed. 1513, p. 2) după părerea căruia numai aceia pot spune că au trăit („*se vixisse*“), care au scris cărți latinești de știință comentate, sau au tradus din grecește în latinește.

pentru că încep să gîndească și, în curînd, chiar, să simtă așa cum gîndeau și simțeau cei vechi. Tradiția căreia i se dedică este reprodusă în mii de locuri.

Cercetători mai recenți au deplîns adeseori faptul că începuturile unei culturi incomparabil mai independente, pare-se de esență italiană, apărută pe la 1300 în Florența, ar fi fost mai tîrziu înăbușite de umanism¹. Se arată că pe atunci, toată lumea în Florența știa să citească, chiar cei care mînau măgarii cîntau strofele lui Dante, și cele mai bune manuscrise italiene încă existente, aparținuseră la început meșteșugarilor florentini; că atunci fusese posibilă apariția unei enciclopedii populare ca acel *Tesoro* al lui Brunetto Latini; și că toate acestea avuseseră drept temei o destoinicie generală, o întărire a caracterelor, la care se putuse ajunge în Florența prin participarea tuturor la treburile publice, prin intensificarea comerțului, prin călătorii, în sfîrșit printr-o sistematică înlăturare a leneviei. De altfel, se pare că pe atunci florentinii erau bine văzuți în lumea întreagă și considerați ca buni la toate; nu degeaba papa Bonifaciu al VIII-lea îi numise „*al cincilea element*”. Începînd de pe la 1400, odată cu progresele hotărîtoare ale umanismului, aceste daruri ale poporului florentin au început să se pîpînicească; de acum încolo se căuta în antichitate rezolvarea oricărei probleme și astfel literatura se reduce la o înșiruire de citate; chiar declinul libertății pare să fie consecința acestei stări de lucruri, dat fiind că această erudiție se baza pe un respect servil față de autoritate, dreptul minicipal fiind sacrificat dreptului roman, juriștii căutînd prin aceasta, și reușind, să capete favoarea tiranilor.

¹ Mai ales Libri, *Histoire des sciences mathém.*, II, 159 u., 258 u.

Vom mai avea ocazia să ne ocupăm de aceste plângeri și, discutându-le, vom stabili adevărata lor valoare precum și compensarea pagubelor arătate. Deocamdată trebuie să precizăm că însăși cultura acestui secol viguros — al XIV-lea — a contribuit în mod necesar la triumful total al umanismului și că tocmai reprezentanții cei mai iluștri ai geniului specific italian au fost aceia care au deschis larg porțile pasiunii nemărginite pe care secolul al XV-lea o va arăta antichității.

Printre aceștia, Dante a fost cel dintâi. Dacă lui i-ar fi urmat un șir de genii de aceeași talie, care să poată dezvolta mai departe cultura italiană, aceasta ar fi dobândit și ar fi păstrat un caracter original — cu toată prezența abundentă a elementelor antice. Dar nici Italia, nici întreg Occidentul n-au mai produs un al doilea Dante; el este și rămîne, așa dar, cel care înaintea tuturor, a adus antichitatea pe primul plan al vieții culturale. Este adevărat că, în *Divina Commedia*, el nu considera antichitatea și creștinismul egale în demnitate, dar le prezintă, în mod constant, ca paralele. După cum Evul Mediu și-a format tipurile și antitipurile preluându-le din povestirile și din galeria de figuri a *Vechiului* și *Noului Testament*, tot astfel și Dante alătura, de regulă, un exemplu creștin și unul păgîn, pentru a ilustra același fapt¹. Dar nu trebuie uitat că istoria și lumea imaginară erau cunoscute, în timp ce istoria și lumea antică erau, re-

¹ *Purgatoriul*, XVIII, conține, de ex., probe puternice în acest sens: Maria fuge peste munți, Cezar în Spania, Maria este săracă, Iabriciu dezinteresat. Privitor la aceasta, trebuie să atragem atenția la intercalarea cronologică a Sybililor în istoria profană a antichității, așa cum încearcă Uberti în *Dittamondo* (I, cap. 14, 15) pe la 1360.

lativ, necunoscute și vorbind mai mult imaginației era firesc să trezească un interes general mai mare; căpătînd preponderența și rupînd echilibrul pe care Dante, care nu mai trăia, nu-l mai putea restabili.

În Petrarca, cei mai mulți vedem astăzi doar pe marele poet italian; pentru contemporanii săi, dimpotrivă, el își datora faima, în primul rînd, faptului că reprezenta, oarecum, antichitatea, în chiar persoana sa, imitînd poezia latină în toate genurile ei și scriind scrisori sau dizertații asupra unor probleme speciale privind antichitatea. Aceste scrieri aveau pentru acele vremuri, în care lipseau manualele și tratatele de specialitate, o însemnătate pe care noi n-o mai pricepem astăzi.

Cu Boccaccio, s-a petrecut la fel; el era celebru în toată Europa încă de 200 de ani — înainte ca peste Alpi să se știe ceva despre *Decameronul* său — numai datorită compilațiilor sale mitografice, geografice și biografice scrise în limba latină. Una din ele, *De genealogia deorum* cuprinde, în cărțile 14 și 15, un appendice curios, în care discută poziția umanismului incipient, în raport cu secolul său. Să nu ne înșelăm, căci, dacă el nu vorbește decît despre „poezie“, putem observa, cercetînd studiul mai îndeaproape, că a avut în vedere întreaga activitate intelectuală a poetului filolog¹. Pe inamicii acesteia, îi combate în modul cel mai energic: pe ignoranții frivoli care n-o duc decît în chefuri și desfriș, pe teologii sofiști pentru care Heliconul, fîntîna Castiliei și dumbrăvile sfinte

¹ „Poeta“ înseamnă încă la Dante (*Vita nuova*, p. 47) numai cel care poetizează în limba latină în timp ce pentru poetul de limbă italiană, are expresia de „rimatore“, „dicitor per rima“ („vorbitor prin rimă“). — Ce e drept, cu vremea, cuvintele și ideile se confundă.

ale lui Phoebus, nu sînt decît nebunie curată ; pe acei jurisconsulți lacomi de aur pentru care poezia nu e decît ceva inutil, fiindcă nu aduce bogăție ; în sfîrșit pe călugării cerșetori, desemnați prin fraze ocolite dar îndeajuns de străvezii, care se vaită din pricina păgînismului și a imoralității veacului¹. Urmează, apoi, partea pozitivă a tezei sale, elogiul poeziei, adică al sensului ei adînc, alegoric, pe care trebuie să i-l acordăm, al obscurității legitime de care poezia se înconjoară anume, spre a rămîne inaccesibilă profanilor, a îndepărta, sperîindu-le, spiritele obtuze. Și, în sfîrșit, autorul justifică noile raporturi ale timpului său cu păgînismul în general, în relație directă cu opera sa științifică². „*Desigur, altfel decît acum trebuie să se fi petrecut lucrurile atunci, deoarece biserica primitivă trebuia încă să se apere împotriva păgînismului ; astăzi — slavă lui Isus Christos ! — religia cea adevărată s-a întărit, păgînismul s-a stins, iar biserica victorioasă e stăpîină peste lagărul inamic ; astăzi păgînismul poate fi studiat și tratat aproape (fere) fără primejdie.*” Este același argument cu care s-a apărat, pe urmă, întreaga Renaștere.

Există așadar un element nou în lume și o nouă clasă de oameni, care-l reprezintă. Este inutil să debatem chestiunea dacă acest element nou ar fi trebuit să se oprească în mersul său victorios și să se restrîngă, crușînd anumite prerogative ale specificului național.

¹ Petrarca însuși, fiind în culmea gloriei, se plînge în anumite momente de melancolie, că o stea nenorocită l-a condamnat să trăiască, la bătrînețe, între ticăloși (*extremi iures*). Vezi scrisoarea fictivă către Tit-Liviu, *Epp, fam.*, ed. Fracass., Lib. XXIV, ep. 8.

² Cu și mai multă energie apără Boccaccio poezia propriu zisă în scrisoarea sa către Iacobus Pizinga, în *Opere volgari*, vol. XVI, p. 36 u. Totuși, și aici recunoaște numai acea poezie, care ține seamă de antichitate, ignorînd pe trubaduri.

Argumentul cel mai puternic e acela că toată lumea, pe atunci, era convinsă că tocmai antichitatea era aceea care făcea gloria națiunii italiene.

Această primă generație de poeți-filologi a avut drept caracteristică esențială o ceremonie simbolică, a cărei celebrare s-a păstrat în secolele al XV-lea și al XVI-lea, dar care, treptat, a pierdut din înaltul său patos : încoronarea poezilor cu o cunună de lauri. Începuturile acestei ceremonii se pierd în noaptea Evului Mediu, dar ea n-a ajuns niciodată la un ritual bine stabilit. Era o demonstrație publică, o manifestație vizibilă a gloriei literare¹ și, tocmai din această cauză, avea un caracter schimbător. Dante, de exemplu, pare să fi visat o serbare pe jumătate religioasă ; el ar fi dorit să-și pună singur coroana de lauri pe cap², aplecat peste cristelnița de piatră de la biserica San-Giovanni, în care fusese și el cândva botezat, ca atâtea mii de florentini. Ar fi putut — spune un biograf — să primească, glorios, cununa de lauri, oriunde ; dar n-a voit s-o primească decît în patria sa, și de aceea a murit neîncoronat. Mai departe aflăm că acest obicei nu era nou și că fusese transmis de către greci, vechilor romani. Ceea ce amintea mai mult de el și poate fi considerat ca o reminiscență, este concursul — după model elin — al cîntăreților din chitară, al poezilor și altor artiști care, din timpul lui Domițian, fuseseră sărbătoriți la fiecare cinci ani, concurs care, probabil,

¹ Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 50 : „la quale (laurea) non scienza accresce, ma è dell'aquistata centissimo testimonio et ornamento”. („care (cunună de lauri) nu sporește știința dar este o dovadă sigură a ei și o podoabă”).

² *Paradiso*, XXV, 1 u. — Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 50, „sopra le fonti di San Giovanni si era disposto di coronare”. Cf. *Paradiso*, I, 25. („se pregătea să fie încoronat deasupra cristelniței din San Giovanni”).

supraviețuise un timp căderii Imperiului Roman. Dacă poeții nu cutezau să se încoroneze ei înșiși cum ar fi dorit-o Dante, cine avea atunci dreptul să-i încoroneze ? Albertino Musato (p. 177) fu încoronat în 1315, la Padova, de către episcop și rectorul universității ; universitatea din Paris, al cărei rector era un florentin și municipalitatea Romei își disputau onoarea de a încorona pe Petrarca (1341) ; chiar examinatorul pe care-l alesese, regele Robert de Anjou, ar fi dorit să celebreze ceremonia la Neapole ; dar Petrarca preferă să fie încoronat la Capitoliu, de către senatorul Romei. Pentru câțeva vreme, aceasta rămase, de fapt, ținta ambiției poeților ; ca atare, ea ademeni, de pildă, și pe Jacobus Pizinga, un distins funcționar sicilian ¹.

Apoi își făcu apariția, în Italia, Carol al IV-lea, care era nespus de satisfăcut să se impună mulțimii ignorante și oamenilor vanitoși, prin ceremonii pompoase. Pornind de la părerea falsă că încoronarea poeților fusese cîndva sarcina împăraților romani, care acum îi revenea lui, încoronă la Pisa pe învățatul florentin Zanobi della Strada ² spre marea nemulțumire a lui Boccaccio (loc. cit), care nu vrea să recunoască valabilitatea completă a acestei „laurea pisana”. Într-adevăr, se putea pune întrebarea, cu ce drept un ins, pe jumătate slav, dădea verdicte asupra meritului poeților italieni ? Cu toate astea, începînd cam de pe

¹ Scrisoarea lui Boccaccio către același, în *Opere Volgari*, vol. XVI, p. 36 : „Si praestet Deus, concedente Senatu Romuleo...” („dacă ajută Zeus, cu aprobarea senatului lui Romulus...”).

² Matt. Villani, V., 26. Se forma un cortegiu care înconjură și străbătea orașul călare, în care suita împăratului și baronii săi, escortau pe poet. Și Fazio degli Uberti fu încoronat, nu se știe însă unde și de către cine. (Această încoronare e pusă la îndoială de Renier, *Liriche di Fazio degli Uberti*, Florența, 1883, p. CCVI u. — n. Kröner.)

atunci, împărații, în călătoriile lor prin Italia, își făcură obiceiul de a încorona când ici, când colo, câte un poet, pînă când, prin secolul al XV-lea, papii și principii nevoind să rămînă mai prejos, ajunseră a nu mai lua în seamă tradiția, nici a locului, nici a împrejurărilor. La Roma, în timpul lui Sixt al IV-lea, Academia ¹ lui Pomponius Iactus distribui, de la sine, cununi de lauri. Florentinii aveau cel puțin tactul de a nu-și încorona umaniștii celebri decît la moartea lor ; astfel fură încoronați Carlo și Leonardo Aretino ; primului îi ținu Matteo Palmieri, celui de al doilea Giannozzo Manetti, discursul funebru de laudă, în fața întregului popor, în prezența membrilor Conciliului. Oratorul sta la căpățiul catafalcului, pe care era așezat corpul poetului înveșmîntat în mătase ². Lui Carlo Aretino i se mai făcu onoarea unui mausoleu (în Santa Croce), unul dintre cele mai frumoase ale Renașterii.

¹ Jac. Volaterranus, la Mur., XXIII, col. 185.

² Vespas. Fiorent., *Lionardo d'Arezzo*, par. 10, *Carlo d'Arezzo*, par. 12 — *Vita Jan. Manetti* în Mur., XX, Col. 543. Celebritatea lui Lion. Aretino fusese, încă din viață, așa de mare, încît venea lume din toate părțile numai să-l vadă, iar un spaniol s-a aruncat în genunchi în fața lui. Vespasiano, *Lion d'Arezzo*, par. 10. Pentru statuia lui Guarino, Magistratul din Ferrara (1461) a donat suma — pe atunci foarte însemnată — de 100 de ducăți.

CAPITOLUL 5

UNIVERSITĂȚILE ȘI ȘCOLILE

Influența antichității asupra culturii, despre care urmează să vorbim, presupunea, mai întâi, întărirea umanismului în universități. Acest lucru se produsese deja, dar nu în măsura și nu cu rezultatele ce ni le-am putea noi închipui.

Cele mai multe universități din Italia¹ apar și în cursul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, când viața, îmbogățindu-se mereu cu elemente noi, impunea o mai mare grijă pentru cultura individuală. La început, mai toate nu aveau decât trei catedre : drept canonic, drept civil și medicină ; cu vremea, se mai adăugară un profesor de retorică, unul de filozofie și unul de astronomie, ultimul fiind de obicei, dar nu întotdeauna, un

¹ Cf. Libri, *Histoire des sciences mathém.*, II, p. 92 u. — Bologna era, după cum se știe mai veche — Pisa, dimpotrivă, o fundație mai nouă a lui Lorenzo Magnifico, „*ad solatium veteris amissae libertatis*” („spre consolare pentru vechea libertate pierdută”), cum spune Giovio în *Vita Leonis X*, I, I. — Universitatea din Florența (cf. Gaye, *Carteggio*, I, pp. 461—560 ; Matteo Villani, I, 8 ; VII, 90), exista deja în 1321 ca instrucție obligatorie pentru fiii țării ; ea fu reorganizată după ciuma neagră din 1348 și înzestrată cu suma de 2 500 fiorini de aur anual ; decăzu din nou și fu restabilită în 1357. Catedra de exegeză a lui Dante, în urma unei petiții semnată de cetățeni în 1373, fu mai târziu contopită cu cea de filologie și retorică, deținută astfel și de Filelfo.

astrolog. Salarizarea era foarte diferită ; uneori se da de la început o sumă de bani, sub formă de donație. Pe măsură ce cultura făcea progrese, se dezvolta și emulația, întrecerea între universități, astfel încît acestea începură a se supralicita în recompensarea profesorilor renumiți ; din asemenea motive, se spune, Bologna cheltui peste jumătate din venituri (20.000 de ducati) pentru universitatea ei. De obicei, numirile erau temporare¹, chiar pentru un singur semestru, astfel încît docenții duceau o viață rătăcitoare ca actorii în turnee. Existau însă și angajamente pe viață. Desori li se cerea să nu repete în altă parte cursurile ținute la universitate. În afară de titulari, mai existau și profesori voluntari, neretribuțiți.

Între catedrele citate, cea de retorică era ținta ambiției oricărui umanist ; șansele de succes ale candidatului depindeau de nivelul cunoștințelor sale privitoare la antichitate, chiar pentru a putea preda dreptul, medicina, filozofia sau astronomia. Limitele și relațiile științelor ca și situația exterioară a profesorului erau foarte labile. Nu trebuie uitat că unii juriști și medici primeau, pe departe, cele mai mari retribuții ; cei dinții primind onorarii și pentru consultații ori pentru procesele în care erau solicitați de stat. La Padova, în secolul al IV-lea, s-a plătit unor jurisconsulți pînă la 1 000 de ducati anual², iar pe un medic celebru voiau să-l angajeze cu 2000 de ducati, pe lîngă dreptul de practică³, după ce la Pisa nu primise decît 700. Cînd juristul Bartolomeo Socini, profesor în Pisa, primi un

¹ De ținut seama la numărători, ca de ex. la lista de profesori din Pavia pe la 1400 (Corio, *Storia di Milano*, p. 290), unde, între altele, erau înscrși 20 de juriști.

² Marin Sanudo, la Murat., XXII, Col. 990.

³ Fabroni, *Laurent. magn.*, Adnot. 52, din anul 1491.

angajament Venețian pentru Padova și vroi să plece într-acolo, guvernul florentin îl arestă și nu vroi să-l pună în libertate decît pentru o cauțiune în sumă de 18.000 de guldeni¹. Din această cauză este ușor de înțeles de ce filologi eminenți doreau să se valorifice ca medici sau juriști; pe de altă parte și aceștia din urmă, adică juriștii și medicii, pentru a însemna ceva cu adevărat în branșa lor, trebuiau să aibă și o bună pregătire umanistă. Vom vorbi îndată și despre alte activități practice ale filologilor.

Posturile încredințate filologilor, chiar dacă în unele cazuri erau și ele bine retribuite², avînd, poate, și unele avantaje suplimentare, erau, în genere, lipsite de stabilitate, încît una și aceeași persoană putea funcționa provizoriu la mai multe institute deodată. În mod evident se dorea mereu ceva nou, lucru ușor de înțeles, dată fiind starea de atunci a științelor care-și făceau debutul și care depindeau atît de mult de personalități. Și apoi, se pare că profesorul care ținea prelegeri despre autori vechi nu aparținea întotdeauna universității orașului unde profesa; dat fiind ușurința cu care se putea pleca și veni, precum și numărul mare de loca-luri ce puteau sta la dispoziție (în mînăstiri etc.), în unele orașe doritorii se mulțumeau cu cursuri libere și particulare. În primele decenii ale secolului al XV-lea³, cînd universitatea din Florența ajunsese la apogeu, cînd cei de la curtea lui Eugen al IV-lea, și poate

¹ Allegretto, *Diari sanesi* în Murat., XXII, col. 824.

² Filelfo a pretins cel puțin 500 de guldeni-aur cînd a fost chemat la Universitatea nou înființată din Pisa. Cf. Fabroni, *Laurent. Magn.*, II, Adnot. 41.

³ Cf. Vespas. Fior., *Vescovo d'Imola*, par. 1, G. Manetti, par. 2, *Frate Ambrogio*, par 12. — *Vita Jan. Manetti*, la Murat, XX, col. 531 u.

chiar a lui Martin al V-lea, se îmbulzeau în sălile de curs, când Carlo Aretino și Filelfo se luaseră la întrecere, exista nu numai o universitate aproape completă la Augustinienii de la San-Spirito și o întreagă asociație de oameni învățați la Camaldulenzii mînăstirii „*degli Angeli*“, dar chiar cetățenii mai înstăriți se asociau între ei pentru a susține pe cheltuiala lor anumite cursuri de filologie și filozofie, pentru ei și pentru alții. La Roma, lucrările filologice și arheologice rămăseră multă vreme străine de universitate (Sapienza); ele se bazau, aproape exclusiv, pe protecția anumitor papi sau înalți prelați ba uneori chiar și a unor funcționari laici din cancelariile pontificale. De abia sub Leon al X-lea avu loc o mare reorganizare a universității Sapienza din Roma, cu 88 de profesori, între care unii erau vrednici cercetători în științele antichității, dar nu erau celebriți de prima mărime. Despre catedrele de greacă și ebraică, am amintit cîte ceva (p. 239) mai înainte.

Pentru a ne face o idee despre organizarea activității didactice din acele timpuri trebuie, pentru moment, să facem abstracție de tot ce știm despre școlile și universitățile de astăzi. Relațiile personale, disputele savante, întrebuintarea permanentă a limbii latine și chiar a celei grecești, schimbarea frecventă a profesorilor, raritatea cărților, toate acestea dădeau învățămîntului de atunci un aspect pe care anevoie ni-l putem imagina.

Existau școli latinești în toate orașele de oarecare însemnătate și nu numai în vederea pregătirii pentru studii mai înalte, ci pentru că cunoașterea limbii latine venea, în ordinea necesității, imediat după învățarea și deprinderea scrisului, cititului, și socotitului. După ea, urma logica. De remarcat faptul că aceste

școli nu depindeau de biserică, ci de administrația orășenească, multe din ele fiind simple întreprinderi particulare. Nivelul acestora se ridică foarte mult sub conducerea unor umaniști de valoare și ajunse nu numai la un grad înalt de dezvoltare a instrucției naționale, ci la o educație desăvârșită. Pornind de la pregătirea copiilor a două case princiare din Italia de Nord, s-a ajuns la întemeierea unor institute care, în felul lor, pot fi considerate unice.

La curtea lui Giovan Francesco Gonzaga (care domnește între 1407-1444) la Mantua, apărut ilustrul Vittorino da Feltre ¹ (1397—1446), unul din acei oameni ce-și consacră întreaga lor existență unui anumit scop și care sînt înzestrați cu destulă minte și energie pentru a-l atinge. N-a scris aproape nimic ; ba chiar și-a distrus versurile compuse în tinerețe și pe care le păstrase multă vreme. Vittorino instrui pe fiii și fiicele principelui Gonzaga, făcînd din una din fete o adevărată savantă ; cînd însă renumele lui trecu dincolo de Italia și o mulțime de tineri din marile familii europene se anunțară ca elevi ai lui, principele nu numai că-i îngădui să se ocupe de educația lor, dar consideră o cinste deosebită pentru Mantua, să devină un centru de educație și instruire pentru lumea nobilă a epocii. Aici se introduseră pentru prima dată gimnastica și cele mai nobile exerciții fizice, într-un echilibru perfect, alături de instrucția științifică. La acești elevi se adăugaseră și alții în formarea cărora Vittorino își atinse poate cel mai înalt țel al vieții sale : un număr de tineri săraci dar înzestrați, pe care dascălul îi hrănea și instruia „*par l'amore di Dio*“, alături de vîștărele aristocrate ; aceștia din urmă trebuiau să se

¹ Vespas. Fior., ed. Frati, II, pp. 220—228.

obișnuiască a prețui talentul altora, trăind toți sub același acoperiș. Gonzaga îi plătea 300 de guldeni aur anual, plus toate cheltuielile care se ridicau adesea încă o dată pe atîta. El știa că Vittorino nu-și pune deoparte nici un bănuț pentru sine și simțea, fără îndoială, că creșterea celor săraci și talentați era condiția tacită pentru care acest om minunat îl slujea din toată inima. Atmosfera casei era de o mare austeritate religioasă, cum rareori puteai întîlni chiar și la mînăstire.

Guarino de Verona¹, care în 1429 a fost chemat la Ferrara de către Nicolò d'Este pentru educația fiului său Lionello, pune accentul mai mult pe erudiția livrescă; după 1436, cînd își termină misiunea pe lângă elevul său, deveni profesor de retorică și de ambele limbi clasice la universitatea orașului. Chiar alături de Lionello, el mai avea un mare număr de elevi din diferite regiuni, iar în casa lui întreținea, cu totul sau în parte, cu propriile sale mijloace, un număr de tineri săraci; orele sale de seară, pînă tîrziu noaptea, erau consacrate repetițiilor cu aceștia din urmă. Și aici stăpînea o atmosferă de severă religiozitate și moralitate. Dacă mulți dintre umaniștii veacului nu s-au bucurat în aceste privințe de laudă, Vittorino și Guarino fac excepție. Este de neînchipuit cum Guarino, pe lângă o asemenea activitate, a mai găsit timpul să facă atîtea traduceri din greacă și să alcătuiască mari lucrări particulare.

De altfel, în acele mai multe case princiare ale Italiei, educația copiilor era, cel puțin în parte și pentru un număr oarecare de ani, încredințată în mîinile umaniștilor, care izbutiră astfel să facă un pas mai mult în viața de curte. Manualele pentru educația princi-

¹ Vespas. Fior., II, pp. 229—232.

pilor, a căror alcătuire altădată era rezervată teologilor, trecură acum în competența umaniștilor. Astfel Aeneas Sylvius scrisese pentru doi principii ai casei de Habsburg¹ dizertații amănunțite privitoare la cultivarea și dezvoltarea cunoștințelor lor după terminarea școlii, strecurându-le în inimă grija și dragostea pentru umanism în sens italian. Se poate ca Aeneas să-și fi dat seama că predică în vînt; de aceea avu grijă ca aceste scrieri să circule și mai departe. Dar asupra raporturilor speciale dintre principii și umaniști, vom mai avea de vorbit.

¹ Arhiducelui Sigismund. *Epist.* 105, p. 600 și regelui Ladislau, fratele mai mic al acestuia, p. 695, ultima ca *Tractatus de liberorum educatione*.

CAPITOLUL 6

PROMOTORII UMANISMULUI

Mai întâi, se cuvine să acordăm toată considerația acelor cetățeni — îndeosebi florentini — care din preocuparea pentru antichitate au făcut scopul suprem al vieții lor, unii din ei devenind mari învățați, alții mari diletanți, care au sprijinit pe învățați (v.p. 232). Ei au fost de cea mai mare însemnătate, mai ales în perioada de tranziție, de la începutul secolului al XV-lea, pentru că odată cu ei, umanismul ia, pentru întâia oară, un caracter practic, devenind un element necesar în viața de toate zilele. De abia după ei, au început principii și papii să cultive, în mod temeinic, studiile umaniste.

Despre Niccolò Nicoli, despre Giannozzo Maneti, a fost deja vorba de mai multe ori. Pe Niccolò ni-l zugrăvește Vespasiano ¹ ca pe un bărbat care nu tolera în jurul său nimic din ceea ce ar fi putut să-i tulbure dispoziția pentru antichitate. Avînd o înfățișare maiestuoasă, îmbrăcat într-o mantie lungă, vorbind prietenos, în casa lui plină de antichități minunate făcea o impresie profund originală ; pe fața de masă strălucitor de albă stau vase antice și cupe de

¹ III, pp. 80—95.

cristal¹. Era atît de sensibil încît nu putea să audă un măgar zbierînd, nici un fierăstrău scrișnind ori șoa-reci chițaind prinși în cursă. Felul cum știu să cîștige², pentru vederile și îndeletnicirile sale, pe un tînăr florentin pasionat după plăceri este prea amuzant pentru ca să nu-l povestim aci.

Lui Piero de'Pazzi, fiul unui negustor bogat și om cu vază, destinat să-i urmeze tatălui său în cele ale negoțului, avînd o înfățișare atrăgătoare și dedat cu totul plăcerilor vieții, nici nu-i trecea prin gînd să se ocupe de cele ale științei. Într-o zi, trecînd prin fața palatului locuit de podestà³, Niccoli îl strigă, făcîndu-i semn să vină la el. Deși nu avusese pînă atunci prilejul să-i vorbească, tînărul se apropie de binecunoscutul învățat, care-l întrebă mai întîi cine e tatăl său. El îi răspunse : „*jupînul Andrea de' Pazzi*“ la care Niccoli îl întrebă cu ce se ocupă ; Piero ripostă cum fac unii tineri : „*attendo a darmi buon tempo*“ — taie frunză la ciini ! Niccoli spuse : „*Ca fiiu al unui om de ispravă cum e tatăl tău, cu înfățișarea pe care o ai, ar trebui să-ți fie rușine că nu cunoști știința latinească, care pentru tine ar fi cea mai frumoasă dintre podoabe. Dacă n-ai s-o înveți, nu va fi nimic de tine și, îndată ce va trece floarea tinereții, vei fi un om lipsit de însemnătate (virtù)*“. Cînd Piero auzi acestea, recunoscu de îndată adevărul spuselor învățatului și zise că se va strădui să învețe de va găsi învățătorul. La care Niccoli : „*De asta mă voi îngriji eu*“. Într-adevăr, îi

¹ Următoarele cuvinte ale lui Vespasiano sînt intraductibile : „*a vederlo in tavola cosi antico come era, era una gentilezza*“ (III, 92, unde de altfel „*era*“ lipsește odată).

² Idem, III, 185 u.

³ După Vespas., aci era locul de întîlnire al învățaților și se purtau discuții.

găsi un om învățat în latinește și grecește, pe nume Pontano, pe care Piero îl luă la el în casă și-l plăti cu 100 de guldeni pe an. În locul desfătărilor de pînă acum Piero învață zi și noapte, devenind prietenul tuturor oamenilor cultivați, iar mai târziu un eminent om de stat. Învățase pe de rost întreaga *Eneidă* și multe discursuri din Tit-Liviu, mai ales în timpul drumurilor între Florența și reședința sa de la țară, în Trebbio.

Într-un alt sens, ceva mai înalt, reprezenta antichitatea Giannozzo Manetti¹. Foarte precoce, încă aproape copil, el făcu ucenicia în comerț și ajunse să țină socotelile unui bancher; dar, după un timp, această muncă i se păru deșartă și fără rost și îl cuprinse o dorință puternică de studiul științelor, singurele care-i pot asigura omului nemurirea: Fu cel dintîi în aristocrația florentină care se-ngropă în cărți și deveni — cum am văzut mai înainte — unul din cei mai mari învățați ai timpului său. Cînd statul îl trimise ca însărcinat de afaceri la Pescia, ca director al contribuțiilor la Pistoja și guvernator (în Pescia, Pistoja și Mugello), Mannetii îndeplini aceste oficii cu pasiunea omului în care s-a trezit un înalt ideal, ca rezultat al studiilor umaniste și al religiozității sale. Execută cu strictețe toate impozitele, cele mai apăsătoare decretate de stat, fără a accepta vreo retribuție pentru munca depusă; ca guvernator refuză toate darurile oferite, impuse subalternilor ascultarea oarbă și dezinteresată, se îngriji de aprovizionarea cu cereale, stinse o grămadă de procese interminabile și făcu tot ce se putu face pentru a domoli patimile prin bunătate. Cetățenii din Pistoja îl stimau și-l iubeau ca

¹ Vezi despre viața lui în Mur., XX, Col. 532 u.

pe un sfânt ; niciodată n-au putut descoperi pentru care din cele două partide, care divizau oraşul, avea Mannetii mai multă simpatie. Ca un simbol al comunităţii de soartă şi de legiuire, el alcătui, în timpul său liber, o istorie a oraşului care fu legată în purpură şi păstrată în palatul oraşului din Pistoja ca un obiect sacru. Când părăsi oraşul, cetăţenii îi dădură un stindard brodat cu insignele lor şi o splendidă cască de argint.

Pentru a cunoaşte pe alţi cetăţeni învăţaţi ai Florenţei, vom apela tot la Vespasiano (care-i cunoştea pe toţi) deoarece tonul şi atmosfera în care scrie, împrejurările în care a avut contact cu oameni, valorează mai mult decît lucrările în sine. Chiar într-o traducere, cartea nu-şi poate revela adevărata valoare şi cu atît mai mult în scurtele citate cu care trebuie să ne mulţumim aici. Nu este un mare scriitor, dar nimeni nu cunoaşte mai bine mişcarea intelectuală de atunci şi nimeni nu-i apreciază profunda semnificaţie spirituală ca el.

Dacă încercăm să analizăm farmecul pe care reprezentanţii familiei Medici din secolul al XV-lea, cu deosebire bătrînul Cosimo (+ 1464) şi Lorenzo Magnifico (+ 1492), l-au exercitat nu numai asupra Florenţei, ci asupra tuturor contemporanilor lor, vom găsi că taina acestei autorităţi rezidă, pe lîngă toate elementele politicii pe care au dus-o în principatul lor, în rolul pe care l-au jucat pe tărîmul culturii. Un om care, asemenea lui Cosimo, are poziţia unui mare negustor şi şef de partid, dar pe lîngă asta are de partea lui pe toţi cei ce gîndesc, studiază şi scriu, care după naştere ocupă primul rang între florentini, iar după cultură primul italian al epocii sale — acesta e cu adevărat un suveran. Cosimo posedă şi gloria deosebită de a fi recunos-

cut în filozofia lui Platon¹ cea mai frumoasă floare a spiritului antic, de a se fi pătruns el însuși, și împreună cu el întreaga elită din jurul său, de această filozofie și de a fi creat în sânul umanismului o a doua renaștere a antichității, de o factură mai înaltă. Datele privind originea acestui fenomen nu ne-au fost transmise în amănunt², totul se leagă de chemarea la curtea din Florența a învățatului bizantin Johannes Argyropoulos și de zeul personal al lui Cosimo în ultimii săi ani. În ce privește platonismul, marele Marsilio Ficino poate fi numit fiul spiritual al lui Cosimo. Sub Pietro Medici, fiul lui Cosimo, Ficino apare deja ca șef de școală; fiul lui Pietro, adică nepotul direct al lui Cosimo, augustul Lorenzo, trecu de la filozofii peripatetici la Ficino. Printre alți discipoli sînt amintiți: Bartolommeo Valori, Donato Acciajuoli și Pierfilippo Pandolfini. Entuziastul maestru își exprimă în mai multe locuri, din scrierile sale, convingerea că Lorenzo a explorat toate adîncimile platonismului, fără

¹ Ceea ce se știa despre ea pînă aci, trebuie să fi fost doar ceva fragmentar. O curioasă dispută asupra contradicției dintre Plato și Aristotel avu loc în 1438 la Ferrara, între Hugo (Benzi) de Sienna și grecii veniți la Conciliu. Cf. Aeneas Sylvius, *De Europa*, Cap. 52 (*Opera*, p. 450).

² La Nic. Valori, în *Viața lui Lorenzo Magn.*, ed. Galetti, p. 167. Cf. Vespas. Fior., *Piero Acciajuoli*, par. 7. Primii susținători ai lui Argyropoulos au fost Piero și Donato Acciajuoli. *Ibid.* I, Card. Nicono, par. 1. Cardinalul Bessarion și paralela sa între Platon și Aristotel. *Ibid.*, Card. Cusano, par. 1: Cusanus ca platonician, desigur numai cuvintele: „*grande platonista*”. *Ibid.*, Vesc. Militense., par. 3. Narciso din Catalonia și disputa sa cu Argyropoulos. *Ibid.* Lionardo d'Arezzo, par. 11: Cîteva dialoguri platonice fuseseră traduse deja de Lionardo d'Arezzo. *Ibid.*, Vesc. di Cinque chiese, par. 6: Inceputurile influenței neoplatonismului.

de care cu greu ar putea cineva s-ajungă bun creștin și bun cetățean.

Celebra reuniune de cărturari din jurul lui Lorenzo era strâns legată prin acest spirit înalt al filozofiei, antice, fiind cea mai distinsă dintre toate asociațiile de acest fel. Numai într-un astfel de mediu se putea simți fericit un Pico della Mirandola. Dar cel mai frumos elogiu ce se poate aduce lui Lorenzo, este că la curtea sa, unde se oficia cultul antichității, și-a găsit sanctuarul și poezia italiană ; dintre toate titlurile sale de glorie, acesta rămîne cel mai prețios. Ca om de stat, să-l judece fiecare cum îl înțelege ¹ (în socotelile florentine privind vinovăția și soarta n-are de ce să se amestece un străin, dacă nu e absolut necesar) ; dar nu există o polemică mai nedreaptă, decît a învinui pe Lorenzo că ar fi promovat mediocritățile pe tărîm spiritual, sau că din vina lui s-ar fi expatriat Leonardo da Vinci și matematicianul Fra Luca Pacciolo, ori că Toscanelli, Vespucci și alții n-ar fi găsit sprijinul pe care-l meritau. Fără îndoială, n-a fost un om universal ; dar dintre toți cei mari, care au căutat să sprijine și să promoveze disciplinele spiritului, el a fost unul dintre cei mai înzestrați și unul care a iubit știința și s-a cultivat pe sine dintr-o necesitate interioară.

Și în secolul nostru se obișnuiește a se proclama cu tărie valoarea culturii, în general, și a antichității, îndeosebi. Însă o dăruire entuziastă și totală, o convingere că necesitatea culturii este deasupra tuturor celorlalte, nu se întîlnește nicăieri ca la acei florentini din secolul al XV-lea și de la începutul secolului următor. Pentru aceasta există probe indirecte care înlătură orice îndoială : nu s-ar fi îngăduit fiicelor atî-

tor case mari să facă asemenea studii dacă aceste studii n-ar fi fost privite ca cel mai prețios bun al acestei vieți; nu s-ar fi făcut din exil un pământ al fericirii, cum a făcut Palla Strozzi; nu s-ar fi văzut oameni care-și puteau permite toate plăcerile vieții, găsiind energie și poftă să studieze critic istoria naturală a lui Pliniu, ca Filippo Strozzi¹. Nu este vorba aici de elogiul sau de critică, ci de recunoașterea netă a spiritului unei epoci în ceea ce a avut mai specific.

Afară de Florența mai erau și alte orașe în Italia, în care anumite cercuri științifice depuneau eforturi, folosindu-se de toate mijloacele pentru răspândirea umanismului și sprijinirea învățaților. Din colecțiile de scrisori ale timpului, reies o mulțime de relații personale de acest fel². Atitudinea oficială a oamenilor celor mai cultivați era favorabilă acestor studii, îndemnând, aproape exclusiv, în acest sens.

E timpul acum să aruncăm o privire asupra umanismului la curțile princiare. Relațiile strânse dintre tiran și filolog — valoarea acestuia din urmă măsurându-se în raport cu talentul și capacitatea sa personală — au fost deja amintite în treacăt (p. 11, 171). Filologul însă prefera viața de curte celei din orașele libere, dată fiind remunerația mai mare care i se oferea

¹ Varchi, *Stor. fiorent.*, I. IV, p. 321, Istoria unei vieți narată cu mult spirit.

² Biografiile lui Rosmini (despre Vittorino și Guarino) mai sus amintite, precum și viața lui Poggio (*Life of Poggio*) de Shepherd, mai ales în excelenta traducere italiană prevăzută cu multe adăugiri și corectată (ed. T. Tonelli, 2 vol., Florența, 1825) ca și corespondența lui Poggio editată de același (2 vol., Florența, 1835 urm.), scrisorile lui Poggio în ed. Mai, *Specilegium*, tom. X, Roma, 1844, pp. 221—272, conțin multe date în această privință.

acolo. Pe vremea cînd se credea că marele Alfons de Aragon ar putea deveni stăpînul Italiei, Aeneas Sylvius¹ scria unui concetățean din Siena : „*Dacă sub dominația lui, Italia ar găsi pacea aș fi mult mai blucuros decît dacă aceasta s-ar întîmpla sub ocîrmuirea orașelor ; căci un principe generos recompensează toate meritele*”². Și în această privință s-a accentuat în timpurile mai noi doar asupra laturii, destul de condamnable, a lingușirilor plătite, după cum altădată prea se scoteau în evidență numai elogiile aduse de umaniști principilor protectori. Luate toate, una peste alta, rămîne totuși o dovadă precumpănitoare, că aceștia din urmă au considerat ca o datorie să stea în fruntea activității culturale din timpul și din țara lor, oricît de unilaterală ar fi fost aceasta. În sfîrșit, lipsa de teamă la unii papi³ față de consecințele învățăturilor din vremea lor, are în sine ceva impunător. Nicolae al V-lea era liniștit în ce privește soarta bisericii, deoarece mii de oameni învățați îi stăteau în ajutor. La Pius al II-lea, sacrificiile pentru știință n-au fost nici pe departe atît de mari, curtea sa nu prea strălucea prin poeți, dar el apare cu atît mai evident în fruntea republicii de cărturari decît al doilea predecesor al său și se bucură de această glorie în cea mai deplină sigu-

¹ Epist. 39 ; *Opera*, p. 526, către Mariano Socino.

² Nu trebuie să ne inducă în eroare faptul că s-au exprimat și numeroase plîngerii față de insuficiența mecenatului princiar și de indiferența anumitor principii în ce privește gloria literară. Astfel de ex. Bapt. Mantuan Eclog. V, încă din secolul al XV-lea. Nu era cu putință să fie toți satisfăcuți.

³ Pentru mecenatul științific al papilor pînă către sfîrșitul secolului al XV-lea, ne mărginim a recomanda partea de la sfîrșit din *Geschichte der Stadt Rom in Mittelalter* de Papencordt. (Pentru amănunte cf. operele deseori menționate, ale lui Gregorovius, Pastor. Voigt n. Kröner).

ranță. Paul al II-lea a fost cel dintâi care a resimțit teamă și neîncredere față de umanismul secretarilor săi, iar cei trei succesori ai săi : Sixt, Inocențiu și Alexandru acceptau toate dedicațiile, se lăsau proslăviți de poeți — a existat chiar o Borgiaadă, scrisă, probabil, în hexametri¹ —, dar erau prea ocupați cu alte treburi și căutau alte puncte de sprijin pentru puterea lor decât să mai poată cultiva relațiile lor cu poezii-filologi. Iuliu al II-lea găsi și el poeți care să-i cînte gloria, căci el însuși (p. 145, u) era un om făcut să inspire talentele, dar se pare că elogiile l-au preocupat prea puțin.

După el urma Leon al X-lea, ca „*Numa după Romulus*“, adică după pontificatul războinic al lui Iuliu, un pontificat pacifist consacrat muzelor. Păcerea de a citi proză latină, aleasă, și versuri armonioase, făceau parte din programul vieții de toate zilele al lui Leon al X-lea. În această privință mecenatul lui avu un efect fericit ; poezii săi de limbă latină au reprodus cu multă plasticitate în elegiile, odele, epigramele și epistolele lor nenumărate, acel climat fericit și plin de strălucire al epocii leoniene, pe care îl respiră biografia lui Jovius². Poate că nu există în toată istoria Occidentului un singur principe care, în raport cu puținele fapte strălucite ale vieții sale, să fi fost mai preamărit decât el. Poezii puteau ajunge pînă la el, cel mai

¹ Lil. Greg. Gyraldus, *De poetis nostri temporis*, ed. Wotke, p. 38, vorbind despre Sphärulus de Camerino. Bietul om nu o terminase și o mai ținea încă, după 40 de ani, în sertar. Despre onorariile slabe ale lui Sixt IV, cf. Pierio Valer, *De infelicit. lit.*, cu prilejul lui Theodorus Gaza. Tînerea la distanță în mod intenționat a umanistilor de către cardinalul papilor anteriori lui Leon, vezi. Lor. Grana, panegiric pentru card. Egidio, *Anecd. litt.*, IV, p. 307.

² Cea mai bună în *Deliciae poetarum italorum* și în anexele diferitelor ediții ale lui Roscoe, *Leone X*.

ușor în timpul prînzului, cînd muzicanții terminau concertul¹; dar unul din acești poeți-curtezani² dă a se înțelege că ei încercau să-l apropie, urmărindu-l pas cu pas în preumblările prin parc, sau chiar prin încăperile palatului, iar cine nu izbutea, îi făcea o cerere sub formă de elegie, în care apărea întreg Olimpul³. Căci Leon, care era risipitor și nu dorea să vadă în jurul lui mutre nesatisfăcute, dăruia cu o generozitate care, sub succesorii lui mai zgîrciți, ajunse repede legendară⁴.

Despre reorganizarea universității, întreprinsă de el, am pomenit mai înainte (p. 253).

Pentru a nu subestima influența lui Leon asupra umanismului, trebuie să privim lucrurile de sus; nu trebuie să ne lăsăm înșelați de ironia aparentă (p. 193) cu care el trata uneori chiar și aceste lucruri; trebuie să-l judecăm în primul rînd după posibilitățile spirituale pe care le-a creat și care au constituit un impuls pentru lucrările literare din epoca sa, și a căror eficacitate, chiar dacă nu poate fi estimată în general, poate fi dovedită în privința cercetărilor speciale făcute în anumite domenii particulare. Influența pe care au exercitat-o umaniștii italieni, după 1520, în Europa a fost aproape întotdeauna condiționată de impulsul dat de Leon al X-lea. El a fost pontiful care, în

¹ Paul Jov., *Elogia*, cu prilejul lui Guido Posthumus, p. 131.

² Pierio Valeriano în a sa *Simia*.

³ Vezi Elegia lui Joh. Aurelius Mutius, în *Deliciae poet. italian.*

⁴ Cunoscuta poveste cu punga de purpură care conținea pachetele cu aur de diferite mărimi, în care Papa Leon își introducea mina orbește — vezi Giraldi, *Hecatomithi* I/I, nov. 8. În schimb, improvizatorii în latină care îl amuzau în timpul prînzului, cînd făceau versuri șchioape erau bătuți cu biciul. Lil. Greg. Gyraldus, *De poetis nostri temporis*, opp. II, 398 (Bas. 1580).

privilegiul acordat tipăririi lui Tacit¹ — de curînd regăsit — a putut spune că : marii autori sînt îndreptarul vieții și mîngîierea în nenorociri ; că promovarea învățaților și dobîndirea cărților de valoare au însemnat pentru el din totdeauna țelul său cel mai înalt și că de data asta mulțumește cerului de a fi putut aduce folos umanității ajutînd la publicarea acestei cărți.

După cum dezastrul Romei din 1527 a împrăștiat pe artiști, tot astfel el a azvîrlit literații pe tot întinsul Italiei. Aceștia au dus cu ei și au răspîndit gloria marelui ocrotitor decedat, pînă în cele mai îndepărtate colțuri ale țării.

Dintre principii seculari ai secolului al XV-lea, cel mai mare entuziasm pentru antichitate l-a arătat Alfons cel Mare de Aragon, regele Neapolului (p. 46). Se pare că această pasiune pentru cei vechi era cu totul naivă și spontană și că, chiar din ziua sosirii sale în Italia, monumentele și scrierile antice făcură asupra lui o impresie profundă, care fu hotărîtoare pentru întreaga sa existență ; poate că fu stimulat și de strămoșul său Robert, ilustrul protector al lui Petrarca. El cedă fratelui său, cu o ușurință uimitoare, întregul ținut mohorît al Aragonului, pentru a se consacra cu totul noilor sale pasiuni. Avu în serviciul său², pe rînd sau chiar laolaltă, pe George de Trapezunt, pe tînărul Chrysoloras, pe Lorenzo Valla, pe Bartolommeo Fazio și pe Antonio Panormita, care deveniră

¹ Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, IV, 181.

² Vespas. Fior., *Re Alfonso*, *passim*. Traducerile din grecește, inițiate de Alfonso, vezi p. 93 — *Vita Jan. Manetti*, Mur, XX, col. 541, 550, 595 — Panormita : *De dictis et factis Alphonsi, regis Aragonum libri quator. Commentar in eisdem Aeneas Sylvi*, Basel, 1538.

istoriografii săi ; acesta din urmă fu însărcinat să-i comenteze zilnic texte din Titus Livius, chiar şi în timpul campaniilor de război. Oamenii aceştia îl costau pe Alfons 20.000 de guldeni anual ; lui Fazio îi dăruie pentru *Historia Alphonsi*, la sfârşitul lucrării, peste cei 500 ducăţi pe care îi plătea anual încă 1500 guldeni, spunându-i : „*Nu pot spune că te-am plătit după merit, căci opera ta nu poate fi plătită, chiar de ţi-aş da unul din cele mai frumoase oraşe ale mele ; dar, cu timpul, voi căuta să te satisfac*“. Când luă ca secretar pe Giannozzo Manetti, oferindu-i cele mai strălucite condiţii, îi zise : „*ultima bucată de pâine aş împărţi-o cu dumneata*“. Când fu trimis la Florenţa pentru a prezenta felicitări principelui Ferrante cu prilejul nunţii, Giannozzo îi făcu o impresie atât de puternică, încât regele rămase încremenit, „*ca o statuie de bronz*“, pe tronul său, fără să se apere măcar de muşte. Locul său favorit pare să fi fost biblioteca palatului din Neapole, unde, aşezat la o fereastră cu privelişte frumoasă spre mare, asculta discuţiile cărturarilor, bunăoară despre Trinitate. Căci era şi foarte religios şi pune să i se citească, pe lângă Liviu şi Seneca, şi din *Biblie*, pe care o cunoştea aproape pe dinafară. Cine ar fi putut ghici sentimentul încercat de el la vederea pretinselor oseminte ale lui Tit-Liviu, descoperite la Padova (p. 181). Când, la insistenţa lui rugămintele, primi, de la veneţieni, un os dintr-un braţ al acestor rămăşiţe, făcându-i la Neapole o primire plină de veneraţie, sentimentele sale creştine şi păgâne trebuie să se fi amestecat într-un mod foarte ciudat. Într-o campanie, în Munţii Abruzzi, i se arătă în depărtare, oraşul Sulmona, patria lui Ovidiu ; Alfonso salută şi mulţumi geniului localităţii ; era fericit să poată îm-

plini prezicerile marelui poet, cu privire la gloria¹ sa viitoare. Într-o zi avu ideea să apară el însuși într-o ceremonie antică, și anume, cu prilejul faimoasei sale intrări în Neapole, definitiv cucerit (1443); nu departe de Mercato, se făcu în zidul de centură o breșă de 40 de coți; prin ea își făcu intrarea în oraș, într-un car aurit, ca un roman triumfător². Amintirea acestui fapt este eternizată într-un splendid arc de triumf din marmoră, în Castello Nuovo. Dinastia sa napolitană a moștenit prea puțin, sau chiar de loc, din entuziasmul său antic, ca și din alte însușiri bune ale sale (v.p. 47, u.).

Incomparabil mai învățat decât Alfonso, era Federigo da Urbino³, care avea mai puțini oameni în jurul său, care nu cunoștea ce e risipa, și care în însușirea tezaurelor antice, ca de altfel în toate lucrurile, proceda după plan. Pentru el și pentru Nicolae al V-lea s-au făcut cea mai mare parte din traduceriile autorilor greci, precum și un mare număr din cele mai bune comentarii și studii. El cheltuia mult, dar cu chibzuință, pentru a-și plăti oamenii de care avea nevoie. Nici vorbă de o curte a poezilor la Urbino; suveranul însuși era omul cel mai învățat al curții. Antichitatea nu constituia decât o parte din cultura sa; ca principe desăvârșit, ca general și ca om stăpînea o mare parte din știința de atunci și anume de dragul lucrurilor în sine, urmărind scopuri practice. Ca teolog, de pildă, compara pe Toma cu Scotus, dar cunoș-

¹ Ovid., *Amores*, III, 11, Vs. 11 — Jovian. Pontan., *De principe*.

² *Giorn. napolet.* la Murat XXI, col. 1127.

³ Vespas. Fior., *Proemio*, par. 4, *Federigo duca*, par. 23: „Volle aver piena notizia d'ogni cosa, cosi sacra come gentile“ („vrea să aibă informație deplină asupra oricărui lucru, fie divin, fie pămîntesc“).

tea și pe ceilalți părinți bisericești din Occident și Orient, pe aceștia din urmă din traduceri latinești. În filozofie părea să fi lăsat pe Platon, în întregime, în seama contemporanului său Cosimo; din Aristotel însă, cunoștea nu numai *Etica* și *Politica*, dar chiar și *Fizica* și multe alte scrieri. În celelalte lecturi, precum-
păneau istoricii vechi, pe care-i poseda în întregime și pentru care avea o deosebită preferință; pe aceștia și nu pe poeți „*îi citea el mereu și punca să i se recitească într-una*“.

Cei din familia Sforza¹ au fost de asemenea, mai toți, oameni învățați și se dovediră — după cum s-a mai amintat (p. 30, u; 50, u) — a fi fost mecenăți. Ducele Francisco considera cultura umanistă pentru educația copiilor săi ca un lucru de la sine înțeles, necesar chiar și din motive politice; se pare că pe atunci se considera drept un mare câștig pentru principe, dacă acesta putea să întrețină raporturi pe picior de egalitate cu oamenii cei mai cultivați. Lodovico Moro, el însuși un eminent latinist, participa la toată viața intelectuală, care depășea domeniul antichității.

Și suveranii mai mărunți căutau să-și câștige o astfel de superioritate, și li se face o nedreptate, atunci când se crede că ei n-ar fi hrănit literații de curte decât pentru a-și asigura — prin ei — celebritatea. Un principe ca Borso de Ferrara (p. 52, u), nu ne mai apare de loc — cu toată vanitatea lui — ca un om care să

¹ La curtea ultimului Visconti, Tit-Liviu și romanele cavale-
rești franceze, pe lângă Dante și Petrarca, își disputau favoarea
principelui. Pe umanistii care se anunțau la el spre a-l „face cele-
bru“, avea obiceiul să-i expedieze după câteva zile. Cf. Decembrio,
la Mur., XX, Col. 1014.

aștepte să fie immortalizat prin poezi — deși aceștia l-au slăvit printr-o *Borseidă* și alte bucăți de acest gen ; conștiința suveranității sale era prea dezvoltată ca să mai nutrească astfel de ambiții meschine. Dar anturajul învățaților, interesul pentru cultura antică, nevoia unei epistolografii latinești elegante, erau inseparabile de suveranitatea de altădată. Cît de mult regreta ducele Alfonso (p. 60), acest principe deosebit de instruit în treburile practice, că starea sa bolnăvicioasă din tinerețe îl obligase să recurgă la munci manuale pentru a se înzdrăveni¹. Sau era acesta doar un pretext pentru a-i îndepărta pe literați ? Într-un suflet ca al lui, cu greu puteau citi adevărul chiar și contemporanii.

Pînă și cei mai mici tirani din Romagna n-o puteau scoate la capăt fără să aibă unul sau mai mulți umaniști la curte ; preceptorul de familie și secretarul sînt deseori una și aceeași persoană, care devine *factotum*² la curte. Cei care disprețuiesc aceste meschine aranjamente domestice nu trebuie să uite că cele mai înalte lucruri ale spiritului nu sînt legate de dimensiunile locului în care apar.

O activitate deosebită trebuie să fi domnit, în orice caz, la curtea din Rimini, sub păgînul lipsit de orice scrupule, sub condotierul Sigismondo Malatesta. Avea în jurul lui un număr de filologi, dintre care pe unii îi înzeștră din plin cu cîte o moșie, pe alții îi făcu ofi-

¹ Paul Jovii, *Vita Alphonsi ducis*.

² Despre Collenuccio la curtea lui Giovanni Sforza din Pesaro (fiu al lui Alexandro, p. 27) care pînă la sfîrșit l-a răsplătit cu moartea, vezi p. 130 (A, 1). — La ultimul Ordellaffo de Forlì, aceste funcțiuni le îndeplinește Codrus Urceus. Între tiranii cultivați se poate număra și Galeotto Manfredi din Faenza, ucis de soția sa în 1488 ; de asemenea și cîțiva Bentivogli din Bologna

teri pentru ca să-și aibă asigurată existența¹. În castelul său — *arx Sismundea* — ei desfășurau descori dispu-te veninoase în prezența lui, ca „rex“, cum îl numeau ; în pocziile lor latinești îl preamăreau și mai ales îi cântau dragostea pentru frumoasa Isotta, în onoarea căreia fu reconstruită biserica San Francisco din Rimini, destinată a deveni într-o zi mormîntul ei, „*Divae Isottae Sacrum*“. Cînd murea un filolog, era depus într-unul (sau sub unul) din sarcofagele care orna-u nișele celor doi pereți exteriori ai numitei biserici ; o inscripție arată cum cutare sau cutare filolog odih-nește aci din vremea cînd domnea Sigismundus, fiul lui Pandulfus².

Cu greu ne mai putem închipui astăzi ca un monstru de talia acestui Malatesta să fi simțit nevoia de a-și cultiva spiritul și de a trăi laolaltă cu savanții ; iar papa Pius al II-lea, care l-a excomunicat, l-a ars în cfi-gie și i-a făcut război, a spus despre el : „*Sigismondo cunoștea istoria, era versat în filozofie ; părea născut să izbutească în orice ar fi întreprins*“³.

¹ *Anecdota litterar*, II, p. 305 urm., 405. Basinius de Parma se amuză pe socoteala lui Porcellio și Tommaso Seneca ; în calitatea lor de paraziți — spune el — ei sînt obligați, la bătrînețe, să facă pe soldații — în vreme ce el are „ager“ și „Villa“ (pe la 1460 ; un document din care reiese că existau încă umaniști ca cei doi numiți, care căutau să se apere de venirea dascălilor greci).

² Detalii despre aceste morminte, Keyssler, *Neueste Reisen* (Călătoriile cele mai noi), p. 924.

³ *Pii II. Comment*, L. II, p. 92 *Historiae* se referă aici la întreaga antichitate.

CAPITOLUL 7

REPRODUCEREA ANTICHITĂȚII EPISTOLOGRAFIA ȘI DISCURSUL LATIN

Erau două activități pentru îndeplinirea cărora republicile, papii și principii socoteau că nu se pot nici decum dispensa de umaniști; redactarea scrisorilor și redactarea discursurilor publice și solemne.

Secretarul trebuia să fie un bun latinist nu numai pentru ca să aibă un stil desăvârșit ci mai curînd invers, se considera că numai un umanist poate să aibă cultura și însușirile necesare unui secretar. Și astfel, mari oameni de știință din secolul al XV-lea au servit statul în această calitate, măcar o bună parte din viața lor. Nu se ținea seamă în alegerea secretarilor nici de patrie, nici de origină; din cei patru mari secretari florentini, care au ținut pana în mîna lor de la 1427 pînă la 1465¹, trei erau originali din orașul supus Arézzo, și anume: Lionardo Bruni, Carlo Marzuppini și Benedetto Accolti; Poggio era din Terra Nuova, care făcea parte tot din teritoriul Florenței. De multă vreme, cîteva din cele mai mari posturi erau încredințate străinilor. Lionardo Bruni, Poggio și Giannozzo Manetto fuseseră o vreme secretari particulari ai papilor, iar Carlo Aretino ocupă și el mai tîrziu un asemenea post.

¹ Fabroni, *Cosmus*, Adnot. 117. — Vesp. Fior., passim. — Un text foarte important despre ceea ce florentinii cereau de la secretarii lor — la Aeneas Sylvius, *De Europa*, cap. 54 (*Opera*, p. 454).

Blondus din Forli și, în cele din urmă — cu toate obstacolele —, Lorenzo Valla, se ridicară și ei la aceeași demnitate. Începînd cu Nicolae al V-lea și Pius al II-lea¹, palatul pontifical atrase din ce în ce mai multe talente în cancelariile sale; chiar și ultimii papi ai secolului al XV-lea, care, de altfel, nu se prea distingueau prin pasiunea literelor, urmară această tradiție. În *Istoria Papilor* scrisă de Platina, viața lui Paul al II-lea nu este decît o satiră amuzantă a umaniștilor contra singurului papă, care n-a știut să trateze cancelaria așa cum trebuie, care n-a știut să cinstească după merit această pleiadă de „poeti și oratori care răs-pîndeau asupra curiei pontificale tot atîta strălucire cîtă primeau de la ea.” Trebuia să fi văzut pe acești domni mîndri din curia papală cîtă importanță își dădeau cînd se iveau așa zisele dispute de „precădere”, cînd, de pildă, avocații consistoriali pretindeau să aibă același rang cu ei sau să fie chiar deasupra lor². Dintr-o răsufare se făcea apel la evanghelistul Ioan, căruia i se revelaseră „*secreta coelestia*” „*tainele cerești*”, la scribul lui Porsenna pe care Mucius Scaevola îl luase drept regele însuși, la Mecena care era secretarul particular al lui Augustus, la arhiepiscopii care în Germania se numeau cancelari etc.³

¹ Cf. Papencordt, *Geschichte d. Stadt. Rom.*, p. 512 despre noul colegiu de abreviatori, întemeiat de Pius. (Cf. de asemeni Pastor, II, 2, p. 304 — n. Kröner.)

² *Anecdota lit.*, I, p. 119 urm. Pledoaria lui Iacobus Volaterranus în numele secretarilor — fără îndoială din timpul lui Sixt al IV-lea. — Pretenția umanistă a avocaților din Consistoriu se baza pe arta lor retorică, după cum pretenția secretarilor se baza pe scrisori.

³ Adevărata cancelarie imperială sub Frederic III o cunoștea cel mai bine Aeneas Sylvius. Cf. *Epp.* 23 și 105. *Opera*, pp. 516, 607.

„Secretarii apostolici au în mîinile lor cele mai importante afaceri ale lumii, căci cine alții decît ei scriu și decid în problemele credinței catolice, a luptei contra ereziei, în statornicirea păcii și în mijlocirea între cei mai mari monarhi? Cine în afara de ei are misiunea să alcătuiască tabloul statistic al întregii creștinătăți? Ei sînt cei care pun în uimire regi, principii și popoare, prin exprimarea voinței papilor; ei redactează ordinele și instrucțiunile către legații papali și numai papa singur le poate porunci, dispunînd de ei la orice oră din zi și din noapte.“ Culmea gloriei o atinseseră totuși abia cei doi celebri secretari și stilisti ai lui Leon al X-lea: Pietro Bembo și Jacoppo Sadoleto.

Nu toate cancelariile scriau elegant; există un stil funcționăresc plictisitor și stupid, într-o latină cu totul impură, un stil foarte răspîndit. Între documentele publicate de Corio cu privire la istoria Milanului cam în acest stil, ies în evidență cîteva scrisori pe care trebuie să le fi scris înșiși membrii familiei suverane, și anume, în împrejurări foarte importante¹; ele sînt redactate în latina cea mai pură. A păstra stilul îngrijit chiar în momente grele, părea să fie o poruncă a unei bune conduite în viață și o urmare a obișnuinței.

Ne putem închipui cu cîtă sîrguință erau studiate în acele vremuri colecțiile de scrisori ale lui Cicero, Plinius și alții. Încă din secolul al XV-lea apărură tratate de epistolografie și formulare de scrisori latinești,

¹ Corio, *Storia di Milano*, fol. 449, scrisoarea Isabellei de Aragon către tatăl ei Alfons de Neapole; fol. 451, 464, două scrisori ale lui Moro către Carol VIII. A se compara cu istorioara din *Lettere pittoriche*, III, 86 (Sebast. Piombo către Aretino) cum Clement al VII-lea, în timpul jefuirii Romei, a convocat la castel pe cărturarii lui spre a-i face un concept în vederea unei epistole către Carol Quintul.

ca o ramură a marilor lucrări de gramatică și lexicografie a căror cantitate enormă în bibliotecile occidentale provoacă și astăzi uimirea. Cu cât se îngheșuiau mai mult nechemății să facă muncă de secretariat, slujindu-se de astfel de mijloace, cu atât se concentrau și-și dădeau osteneală mai multă virtușii, încât scrisorile lui Poliziano și — la începutul secolului al XVI-lea — cele ale lui Pietro Bembo, ating perfecțiunea, fiind considerate drept capodopere nu numai în ce privește stilul latin, dar chiar și în ce privește arta epistolară ca atare.

Alături de aceste scrisori latinești, în secolul al XVI-lea apare și un stil epistolar clasic italian ; și în această privință Bembo se află în frunte. Este un gen de scriere cu totul modernă, păstrându-se înadins departe de stilul epistolar latin și care, totuși, este determinat și pătruns de spiritul antichității.

Cu mai multă strălucire decât epistolograful se prezintă oratorul ¹, lucru firesc într-o epocă și la un popor la care toți știau să prețuiască, să savuzere cuvântul viu și în care imaginea senatului și a oratorilor romani stăpînea toate spiritele. Arta oratorică se emancipase complet și definitiv de biserică, în care își găsisese refugiul în cursul Evului Mediu. Ea formează, în Renaștere, un element necesar și o podoabă naturală a oricărei existențe elevate. Foarte multe momente solemne care, în zilele noastre, sînt umplute cu muzică, reveneau atunci clocinței latine și italiene, despre care fiecare din cititorii noștri își poate face ideile și părerile lui.

¹ Să se compare discursurile din operele lui Philelphus, Sabellius, Beroaldus cel bătrîn ș.a.m.d. precum și scrierile și biografiile lui Gian Manetti, Aeneas Sylvius etc.

Atît rangul cît și condiția oratorului erau indifereente ; cecace i se pretindea, înainte de toate, era virtuozitatea talentului cultivat prin studii umaniste. La curtea lui Borso din Ferrara, medicul curții, Jeronimo de Castello, a trebuit să țină discursul ¹ de bun venit atît la primirea împăratului Frederic al III-lea cît și la aceea a papei Pius al II-lea ; laici căsătorii se urcără în amvonul bisericilor cu ocazia unor zile de sărbătoare sau de doliu și chiar la celebrarea sfinților. Pentru domnii membri ai Conciliului de la Basel, care nu erau italieni, a fost ceva cu totul nou cînd, de sărbătoarea sfîntului Ambrozie, arhiepiscopul de Milano puse pe Aeneas Sylvius să predice, acesta fiind un laic ce nu primise încă nici o consacrare bisericească ; deși teologii au început să murmure, Conciliul acceptă și ascultă pe orator cu cea mai mare rîvnă ².

Și acum cîteva cuvinte despre ocaziile mai însemnate și mai frecvente de a vorbi în public, care li se ofereau oratorilor.

Mai întîi, nu degeaba diplomației împuterniciți ai unui stat în alt stat se numeau oratori ; pe lîngă negocierile secrete, exista și o inevitabilă mică paradă, un discurs public, pronunțat în împrejurări deosebit de pompoase ³. De regulă, unul singur din ambasada, deseori numeroasă, trebuia să ia cuvîntul ; se întîmplă totuși ca un cunoscător de elită cum era Pius al II-lea, în fața căruia fiecare dorea să se facă auzit, să fie obli-

¹ *Diario Ferrarese*, Mur. XXIV, col. 198, 205.

² *Pii II. Comment.*, L. I, p. 10.

³ Pe cît de mare era succesul fericitului orator, pe atît de groaznic era să amuțești, stînd încremenit în fața marilor și strălucitelor adunări. Exemple înspăimîntătoare se găsesc adunate în *De honesta disciplina*, V, cap. 3 de Petrus Crinitus. Cf. Vesp. Fior., p. 319 (Ambros. Trav.) p. 431 (Piero Acciajuoli).

gat a înghiți discursurile tuturor membrilor unei delegații¹. Apoi dacă principele era învățat, ținea el o cuvîntare pe care-o rostea bine și cu plăcere, în latină sau în italiană. Copiii casei Sforza erau anume pregătiți în acest scop. Foarte tinărul Galeazzo Maria rosti, în 1455, foarte curgător un discurs în fața Marelui Consiliu al Venetiei², iar la Congresul din Mantua (1459), sora sa, Ippolita, îl salută printr-o alocuțiune³ grațioasă pe Pius al II-lea. Papa se trudise mult în tot timpul vieții sale să devină un bun vorbitor în vederea pontificatului. Oricît de mare diplomat și cărturar ar fi fost, cu greu ar fi ajuns papă, fără gloria și farmecul oratoriei sale. „Căci nimic nu era mai sublim decît avîntul cuvîntului său“⁴. Cu siguranță că din această pricină, chiar înainte de alegerea sa, era considerat de cei mai mulți drept cel mai demn de a ocupa scaunul papal.

¹ *Pii II. Comment.*, L. IV, p. 205. Mai erau și romani care-l așteptau la Viterbo. „*Singuli per se verba fecere, ne alius melior videretur, cum essent eloquentia ferme pares.*“ („Toți au stat de vorbă între ei, ca să nu pară unul mai bun decît altul, devreme ce erau aproape deopotrivă în elocință“). Faptul că nu i s-a permis episcopului de Arezzo să ia cuvîntul în numele delegației trimise de statele italiene la Alexandru al VI-lea, care fusese tocmai ales, e enumerat de Guicciardini, cu toată seriozitatea, printre cauzele care au adus nenorocirea Italiei în 1494.

² Comunicat de către Marin, Sanudo, în Murat., XXII, col. 116C.

³ *Pii II. Comment.*, L. II, p. 107, cf. p. 87. — O altă oratoare în latinește, de origină princiară, era Madonna Battista Montefeltro, căsătorită Malatesta, care a ținut discursuri lui Sigismond și papei Martin. Cf. *Arch. stor.*, IV, 1, p. 442, nota.

⁴ *De expeditione in Turcas*, în Murat., XXIII, col. 68. „*Nihil enim Pii concionantis majestate sublimius*“ („Nimic mai sublim decît măreția cuvîntării lui Pius“). În afară de complezența naivă cu care Pius își povestește propriile succese, cf. Campanus, *Vita Pii II*, la Murat., III, II, *passim*. -

În sfârșit, suveranilor li se adresau, uneori, discursuri foarte lungi, de ore întregi, cu prilejul recepțiilor solemne. Natural, acest lucru se întâmpla numai atunci când principele era cunoscut ca iubitor al elocinței, sau dorea să fie considerat ca atare ¹, și dacă exista la îndemână un orator capabil să dea replica, fie el un literat de la curte, un profesor universitar, un funcționar, un medic sau un eclesiast.

Oratorii se foloseau, cu mare plăcere, de orice prilej și ascultătorii, toți cei ce prețuiau cultura, alergau bucuroși din toate părțile, atrași de renumele vorbitorului. La numirile anuale ale anumitor dregători, la înscăunarea noilor episcopi, trebuia să apară de undeva și un umanist care să vorbească, uneori în strofe saphice sau în hexametri ², unii funcționari proaspăt numiți trebuiau și ei să-și țină cuvântările de rigoare, în legătură cu slujba lor, de pildă „despre justiție“; fericite de cei ce erau pregătiți prin studiile lor în privința aceasta. În Florența erau atrași și condotierii — oricare și de orice fel ar fi fost ei — în acest cult popular al patosului și, când li se înmîna bastonul de comandă, li se ținea câte un discurs în fața mulțimii, de către cel mai învățat secretar de stat ³. Se pare că în fața palatului Senioriei (*Palazzo dei Signori*) se ridicase o tribună (*rostra, ringhiera*) anume pentru oratori.

¹ Și totuși, odată, când Carol Quintul asculta la Genova vorbirea înflorită a unui cuvîntător latin și nu putea urmări pe orator, șopti suspinînd la urechea lui Giovio: „*Ab, cîtă dreptate a avut dascălul meu Adrian, cînd mi-a prezis că voi fi pedepsit într-o zi, pentru lenevia mea copilărească de a învăța latina!*“ — Paul. Jov., *Vita Hadriani VI.*

² Lit. Greg. Giralduș, *De poetis nostri temp.* ed. Wotho, p. 72, cu ocazia lui Colenuccio. Filelfo, un laic căsătorit, ținu în domul din Como, discursul de înscăunare al episcopului Scarampi în 1460.

³ Fabroni, *Cosmus*, Adnot. 52.

Printre alte aniversări se celebrau, îndeosebi, zilele de deces ale principilor, prin discursuri comemorative. Orația funebră, propriu-zisă, era rezervată umanistului care, în vestminte laice, o rostea în biserică, nu numai la catafalcul principelui, ci și al oricărui înalt dregător sau bărbat de seamă¹. Tot așa se petreceau lucrurile și cu discursurile de logodnă sau căsătorie, numai că acestea nu se țineau (după cât se pare) în biserică, ci în palat, de pildă acel al lui Filelfo, la căsătoria Annei Sforza cu Alfonso d'Este, în castelul din Milano. (S-ar putea, totuși, să se fi ținut în capela palatului.) Particulari de vază își puteau, de asemeni, îngădui luxul de a plăti un orator cu prilejul nunților. În Ferrara, se adresau, în astfel de ocazii lui Guarino² rugându-l să-și trimită unul din elevi pentru a pronunța alocuțiunea. La căsătorii și la înmormântări, biserică nu se ocupa decât de ceremonia religioasă propriu-zisă.

În ce privește discursurile academice, cele ținute cu prilejul instalării noilor profesori sau la inaugurarea cursurilor³ erau rostite de profesorii înșiși, fiind îmbrăcați în cele mai împodobite vestminte retorice. Obșnuita prelegere de catedră se apropia și ea de discursul propriu-zis⁴.

În ce privește avocații, compoziția auditoriului determina natura discursului. După împrejurări, vorbirea

¹ Ceca ce a șocat, totuși, puțin pe Jac. Volaterranus (Murat., XXIII, Col. 171) cu prilejul ceremoniei pentru aniversarea lui Platina.

² *Anecdota lit.*, I. p. 299, în orația funebră a lui Fedra pentru Lod. Podocataro; pe acesta îl desemna Guarino de preferință pentru atari misiuni.

³ Din aceste prelegeri inaugurale s-au păstrat multe în operele lui Sabellicus, Beroaldus maior, Codrus Urceus etc.

⁴ Despre celebritatea cursurilor lui Pomponazzo, vezi *Elogia* lui Paul Jov.

lor era prevăzută cu toată ornamentația pompoasă filologic-arheologică cuvenită.

Un gen cu totul aparte erau cuvântările în limba italiană, ținute soldaților, unele înainte de luptă, altele după. Federigo da Urbino¹ era în această privință un maestru desăvârșit; batalioane după batalioane, înarmate și gata de luptă, primeau de la el, prin cuvântul său, încredere și entuziasm. Unele din discursurile care figurează în scrierile militare din secolul al XV-lea, de exemplu în Porcellius (p. 122), se întemeiază, în parte, pe închipuire, dar în parte și pe cele rostite cu adevărat. Un alt gen aparte formau și alocuțiunile rostite în fața miliției² florentine, organizate mai ales după sfatul lui Machiavelli în 1506; erau mici discursuri ținute cu prilejul trecerii în revistă a trupelor și, mai târziu, cu prilejul serbărilor anuale, ținute în biserica fiecărui cartier, în fața miliției, adunate de către un cetățean îmbrăcat în cuirasă și cu spada în mână.

În sfârșit, în secolul al XV-lea, predica propriu-zisă nu mai prea putea fi deosebită de discursul obișnuit, mai ales că mulți eclesiastici intraseră în cercurile de cultură clasică și căutau și ei să-și valorifice cunoștințele. Însuși Bernardino da Siena, marele predicator popular, pe care mulțimea îl considera sfânt, fiind încă în viață, considera de datoria lui să nu ocolească prelegerile de retorică ale lui Guarino, deși el nu predica decât în italiană. În vremea aceea, ca întotdeauna, lu-

¹ Vesp. Fior., *Federico duca*. Cf. Istoria pe care o povestește despre Giannozzo Manetti, venind la el în lagăr.

² *Archiv. stor.* XV, pp. 113, 121, introducerea lui Canestrini; p. 32., u., reproducerea a două discursuri militare; primul rostit de L. Alemanni, de o frumusețe remarcabilă, demn de momentul istoric (1528).

mea era foarte exigentă la predicile din postul mare ; exista însă, din cînd în cînd, și cite un auditoriu care suporta multă filozofie laică de la amvon, ba chiar o pretindea ¹, din motive de cultură. În asemenea cazuri întâlneam distinși predicatori de cazuistică latină. Dar unele prilejuri le erau răpite de către cărturarii laici, așa cum am arătat mai sus. Cuvîntări la anumite sărbători ale sfinților, discursuri la înmormîntări sau la nunți, discursuri la instalarea de episcopi, ba chiar la slujba divină inaugurală a unui eclesiast prieten și discursuri festive în fața corpului canonic al vreunui ordin bisericesc erau lăsate ² în seama laicilor. Totuși, în secolul al XV-lea, cel puțin în fața curții pontificale, predicau de regulă călugări, la orice fel de ceremonie festivă. Sub Sixt al IV-lea, Giacomo da Volterra indică numele predicatorilor și îi critică după toate regulile artei ³. Fedra Inghirami, celebru predicator sub Iuliu al II-lea, primise cel puțin hirotonia și era canonic în Lateran ; existau acum și între prelați destui care posedau o latină elegantă. În general, în secolul al XVI-lea, privilegiile excesive de pînă aci, în această privință — poate și în altele — ale umaniștilor laici, par a se fi dimînuat, după cum vom vedea mai încolo.

¹ Cf. Faustinus Tendococcus, în satira sa : *De triumpho stultitiae*, lib. II.

² Cele din urmă două cazuri, extraordinare, sînt narate în Sabellius (*Opera*, fol. 61—82. *De origine et aucta religionis*, discurs rostit la Verona, înaintea ord. carmelit, de la amvon, apoi : *De sacerdotii laudibus*, ținut la Veneția). Cf. p. 182, nota 6.

³ Jac Volaterrani, *Diar. Roman*, vezi Mur., XXIII, *passim*. Col. 173, se citează o predică extrem de interesantă, pronunțată la curte, dar totodată în absența întîmplătoare a papei Sixt al IV-lea. Preotul Paolo Toscanella tuna și fulgera împotriva papei, a familiei pontifului și a cardinalilor. Papa, aflînd mai tîrziu, se mulțumi să zîmbească.

Care erau, în genere vorbind, natura și conținutul acestor discursuri? Înclinarea naturală către elocință n-a lipsit niciodată italienilor din Evul Mediu, iar retorica a făcut parte întotdeauna din așa-numitele șapte arte liberale; dar dacă este vorba de reînvierea metodei antice, acesta este — după declarația lui Filippo Villani¹ — meritul unui florentin, și anume Bruno Casini, mort de ciumă, la o vîrstă fragedă, în 1348. Urmărind scopuri cu totul practice, el a fixat regulile invenției retorice, a declamației, gestului și ținutei, așa cum le concepuseră cei din antichitate; dorea să-i învețe pe florentini să se exprime cu ușurință în consilii și adunări publice. De altfel n-a fost singurul care să ceară ca învățămîntul retorice să aibă o aplicare practică; toată lumea se înclina în fața celui care vorbea o latină elegantă și știa să improvizeze un discurs în caz de nevoie. Studiul tot mai atent al discursurilor lui Ciceron și al celorlalte scrieri teoretice ale lui, ale lui Quintilian și al panegiricelor imperiale, apariția noilor manuale didactice², folosirea progreselor filologiei în general și masa tot mai bogată de idei și de lucruri antice, care puteau și trebuiau să îmbogățească tezaurul ideilor proprii, toate acestea au perfecționat arta nouă a retoricii.

Aceasta variază mult de la individ la individ. Unele discursuri respiră un adevărat talent al elocinței, și anume, acelea care tratează tema aleasă fără să o pără-

¹ Fil. Villani, *Vitae*, ed. Galetti, p. 30.

² Georg. Trapezunt, *Rhetorica*, primul sistem complet de retorică terminat în 1436, pp. 992—1034. — Aeneas Sylvius, *Artis rhetoricae praecepta*, în *Opera* (1456), pp. 992—1034 se referă intenționat numai la sintaxă și construcție; încolo, cartea este caracteristică pentru rutina, al cărei model perfect este ea însăși. El numește mai mulți alți teoreticieni.

sească. Astfel sînt de obicei cele care ne-au rămas de la Pius al II-lea. Pe de altă parte, efectele miraculoase pe care le-a atins Giannozzo Manetti¹ lasă să se întrevadă un orator cum puțini au fost. Discursurile solemne pe care le-a ținut, ca ambasador, în fața lui Nicolae al V-lea, în fața dogilor și a Marelui Consiliu venețian, au fost evenimente a căror amintire nu s-a șters prea curînd. Mulți oratori — dimpotrivă — se folosesc de prilej pentru ca, pe lîngă cîteva lingușiri adresate distinsului auditor, să reverse asupra lui, în dezordine, o sumă de cuvinte și de fapte împrumutate din antichitate. Cum era cu puțință ca ascultătorii să-i suporte două, cîteodată chiar trei ceasuri, nu se poate explica decît prin interesul lor pasionat pentru clasicismul antic, precum și prin lipsa ori raritatea relativă a lucrărilor, înainte de apariția și răspîndirea tiparului. Atari discursuri aveau întotdeauna acea valoare pe care noi (p. 245) am atribuit-o cîtorva scrisori ale lui Petrarca. Unii mergeau totuși cam prea departe. Cele mai multe din discursurile lui Filelfo sînt un îngrozitor talmeș-balmeș de citate clasice și biblice, înșirate pe firul unor fraze banale ; printre ele, oratorul preamărește personalitatea celor pe care și-a propus să-i laude, atribuindu-le, după o anumită schemă, toate virtuțile cardinale, și numai cu greu descoperi la el, ca și la alții, cîteva elemente istorice de valoare. Discursul unui profesor și literat din Piacenza, cum e, de exemplu, acela pe care l-a ținut cu prilejul primirii ducelui Galeazzo Maria în 1467, începe cu Iuliu Cezar, amestecă o grămadă de citate antice cu alte citate luate dintr-o operă alegorică a autorului și încheie cu cîteva

¹ A cărei *Vita* — Murat., XX — este plină de efectele elocinței sale. Cf. *Vespas. Fior.*, II, p. 48 și *Commentario*, p. 30.

învățăminte foarte indiscrete la adresa suveranului¹. Din fericire, se făcuse târziu, seara, iar oratorul a trebuit să se mulțumească cu înmînarea panegiricului în scris. Și Filelfo și-a început o cuvîntare de logodnă cu cuvintele : „*Aristotel, marele peripatetician*“ ș.a.m.d., iar alții în alte împrejurări, cu : „*Publius Cornelius Scipio*“ etc., de parcă nici el, nici publicul, n-ar mai fi putut să rabde să nu pornească potopul citatelor. Cu sfîrșitul secolului al XV-lea, gustul se epură, dintr-o dată, datorită, în primul rînd, florentinilor ; oratorii deveniră mai sobri în citate, mai cu seamă că între timp manualele și culegerile de tot felul se înmulțiseră în așa măsură, încît primul venit le avea la îndemînă, putînd găsi, fără multă osteneală, toate citatele, care pînă atunci puseseră în uimire pe principe și pe toată lumea.

Intrucît cele mai multe discursuri erau elaborate în liniștea cabinetelor de lucru, manuscrisele ca atare erau imediat publicate și răspîndite. Mării improvizatori însă, trebuiau stenografați.² Încolo, nu toate discursurile pe care le posedăm erau destinate a fi neapărat rostite ; așa e, bunăoară, panegiricul lui Lodovico Moro, scris de Beroaldus cel bătrîn, pe care principele nu l-a cunoscut decît în scris³. După cum se compuneau scrisori imaginare, adresate fictiv în toate părțile lumii, ca simplu exercițiu, ca formulare sau ca

¹ *Annales Placentini*, în Murat., XX, Col. 918.

² Astfel la Savonarola, cf. Perrens, *Vie de Savonarole*, I, p. 163. Nici stenografii nu-l puteau urmări întotdeauna, ca de altfel și pe alți improvizatori răpiți de entuziasm.

³ Și anume nu unul din cele mai bune. (*Opuscula Beroaldi*, Basel, 1509, XVIII—XXI). Ceea ce este mai remarcabil sînt floricelele de la sfîrșit : „*Esto tibi ipsi archetypon et exemplar, te ipsum imitari.*“ („Să-ți fii ție însuși model și exemplu, tu însuși să te imiți...”

scrieri tendențioase, tot astfel existau discursuri de formă¹, destinate să servească de model, în caz de recepție, marilor demnitari, prinților, episcopilor ș.a.m.d.

Și pentru arta retorică, moartea lui Leon al X-lea (1521) și pustiirea Romei (1527) însemna începutul unei ere de decadență. Abia scăpat din vaietul cetății eterne, Giovio² notează unilateral, dar cu mult adevăr, cauzele acestei decăderi :

„Reprezentările lui Plautus și Terentius, care altădată constituiau școala vorbirii latine pentru înalta societate romană, au fost izgonite de comedii italiene. Oratorul elegant nu mai găsește răsplata și admirația de mai înainte. De aceea, avocații consistoriali, de pildă, nu mai redactează cu grijă decât introducerea rapoartelor lor, restul fiind un amestec turbure, înșălat în grabă. Atît discursurile ocazionale cît și predicile au decăzut. Cînd e vorba de discursul funebru al vreunui cardinal sau al vreunei alte persoane de seamă din lumea laică, executorii testamentari nu se mai adresează celui mai strălucit orator al orașului, pe care ar trebui să-l plătească cu o sută de guldeni, ci închiriază pe nimica toată un pedant obraznic, pripășit prin părțile locului, care ține morțiș să-și facă o biată reclamă, fie și prin cîrtirea cea mai aspră a oamenilor. Mortul

¹ Scrisori și discursuri de acest fel a scris Alberto da Rialta, cf. *Annales Placentini* în Murat, XX, col. 914 u. scrise de el — în care pedantul își povestește cu un aer instructiv toată cariera sa literară.

² *Pauli Jovii Dialogus de viris litt. illustribus*, la Tiraboschi, Tom. VII, Parte IV. — Totuși el spune, zece ani mai tîrziu, la sfîrșitul interesantei *Elogia litteraria*: „*Tenemus adhuc*” („să păstrăm”) — după ce primatul filologiei trecuse asupra Germaniei — „*sincerae et constantis eloquentiae munitam arcem*” etc. („cetățuia întărită printr-o elocință statornică și sinceră”).

— se zice — habar nu mai are, dacă la amvon se urcă o maimuță îmbrăcată în dolin, începe să vorbească șoptind răgușit, pe un ton plîngăreț și trece treptat la urlete stridente. Chiar și predicile de sărbători, cînd pontiful în persoană oficiază nu mai face să le ascuți ; călugări de toate soiurile au pus din nou stăpînire pe amvon, și vorbesc ca și cînd s-ar afla în fața celui mai barbar auditor. Cu cîțiva ani în urmă o predică bine pregătită, ținută la o slujbă mare, în prezența Papei, putea să deschidă drumul spre episcopat.“

CAPITOLUL 8

TRATATELE LATINEȘTI ȘI ISTORIOGRAFIA

La epistolografia și arta retorică a umaniștilor, mai adăugăm unele producții ale lor, care sînt, mai mult sau mai puțin, reproduceri directe ale antichității.

Vom vorbi mai întîi despre tratatul care apare sub formă direct expozitivă, sau sub formă¹ de dialog, acesta din urmă preluat direct de la Cicero. Pentru a nu nedreptăți cumva acest gen, pentru a nu-l condămnă de la început ca izvor de plictiseală, trebuie să menționăm două lucruri. Secolul care a rupt chingile Evului Mediu, avea nevoie, într-o mulțime de probleme speciale, morale și filozofice, de o mijlocire specială între el și antichitate, de o introducere în doctrinele celor vechi; acest rol mijlocitor au căutat să-l joace autorii de tratate și dialoguri. Multe din cele ce-au scris, și ni se par nouă astăzi locuri comune, au constituit pentru ei și pentru contemporanii lor concepții regăsite cu multă trudă, asupra unor lucruri despre care nimeni nu se mai pronunțase de la antichitate încoace. Apoi, în aceste lucruri, limba însăși, latină ori italiană, se ascultă pe ea însăși cu plăcere. Limba de-

¹ O specie aparte o constituie dialogurile pe jumătate satirice, pe care Colleenuccio și mai ales Pontano le-au preluat de la Lucian. Ei i-au incitat prin aceasta pe Erasmus și pe Ulrich, v. Hutten. — Probabil că pentru tratatele propriu-zise, părți din operele morale ale lui Plutarch au servit de model încă mai înainte.

veni astfel mai liberă și mai variată decât în narațiunile istorice, în discursuri sau în scrisori, mai multe scrieri italiene de acest fel, contează și astăzi ca modele de proză. Parte din aceste lucrări au fost deja amintite sau vor mai fi încă menționate pentru conținutul lor ; aici va fi vorba de ele doar ca specie literară. De la scrisorile și tratatele lui Petrarca pînă către sfîrșitul secolului al XV-lea, predomina la cei mai mulți autori ai acestor scrieri, dorința de înmagazinare a materialului clasic, ca și la oratori ; apoi, genul se limpezește treptat, mai întîi în scrierile de limbă italiană, și atîngînd o desăvîrșită clasicitate cu Bembo în *Asolani* și Luigi Cornaro în *Vita sobria*. Și în evoluția acestui gen a fost hotărîtor faptul că materialul moștenit din antichitate fusese, între timp, bine orînduit și depozitat în voluminoase culegeri, unele chiar tipărite, ușurînd, de acuin încolo, munca autorilor de tratate.

Era de neînlăturat ca umanismul să pună stăpînire și pe istoriografie. Dacă facem o comparație superficială între aceste istorii și cronicile de altă dată, și anume cu lucrările splendide, pline de colorit și de viață ca acele ale lui Villani, ne vine aproape să regretăm schimbarea. Cît de tern, convențional și spîlcuit apare pe lîngă aceste cronici tot ce s-a scris de către umaniști, și anume, chiar de cei mai renumiți succesori ai lor în istoriografia Florenței, Lionardo Aretino și Poggio. Cît de neînduplecat îl tulbură pe cititor bănuiala că între perioadele în genul lui Tit-Liviu, și frazele cezarice pe care le găsește la Fazio, Sabellico, Foglietta, Senarega, la Platina (în *Istoria mantuană*), la Bembo (în *Analele Venetiei*) și chiar la Paolo Giovio (în *Istorii*), culoarea individuală și locală, interesul pentru deplina și adevărata desfășurare a lucrurilor, au avut de suferit. Neîncrederea crește și mai mult

cînd îți dai seama că valoarea exemplului lui Tit-Liviu a fost atribuită în mod greșit, afirmîndu-se ¹ că el ar fi „*transformat prin grația și bogăția stilului său o tradiție seacă și decolorată*“ ; găsim chiar la acești autori mărturisirea că scrierea istoriei ar trebui să miște, să fărmece, să pasioneze pe cititor, prin artificiiile stilului, ca și cum istoria ar putea să înlocuiască poezia. Te întrebi, în sfîrșit, dacă nu cumva disprețul față de lucrurile moderne, pe care acești așa-ziși umaniști îl profesau uneori ² în mod deschis, n-a *trebut* să aibă o influență profund dăunătoare asupra modului lor de a le trata. Fără să vrea, cititorul are mai multă simpatie și încredere față de analiștii latini și italieni, față de acei scriitori fără pretenție care au rămas fideli vechilor maniere, ca, de pildă, cei din Bologna și din Ferrara, fiind încă și mai recunoscători față de cei mai buni dintre cronicarii propriu-ziși, care au scris în limba italiană, ca un Marin Sanudo, cel mai mare dintre toți, cel care a scris cu mîna lui de la 21 mai 1496 pînă în septembrie 1535, 58 volume *in folio*, un Corio, un Infessura, un Sercambi, Landucci, Novacula, pînă cînd la începutul secolului al XVI-lea, începe pleiada strălucită a marilor istoriografi în limba maternă.

De fapt, istoria timpului respectiv era incontestabil mai bine scrisă în limba țării decît în limba latină. Dacă și pentru redarea faptelor de multă vreme petrecute, adică pentru cercetarea istoriei vechi, era sau nu

¹ Benedictus, *Caroli VIII hist.* la Eccard., *Script.*, II, col. 1577.

² Petrus Crinitus deplînge acest dispreț. *De honesta discipl.*, L. XVIII, cap. p.... Umaniștii seamănă în această privință cu autorii de la sfîrșitul antichității, care, de asemenea, se abat din drumul timpului lor. Vezi Burckhardt, *Die Zeit Konstantins d. gr.* (*Epoca lui Constantin cel Mare*), edit. 4 (1924), pp. 272—275 (1880) p. 251 u. (Vezi însă părerea opusă a lui Poggio la Voigt, *Wiederbelebung*, vol. II, 3, p. 491 u. — n. Kröner.)

mai potrivită italiană, e o întrebare care, la acea epocă îngăduia răspunsuri diferite. Latina era pe atunci, „*lingua franca*” a cărturarilor, nu numai în sens internațional, adică între englezi, francezi și italieni, dar și în sens interprovincial, deoarece limba vorbită de lombarzi, venețieni, napolitani nu era recunoscută în modul în care era scrisă de florentini, deși ea era toscanizată de mult și nu mai păstra decât slabe urme ale dialectelor. Acest lucru n-ar fi avut cine știe ce urmări pentru cronica locală care și-ar fi avut asigurată cititorii la fața locului; dar n-ar fi fost același lucru cu istoria trecutului îndepărtat, pentru care trebuia căutat un cerc mai larg de cititori. Aici se putea sacrifica simpatia locală a populației, simpatiei generale a învățaților. Cît de departe ar fi ajuns, de pildă, Blondus de Forlî, dacă și-ar fi scris marile, savantele sale opere într-o italiană pe jumătate romagnolă? Ele ar fi căzut în cea mai deplină obscuritate, în primul rînd din pricina florentinilor, pe cînd în latinește, ele au exercitat o mare influență asupra întregii intelectualități apusene. Chiar și florentinii au scris în secolul al XV-lea în latinește nu numai fiindcă gîndeau după modul umanist, dar pentru că era vorba de un mijloc mult mai sigur de răspîndire.

În sfîrșit, există, de asemeni, prezentări latinești ale istoriei acelor timpuri, ele avînd întreaga valoare a celor mai bune cronici italiene. Îndată ce încetă modul de a relata imitat după Tit-Liviu, acest pat al lui Procust pentru atîția autori, istoricii apărură deodată ca transformați. Același Platina, același Giovio, pe care nu-i urmărești în marile lor lucrări istorice decât dacă ești obligat s-o faci, se reveală deodată perfecți biografi. Despre Tristan Caracciolo, despre lucrările biografice ale lui Fazio, despre topografia venețiană a lui

Sabellico etc., am vorbit deja ocazional, iar pe alți câțiva îi vom aminti mai târziu.

Relatările latinești din trecut priveau, firește, în primul rînd, antichitatea clasică. La ceea ce însă te-ai aștepta mai puțin din partea acestor umaniști, sînt cîteva lucrări de valoare asupra istoriei generale a Evului Mediu.

Prima operă însemnată de acest fel a fost cronica lui Matteo Palmieri (449—1449), o mare culegere de însemnări, avînd date cronologice sigure, începînd de acolo de unde sfîrșește Prosper Aquitanus. Cîne deschide, apoi, întîmplător, decadele lui Blondus de Forlì, va rămîne oarecum uimit, cînd va găsi acolo o istorie universală „*ab inclinatione Romanorum imperii*“, ca la Gibbon, pornind de la 410, asediarea Romei de către Alaric, plină de cercetări documentare ale autorilor fiecărui secol, din care primele trei sute de pagini se referă la Evul Mediu timpuriu, pînă la moartea lui Frederic al II-lea. Iată opere pe care le producea Italia, în vreme ce Nordul rămăsese la cronicile papale și imperiale și la *Fasciculus temporum*. Nu este rostul nostru să dovedim aici critic, ce anume scrieri a folosit Blondus și de unde a făcut rost de ele, dar, în istoria noii istoriografii, va trebui să i se facă, desigur, această cinste.¹ Chiar numai pentru această carte, am fi îndreptățiți să spunem : studiul antichității, singur, a făcut posibilă studierea Evului Mediu ; el a deprins mai întîi spiritul cu obiectivitatea cercetării istorice. Ce e

¹ Aceasta s-a făcut de către Alfred Masius cu lucrarea sa Flavio Biondo, Leipzig, 1879 ; Paul Bucholz, *Die Quellen der historiarum decades von Flavius Blondus*, Leipzig, 1881, G. Romano, *Degli studi sul medio evo nella storia del rinascimento*, Pavia, 1892 (n., Kröner).

drept, la aceasta se mai adaugă și faptul că pentru Italia de atunci, Evul Mediu era depășit, și că spiritul ei putea să recunoască acest lucru, întrucît se afla acum în afara lui. Nu se poate spune că l-a judecat de la început cu dreptate sau chiar cu pietate ; în arte s-a stabilit o puternică prejudecată față de ceea ce produsese Evul Mediu, iar umaniștii datează de la apariția lor o eră nouă : „*Incep să sper și să cred*, spune Boccaccio ¹, *că lui Dumnezeu i s-a făcut milă de italian, de cînd văd că nesfîrșita lui bunătate a coborît din nou în pieptul italienilor dăruindu-le suflete asemenea celor ce le aveau anticii, încît și ei caută gloria pe alte căi decît prin tîlhărie și violență, și anume, pe calea poeziei dătătoare de nemurire*“. Dar această concepție strîmtă și nedreaptă, nu excludea dorința de cercetare a celor mai talentați, într-o vreme cînd în restul Europei nici nu era vorba de așa ceva ; se formă pentru Evul Mediu o critică istorică ; de pe urma obișnuinței umaniștilor de a trata în mod rațional toate obiectele au profitat astfel și aceste studii istorice privind Evul Mediu. În secolul al XV-lea, pînă și istoriile locale sînt pătrunse de influența acestui nou spirit critic ; într-adevăr, fabulația goală din vechea istoriografie a Florenței, Veneției și Milanului, dispăre în timp ce cronicile Nordului rămîn încă multă vreme înțesate cu născocirile fantastice introduse începînd cu secolul al XIII-lea, și care, de cele mai multe ori, n-aveau nici o valoare poetică.

¹ În scrisoarea către Pizinga, în *Opere volgari*, vol. XVI, p. 38. — Încă la Raph. Volaterranus, I, XXI, lumea spirituală începe cu secolul al XIV-lea, deci tocmai la autorul ale cărui prime cărți conțin prețioase rezumate de istorie specială pentru toate țările la acea epocă.

Relația strânsă între istoria locală și goana după renume am amintit-o deja cu prilejul Florenței (p. 93). Veneția nu putea, nici ea, să rămână mai prejos; după cum în urma unui succes retoric¹ florentin, ambasada venețiană scria în grabă acasă să i se trimită și ei un orator de talie, tot astfel simțiră venețienii nevoia unei istorii care să se măsoare cu operele lui Aretino sau Poggio. În asemenea condiții apărură *Decadele* lui Sabellico în secolul al XV-lea, iar în al XVI-lea *Historia rerum venetarum* a lui Pietro Bembo, amîndouă din însărcinarea expresă a Republicii, ultima fiind continuarea celei dintîi.

Marii scriitori ai istoriei florentine de la începutul secolului al XVI-lea (p. 100) sînt, din capul locului, altfel de oameni decît latiniștii Giovio și Bembo. Ei scriu în italiană, nu numai fiindcă nu mai puteau concura cu eleganța rafinată a ciceronienilor de atunci, ci pentru că doreau — ca și Machiavelli — să re-trăiască trecutul în toată substanța lui și să-l redea sub o formă directă, vie, și pentru că doreau de asemenea — ca și Guicciardini, Varchi și ceilalți — ca vederile lor noi cu privire la originea lucrurilor să pătrundă cît mai adînc și cît mai departe, înrîurind cititorii. Chiar atunci cînd scriu pentru un număr restrîns de prieteni, cum o face Francesco Vettori, un instinct irezistibil îl împinge să se împresoare de mărturii despre oameni și fapte, să-și lămurească și să-și justifice participarea interioară la desfășurarea lucrurilor.

¹ Ca acel al lui Giannozzo Manetti în prezența lui Nicolae V, a întregii curii și a numeroșilor străini veniți de departe; cf. *Vespas. Fior.*, II, 47 și *Vita Jan. Man.* (*Viața lui Giannozzo Manetti*).

Și pe lângă aceasta, cu toate particularitățile stilului și limbii lor, ei sînt totuși foarte influențați de antichitate și nici nu ni-i putem închipui în afara acestei înrîuriri. Nu mai sînt umaniști ; au trecut prin umanism și au în ei din spiritul antic al istoriografiei mai mult decît cei mai mulți latiniști imitatori ai lui Tit-Liviu : sînt cetățeni care scriu pentru cetățeni, așa cum au făcut-o cei vechi.

CAPITOLUL 9

LATINIZAREA GENERALĂ A CULTURII

Nu putem urmări umanismul în celelalte ramuri ale științei ; fiecare din ele își are istoria sa proprie, în care cercetătorii italieni din acele timpuri, în virtutea tezaurului antic¹ descoperit de ei, deschid un nou și mare capitol, cu care apoi, pentru fiecare disciplină în parte, la unele mai hotărît, la altele mai puțin hotărît, începe era lor modernă. Și pentru filozofie sîntem nevoiți să trimitem la anumite lucrări de prezentare istorică ale ei. Influența vechii filozofii asupra culturii italiene ne apare cînd extraordinar de mare, cînd foarte redusă. Primul caz : atunci cînd ne gîndim că ideile lui Aristotel, mai ales cele din *Etica*² lui — răspîndită foarte devreme — și din *Politica*, au devenit bun comun al oamenilor de cultură din Italia și că ele dominau modul cugetării abstracte.³ Al doilea caz, dimpotrivă, atunci cînd considerăm slaba influență

¹ Încă de pe atunci se socotea că Homer singur reprezenta suma tuturor artelor și tuturor științelor, că el era o adevărată enciclopedie. Cf. *Codri Urcei Opera Sermo*, XIII, încheierea.

² Un cardinal, sub Paul al II-lea, expunea chiar bucătarilor săi *Etica* lui Aristotel. Cf. Gasp. Veron, *Vita Pauli II*, în Murat., III, 2, col. 1034.

³ Pentru studiul lui Aristotel în general, a se consulta un discurs instructiv al lui Hermolaus Barbarus.

din punct de vedere dogmatic a vechilor filozofi și chiar a fervenților platonicieni florentini, asupra spiritului națiunii. Ceea ce seamănă cu o astfel de influență nu e, de regulă, decât un rezultat al culturii intelectuale, o urmare a evoluției spirituale specific italiene. Când vom vorbi despre religie, vom mai face, în această privință, unele observații. Totuși, în cele mai multe cazuri nu e vorba nici măcar de cultura generală ci de manifestarea anumitor persoane sau cercuri de cărturari, și chiar în aceste manifestări ar trebui de fiecare dată să se facă deosebirea între însușirea autentică a învățăturilor antice și simpla imitare, în felul unei mode trecătoare. Căci, pentru mulți, antichitatea nu avea decât valoarea modei, chiar pentru unii care erau foarte inițiați într-însa.

Pe de altă parte, nu tot ceea ce ne apare nouă astăzi afectat, trebuie să fi fost și pe atunci într-adevăr afectat. Întrebuințarea numelor grecești și romane ca nume de botez era, bunăoară, mult mai frumoasă și mai respectabilă decât obiceiul de astăzi, de a lua (mai ales pentru femei) nume din romane. Îndată ce entuziasmul pentru lumea clasică fu mai mare decât fervoarea pentru lumea sfinților, păru simplu și firesc ca o familie nobilă să dea fiilor¹ ei numele de Agamemnon, Achile sau Tydeus, ca pictorul să-și boteze fiul Apelles și fiica Minerva etc.² Tot așa de simplu poate

¹ Bursellis, *Ann. Bonon.*, în Murat., XXIII, col. 898.

² Vasari, XI, p. 189, 257, *Vite di Sodoma e di Garofalo*. — Ușor de înțeles că femeile de moravuri ușoare din Roma își luau numele antice cele mai sonore: Giulia, Lucretia, Cassandra, Portia, Virginia, Pentesilea etc. după cum apar în Aretino. — Evreii luau, probabil, atunci numele marilor adversari semiți ai Romei: Hamilcar, Hanibal, Hasdrubal, pe care le poartă frecvent și acum la Roma.

fi justificat și faptul că un nume de familie care nu plăcea, era înlocuit printr-un nume armonios, împrumutat din antichitate. Se renunța bucuros și la un nume care indica localitatea de baștină, atunci când acesta avea inconvenientul că desemna o întreagă comunitate de cetățeni și nu devenise încă nume patronimic, fiind în același timp și incomod, ca nume de sfânt ; astfel Filippo da San Gemignano lua numele de Callimachus. Cel care nu mai era recunoscut de familie, și ofensat, și își crea o soartă ca învățat printre străini, putea foarte bine — dacă era un Sanseverino — să-și ia, plin de mândrie, numele de Julius Pomponius Laetus. Chiar și traducerea numelui în grecește sau latinește (uzanță răspândită mai târziu, aproape exclusiv, în Germania) era scuzabilă, la o generație care vorbea și scria în latinește și care avea nevoie de un nume care să fie nu numai declinabil, ci și ușor de pus în proză sau versuri. Ceea ce era blamabil și deseori ridicul, era schimbarea pe *jumătate* a unui nume, pînă când se obținea o sonoritate clasică și un sens nou, atît pentru numele de botez, cît și pentru cel de familie. Astfel se schimbară Giovanni în Jovianus sau Janus, Pietro în Pierius sau Petreius, Antonio în Aonis sau Sannazaro în Syncerus, Luca Grasso în Lucius Crassus etc. Ariosto, care-și bătea joc de această manie¹, a trăit să vadă botezîndu-se copii după numele eroilor săi, sau după accia ai lui Bojardo care, în parte, sînt și ai lui.

¹ „*Quasi che'l nome i buon giudici ignanni,
E che quel meglio t'abbia a far poeta,
Che non farà le studio di molt' anni !*”

Așa își bătea joc Ariosto de această manie, el care primise de la soartă un nume atît de armonios. În satira VII, verset 64.

Tot astfel, nu trebuie să judecăm prea aspru denumirile antice, pe care scriitorii de limbă latină le dădeau multor împrejurări din viață, denumiri de funcțiuni, instituții, ceremonii etc. Atîta vreme cît oamenii se mulțumeau cu o limbă latină simplă, curgătoare și ușor de înțeles, cum a fost cazul la scriitori de la Petrarca pînă la Aeneas Sylvius, aceste deprinderi nu erau atît de răspîndite încît să bată la ochi; ele deveniră însă inevitabile, cînd începu a se tinde către o latină absolut curată, ciceroniană. Atunci nu se mai găsiră echivalente pentru toate lucrurile moderne, decît rebotezîndu-le în mod artificial. Pedanții își făcură o plăcere din a da consiliilor municipale titlul de „*Patres conscripti*“, călugărilor „*Virgines Vestales*“, sfinților „*Divus*“ sau „*Deus*“, în timp ce oameni cu gust mai rafinat, ca Paolo Giovio nu uzau de astfel de denumiri, decît atunci cînd nu puteau face altfel. Deoarece Giovio nu punea nici un preț pe astfel de lucruri, nu ne deranjează cu nimic dacă în versurile sale armonioase întîlnim pentru cardinali — *senatores*, pentru decan — *principes senatus*, pentru excomunicări — *dirae*¹, pentru carnaval — *lupercalia* ș.a.m.d. Pilda acestui autor ne spune destul de limpede că nu trebuie să tragem concluzii pripite din aceste detalii de stil, în ce privește întregul fel de a gândi al epocii.

Istoria stilului latin nu o putem urmări aici. Timp de două secole întregi, umaniștii au procedat în așa fel de parcă latina ar fi fost, și ar fi trebuit să rămînă,

¹ Astfel soldații armatei franceze (1512) erau: „*omnibus diris ad inferos devocati*“ („*Chemați în infern de toate Furiile*“).

Vom vorbi mai încolo despre bietul călugăr Tizio, care luase lucrul în serios și pronunțase împotriva trupelor străine o formulă de anatema luată din Macrobius.

singura limbă demnă de a fi scrisă. Poggio¹ regretă că Dante și-a construit marele lui poem în limba italiană, și se știe că Dante încercase, într-adevăr, întâi cu latina, iar începutul Infernului fusese scris la început în hexametri. Soarta întregii poezii italiene a depins de faptul că el n-a continuat pe acest drum.² Chiar și Petrarca se bizuia mai mult pe poezia lui latină, decât pe sonete și canzone, iar dorința de a scrie în latinește îl cuprinsese și pe Ariosto. N-a existat niciodată o siluire mai mare, în materie literară³; dar poezia a scăpat, în cea mai mare parte, de sub această constrângere, încât astăzi putem spune fără un optimism exagerat: e bine că poezia italiană a avut două organe, căci ea a produs cu amîndouă lucruri excelente și originale, și anume în așa fel, încât ne putem da seama de ce s-a compus poezia uneori în italiană și alteori în latină. Același lucru e valabil, poate, și pentru proză; poziția și faima universală a culturii italiene a depins de faptul că anumite subiecte au fost

¹ *De infelicitate principum* (Despre nefericirea principilor) în Poggii, *Opera*, ed. Basel, 1513, fol. 152: „*Cuius (Dantis) exstat poema praeclarum, neque, si literis latinis constaret, ulla ex parte poetis superioribus (cel vechi) postponendum*” („Se păstrează un minunat poem al acestuia — Dante — și dacă ar fi compus în scriere latină, n-ar putea fi pus mai prejos de cele ale poezilor vechi, din nici un punct de vedere”).

După Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 74, mulți, printre care și „unii înțelepți”, puneau întrebarea de ce Dante n-a scris poemul său în latinește.

² Scrierea sa *De vulgari eloquentia* a fost multă vreme aproape necunoscută și în nici un caz n-ar fi ajuns la succesul *Divinei comedii*, oricît de valoroasă este ea pentru noi.

³ Cine vrea să cunoască întreg fanatismul existent în această privință, să compare Lil. Greg. Giraldus: *De poetis nostri temporis*, în mai multe locuri.

tratate în latinește ¹ — *Urbi et orbi* — în timp ce proza italiană a fost magistral mînuită tocmai de către aceia pe care i-a costat o cumplită luptă interioară faptul de a nu fi scris în latinește.

Cicero a fost considerat — de la începutul secolului al XIV-lea —, incontestabil, drept cel mai pur izvor al prozei literare. Aceasta nu se datora numai unei convingeri abstracte privind excelența stilului său, a frazeologiei ca și a artei de a compune, ci și faptului că în sufletul italian au avut un ecou extraordinar strălucirea oratorului, amabilitatea epistolierului și claritatea expunerii intuitive a filozofului. Petrarca cunoștea perfect slăbiciunile omului și ale bărbatului de stat Cicero ²; numai că îl respecta prea mult pentru a se bucura de ele; de la el încoace, epistolografia s-a format aproape exclusiv după modelul lui Cicero, iar celelalte genuri, cu excepția celui narativ, urmară și ele exemplul său. Dar adevăratul ciceronianism, care-și interzicea orice expresie neautentificată prin sursă, începu de abia la sfîrșitul secolului al XV-lea, după ce scrierile gramaticale ale lui Lorenzo Valla își făcuseră efectul în toată Italia, după ce afirmațiile istoricilor literaturii romane fuseseră controlate și comparate. ³ De abia acum se poate distinge, pînă în cele mai fine nuanțe, stilul, în proza celor vechi, și apare întot-

¹ Desigur există și exerciții de stil ca de exemplu în *Orationes* etc. de Beroaldus cel bătrîn, cele două nuvele din Boccaccio traduse în latină și chiar o canțonă de Petrarca.

² Cf. scrisorile lui Petrarca adresate din lumea de sus umbrelor ilustre. *Epp. fam.* (ed. Fracass), lib. XXIV, 3, 4. De asemenea *Epp. sen.*, XIV, 1 (uneori publicată separat sub titlul: *De rep. opt. administranda*): „sic esse doleo, sed sic est” („mă doare că este așa, dar așa este”).

³ Un tablou burlesc al purismului fanatic în Roma, dă Jov. Pontanus în *Antonius*.

deauna, ca rezultat final, acea certitudine consolatoare că singur Cicero este modelul desăvârșit, iar când se îmbrățișau genurile, se vorbea despre „*acel secol nemuritor și aproape divin al lui Cicero*”¹.

Oameni ca Pietro Bembo, Pierio Valeriano și alții își îndreptară acum toate forțele în acest sens; chiar și aceia care, multă vreme, rezistaseră curentului și-și construiseră din cei mai vechi autori un fel de dicțiune arhaizantă², cedară în sfârșit și îngenunchiară înaintea lui Cicero; acum, Longolius se lăsa convins de Bembo să nu mai citească timp de cinci ani decât pe Cicero; tot el se lăuda că nu folosește nici un cuvânt care nu există în acest autor, pînă cînd, în fine, această pasiune universală duse la marea ceartă a cărturarilor, în care Erasmus și Scaliger cel Bătrîn conduceau cele două tabere.

Dar nici admiratorii lui Cicero n-au fost chiar atît de unilaterali, încît să facă din el unicul izvor al limbii. Încă din secolul al XV-lea, Poliziano și Ermolao Barbaro se străduiau să creeze o latinitate originală, individuală³, firește sprijinindu-se pe o erudiție „*vastă, aproape nelimitată*”, țel pe care l-a urmărit și cel ce ne împărtășește toate acestea: Paolo Giovio. El fu

¹ Hadriani (Cornetani) Card. S. Chrysogoni „*De sermone latino liber*”, mai ales introducerea.

El găsește în Cicero și contemporanii săi, latinitatea „*în sine*”.

² Paul. Jov., *Elogia*, doct. vir. p. 187 u. în legătură cu Bapt. Pius.

³ Paul. Jov., *Elogia*, p. 145, vorbind despre Naugerius. Idealul lor era: „*aliquid in stilo proprium quod peculiarem ex certa nota mentis effigiem referret, ex naturae genio effinxisse*”. („Să plăsmuiască din geniul naturii ceva propriu ca stil care să redea o imagine particulară și să poarte o anumită pecete a minții.”)

Poliziano se jena deja să-și scrie scrisorile în latinește cînd era grăbit. Cf. Raph. Volat., *Comment. Urban.*, L. XXI.

primul care, cu o trudă extraordinară, transpuse în latină o mulțime de idei moderne, mai ales privind estetica ; străduințele sale n-au avut întotdeauna rezultate fericite, dar uneori au dovedit o forță și o eleganță remarcabilă. Portretele sale scrise în latinește, ale marilor pictori și sculptori ai epocii¹, sînt un amestec ciudat de perfecțiune și eșec. Și Leon al X-lea, care-și făcea un titlu de glorie din faptul că : „*ut lingua latina nostro pontificatu dicatur facta auctor*”² — ca limba latină, să se spună că a fost sporită sub pontificatul nostru — înclina către o latinitate liberală neexclusivistă, așa cum i se potrivea lui și direcției sale îndreptată spre savurarea plăcerilor ; el era satisfăcut dacă ceea ce avea de ascultat sau de citit, era exprimat într-o latinească adevărată, vie și elegantă ; nimic mai mult. În sfîrșit, fiindcă Cicero nu da nici un exemplu de conversație latină, se simți nevoia de a se adora și alți zei alături de el. Golurile rămase se umplură cu reprezentații scenice — destul de frecvente la Roma și aiurea — ale comediilor lui Plautus și Ferantius, care echivalau pentru actori cu un exercițiu incomparabil în deprinderea limbii latine uzuale. Chiar în timpul lui Paul al II-lea, era foarte lăudat³ savantul Cardinal de Theanum (probabil Niccolò Fortiguerra de

¹ Paul Jov., *Dialogus De viris litteris illustribus* ; la Tiraboschi, edit. Venețiană, 1796, Tom. VII, p. 4. — Se știe că pentru un timp oarecare, Giovio voia să întreprindă marea lucrare pe care a executat-o mai târziu Vasari. — În acel dialog se presimte și se regretă că în curînd scrierea latină își va pierde total preponderanța.

² Într-un „*breve*” din 1517, către Franc. de’Rosi, conceput de Sadoletto, în Roscoe, *Leone X*, edit. Bossi, VI, p. 172.

³ Gaspari Veronens., *Vita Pauli II*, în Murat., III, II, col. 1031. În plus, se jucau uneori piese de Seneca și traduceri latinești după drame grecești.

Pistoja) pentru faptul de a se îngriji îndeaproape pînă și de cele mai rău păstrate bucăți ale lui Plautus — la unele lipsind chiar lista personajelor — numai de dragul limbii sale, și poate numai datorită acestui imbold s-a ajuns la reprezentarea acestor piese. Mai târziu se interesă Pomponius Laetus de ele, le multiplică și făcu pe regizorul de fiecare dată, cînd Plautus¹ era jucat în palatele prelaților bogați. Acest bun obicei se pierdu de pe la 1520 încoace, iar Giovio (p. 286) numără acest fapt printre cauzele decăderii elocinței.

În încheiere, semnalăm o paralelă a ciceronianismului în artele plastice : vitruvianismul arhitecților. Și aici se confirmă — o dată mai mult — legea generală a Renașterii : mișcarea culturală precede întotdeauna mișcarea artistică. În cazul de față, diferența ar însemna circa două decenii, dacă socotim de la cardinalul Adrian de Corneto (1505) pînă la primii vitruvieni autentici.

¹ La Ferrara se juca mai des Plautus în italiană, așa cum îl traduseseră Collenuccio, Guarino cel tînăr și alții, pentru conținutul pieselor, pe care Isabella Gonzaga și-a permis să-l găsească plictisitor. Despre Pomp. Laetus, vezi Sabelici, *Opera, Epist.*, L. XI, p. 56 u.

CAPITOLUL 10

POEZIA NEOLATINA

Cel mai frumos titlu de glorie al umaniștilor este, în cele din urmă, poezia neolatină. Întrucît ne ajută la caracterizarea umanismului, urmează să ne ocupăm și de această poezie.

Am arătat mai înainte (p. 299), în ce măsură prejudecățile i-au fost favorabile limbii latine, și cît de aproape a fost de biruința totală. Putem fi, de la început, convinși că națiunea cea mai înaintată în cele ale spiritului, cea mai dezvoltată în toate privințele, din lumea acelor timpuri, n-ar fi renunțat, în poezie, la o limbă ca cea italiană, dintr-un impuls zănatec. Un mobil mult mai înalt trebuie să-i fi impus o asemenea hotărîre.

Acest mobil a fost admirația pentru antichitate. Ca orice admirație adevărată și fără rezerve, ea făcu să se nască, în mod necesar, imitația. Găsim și în alte vremuri, și la alte popoare, o mulțime de încercări izolate, tinzînd către aceeași țintă; dar numai Italia întrunea cele două condiții esențiale pentru durabilitatea și dezvoltarea poeziei neolatine: îmbrățișarea ei cu un deosebit elan de către toți oamenii de cultură și redesteptarea parțială a vechiului geniu italic în sufletul însuși al poeților, un ecou miraculos al unei ere străvechi. Tot ce a fost mai valoros, s-a născut în acest

fel, nefiind de loc o imitație ci o creație liberă, originală. Acela care în artă nu poate suporta formele derivate, care nu prețuiește antichitatea în sine sau, dimpotrivă, o consideră magic inaccesibilă și inimitabilă, acela care păstrează o severitate neînduplecată față de poeți și de truda lor, între altele, de a descoperi ori de a născoci o mulțime de noi unități prozodice, acela să lase această literatură la o parte. Operele frumoase pe care le-a produs această literatură nu sînt făcute să înfrunte o critică absolută, ci pentru a-l satisface¹ pe poet ca și pe miile de contemporani ai săi.

Cel mai puțin s-a izbutit în epopeea cu subiecte din istoria și legendele lumii vechi. După cum se știe, condițiile esențiale ale unci poezii epice viabile nu le întîlnim nici în cazul precursorilor romani, nici chiar la greci, în afară de Homer; cum s-ar fi putut găsi acestea la latiniștii Renașterii? Și totuși, *Africa* lui Petrarca a putut găsi un număr tot atît de mare de lectori și auditori entuziaști ca orice epopee modernă. Nu e lipsit de interes să amintim scopul și originea acestui poem. Secolul al XIV-lea avea perfectă dreptate cînd vedea în epoca celui de al doilea Război Punic apogeul romanității; și tocmai această epocă a dorit și a trebuit s-o cînte Petrarca. Dacă Silius Italicus ar fi fost deja descoperit, Petrarca ar fi ales, poate, un alt material, dar în lipsă de alt subiect, Scipio Africanul interesa secolul al XIV-lea în așa măsură, încît un alt poet, Zanobi di Strada, își propusese să-l cînte și el; numai dintr-o adîncă stimă pentru Petrarca, se

¹ Pentru urmare, vezi *Deliciae poetarum italorum.*, Paul Jovius, *Elogia* — Lil. Greg. Gyraldus, *De poetis nostri temporis*; — Anexele la Roscoe, *Leone X*, edit. Bossi.

retrase și renunță la poemul pe care-l începuse ¹. Dacă exista vreo justificare pentru alegerea subiectului din *Africa*, ea consta în faptul că, în vremea aceea și chiar mai târziu, fiecare se interesa de Scipio de parcă ar mai fi fost în viață, el fiind considerat de mulți ca fiind mai mare decât Alexandru, Pompei sau Cezar ². Câte epopei moderne se pot mândri cu un subiect atât de popular în timpul lor, întemeiat din punct de vedere istoric și totuși tema lor să fie prelucrată într-o perspectivă mitologică. În sine *Africa* este azi, desigur, ilizibilă. Pentru alte subiecte istorice, trebuie să ne adresăm istoriei literaturii.

Mai bogată și mai rodnică a fost continuarea poetizării mitului antic și umplerea golurilor poetice ale acestuia. În acest domeniu poezia italiană a fost, și ea, de timpuriu activă. Astfel avem *Theseida* lui Boccaccio, care trece drept cea mai bună lucrare poetică a scriitorului. Sub papa Martin al V-lea, Maffeo Vegio compuse o *A treisprezecea carte* spre a fi adăugată *Eneidei*; în sfârșit, se găsesc o mulțime de încercări fără valoare în genul lui Claudian: o *Meleagridă*, o *Hesperidă* etc. Dar cu atât mai remarcabile sînt miturile nou imaginat, care populează cele mai frumoase locuri ale Italiei, cu o mulțime de zeități, de nimfe, de genii și chiar de păstori; căci elementul epic și cel pastoral nu mai pot fi de acum încolo separate. Vom avea prilejul, mai târziu, să scoatem în evi-

¹ Filippo Villani, *Vitae*, ed. Galetti, p. 16.

² *Franc. Aleardi Oratio in laudem Franc. Sfortiae*, în Murat., XXV, col. 384. — Făcînd o paralelă între Scipio și Cezar, Guarino era pentru ultimul; Poggio (*Opera*, fol. 125, 134 u.) pentru primul, ca fiind cel mai mare. Scipio și Hanibal în miniaturile lui Attarante, vezi Vasari, vol. II, 523 u, *Vita di Giovanni di Fiesole*. Numele ambilor fură întrebuințate pentru Picinnino și Sforza.

dență faptul că în eglogele, când narrative, când dialogate, care au apărut de la Petrarca, viața pastorală este aproape în întregime¹ convențională și că ea servește de cadru unor ficțiuni și unor sentimente oarecare; pentru moment e vorba doar de noile mituri. Se vede aici mai limpede ca oriunde, că zeitățile antice au în Renaștere o dublă semnificație: pe de o parte, ele țin loc de concepte abstracte și generale, făcând inutile figurile alegorice, pe de altă parte, ele constituie un element liber și independent de poezie, un fel de frumusețe neutrală care-și poate găsi locul în orice gen de poezie și care se pretează la nesfârșite și variate combinații. Plin de temeritate, Boccaccio deschide drumul cu lumea lui imaginară de zeiți și păstori din împrejurimile Florenței, cu ale sale *Ninfale d'Ameto* și *Ninfale Fiesolano*, compuse în italiană. Dar capodopera genului ar putea fi foarte bine *Sarca* lui Pietro Bembo²: cererea în căsătorie a nimfei Garda, de către zeul râului cu același nume, superbul banchet nupțial într-o grotă a muntelui Baldo, precizările lui Manto, fiica lui Tiresias, despre nașterea copilului Mincius, despre întemeierea cetății Mantua și despre gloria viitoare a lui Vergiliu, care se va naște din împreunarea lui Mincius cu nimfa din Andes, Maia. Pe această canava, de un grațios rococo umanist, Bembo brodă versuri splendide, iar la sfârșit plăsmui o alocuție către Vergiliu, pentru care ar putea fi invi-

¹ Strălucitele excepții, în care viața la țară este tratată realist, vor fi de asemenea menționate mai încolo.

² Tipărite de Mai, *Spicilegium Romanum*, vol. VIII, pp. 448—504 (cuprinzând cam 500 hexametri). Pierio Valeriano amplifică acest mit; a se vedea al său *Carpio* în *Deliciae poet ital.* — Frescele lui Brusasorci la palatul Murari din Verona reprezintă subiectul din *Sarca* lui Bembo.

diat de orice poet. De obicei se face puțin caz de aceste lucrări, ele fiind considerate pur declamatorii, dar cum e vorba exclusiv de gust, lăsăm orice discuție la o parte.

Mai vedem, de asemenea, luînd naștere voluminoase poeme epice al căror subiect era biblic sau bisericesc, și care erau scrise în hexametri. Prin ele, autorii nu urmăreau întotdeauna o avansare în ierarhia bisericii sau dobîndirea favorurilor pontificale. Putem presupune că cei mai buni, ba chiar și cei mai puțin îndemînatici, ca Battista Mantovano, autorul *Partheniceii*, au dorit să sprijinească în mod dezinteresat cauza religioasă, cîntînd-o în savantele lor producții poetice latine, care se armonizau destul de bine cu concepția lor pe jumătate păgînă despre catolicism. Gyraldus enumeră o serie de asemenea poeți, printre care cei mai importanți erau Vida, cu *Christiada*, și Sannazaro cu cele trei cîntece ale lui *De partu Virginis*. Sannazaro impune prin suvoiul viguros și mereu egal al versurilor sale, prin îndrăzneala cu care îmbină creștinismul și păgînismul, prin plasticitatea descrierii și prin perfecțiunea execuției. El putea să riște, fără teamă, comparația, introducînd versuri din *Egloga* a patra a lui Vergiliu, în cîntecele păstorilor la iesle. În domeniul lumii „de dincolo“, are cîteodată cutezanța dantescă, ca, de pildă, atunci cînd David, în limbul patriarhilor, își înalță cîntarea și profetizează, ori cînd Eternul, tronînd în mantia sa, care strălucește reflectînd chipuri ale existenței elementare, se adresează duhurilor cerești. Alteori, nu se sfiește să amestece mitologia antică în subiectul său, fără să apară totuși baroc, deoarece folosește zeitățile păgîne mai mult ca un cadru, fără a le atribui roluri însemnate. Cine vrea să cunoască în deplina sa desfășurare, capacitatea artistică din acea

vreme, nu poate trece cu vederea o operă ca aceasta. Meritul lui Sannazaro e cu atît mai mare cu cît, în poezie, amestecul elementului creştin cu cel păgîn produce un sentiment de jenă mai acut decît în artele plastice ; în cazul acestora din urmă privirea poate fi cucerită şi prinsă de o frumuseţe concretă oarecare, artele plastice fiind mult mai independente faţă de semnificaţia obiectelor reprezentate decît poezia, deoarece acolo forţa imaginaţiei lucrează mai mult asupra formei, pe cînd în poezie, mai mult asupra conţinutului.

Bunul Battista Mantovano încercase o altă soluţie în calendarul său de sărbători¹ : în loc să-i pună pe zei şi pe semizei să slujească istoriei sacre biblice, el îi opune acesteia, modelul părinţilor bisericii ; astfel în timp ce îngerul Gavril salută Fecioara în Nazaret, Mercur e trimis după el de pe muntele Carmel, şi trage cu urechea la poartă ; apoi raportează cele auzite zeilor adunaţi în aşteptarea lui, şi-i determină să ia cele mai teribile hotărîri. Alteori², desigur, trebuie ca Thetis, Ceres, Aeolus, etc. să se supună de bună voie Madonei şi grandorii ei.

Gloria lui Sannazaro, numărul mare al celor care l-au imitat, omagiile entuziaste ale mai marilor timpului — toate arată cît de necesar şi valoros a fost el în veacul său. Trăind la începuturile Reformei, el rezolvă marea problemă a Bisericii : să scrii după tipare absolut clasice şi în acelaşi timp creştine. Atît papa Leon cît şi Clement îi mulţumiră deschis, deopotrivă.

În sfîrşit, istoria timpului fu şi ea tratată în hexametri sau în distihuri, cînd sub formă narativă, cînd

¹ *De sacris diebus.*

² De pildă, în cea de a opta eglogă a sa.

sub formă panegirică, în lucrări compuse, de obicei, în cinstea vreunui principe sau a unei case domnitoare. Astfel luă naștere o *Sforziadă*, o *Borseidă*, o *Borgiadă*, o *Triultiadă* ș.a.m.d., bineînțeles, eșuînd în scopul urmărit, căci dacă cineva a devenit celebru și a rămas nemuritor, aceasta nu s-a datorat unor asemenea poeme, pentru care lumea are o repulsie firească, chiar dacă sînt operele unor poeți de talent. Cu totul alt efect avură acele compuneri mai mici, lipsite de patos, oferind tablouri din viața oamenilor celebri, ca de pildă frumosul poem al *Vînătoarei lui Leon al X-lea la Palo*¹ sau al *Călătoriei lui Iuliu al II-lea*, de Adrian de Corneto (p. 147). Ne-au mai lăsat descrieri strălucite de vînătoare Ercole Strozza ca și același Adrian de Corneto, și alții, și e păcat ca cititorul modern să negligeze aceste lucrări, înspăimîntat ori mîniat din pricina lingușirilor care stau la baza lor. Măiestria formei și uneori chiar valoarea istorică a acestor grațioase compoziții, le asigură o viață mai lungă decît ar putea să aibă unele poezii notorii din vremea noastră.

Aceste producții sînt, de obicei, cu atît mai reușite, cu cît sînt mai moderate în folosirea patosului și a generalităților. Există mici poeme epice, scrise de maeștrii vestiți, care, printr-o abundență barocă de mitologie, provoacă, inconștient, impresii de un comic indescritibil. Astfel e poemul lui Ercele Strozza² în-

¹ Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, VIII, 184, precum și un poem de același stil, XII, 130. — Cît de aproape se află de mărimile acestei Renașteri poemul lui Angilbert de la curtea lui Carol cel Mare! Vezi Pertz, *Monum. Germ. hist.*, II.

² Strozzi *poetae*, p. 31 u. *Cesaris Borgiae ducis epicedium* (poem funebru pentru ducele C.B.).

chinat morții lui Cesare Borgia (p. 140). Se aud lamentațiile Romei, care își pusesese toată nădejdea în papii spanioli Calixt al III-lea și Alexandru al VI-lea și văzuse în Cesare pe omul providențial a cărui istorie o povestește pînă la catastrofa din anul 1503. Apoi el întreabă Muza, care au fost în acel moment ¹ hotărârile zeilor, și Erato povestește : pe Olimp, Pallas fu de partea spaniolilor iar Venus de acea a italienilor ; amîndoi se aruncară la picioarele lui Jupiter, după care el le sărută și le potoli, scuzîndu-se că nu poate face nimic, fiind neputincios față de destinul urzit de Parce, dar că promisiunile zeilor se vor împlini prin copilul casei d'Este — Borgia ². După ce povestește aventurile miraculoase din străvechea istorie a celor două familii, regretă că nu-i poate acorda lui Cesare nemurirea, pe care a trebuit s-o refuze cîndva unui Memnon sau Achile, cu toate intervențiile puternice ce s-au făcut ; în sfîrșit, încheie cu mîngierea că Cesare va mai ucide încă multă lume în războaie. Marte se duce la Neapole pentru a pregăti discordia și războiul ; Pallas se repede la Nepi și îi apare lui Cesare bolnav, sub înfățișarea lui Alexandru al VI-lea ; după ce-l avertizează să se resemneze și să se mulțumească cu gloria numelui său, zeița papală „*dispare ca o pasăre*“.

¹ „*Pontificem addiderat, flammis lustralibus omnis Corporis ablutum labes, Diis Juppiter ipsis, etc.*“ („*Adăugase că pontiful a fost purificat de păcate prin flăcări ispășitoare care i-au spălat întreg trupul, de Juppiter însuși*“) etc.

² Este acela care a fost mai tîrziu Ercole II de Ferrara, născut la 4 aprilie 1508, probabil puțin timp înainte sau după compunerea acestui poem. La sfîrșit se spune : „*nascere, magne puer, matri expectate patrique*“ („*naște-te, copil măreț, așteptat de mamă și de tată*“).

Renunță totuși în mod inutil la o plăcere, uneori destul de mare, condemnînd tot ce este îmbinat, mai mult sau mai puțin, cu mitologia antică ; cu atît mai mult, cu cît arta, mai cu seamă pictura și sculptura, au înnobilit, uneori, într-o măsură destul de înaltă, acest element convențional. Nu lipsesc de altfel, pentru amatori, începuturi de parodie, de pildă în *Macaroneida* (p. 192, u.), pentru care comicul *banchet al zeilor* de Giovanni Bellini, constituie un fel de paralelă.

Unele poeme narative în hexametri sînt fie simple exerciții, fie prelucrarea unor relatări în proză ; cititorul va prefera, firește, pe cele din urmă, cînd și unde le va găsi. La sfîrșit, totul fu celebrat în versuri : toate luptele și toate ceremoniile fură cîntate, chiar și de către umaniștii germani din timpul Reformei. Totuși, am fi nedrepti dacă am atribui acest potop de poeme, lipsei unei activități ordonate, sau ușurinței excesive cu care se scria în versuri. La italieni, cel puțin, această abundență de relatări, de prezentări istorice și chiar de pamflete în terține, se datorește unui simț exagerat al stilului. Astfel, Niccolò de Uzzano și-a compus proiectul său de constituție, Machiavelli a scris istoria timpului său, un al treilea a istorisit viața lui Savonarola, un al patrulea a descris asediul de la Piombino al lui Alfons cel Mare ¹ etc., în forma atît de greoaie a terținelor italiene, pentru a impresiona cît mai mult, după cum mulți alții au simțit nevoia hexametrului, pentru a cuceri atenția ciutorilor lor. Cît de mult s-a pretins și s-a suportat această formă, ne dăm cel mai bine seama, considerînd poezia didactică. Aceasta ia

¹ Uzzano, vezi *Arch. stor. ital.*, IV, I, 296. — Machiavelli : *I. Decennali* — Istoria lui Savonarola sub titlul : *Cedrus Libani*, de Fra. Benedetto — *Assedio di Piombino*, în Murat. XXV.

Ca paralelă, Teurdank și alte lucrări rimate ale Nordului.

în secolul al XVI-lea un avînt uimitor : extragerea aurului, jocul de şah, creşterea viermilor de mătăsă, astronomia, sifilisul şi alte multe subiecte, la care se mai adaugă o serie de poeme de lungă respiraţie sînt cîntate în hexametri. În zilele noastre, aceste poeme sînt osîndite din capul locului, fără a mai fi citite şi nici noi n-am şti să spunem în ce măsură aceste poeme didactice mai merită osteneala. Un lucru e sigur, că aceste epoci, în care simţul frumosului era infinit superior celui din zilele noastre, adică lumea greacă, în perioada ei de declin, lumea romană şi Renaşterea, nu s-au putut lipsi de acest gen de poezie. Se poate obiecta — e adevărat — că nu lipsa unui simţ al frumosului, ci seriozitatea mult mai mare în toate şi nevoia de a trata universal toate valorile ştiinţei, exclud astăzi forma poetică, de altfel, lucruri pe care nu le putem discuta aci.

Unul din aceste poeme didactice se mai publică şi acum, din cînd în cînd : *Zodiacul vieţii* de Marcellus Palingenius, un crypto-protestant din Ferrara. Autorul, pe lîngă problemele înalte despre Dumnezeu, virtute şi nemurire adaugă şi o discuţare a multor împrejurări ale vieţii practice, lucrarea fiind, în această privinţă, o preţioasă mărturie de istorie a moravurilor. În fond, însă, acest poem iese din cadrele Renaşterii, după cum — potrivit scopului ei didactic — alegoria a luat locul mitologiei.

Poetul — filolog din Renaştere se apropie cel mai mult de modelele sale antice, în lirică, şi anume, în-deosebi, în elegie ; în afară de asta, în epigramă.

În genul uşor, Catul exercită o adevărată fascinaţie asupra italienilor. Multe madrigaluri pline de eleganţă, multe invective şi bilete răutăcioase sînt pure parafrazări după el ; apoi se plînge în elegii moartea

unui cățel, a unui papagal etc., fără să se amintească vreodată poezia „*vrabiei din Lesbos*“ dar în strictă dependență de această poezie. Există o sumă de astfel de mici opere poetice care pot să inducă în eroare chiar și pe cunoscători, în ce privește epoca în care au apărut, dacă nu conțin vreo referire concretă care să indice clar secolul al XV-lea sau al XVI-lea.

Dimpotrivă, este aproape imposibil să găsești ode saphice sau alceice etc. care să nu trădeze prin ceva originea lor modernă. Aceasta se-ntîmplă de obicei printr-o limbuție retorică care în antichitate îi aparținea, oarecum, lui Statius, printr-o vădită lipsă de concentrare lirică, așa cum o pretinde, de fapt, acest gen. Unele părți dintr-o odă, două sau trei strofe reunite, pot foarte bine să aibă aerul unui fragment antic, dar rareori izbutește o întreagă odă să producă această iluzie. Iar acolo unde este cazul, bunăoară în frumoasa *Odă către Venus* a lui Andrea Navagero, se recunoaște ușor parafrizarea capodoperelor antice¹. Unii autori de ode preiau cultul sfinților și-și construiesc invocațiile lor cu mult gust, după odele cu conținut analog ale lui Horatio sau Catul. Așa a procedat Navagero în *Oda arhanghelului Gavriil*, tot astfel Sannazaro, care, în substituirea unei pietăți păgîne, merse foarte departe. El sărbătorea, de preferință, sfântul² al cărui nume îl purta și a cărui capelă aparținea vilci sale, admirabil așezată pe țărmul din Posilippo, de „*acolo unde talazul mării soarbe izvoarele stîncii și izbește în zidul micului sanctuar*“.

¹ Aici, după introducerea lui Lucrețiu și după Horațiu, *Od.*, IV, I.

² Am văzut, cu un prilej foarte serios modul în care cultul unui sfînt patronimic e asociat cu elemente de origine păgînă.

Bucuria lui era sărbătoarea anuală a Sf. Nazarie, iar ghirlandele de frunze și de flori, care împodobeau bisericuța în această zi solemnă, îi apăreau ca niște ofrande. Chiar când îl însoți pe Federigo d'Aragon în exil, la Saint Nazaire, la gurile Loarei, îi oferă plin de mîhnire veneratului său patron, de ziua lui, coroane de cîmșir și frunze de stejar; își amintește cu durere de anii cînd tinerii din Posilippo veneau de ziua lui în bărci împodobite cu ghirlande de flori și imploră Cerul să-i grăbească întoarcerea acasă¹.

Amăgitor de antice par mai ales unele poeme scrise în versuri elegiace sau chiar numai în hexametri, al căror conținut coboară de la elegia propriu-zisă pînă la epigramă. După cum umaniștii tratează cu cea mai mare libertate textul poezilor elegiaci latini, tot astfel ei se simt capabili să-i imite cu succes. Elegia lui Navagero închinată nopții este tot atît de plină de reminiscențe ca oricare poem de acest gen, ceea ce nu o împiedică să aibă cea mai frumoasă rezonanță antică. În general, preocuparea primordială a lui Navagero² este de a avea un conținut poetic autentic, pe care îl tratează apoi nu cu servilitate, ci cu o libertate de *meastro*, în stilul *Antologiei* lui Ovidiu, a lui

¹ „*Sic satis ventos tolerasse et imbres
Ac minas fatorum hominumque fraudes
Da Pater tecto salientem avito
Cernere funum!*”

(„Ie, destul că am îndurat vînturi și ploi
Și amenințările destinului și înșelăciunile oamenilor
Fă, tată, să văd funul ridicîndu-se alene din
căminul strămoșesc!”)

² Andr. Naugerii *orationes duae carminaque aliquot*, Venet., 1530 („Două cuvîntări și cîteva poezii, de Andr. Navagero). Puținele *Carmina* pot fi găsite toate sau în cea mai mare parte, tot în *Deliciae*.

Catul, și chiar a eglogelor lui Vergiliu ; el uzează de mitologie cu o moderație extremă, pentru ca, de pildă, într-o rugăciune către Ceres și alte divinități campestre, să poată zugrăvi viața, în ce are ea mai simplu. El n-a izbutit să termine „*un salut către patrie*“, început la întoarcerea sa dintr-o misiune avută în Spania ; ca poem întreg ar fi putut deveni ceva asemănător cunoscutei *Bella Italia, amate sponde* de Vincenzo Monti, dacă restul ar fi corespuns acestui început :

„*Salve cura Deum, mundi felicior ora,
Formosae Veneris dulces salvete recessus ;
Ut vos post tantos animi mentisque labores
Aspicio lustrumque libens, ut munere vestro
Sollicitas toto depello e pectore curas !*“¹

Forma elegiacă sau hexametrică devine un fel de vas în stare să cuprindă orice conținut de înalt patos. Cel mai nobil sentiment patriotic (vezi p. 147 *Elegia pentru Iuliu al II-lea*), apoteoza cea mai pompoasă a suveranilor își caută aici expresia², dar și cea mai gingașe melancolie a unui Tibul. Francesco Maria Molza, care în lingușirile sale față de Clement al VIII-lea și față de casa Farnese, rivalizează cu Statius și Martial, căzînd la pat, bolnav, adresează „prietenilor săi“ o elegie, în care are cugetări despre moarte,

¹ „Te salut grije (iubitoare) a zeilor, ținut fericit al lumii, locuri retrase ale Venerei celei plăcute ; Cînd privesc în tihnă și străbat cu gîndul atîtea osteneli ale sufletului și ale minții, cuprins de dorul vostru, izgonesc din piept grijile tulburătoare.“ (n. tr.)

² Ceea ce se putea oferi lui Leon al X-lea, arată rugăciunea lui Guido Postumo Silvestri către Christos, Maria și toți sfinții, de a lăsa omenirii încă multă vreme acest „numen“, în ceruri. Tipărit în Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, V, 237.

tot atît de frumoase și de autentic clasice ca ale unui autor antic și aceasta fără să împrumute antichității ceva esențial. De altfel, cel care a cunoscut și a produs cel mai bine și cel mai complet esența elegiei latine a fost Sannazaro, și nimeni altul nu ne-a lăsat un număr mai mare de poeme bune și variate în acest gen, decît el. Vom aminti mai încolo unele din aceste elegii, pentru conținutul lor.

În sfîrșit, epigrama latină, în vremea aceea, nu era un lucru de nimic : cîteva rînduri bine ticluite, săpate în piatra unui monument oarecare, sau purtate în tovarășia rîsetelor, din gură în gură, puteau să asigure celebritatea unui învățat. Pretenția de a se ilustra prin epigramă a apărut de timpuriu ; cînd se află că Guido da Polenta vrea să împodobească mormîntul lui Dante cu un monument, începură să sosească din toate părțile epitafuri¹ „*de la unii care voiau să se facă cunoscuți, sau să cinstească memoria poetului, sau să cîștige măcar favoarea lui Polenta*“. La mormîntul arhiepiscopului Giovanni Visconti († 1354) din domul din Milano, se poate citi dedesubtul a 36 de hexametri : „*Domnul Gabrius di Zamoreis din Parma, doctor în drept, a făcut aceste versuri*“. Cu timpul a înflorit peste tot o întreagă literatură de acest gen, îndeosebi sub influența lui Martial și Catul. Cel mai mare triumf al unui poet era atunci cînd o epigramă a sa era luată drept antică, crezîndu-se că a fost descoperită și copiată de pe o piatră străveche² sau dacă părea atît de gro-

¹ Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 36.

² Sannazaro ia în ris pe unul care-l plictisea mereu cu astfel de falsuri : „*Sint vetera haec aliis, mi nova semper erunt*“. („Vor fi vechi acestea pentru alții, pentru mine totdeauna vor fi noi“) — in, *ad. Rufum, Opera*, 1535, p. 41 a — n. Kröner.)

zavă, încît toată Italia o ştia pe de rost, cum a fost cazul cu cîteva epigrame ale lui Bembo. Dacă statul veneţian a plătit drept onorariu lui Sannazaro, pentru un elogiu în trei distihuri, 600 de ducăţi, aceasta n-a fost nicidecum o risipă generoasă, ci pentru că epigrama era preţuită drept cea mai concentrată formă a gloriei, cum trecea în ochii tuturor cărturarilor timpului. În schimb, nici un om nu era, pe atunci, atît de puternic încît să nu-l indispună o epigramă plină de duh îndreptată împotriva lui, şi cei mari aveau nevoie de un sfat grijuliu de om învăţat, pentru a aşeza o inscripţie, căci, de pildă, epitafurile ridicole erau copiate şi publicate în colecţii, în scopul înveselirii publicului¹. Epigrafia, ca şi epigramatica, colaborau una cu alta ; prima se baza pe studiul cel mai sîrguincios al vechilor inscripţii.

Roma fusese şi rămase, prin excelenţă, oraşul epigramei şi al inscripţiilor. În acest stat fără dinastie ereditară, fiecare era nevoit să se îngrijească singur de propria-i nemurire ; în acelaşi timp mica poezie batjocoritoare era o armă împotriva rivalilor întru parvenire. Pius al II-lea număra cu satisfacţie distihurile pe care poetul său de curte, Campanus, le făurise în diferite momente potrivite din timpul pontificatului său. Sub papii următori, epigrama satirică înflori mereu, pînă cînd se ridică la nivelul celei mai sfidătoare provocări împotriva lui Alexandru al VI-lea şi a celor din jurul lui. Sannazaro îşi compuse epigramele avînd o poziţie relativ sigură ; alţii însă, care trăiau în preajma curţii, riscau să se expună la cele mai mari primejdii (p. 139). Ca răspuns la opt distihuri proferînd ameninţări, care se găsiră într-o

¹ *Lettere de' Principi*, I, 88, 91.

zi afișate pe ușa bibliotecii¹, Alexandru dispuse întărirea gărzii cu 800 de oameni ; ne putem închipui cum ar fi procedat față de poet, dacă acesta s-ar fi lăsat cumva prins. Sub Leon al X-lea, epigramele erau o monedă curentă ; nu exista o formă mai potrivită pentru slăvirea ca-și pentru defăimarea papii, pentru pedepsirea dușmanilor numiți sau nenumiți, pentru a trata subiecte reale sau fictive în mod glumeț, pentru a da frâu liber răutății, tînguirii, contemplării. Se văzură atunci nu mai puțin de o sută douăzeci de persoane ostenindu-se din răspuțeri să facă în versuri latinești o inscripție pentru celebra statuie a Maicii Domnului cu sfînta Ana și cu Copilul, pe care o sculptase Andrea Sansovino pentru biserica Sf. Augustin ; desigur, îi inspira mai puțin pietatea cît dorința de a plăcea² celui care comandase lucrarea. Acesta era un anume Johann din Luxemburg, referent papal, și obișnuia, de ziua Sf. Ana, în locul serviciului divin, să dea un mare banchet literar în gră-

¹ Malipiero, *Ann, veneti, Arch. stor.*, VII, I, p. 508. La sfîrșit se spune, referitor la taurul care figura pe blazonul casei Borgia :

„*Merge, Tiber, vitulos animosos ultor in undas ;*

Bos cadat inferno victima magna Jovi !“

(„*Scufundă, Tibrule răzbnător, zburdălnicii viței în unde ;*

Boul să cadă în infern — mare jertfă pentru Jupiter !“)

² În legătură cu această problemă, vezi Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, VII, 211 ; VIII, 214 u. Culegerea tipărită, astăzi foarte rară, a acestei *Coryciana* din 1524, conține numai poeziile latinești ; Vasari a văzut la Augustinieni încă o carte specială, în care se găseau și sonete etc. Mania de a lega versuri în caiete deveni atît de contagioasă, încît fu necesară izolarea acestei grupe printr-un grilaj pentru a o face nevăzută. Transformarea lui Goritz în *Corycius senex* este scoasă din *Georgicele* lui Vergil, IV, 127. Asupra sfîrșitului nefericit al acestui om, după pustiirea Romei, vezi Pierio Valeriano, *De infelic. litterat.* (ed. Mencken, p. 369, urm.).

dinile sale de pe coasta Capitoliului. Atunci se plătea osteneala, ca toată ceata de poeți, care-și căutau norocul la curtea lui Leon, să fie trecută în revistă și muștruluită într-un mare poem satiric, „*De poetis urbanis*“, cum făcea¹ Franc. Arsillus, un om, care n-avea nevoie de nici un mecenat papal și care și-a păstrat libertatea de a vorbi chiar împotriva confrăților săi. Cu Paul al III-lea, și mai ales după el, epigrama intră în declin, epigrama în schimb continuând să înflorească și nu sucombă decât în secolul al XVII-lea, ucisă de emfază.

La Veneția, de asemenea, epigrama își avu istoria ei specială, pe care o putem urmări cu ajutorul frumoasei *Venezia* a lui Sansovino. O datorie continuă a poezilor era de a compune acele *motto-uri* (*Brevi*) care figurau pe portretele dogilor în marca sală a palatului dogal; acestea erau alcătuite, de regulă, din doi pînă la patru hexametri, care conțineau esențialul privind viața publică a fiecărui doge². Apoi, mormintele dogilor din secolul al XIV-lea aveau inscripții laconice în proză, care nu conțineau decât fapte, iar alături cîteva hexametri bombastici sau versuri leonine. În secolul al XV-lea cresc grija pentru stil; în al XVI-lea, această grijă pentru formă atinse apogeul, pentru ca îndată să apară antiteza inutilă, prosopopeea, patosul, într-un cuvînt bombasticul. Destul de des se găsesc și înțepături; mai cu seamă prin elo-

¹ Tipărită în anexele la Roscoe, *Leone X* și în *Deliciae*. Cf. Paulus Jovius, *Elogia*, vorbind despre Arsillus. Mai departe, despre marele număr al epigramaștilor, Lil. Greg. Gyrardus *loc. cit.* Unul din cele mai veninoase condeie a fost Marcantonio Casanova. Dintre cei mai puțin cunoscuți este de remarcat Joh. Thomas Musconius (vezi în *Deliciae*).

² Marin Sanudo, în *Vite de' duchi di Venezia* (Murat, XXII) îi citează regulat.

giul celor dispăruți se exprimă, indirect, critici la adresa altora. Tîrziu de tot apar cîteva epitafuri, intenționat simplificate.

Arhitectura și ornamentica Renașterii se pretau foarte bine pentru inscripții, chiar pentru cele mai întinse, oferind suprafețe suficiente și poziții potrivite, în timp ce goticul Nordului numai cu greu oferea spațiul necesar inscripțiilor; astfel, de pildă, pe pietrele de mormînt inscripțiile erau înghesuie pe locurile cele mai amenințate, și anume, pe margini.

Prin cele spuse pînă acum, nu credem cîtuși de puțin să fi convins pe cititor de valoarea proprie, specifică, a acestei poezii latine a Renașterii italiene. Intenția era doar de a indica locul ei în istoria culturii și necesitatea căreia îi răspundea. De altfel, încă de pe atunci, a apărut o caricatură a acestei poezii¹: așa numita poezie macaronică, a cărei lucrare principală *Opus macaronicorum* era scrisă de Merlinus Coccaius (adică Teofilo Folengo din Mantova). Despre conținutul ei va mai fi vorba, pe-alcure, în cursul acestei scrieri; cît privește forma — hexametri și alte versuri, într-un amestec de cuvinte latine și italiene cu terminațiuni latinești —, ea produce un efect comic, care constă în faptul că aceste amestecuri se aud ca pure „*lapsus linguae*”, ca bolborosirea unui improvizator latin prea plin de zel; imitațiile din germană și latină ale acestei opere nu ne pot da nici o idee despre efectul ei.

¹ Scardeonius, *De urb. Patav. antiq.*, Graev., *Thes.* VI, III, col. 270, numește ca adevărat autor pe un anume Tifi, mai exact Michael Odasio din Padova, mort în 1492. Versuri amestecate din latină și limba țării — versuri macaronice — apăruseră cu mult mai înainte.

CAPITOLUL 11

DECADEREA UMANIȘTILOR ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

După ce mai multe generații strălucite de poeți-filologi au umplut — începînd cu secolul al XIV-lea — Italia întreagă, cu cultul antichității, influențînd în mod radical cultura și educația, după ce au condus adeseori politica de stat, după ce au depus toate eforturile pentru a reproduce literatura antică, întreaga tagmă a umaniștilor căzu, începînd cu secolul al XVI-lea, într-un discredit general, manifestat pe față, și aceasta într-o vreme cînd doctrina și cunoștințele lor erau încă indispensabile. Se vorbește și se scrie mai departe asemenea lor, dar nimeni nu mai vrea să aparțină cercurilor lor. Alături de cele două mari învinuiri care li se aduceau, aceea o orgoliului răuvoitor și a desfrîului scandalos, o a treia începe a se face auzită : e vocea Contrareformei incipiente care-i acuză de necredință.

Trebuie să ne punem, din capul locului, întrebarea : de ce n-au fost formulate mai demult aceste reproșuri, fie că erau sau nu întemeiate. Ele s-au exprimat și mai demult, destul de lămurit, dar fără vreun efect deosebit, căci lumea depindea prea mult de literați, ei fiind, în sensul cel mai personal, stăpîinii, depozitarii și răspînditorii tezaurului antic. Apariția, însă, în cantități mari a unor ediții tipărite ale autorilor

clasici (care au fost publicați foarte curînd, fiind prevăzuți cu scholii și comentarii noi), publicarea manualelor și lucrărilor de informație generală, prezentate cu grijă, emancipară într-o mare măsură publicul, dispensîndu-l de nevoia contactului personal și continuu cu umaniștii, și de îndată ce deveniră numai pe jumătate atît de necesari pe cît fuseseră, întreaga opinie se întoarse pe față împotriva lor. Buni și răi, fără deosebire, avură de suferit de pe urma acestei scăderi a popularității.

Cei care au pornit aceste acuzații au fost umaniștii înșiși. Dintre toți indivizii care au format cîndva o castă, ei au dovedit cel mai puțin spirit de corp, respectînd cel mai puțin sentimentul de fraternitate, oriunde s-ar fi manifestat el. Îndată ce începură a se ridica unul deasupra celuilalt, orice mijloc de a-și face unul altuia rău le deveni indiferent. Treceau fulgerător de la argumentele științifice, la invectivele și calomniile cele mai neîntemeiate. Ei nu căutau să-și învingă adversarul, ci să-l distrugă în toate privințele. În parte, aceasta se datorește anturajului și poziției lor; am văzut cît de violent a fost zguduită epoca, ai căror purtători de cuvînt au fost ei, prin pendulările faimei și defăimării. Apoi, mai era și faptul că poziția lor în viața reală era de așa natură, că erau în permanentă siliți să-și apere existența. În asemenea condiții, scriau, perorau și se sfîșiau între ei. Numai scrierile lui Poggio conțin suficiente infamii ca să suscite o idee preconcepută împotriva întregii corporații umaniste, și tocmai aceste *Opera Poggi* au fost cel mai mult tipărite și retipărite, dincoace și dincolo de Alpi. Să nu ne bucurăm prea de timpuriu, dacă în secolul al XV-lea găsim în cercul umaniștilor cîte o figură în aparență ireproșabilă, căci, la o cercetare

mai atentă, riscăm să întâlnim cine știe ce calomnie care, chiar dacă nu e de crezut, tulbură tabloul. Numeroasele poeme licențioase în limba latină și chiar persiflarea propriei familii, ca de pildă în dialogul *Antonius* al lui Pontano, și-au făcut și ele efectul. Secolul al XVI-lea cunoștea toate aceste mărturii care se ridicau împotriva umaniștilor, și se simțea sătul de această categorie de oameni. Ea trebuie să ispășească tot ce greșise și să plătească excesul de stimă de care se bucurase pînă atunci. Soarta lor nenorocită a voit ca cel mai mare poet al națiunii, să se pronunțe despre ei cu un calm și suveran dispreț¹.

Printre reproșurile care se adunară, dînd naștere unei repulsii generale, de ajuns de multe erau întemeiate. O anumită tendință spre rigoarea morală și spre religiozitate existase și rămăsese vie în mulți filologi, și e un semn de superficială cunoaștere a acelei epoci, cînd e condamnată întreaga lor castă ; dar mulți, și între cei mai zgomotoși, erau vinovați.

Trei lucruri explică și micșorează, poate, vinovăția lor : felul exagerat și strălucitor de a fi răsfățați atunci cînd norocul le surîdea ; incertitudinea existenței lor materiale, în care strălucirea și mizeria se succedau brusc, după capriciile stăpînului și răutatea rivalilor ; în sfîrșit, influența seducătoare a antichității care i-a dus și pe căi greșite. Antichitatea le-a tulburat moralitatea, fără a le-o transmite pe a ei ; și chiar în treburile religioase i-a influențat profund pe latura sceptică și negativă, căci de o acceptare pozitivă a credinței în zei nu putea fi vorba. Situația lor era dezavantajată tocmai fiindcă ei concepeau antichitatea în mod dogmatic, considerînd-o drept modelul

¹ Ariosto, *Satira VII*, din anul 1531.

exemplar al gândirii și acțiunii. Dar faptul că a existat un secol care a divinizat orbește lumea veche, cu tot ce a produs ea, aceasta nu mai era din vina cîtorva, ci datorită unei determinări istorice mai înalte. Toată cultura acelei epoci ca și a veacurilor următoare se bazează pe acest fapt, pe felul în care antichitatea a pus, în mod unilateral, stăpînire pe viață, împingînd pe un plan secundar toate celelalte scopuri ale ei.

Carierea umanistului era în genere de așa natură, că numai caracterul cel mai călit din punct de vedere moral putea s-o parcurgă fără a se degrada. Cea dintîi primejdie o reprezentau, uneori, însași părinții care, mai cu seamă atunci cînd fiul lor prezenta un anumit grad de precocitate, voiau să facă din el, cu orice preț, un copil-minune¹, în vederea poziției sale viitoare în cercurile acelora care în acea vreme însemnau și puteau totul. Copiii-minune se opresc însă, de obicei, la un anumit nivel, sau sînt obligați să se lupte din răputeri ca să se dezvolte mai departe și să ajungă să fie prețuiți. Și pentru tînărul ambițios, faima și modul strălucitor de apariție a umanistului constituiau o ispită primejdioasă; i se părea că și el poate „să-și îngăduie să privească de sus lucrurile comune și meschine, fiind înzestrat din naștere cu fa-

¹ Asemenea cazuri sînt numeroase; totuși, cu o dovadă propriu-zisă a celor spuse aci, trebuie să rămîn dator. Copilul-minune Giulio Campagnola nu aparține celor ce au fost împinși de ambiție Cf. Scardeonius, *De urb. Patav. antiq.*, în Graevius, *The-saur*, VI, 3, col. 276.

Copilul-minune Cecchino Bracci (†1544, la 15 ani), cf. Trucchi, *Poesie ital. inedite*, III, p. 229. Despre felul cum tatăl lui Cardani voia „*memoriam artificialem instillare*“ (să-i infiltreze o memorie artificială și să-l instruiască în astrologia arabă, încă de copil — vezi Cardanus, *De propria vita*, cap. 34.

ruri spirituale superioare"¹. Și astfel se arunca într-o viață agitată și schimbătoare, în care studiile istovitoare, apoi meseriile de preceptor, secretar, profesor, valet al principilor, dușmăniile de moarte și primejdiile de fiecă clipă, admirația plină de entuziasm și batjocura cea mai copleșitoare, belșugul și mizeria se succedau într-un iureș nebun. Se putea vedea uneori cum diletantismul cel mai vulgar răpește meritul științei celei mai solide. Viciul principal al situației umanistului rezidă în incompatibilitatea ocupației sale cu un domiciliu stabil, dat fiind că, ori el pretindea schimbarea locului, sau tot el determina dispoziția oamenilor în așa fel încât lui să nu-i fie bine nicăieri prea multă vreme. În timp ce începea să se sature de un anumit mediu și să se simtă rău în vârtejul adversităților, lumea din jurul său cerea și ea ceva nou. Cu toate că unele lucruri privind umanistul ne amintesc de sofistii greci din timpul imperiului, așa cum îi descrie Philostratus, totuși, aceștia o duceau mai bine, deoarece mulți dintre ei aveau averi însemnate, sau se puteau mai ușor dispensa de ele, trăind foarte simplu fiindcă ei nu erau atît cărturari, cît oratori virtuoși. Umanistul Renașterii, dimpotrivă, trebuie să posede o vastă erudiție, fiind obligat în același timp să facă față celor mai diverse situații, sarcini și profesii. La aceasta se mai adăogau plăcerile dezordonate la care trecea pentru a se ameți pe sine, ceea ce făcea ca lumea să-l creadă în stare de orice, atribuindu-i indiferența față de orice morală existentă. Fără orgoliu nici nu pot fi concepute astfel de caractere; ele au o nevoie vitală de orgoliu pentru a pluti

¹ Expresie folosită într-o asemenea ocazie de Filippo Villani, *Vitol*, p. 5.

deasupra evenimentelor, iar cultul și ura, al căror obiect sînt pe rînd, îi întăresc în această atitudine. Ei sînt cele mai izbitoare exemple, dar și victime ale subiectivității dezlănțuite.

Învinuirile și portretele satirice încep să apară, cum am văzut, de timpuriu și pentru fiecare personalitate de vază, pentru fiecare gen de celebritate, exista gata pregătită o batjocură ca o șfichiuire de bici. Victimele furnizau, ele însele, materialul cel mai eficient, care n-aștepta decît să fie folosit. Încă din secolul al XV-lea, Battista Mantovano, enumerînd cele șapte monstruoziități¹, așează pe umaniști și pe mulți alții sub rubrica „orgoliul” (*superbia*); el prezintă în toată înfumurarea lor, pe acești fii ai lui Apollo, cu aerul lor întunecat și arțăgos, pășind cu falsă gravitate, asemenea cocorilor ce pigulesc agale, cînd contemplîndu-și umbra, cînd sfîșiați de grija de a obține laude. Dar un proces în toată forma, le va face de abia secolul al XVI-lea. O dovedește, pe lîngă Ariosto, în primul rînd propriul lor istoric literar, Gyraldus, a cărui dizertație² scrisă sub Leon al X-lea, a fost, probabil, completată în 1540. Întîlnim aci o sumă de exemple antice și moderne prin care autorul vrea să atragă atenția asupra descompunerii morale, asupra vieții jalnice a literaților, exemple care se revărsă în masă și printre care sînt formulate și o seamă de învinuiri grave cu caracter general. Li se reproșează, în primul rînd, firea pătimașă, vanitatea, încăpățînarea, cultul propriei persoane, dezordinea în viața particulară, desfrîul în toate felurile, erezia,

¹ Bapt. Mantuan., *De calamitatibus temporum*, L.I.

² Lil. Greg. Gyraldus, *Progymnasia adversus litteras et litteratos* (*Antrenament împotriva literelor și literaților*), *Opp.*, ed. Bas., 1580, II, p. 442—455.

ateismul — apoi clocința lipsită de convingere, influența dăunătoare asupra celor puternici, limbaj pedant, nerecunoștință față de dascăli, lingușire josnică față de principii care la început amăgesc pe scriitor și la urmă îl lasă muritor de foame ș.a.m.d. Ca încheiere, autorul face o remarcă ironică asupra vârstei de aur, care trebuie să fi strălucit pe cînd nu exista încă știința. Una din aceste învinuiri deveni repede cea mai primejdioasă : aceea a crezicii, iar Gyraldus însuși fu nevoit, mai târziu, la reeditarea unei scrieri cu totul nevinovate din tinerețe¹, să se agațe de mantaua ducelui Ercole al II-lea de Ferrara, deoarece anumite persoane, care aveau un cuvînt greu, găseau că el și-ar fi putut întrebuița mai bine timpul cu lucruri creștinești decît cu cercetări mitologice. El era însă convins că, în timpuri ca cele în care trăia, aceste cercetări urmăreau — dimpotrivă — aproape singurele obiective nevinovate, adică neutre.

Dacă însă istoria culturii e obligată să caute mărturii în care, pe lîngă acuzații, să atîrne greu simpatia umană, atunci nici o sursă nu se poate compara cu scrierea atît de des menționată a lui Pierio Valeriano, *Despre nefericirea învățaților*². Ea este scrisă sub impresia apăsătoare a devastării Romei cu urmările ei jalnice care n-au cruțat nici pe cărturari, și care apare autorului ca ultima lovitură a soartei crude, ce de multă vreme s-a abătut asupra Italiei. Pierio ascultă aici de un sentiment simplu și în genere just ; el nu-și închipuie că vreun demon deosebit de

¹ Lih. Greg. Gyraldus : *Hercules, Opp.* I, p. 544—570. Dedicția este un monument grăitor pentru primele amenințări ale Inchiziției.

² *De infelicitate litteratorum* (Edit. Mencken, 1707).

distins ar persecuta pe oamenii de spirit din cauza geniului lor, ci constată doar cele întâmplate, înăuntrul cărora deseori întâmplarea nefericită apare ca fiind hotărâtoare. El nu vrea să scrie o tragedie și nici nu vrea să derive evenimentele din conflicte superioare și de aceea se mulțumește să prezinte faptele simple, de toate zilele. Facem cunoștință aci cu oameni care în vremuri tulburi și-au pierdut mai întâi veniturile, apoi pozițiile lor, oameni care între două angajamente plecau cu mîna goală, mizantropi zgîrciți care-și purtau cu ei banii cusuți în haine, și care mureau nebuni dacă erau jefuiți, alții apoi care acceptau pomeni și se stingeau de melancolie, regretînd libertatea de odinioară. Apoi se deplînge moartea timpurie a multora, de tifos ori de ciumă, după care sînt arse toate scrierile rămase, laolaltă cu hainele și așternutul. Alții trăiesc și suferă fiind amenințați cu moartea de către colegii lor geloși; unul sau altul este ucis de un servitor lacom, sau este prins într-o călătorie de răufăcători care-l depun într-o carceră, unde își dă sfîrșitul, fiindcă n-are cu ce să fie răscumpărat. Alții se prăpădesc roși de mîhniri ascunse, din pricina umilirilor, a respingerilor suferite; un venețian își dă sufletul de durere că băiețelul lui, un copil-minune, a murit, iar mama și unchiul îi urmează curînd, ca și cum copilul i-ar trage pe toți după sine. Destul de mulți, mai cu seamă florentini, sfîrșesc prin sinucidere¹, alții sînt uciși de legiuirea secretă a unui tiran. Cine este fericit pînă la urmă? și în ce fel? Oare prin amortirea oricărui sentiment în fața atîtor dureri? Unul dintre personajele dialogului, prin care Pierio își face expunerea, găsește răspuns la aceste între-

¹ Despre aceasta, deja la Dante, cf. *Inferno*, XIII.

bări : este ilustrul Gasparo Contarini, al cărui nume ajunge pentru a ne face să ne așteptăm la lucrurile cele mai adînci și mai adevărate. El ne înfățișează ca tip al cărturarului fericit pe Urbano Valeriano din Belluno, care fu multă vreme profesor de greacă la Veneția, cutreieră Grecia și Orientul, străbătu către sfîrșitul carierii sale cînd o țară, cînd alta, fără a se sluji de alte mijloace decît de propriile sale picioare, fără un ban în pungă, refuzînd toate onorurile și toate distincțiile, și care muri la vîrsta de 84 de ani, după o bătrînețe senină, fără să fi fost bolnav măcar un ceas, cu excepția prăbușirii de pe o scară, care i-aduse sfîrșitul. Ce l-a deosebit pe el de umaniști ? Aceștia aveau mai multă libertate, o subiectivitate mai degajată decît ar fi avut nevoie pentru a fi fericiți ; călugărul cerșetor, dimpotrivă, închis în chilia lui încă din anii copilăriei, nu mîncase și nu se culcase niciodată ghiftuit și, ca urmare, devenise insensibil la privațiuni și la constrîngeri ; în virtutea acestei obișnuințe, el își ducea viața într-o perfectă liniște interioară, în mijlocul tuturor greutăților și, prin acest echilibru sufletesc, avu asupra auditoriului său o influență mult mai adîncă decît prin greaca sa ; pilda lui le vorbea mai convingător decît orice, că depinde de noi înșine dacă ne prăbușim sub loviturile soartei, sau le suportăm cu bărbăție. „*Era fericit în mijlocul nevoilor și al ostenelilor, fiindcă așa voia să fie și fiindcă nu era nici răsfațat de soartă, nici aiurit, nici nestatornic, nici jînduitor, ci se mulțumea întotdeauna cu puțin sau chiar cu nimic.*“ Dacă l-am fi auzit vorbind pe Contarini însuși, am găsi, poate, și unele trăsături religioase în această imagine ; dar și acest chip al filozofului practic, în sandale, este îndeajuns de grăitor.

Un caracter înrudit, dar apărînd în alte împrejurări, e acela al lui Fabio Calvi din Ravenna ¹, comentatorul lui Hyppokrate. El a trăit pînă la adînci bătrîneți hrănindu-se cu ierburi și cu rădăcini „ca altădată pytagoreicii, locuind într-o cocioabă care nu se deosebea prea mult de butoiul lui Diogene ; din pensia ce i-o asigurase papa Leon al X-lea, nu lua decît strictul necesar, restul îl dădea altora. El nu-și păstră sănătatea ca Fra Urbano, nici nu avu un sfîrșit în care să fi putut surîde ca acesta, căci, în timpul devastării Romei, fu tîrît și chinuit de spanioli pentru a fi jefuit, el, om la nouăzeci de ani, murind apoi de foame într-un spital. Dar numele lui este nemuritor, căci Rafael îl iubise ca pe un tată și-l cinstise ca pe un maestru, cerîndu-i sfatul în toate lucrurile. Poate că l-a sfătuit și în privința aceluia plan de restaurare arheologică a vechii Rome (p. 227), dar poate și în alte lucruri mult mai importante.” Cine poate spune cît de mare a fost contribuția lui Fabio la ideea „școlii din Atena” și la alte compoziții de mare însemnătate ale lui Rafael ?

Am dori nespus de mult să încheiem aci, cu portretul blînd și împăciuitor al unui cărturar cum a fost Pomponius Laetus, dacă am avea la îndemînă ceva mai mult decît o scrisoare a discipolului său Sabellicus ², în care Laetus pare a fi, cu bună intenție, puțin cam „antichizat” ; totuși, să-i urmărim cîteva trăsături. El era (p. 298) un bastard din casa Sansonevrinilor napolitani, prinți de Salerno, refuzase însă a

¹ *Coelii Calcagnini opera*, edit. Basil, 1544, p. 101, în cartea VII a *Epistolelor*, Conf. Pierio Val., *De infelic. litt.*, ed. Mencken, p. 369 u.

² *M. Ant. Sabellici opera*, *Epist.* LXI, p. 56. A se vedea și biografia respectivă în *Elogia* lui Paolo Giovio, p. 76 u.

fi recunoscut și, la invitația de a locui la ei, le scrisese faimosul bilet : „*Pomponius Laetus cognatis et propinquis suis salutem. Quod petitis fieri non potest. Valet.*“ („*Pomponius Laetus le urează sănătate rudelor și cunoscuților. Ceea ce ați cerut nu se poate face. Rămâneți cu bine*“). Era un omuleț fără prestanță, cu ochii mici, plini de vioiciune, îmbrăcat într-un fel cam ciudat și locuia, în ultimele decenii ale secolului al XV-lea, ca profesor la universitatea din Roma, când în căsuța sa cu grădină de pe Esquilin, când la via de pe Quirinal ; acolo creștea rațe și alte păsări, își lucra pământul după preceptele lui Cato, Varro și Columella ; sărbătorile le petrecea în afara orașului, pescuind și prinzînd păsări, sau întins la umbră, lângă un izvor ori pe malurile Tibrului. Disprețuia averile și viața prea îndestulată. Nu cunoștea nici invidia nici clewetirea și nu le răbda nici la cei din jurul său. Doar cu cei mari, cu cei ce aparțineau ierarhiei eclesiastice își permitea multe. Cît despre cele ale credinței trecuse în tot timpul vicții, cu excepția ultimelor sale zile, drept un adversar al ei. Refugiindu-se în timpul persecuției dezlănțuite de papa Paul al II-lea împotriva umaniștilor, fu predat pontifului, de venețieni ; dar toate mijloacele folosite nu izbutiră să scoată de la el vreo mărturisire nedemnă. De atunci îl invită la ei papi și prelați și-l ocrotiră, iar când, cu prilejul tulburărilor care avură loc sub Sixt al IV-lea casa sa fu jefuită, se adună pentru el o sumă mai mare de bani decît făcea paguba pe care o suferise. Ca docent, era foarte conștiincios ; înainte de a se face ziuă, îl vedeau coborînd de pe Esquilin, cu felinarul în mînă, iar sala lui de cursuri gemea de lume ; și, fiindcă era gîngav, vorbea foarte îngrijit de la catedră, rostirea sa fiind frumoasă și armonioasă. De altfel, puținele

sale scrieri erau și ele întocmite cu grijă. Nimeni nu se apropia de vechile texte cu mai multă sfială și grijă, după cum nimeni nu trata cu un mai sincer respect relicvele antice, în fața cărora era adeseori mișcat pînă la lacrimi. Întrucît era oricînd gata să lase orice treabă personală deoparte, pentru a fi altora de folos, alerga toată lumea la el, iar cînd muri însuși Alexandru al VI-lea își trimise curtenii să-i însoțească sicriul, purtat pe umeri de cei mai distinși auditori ai săi; patruzeci de episcopi și toți ambasadorii străini luară parte la funeraliile lui Pomponius, care avură loc la Arceli.

Lactus făcu să se reprezinte la Roma comediile antice, și îndeosebi piesele lui Plăut, pe care le regiză el însuși (p. 304). Tot el sărbătorea în fiecare an ziua fondării Romei, printr-o serbare, la care prieteni și elevi de ai săi țineau discursuri și recitau poeme. Cu aceste două mari prilejuri, se constitui, continuîndu-și apoi existența, ceea ce se chema pe atunci Academia din Roma. Ea nu era decît o asociație liberă, fără să fie legată de vreo instituție; în afara unor asemenea ocazii, ea se reunea¹ atunci cînd un protector îi invita pe membri, sau cînd se comemora memoria vreunuia dintr-înșii, decedat, cum a fost cazul lui Platină. Se obișnuia ca, înainte de masă, un prelat, membru al asociației, să țină o slujbă divină; după aceea se urca la amvon Pomponius și ținea discursul de rigoare; un alt membru al Academiei îi lua locul și recita distihuri. Banchetul obligatoriu, agrementat cu discuții și recitări de versuri, încheia serbarea, fie că era de doliu, fie că era veselă; trebuie să amintim,

¹ Jac. Volaterranus, *Diar. Rom.*, în Murat, XXIII, col. 161, 171, 185. *Anecdota litter.*, II, p. 168 u.

de altfel, că academicienii, de pildă un Platina, treceau de multă vreme drept cunoscători rafinați în **ale** gastronomiei ¹. Alteori unii oaspeți jucau farse de felul Atelanelor. Ca asociație liberă, de loc îngrădită, această Academie s-a păstrat, sub forma ei primară, pînă la devastarea Romei, bucurîndu-se de ospitalitatea unui Angelus Coloccius, a unui Johann Corycius (p. 320, u.) și a altora. Ca la orice asociație de acest gen, e greu să apreciem exact valoarea — oricît ar fi fost ea de mare — pe care a avut-o Academia, în cadrul vieții intelectuale a națiunii; în orice caz un om de talia lui Sadoletto ² o număra printre cele mai prețioase amintiri ale tinereții sale.

Un mare număr de academii se înjghebară și pieriră în diferite orașe, ele depinzînd de numărul și de importanța umanistilor și în funcție de protecția celor bogați și puternici. Așa a fost Academia din Neapole care se reuni în jurul lui Jovianus Pontanus și din care o parte se mută la Lecce ³, aceea de la Pordenone, care alcătui apoi curtea generalului Alviano etc. Despre cea a lui Lodovico Moro și despre însemnătatea ei, deosebită la curtea principelui, am vorbit mai înainte (p. 54).

Pe la jumătatea secolului al XVI-lea, aceste asociații par să fi trecut printr-o transformare totală. Umanistii, care-și pierduseră pozițiile înalte, fiind de altfel priviți cu suspiciune de către autoritățile eclesiastice care porniseră Contrareforma, nu mai aveau conducerea Academiilor în care poezia italiană luase locul celei latine. În curînd fiecare oraș de oarecare im-

¹ Paulus Jovius, *De romanis piscibus*, cap. 17 și 34.

² Sadoleti, *Epist.* 106, din anul 1529.

³ Anton Galatei, *Epist.* 10 și 12, ed. Mai, *Spicileg, rom.* vol. VIII.

portanță își avu Academia sa, purtînd cele mai bizare nume cu puțință¹ și posedînd averi proprii realizate prin contribuții și legate testamentare. În afara recitării versurilor aceste Academii adoptară — după exemplul clasic — banchetul periodic și reprezentațiile dramatice, piesele fiind jucate fie de academicienii înșiși, fie de tineri dirijați și supravegheați de ei, pentru ca, în curînd, să se ajungă la angajarea unor actori cu plată. Soarta teatrului italian, iar mai târziu a operei, rămase multă vreme în mîinile acestor asociații.

¹ Aceasta s-a petrecut încă înainte de mijlocul secolului. Cf. Lil. Greg. Gyraldus, *De poetis nostri temp.*, II, ed. Wotke, p. 91.

SUMAR

Prefață	V
Tabel cronologic	LXXXIII
Cronologia Renașterii	XCIX
Notă asupra ediției	CXXI

PARTEA I

Statul, ca operă de artă

<i>Capitolul 1</i> : Introducere	3
<i>Capitolul 2</i> : Tiranii secolului al XIV-lea	10
<i>Capitolul 3</i> : Tiranii secolului al XV-lea	20
<i>Capitolul 4</i> : Micile tiranii	36
<i>Capitolul 5</i> : Marile case domnitoare	45
<i>Capitolul 6</i> : Adversarii tiranici	69
<i>Capitolul 7</i> : Republicile Venetia și Florența	77
<i>Capitolul 8</i> : Politica externă a statelor italiene	110
<i>Capitolul 9</i> : Războiul, ca operă de artă	121
<i>Capitolul 10</i> : Papalitatea și primejdiile ei	126
<i>Închidere</i> : Italia patrioților	156

PARTEA A II-A

Dezvoltarea individului

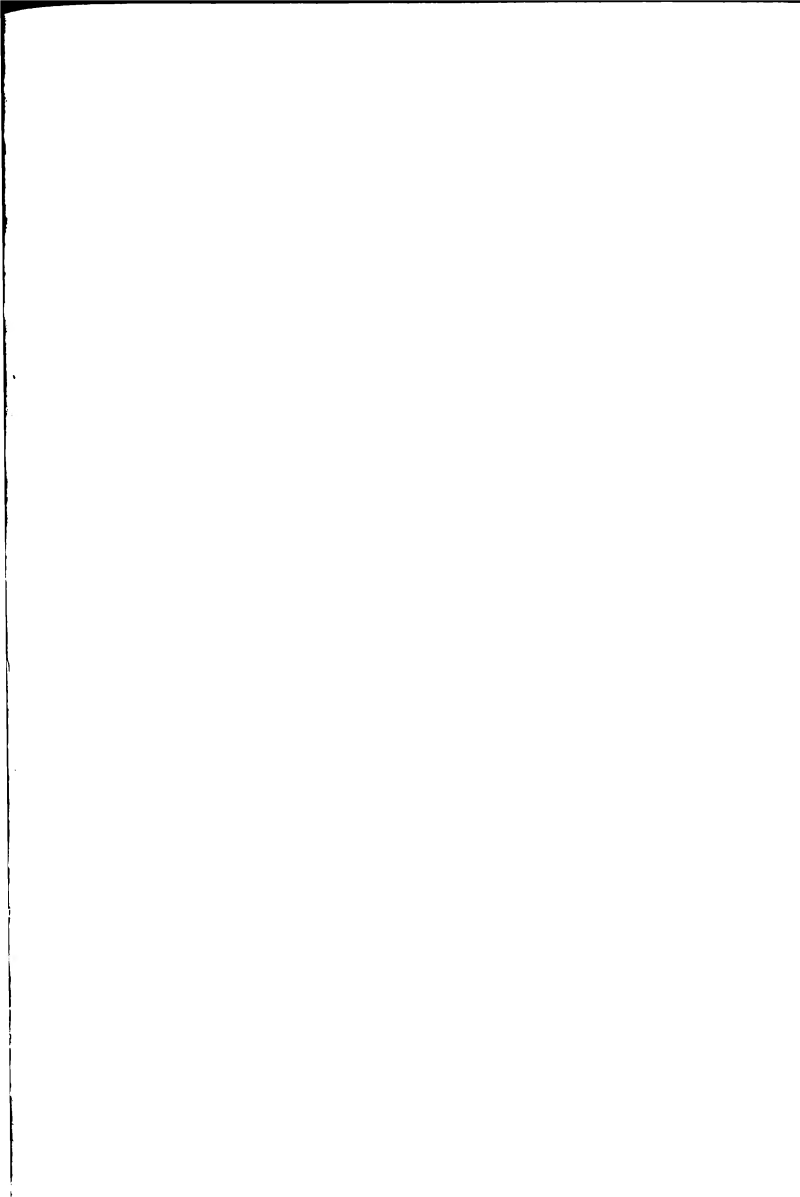
<i>Capitolul 1</i> : Statul italian și individul	161
<i>Capitolul 2</i> : Desăvârșirea personalității	168

<i>Capitolul</i>	3 : Celebritatea modernă . . .	175
<i>Capitolul</i>	4 : Ironia modernă și vorba de spirit .	189

PARTEA A III-A

Redeșteptarea antichității

<i>Capitolul</i>	1 : Observații preliminare . . .	211
<i>Capitolul</i>	2 : Roma, orașul ruinelor . . .	218
<i>Capitolul</i>	3 : Autori antici . . .	230
<i>Capitolul</i>	4 : Umanismul în secolul al XIV-lea .	242
<i>Capitolul</i>	5 : Universitățile și școlile . . .	250
<i>Capitolul</i>	6 : Promotorii umanismului . . .	257
<i>Capitolul</i>	7 : Reproducerea antichității. Epistolo- grafia și discursul latin . . .	273
<i>Capitolul</i>	8 : Tratatate latinești și istoriografia .	288
<i>Capitolul</i>	9 : Latinizarea generală a culturii . .	296
<i>Capitolul</i>	10 : Poezia neolatină . . .	305
<i>Capitolul</i>	11 : Decăderea umaniștilor în secolul al XVI-lea . . .	323

Redactor : BIANCA BALOTA
Tehnoredactor : ION TUDOR

*Dat la cules 16.10.1968. Bun de tipar 22.03.1969.
Apărut 1969. Tiraaj 86.175 ex. broșate. Hîrtie ziar
de 50 g/m². Format 700×920/32. Coli ed. 20,58.
Coli tipar 14,50. A. nr. 17.194/1968. C.Z. pentru
bibliotecile mari și mici 83—03=59.*

Tiparul executat sub comanda nr. 80.863 la
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteli”, Piața
Scînteli nr. 1, București — Republica Socialistă
România

2/6

1.838 17 Jul ✓

de

Аполіт

ST

CAT Grader

Antwerpen

2025

